

GOVERNMENT OF INDIA
DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY
CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY

CALL NO. Sa2V22/Tai/Ag

ACC. NO. 1897

1897

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ४२ ।

श्रीमत्सायणाचार्यनिरचितसाप्पसमेता

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

यत्र द्वितीयकाण्डस्य पञ्चमपाठकगवद्वादानुवाकमारभ्य कृतपितृणां वरुण-
चतुर्थमपाठकगतैकादशानुवाकानां षष्ठ्यनो मायः ।

एतत्पुस्तकं

सं० शा० सं० काशीनाथशास्त्री आगारो इत्येतैः संशोधितम् ।

तच्च

रायनहादुर इत्युपपदधारिभिः

गंगाधर वापूराम काले जे. पी.

इत्येतैः

पुण्यास्त्रपत्तने

श्रीमन् 'महादेव चिमणाजी आपटे'

इत्यभिधेयमहाभागप्रतिष्ठापिते

आनन्दाश्रममुद्रणालये

व्यायसाक्षरेमुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

शालिवाहनशकान्दाः १८६८ ।

ख्रिस्तान्दाः १९४५ ।

द्वितीयसंस्करणमुच्यते ।

(अश्व संशोधकः रायसायणाचार्यनिरचितसाप्पसमेताः) ।

मुद्रणालयकदम्बपुत्रं रूपकनयनम् (६० ३२२) ।

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW

Acc. No. ~~1895~~ 1897

Date. 25. 8. 56.

Call No. 52.2 v.22 / ~~1897~~ Tai / Aga

(काम्योहियाज्यनवायामिधानम्)

(अथ द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

आयुष्ट आयुदा अन्न आ प्यायस्व सं तेऽव-
 ते हेड उकुत्तम प्र णो देव्या नो दिवोऽभा-
 विष्ण अभाविष्ण इमं मे वरुण तत्त्वा यास्युदु-
 त्यं चित्रम् । अपां नपादा ह्यस्था-
 दुपस्थं जिह्मानामूर्ध्वो विद्युतं वसानः ।
 तस्य ज्येष्ठं महिमानं वहन्तीर्हिरण्यवर्णाः-
 परि यन्ति यहीः । सम (१) अन्या
 यन्त्युप यन्त्यन्याः समानमुर्वं नद्यः पृणन्ति ।
 तम् शुचिः शुचयो दीदिवा समपां नपातं
 परि तस्थुरापः । तमस्मेरा युवतयो युवानं
 मर्त्युज्यमानाः परि यन्त्यापः । स शुकेण शि-
 क्कना रेवदभिर्दीदायानिध्मा घृतनिर्णिगप्सु ।
 इन्द्रावरुणयोरहः मन्त्राजोरव आ वृणे । ता
 नो मृडात ईदृशे । इन्द्रावरुणा युवमध्वराय
 नः (२) विज्ञे जनाय महि शर्म यच्छतम् ।
 दीर्घप्रयज्युमति यो वनुष्यति वयं जयेम पृत-
 नासु दुह्यः । आ नो मित्रावरुणा प्र बाहवा ।
 त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वान्देवस्य हेडोऽव
 यासिसीष्ठाः । यजिष्ठो वक्षितमः शोऽनुचानो
 विश्वा देवाः सि प्र मुमुग्ध्यस्मत् । स त्वं नो
 अग्नेऽवमो भवोती नेदिष्ठो अस्या उपसो न्यु-
 द्यौ । अव यक्ष नो वरुणम् (३) रराणो

(काम्येष्टियाज्यानुषोक्त्याभिधानसं)

वीहि मृडीक* सहवो न एधि । प्रप्रायमग्नि-
 र्भरतस्य कृण्वे वि यत्सूर्यो न रोचते बृहन्नाः ।
 अग्नि यः पूरं पृतनासु तस्थौ दीदाय दैव्यो
 अतिथिः शिवो नः । प्र ते यक्षि प्र त इयमि
 मम्म भुवो यथा धन्यो नो हवेषु । धन्वन्निव
 प्रपा असि त्वमग्ने इयक्ष्वे पूरवे प्रत राजन् ।
 (४) वि पाजसा वि ज्योतिषा । स त्वमग्ने
 प्रतीकेन प्रत्येष यातुधान्यः । उरुक्षयेषु वी-
 र्यत् । त* सुप्रतीक* सुदृश* स्वश्चमविद्वा* सो
 विदुष्टर* सपेम । स यक्षद्विष्वा वयुनानि विद्वा-
 न् अ हव्यमग्निरमृतेषु वोचत् । अ* होमुधे वि-
 वेध यस्या वि न इन्द्रेन्द्र क्षत्रमिन्द्रियमणि
 शतक्रतोऽनु ते दायि ॥ ५ ॥

(यक्षीः समध्वराय नो वरुण* राजश्चतुर्धत्वारिश्वाश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

पञ्चमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

विश्वरूपस्वष्टेन्द्रं वृषं ब्रह्मवादिनः स त्वै नातोमयाग्नेर वै देवरथो देवा
 वै नवि नापज्ञोऽग्रे महान्नीनिवीतमायुष्टे द्वादश ॥ १२ ॥

विश्वरूपो नेतः शीतरूरावष्ट वसु पूर्वधुर्वाजा इत्यग्रे महानि-
 वीतमन्या यन्ति चतुःसप्ततिः ॥ ७४ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

पञ्चमप्रपाठकः ॥ ५ ॥

(काम्योष्टियाज्यानुवाक्याभिधानम्)

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

होतृर्नियम आचारश्चीकमेकादशे इयम् ।

अथ द्वादशे काम्योष्टियाज्यानुवाक्या उच्यन्ते ।

अतीते तृतीयप्रपाठक इदमास्नातम्—“ यो ज्योगामयावी स्याद्यो वा काम्येत सर्वमायुरियामिति तस्मा एतामिष्टिं निर्वपेदग्नेयमष्टाकपालम् सौम्यं चरुं वारुणं दशकपालम् तारस्वतं चरुमाग्रावैष्णवमेकादशकपालम् ” इति । तथा “ धावतोऽथान्प्रतिगृहीयात्तावदो वारुणाश्चतुष्कपालान्निर्वपेत् ” इति । “ यद्यपरे पतिग्राही स्यात्तौर्यमेककपालमनुनिर्वपेत् ” इति च । एतेषु तत्तत्तु हविषु क्रमेण याज्यानुवाक्यापत्तीकानि दर्शयति—

आयुष्ट इति । तत्राऽऽग्नेयस्याऽऽयुष्टे विश्वतोऽधदिति पुरोनुवाक्या । आयुर्दा अग्ने हविवो जुषाण इति याज्या । तदुभयं त्वमग्ने रुद्र इत्यनुवाके व्याख्यातम् । सौम्यस्य त्वा प्यायस्व समेतु त इति पुरोनुवाक्या । तं ते पयसि समु यन्तु वाजा इति याज्या । एतदुभयं चतुर्थकण्डि वा नो हिंसीदित्यनुवाके व्याख्यास्यते । वारुणदशकपालस्याव ते हेड इति पुरोनुवाक्या । उदुत्तममिति याज्या । एतच्चोभयं वैश्वानरो न इत्यनुवाके व्याख्यातम् । तारस्वतस्य म णो देवीत्यनुवाक्या । आ नो दिवो बृहत् इति याज्या । अग्रावैष्णवस्याग्रवैष्णुं महि तद्धामिति पुरोनुवाक्या । अग्रावैष्णुं महि वामेति याज्या । चतुष्टयमप्येतत्प्रथमकाण्डस्याष्टमप्रपाठकस्यानुवाके व्याख्यातम् । वारुणचतुष्कपालस्येमे मे वरुण्येति पुरोनुवाक्या । तत्त्वा धर्मीति याज्या । एतच्चोभयमस्मिन्नेव काण्डे प्रथमप्रपाठकस्यानुवाके व्याख्यातम् । सौर्यस्योदु त्वं जातवेदसमिति पुरोनुवाक्या । चित्रं देवानामिति याज्या । एतच्चोभयं पूर्वकाण्डस्य चतुर्थप्रपाठके व्याख्यातम् ।

अथापोनप्त्रीयं चरुं पुनरेत्य निर्वपेदित्यस्य पुरोनुवाक्यामाहुः—

अपां वपादिति । अपामुदकानां नपादपिनाशयिता तथाविधवाक्कः कश्चिदेव उपस्थं स्वस्योपवेशनस्थानमास्थादितिहति प्राप्नोतीत्यर्थः । कद्विषो देवः । जिलानामूर्ध्व आवर्तरूपेण कुटिलगतीनामुदकानामुपरि वर्तमानः । विशुतं वसानो मेवमण्डलमध्य उपविष्टस्काद्विशुदेव तस्माऽऽच्छादकं वक्षम् । आपश्च तं देवं

(काम्येष्टियाज्यानुवाक्याभिधानम्)

परिमन्ति परितो व्याप्य वर्तन्ते । कीदृश्य आपः । तस्य देवस्य ज्येष्ठं पशस्त्वं
महिमानं माहात्म्यं बहन्तीधारयन्त्यः । बहुलवृक्ष्या स्वकीयस्य स्वामिनस्तस्य
देवस्य माहात्म्यं रूपापयन्त इत्यर्थः । हिरण्यवर्णा बहूनां विमुक्ता मध्ये वर्त-
मानत्वाद्धेमवर्णत्वम् । बह्वीर्महत्त्वः । तत्रैव याज्यामाह-

समन्या इति । अन्याः काश्चिदापः संयन्ति परस्परं संगताः प्रवाहस्वरूपेण
गच्छन्ति । ताम्योऽन्याः काश्चिदुपयन्ति प्रवाहमन्तरेण अपविष्टा इव तिष्ठन्ति ।
कूर्वा बह्वान्नेराधारः समुद्रः । स च बहन्तीषु स्थिरान्तु चाप्नु समानः । न
तावदर्थं प्रबहन्तीनामपां प्रवेशेन वर्धते स्वयम् । नापि तात्प्राप्तभावे सति स्थिराभि-
रन्तिः परिकीर्यते । तादृशं समुद्रं नद्यः पुणन्ति स्वप्रवेशेन प्रीणयन्ति । तमु शुश्रू-
क्ष आपः परितो व्याप्य तस्युः स्थिताः । कीदृशं, शुचिं शोभयितारं दीक्षितं
बह्वान्निजनकत्वेन दीप्यमानमपां नपातमाविनाशयितारम् ।

तत्रैव विकल्पिता याज्यामाह-

तप्तस्मेरा इति । तपसां नपातमापः परिमन्ति । कीदृशं तं, सुवानं
तर्जदा यौवनोपेतम् । कीदृश्य आपः, अस्मेरा विडम्बनारूपेण स्मयरहिता अनु-
कूला इत्यर्थः । युवतयः तर्जदा यौवनोपेताः । मधुंज्यमानास्तत्तत्योगेन शोभ्य-
मानाः । तोषां नपादग्निरनिधमः काष्ठराहितोऽप्यप्नु दीदाम दीप्यते । कीदृशः,
शुक्लेण शिखरवना युक्तः शुद्धेन प्रकाशेन युक्तः, रेवन्दनवान्, वृत्तनिर्गमि-
त्वावनेन कृतं निर्गमेति निःशेषेण शोभयतीति वृत्तनिर्गमकः ।

यः वाप्यना गृहीतः स्यात्तस्मा एतामैन्द्रावरुणीं पशस्यां निर्ववेदित्वस्थाः
पुरोनुवाक्यामाह-

इन्द्रावरुणयोरिति । तत्राजोः सम्पद्दीप्यमानयोरिन्द्रावरुणयोरवो रक्ष-
णमहयाहुणे सर्वतः प्रार्थये । तौ चेन्द्रावरुणावीदृशे रक्षणे वृत्तौ नोऽस्मान्मुहातः
तर्जदा नृसमताम् । तत्रैव याज्यामाह-

इन्द्रावरुणेति । हे इन्द्रावरुणौ युवं नोऽस्मभ्यं महि शर्म महत्सुखमाप-
न्निवाणरूपं वच्छतम् । किमर्थम्, अश्वराय वागामुष्ठानाय विशेषे प्रजासमृद्धये

(काम्येष्टियाज्यानुवाक्याभिधानम्)

जनाय परिवारकजनसिद्धये च । यः पाप्मा दीधमपज्यमति अश्मदीधं दीर्घ-
कालमाविषागमयोगमतिरुद्धं नोऽस्मान्वनुजति पीडयति । वयं तु मुषयोरनु-
ब्रह्मशात्पुतनासु पापकृतासु पीडासु दुःखे दृढतरा अपीडिताः सन्तस्तं
पाप्मानं जयेम ।

१३३मकाण्डे मैत्रावरुणयामिक्षा विहिता—“ यथा वै हविः स्कन्दयेवं वा एष
स्कन्दति योऽग्निं चित्वा स्त्रियमुवेति मैत्रावरुणाऽऽमिक्षया यजेत ” इति । तत्र
याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति—

आ नो मित्रेति । आ नो मित्रावरुणेति पुरोनुवाक्या । य बाह्वेति याज्या ।
एतदुभयमग्निविष्णु महि तद्दामित्यनुवाके व्याख्यातम् ।

पुनराधेयप्रकरण आम्नातम्—“ वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुदासधते
तस्य वरुण एवर्गयादाग्निवारुणमेकादशकपालमनुनिर्वपत् ” इति । अत्र पुरो-
नुवाक्यामाह—

त्वं नो अग्ने इति । हेऽग्ने तं नोऽस्माकं भक्तिं विद्वान्तन्वरुणस्य देवस्य
हेऽग्नेऽस्माद्विश्वं क्रोधमवयासिर्सीष्टः । अनय । यजिष्ठो यद्वान्नोऽतिशयेन याग-
तिष्ठदकः । वक्षितमोऽतिशयेन देहविधांढा । ओशुवान् अत्यन्तं दीप्य तानः ।
विधा देवांसि सर्वान्विराधिह । न्देवानस्मत्प्रमुष्यस्मत्तः प्रमोचय ।

तथैव याज्यामाह—

स त्वं न इति । हेऽग्ने स त्वं नोऽस्माकमुद्या रक्षयेतावमो भव रक्षको भव ।
भीदशस्त्वम् । अस्या उक्तो व्युष्टौ मेदिष्ठोऽद्यतनस्येवः कालस्योपरितमे घातः-
काष्ठेऽत्यन्तं प्रस्तासजो नोऽस्माकं वरुणं वरुणेन छन्दभीष्टनिवारकं पापदिक-
मक्षय नाशय । रराणो रममाणः सम्भृतीकं सुखताधनमस्मद्विधिं हविर्भीहि
भक्षय । कतो नोऽस्माकं सुहव एधि सुखेनाऽऽह्वानुं शक्यो भव ।

“ यो भ्रातृव्यवान्त्समारस स्पर्धमान एतयेष्ट्या यजेताग्र्ये पयवे पुरोडाश-
मष्टाकपालं निर्वपेदमये विनाधवतेऽग्नये प्रतीकयते ” इत्यत्र प्रबतोऽग्नेर्देवः
पुरोनुवाक्यामाह—

प्रप्रायमिति । अवयमिर्भरतस्य हविर्भरणवतो यजमानस्य । अत्र प्रप्राय-
मिषकर्मणं शणोत् । योऽग्निः सूर्यो न सूर्य इव भा मासमानः सन्ब्रह्मदीधतः-
त्यन्तं दीप्यते । योऽग्निः पुतनासु सङ्ग्रामेषु पूरं जयपूर्तिमभितस्यो सर्वतः

करोति सोऽग्निर्नोऽस्माकमतिथिर्दीक्षाय भवतु अतिथिरिवेह समागच्छतु । कीदृशोऽग्निः । देव्यो देवेभ्यो हितः शिवः परममङ्गलभूतः । तत्रैव याज्यामाह-

प्र ते यक्षीति । हेऽग्ने ते त्वदर्थं ययक्षि प्रकर्षेण यजे ते त्वदीयं मन्म मननं मानसमनुग्रहविशेषं प्रकर्षयेयमि न्याप्नोमि । नोऽस्माकं हवेषु पागेषु बन्धो नमस्कार्यो यथा भुवो येन प्रकारेण भवसि तेन प्रकारेणानुग्रहमियर्भीति पूर्ववाच्यः । हेऽग्ने त्वमियक्षवे यदुभिच्छते प्रवे हविः पूरयित्रे यजमानाय मियं दातुं भन्वन्पवेवासि यरुभूयो शीतलपानीयपूर्णशालेवासि । हे प्रतन पुरातन, हे राजन्दीप्यमान । एतदुभयं बह्विनिविशेषणम् ।

अथ विवाधवतोऽग्नेर्पाज्यापुरोनुवाक्ये प्रतीकेन दर्शयति-

वि पाजसेति । वि पाजसा प्रधुना शोशुचान इत्येषा पुरोनुवाक्या । तैर्बधतुर्थकाण्डस्य प्रथमपपाठके व्याख्यास्यते । वि ज्योतिषा बृहतेति याज्या कृष्णस्य पाज इत्यनुवाके व्याख्याता । अथ प्रतीकवतोऽग्नेर्हविषि पुरोनुवाक्यामाह-

स त्वमग्न इति । हेऽग्ने स त्वं प्रतीकेन कर्मपारम्भमात्रेण यातुधान्यो राक्षसजानीः सर्वाः प्रत्येकं बह । कीदृशस्त्वम्, उरुक्षयेषु विस्तर्णिषु पागगृहेषु दीप्यदीप्यमानः । तत्रैव याज्यामाह-

तं सुप्रतीकाभिनि । यथं त्वमग्निं तमेव तमेवेताः प्राप्ता भूधास्म । कीदृशमग्निं सुप्रतीकं शोभनोपक्रमम्, अस्मास्वनुग्रहस्तेन सुदूषकान्तं, सुवर्षा शोभनकटाक्षेणास्मान्पश्यन्तं, स्वच्छमस्मदीये कर्मणि सुहृवागच्छन्तं, विदुष्टस्मृतिशयेन भक्तचित्तबोद्धितम् । यद्यपि वक्ष्यमविद्वांसस्त्वदीयं महिमानं न जानीमस्तथाऽपि तं प्राप्तास्मः । सोऽग्निर्यक्षघट्टमिच्छतां पुरुषाणां विश्वा यजुनानि सर्वांनामिषावविशेषान्विद्वान्ज्ञानलवतिष्ठति । अतः सोऽग्निरस्मदीयं हव्यं प्रवोचत्प्रकर्षेण भवीतु ।

अथ “ यो भ्रातृभ्यवात्स्वधारस्त स्वर्धमास एतयेष्टया यजेतेन्द्रायास्त्रहोमृषे पुरोडाशमेकादशकपालं निधेवेन्द्राय वैमुधायेन्द्रायैन्द्रियाधतै ” इत्येतेषु त्रिषु हविष्यु याज्यापुरोनुवाक्ययोः प्रतीकानि दर्शयति-

(काम्येष्टियाज्यानुवाक्याभिधानम्)

अ०होमुच इति । अ०होमुचे ष भरेमेत्वेषा पथमस्य हविषः पुरोनुवा-
क्या । विवेद यम्येति याज्या । वि न इन्द्र मृच इति द्वितीयस्य हविषः पुरो-
नुवाक्या । इन्द्र क्षममभि वाममिति याज्या । इन्द्रियाणि शतक्रतो, इति तृती-
यस्य हविषः पुरोनुवाक्या । अनुतेदायि मह इत्येषा याज्या । तदेतत्पठकं प्रथ-
मकाण्डे षष्ठप्रपाठकेऽन्यानुवाके व्याख्यातम् । अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ज्योगामयाविनो ह्याधुरायुर्दाश्रेयके तथा ।

आप्या सं ते च सौम्ये स्याद्वोदुचेति वारुणे ॥

सारस्वते ष णो हानोऽग्नाऽग्नाऽग्नावैष्णवे भवेत् ।

इमं तत्त्वाऽध्वदानीष्टौ उदु चित्रं तु सौर्यके ॥

अपां न समपोनण्ड इन्द्रावेत्यैन्द्रवारुणे ।

भैत्रावरुण आविक्षामागे त्वा नः ष वेति च ॥

पुनराभेयके स्वाधिवारुणे त्वं न इत्युभे ।

प्रमेति प्रवशाग्नेये विद्वमं वाघसंयुते ॥

स त्वं प्रतीकसंयुके अ०हवित्यैन्द्रयागके ।

वीन्देति वैमृधे हीन्द्रियाऽनु ते त्विन्द्रियावेति ।

मन्वा ह्यस्मिन्ननुवाके पञ्चविंशदुदीरिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तपो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थीश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराजपरमे-

श्वरस्य श्रीवस्त्रिक्रमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माध-

वार्येण विरचिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-

यसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमः प्रपाठकः ॥ ५ ॥

(अथ द्वितीयाहके षष्ठः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

समिधो यजति यस्मिन्मेवर्तुनामर्षं रुन्धे तमु-
नपातं यजति श्रीष्ममेवाव रुन्धे इहो यजति
वर्षा एवाव रुन्धे बर्हिर्यजति शरदमेवाव रुन्धे
स्वाहाकारं यजति हेमन्तमेवाव रुन्धे तस्मा-
त्स्वाहाकृता हेमन्पशवोऽव भीदन्ति समिधो
यजत्युषर्ग एष देवनानामर्षं रुन्धे तमुनपातं
यजति यज्ञमेवाव रुन्धे (१) इहो यजति
पशुनेवाव रुन्धे बर्हिर्यजति प्रजामेवाव रुन्धे
समानयत उपभृतस्तेजो वा आज्यं प्रजा बर्हिः
प्रजास्त्वेष तेजो दधाति स्वाहाकारं यजति
वाचमेवाव रुन्धे दश सं पद्यन्ते दशाक्षरा
विराट्सं विराड्विरौजयासाध्यमव रुन्धे समिधो
यजत्यस्मिन्नेव लोके प्रति तिष्ठति तमुनपातं
यजति (२) यज्ञ एवान्तरिक्षं प्रति तिष्ठतीदो
यजति पशुष्वेव प्रति तिष्ठति बर्हिर्यजति य
एष देवयानाः पन्थानस्तेष्वेव प्रति तिष्ठति
स्वाहाकारं यजति सुवर्ग एष लोके प्रति तिष्ठ-
त्येतावन्तो वै देवल्लोकास्तेष्वेव यथापूर्वं प्रति
तिष्ठति देवासुरा एष लोकेष्वर्पयन्त ते देवाः

(प्रयाजविधिः)

प्रयाजैरेभ्यो लोकेभ्योऽसुरान्याणुदन्त तत्र-
याजानां (३) प्रयाजत्वं यस्यैवं विदुषः
प्रयाजा इज्यन्ते प्रेभ्यो लोकेभ्यो भ्रातृभ्या-
भ्रुदतेऽभिकामं जुहोत्याभिजित्यै यो वै प्रया-
जानां मिथुनं वेद प्र प्रजया पशुभिर्मिथुनै-
र्जायते समिधो बह्वीरिव यजति तनुनपातिमि-
कमिष मिथुनं तदिहो बह्वीरिव यजति बहि-
रेकमिव मिथुनं तदेतद्वै प्रयाजानां मिथुनं य
एवं वेद प्र (४) प्रजया पशुभिर्मिथुनैर्जायते
देवानां वा अभिष्टा देवता आसन्नयासुरा बह्वी-
मजिघास्मन्ते देवा गायत्रीं व्यौहन्पञ्चाक्ष-
राणि प्राचीनानि वीणिं प्रतीचीनानि तती
वर्म यज्ञायामवदुर्म यजमानाय यत्प्रयाजानू-
याजा इज्यन्ते वमैव तद्यज्ञाय क्रियते वर्म
यजमानाय भ्रातृभ्याभिभूत्यै तस्माद्वरुथं पुर-
स्तादूर्ध्वः पश्चादधरमीयो देवा वै पुरा रक्षोभ्यः
(५) इति स्वाहाकारेण प्रयाजेषु यज्ञः सः
स्थाप्यमपश्यन्तः स्वाहाकारेण प्रयाजेषु सम-
स्थापयन्ति वा एतद्यज्ञं छिन्दन्ति यत्स्वाहा-
कारेण प्रयाजेषु सः स्थापयन्ति प्रयाजानि-
ह्वा हवींभ्यः धारयति यज्ञस्य संतत्या अथो
हविरेवाकरथो यथापूर्वमुपैति पिता वै प्रया-
जः प्रजाऽनूयजा यत्प्रयाजानिह्वा हवींभ्यः

(प्रयाजविधिः)

मिथारयति पितैव तत्पुत्रेण साधारणम् (६)

कुरुते तस्मादाहुयैवेयं वेद यश्च न कथापुत्र-
स्य केवलं कथा साधारणं पितुरित्यस्फुटमेव
तद्यत्प्रयाजेष्विष्टेषु स्कन्दति गायत्येव तेन
गमै धत्ते सा प्रजां पशून्मर्जमानाय प्र जन्-
यति (७) ॥

(यज्ञवेदाय हव्ये तनूनपातं यजति प्रयाजानामिव वेदं म रक्षोभ्यः
साधारणं पञ्चमिह शक्य) ।

इति कृष्णयज्ञवेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाहके
वष्टप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे वष्टप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः) ।

यस्य निःश्रुतं वेदा यो वेदेभ्योऽस्तितं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

हौत्रमाध्वर्यवे चाऽऽधारान्तं पञ्चम ईरितम् ।

प्रयाजाद्यकशिष्टं तु बक्ति वष्टे प्रपाठके ॥

तत्र प्रथमानुवाके प्रयाजा विधातव्याः । तेषां मन्त्रास्तु मन्त्रकाण्डे पञ्चमानुवाक
एवमाह्वताः—‘समिधो अग्न आज्यस्य विद्यन्तु । तनूनपादग्न आज्यस्य वेतु ।
होत्रो अग्न आज्यस्य विद्यन्तु । वह्निरग्न आज्यस्य वेतु । स्वाहाऽग्निम् । स्वाहा
सोमम् । स्वाहाऽग्निम् । स्वाहा प्रजापतिम् । स्वाहाऽग्नीषोमौ । स्वाहेन्द्राग्नी ।
स्वाहेन्द्रम् । स्वाहा महेन्द्रम् । स्वाहा देवाः आज्यपान् । स्वाहाऽग्निः होत्राजु-
षाणाः । अग्न आज्यस्य विद्यन्तु । [ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० ५] इति ।

एतेषां मन्त्राणां विनिर्धोगं नौधायनो दर्शयति—‘समिधो अग्न आज्यस्य
विद्यन्तिष्यति प्रथमं तनूनपादग्न आज्यस्य वेत्विति द्वितीयम्’ इत्यादि ।

हेऽग्रे समिधमग्निनास्तव मूर्तय आज्यस्य विद्यन्तु हव्यमानमिदमाध्वमश्नन्तु ।

(प्रयाजविधिः)

तनुं शरीरं न पातयति न नाशयति किंतु पालयतीति तनूनपात् । हेऽग्नेः द्वि-
तया तनूनपात्तव मूर्तिराज्यं पिबतु । हेऽग्न इड ईड्याः स्तुत्यास्तव मूर्तयं राज्यं
पिबन्तु । बृहणाद्वर्हिः । हेऽग्ने कलं बृहयन्ती तव मूर्तिराज्यं पिबतु ।
आग्निं मथमाज्यभागदेवं प्रति स्वाहा हुतं भविष्यति । एवं द्वितीयान्यभागदेवं
मति स्वाहा हुतमस्तिवति भविष्यतीति क्रमेण दृष्टव्यम् । आवाहनाभिगदे वा
देवताः क्रमेण निर्दिष्टास्ता एवास्मिन्स्वाहाकारानिगदेऽपि निर्दिश्यन्त इत्यवधारणम् ।
होवात्, होपनिमित्तं स्थित्करणार्थमित्यर्थः । हेऽग्न एते सर्वे देवाः प्रीयमाना
इदानीं त्वन्मुखेनाऽऽज्यं पिबन्तु ।

तैरेतैर्मन्त्रकाण्डोक्तैर्मन्त्रैः साध्यान्प्रयाजान्विधत्ते—समिध इति ।

अत्र समिदादिशब्दैर्यागविक्रमनामान्युच्यन्ते । क्रतवो वै प्रयाजा इत्येवमुत्तु-
त्वेन स्तूयमानत्वात्तैः प्रयाजैः क्रमेण वसन्ताद्यवरोध उच्यते । यस्मात्स्वा-
हाकारमागेन (ण) हेमन्तावरोधस्तस्माद्वेगमन्तेमन्ते पशवोऽवतीक्षन्ति,
द्विषादश्चतुष्पादश्च हिमेन पीडयन्ते, तेन तत्र दृष्टान्तः स्वाहाकृता इति । स्वाहा-
कारेण प्रक्षिप्ताः समिधो यथा दाहेन पीडयन्ते तद्वदित्यर्थः । तादृश उग्रोऽपि
हेमन्तोऽस्याधीनो भवतीति यागस्तुतिः ।

पुनरापि विधानान्तरेण प्रशंसति—समिधो यजतीति ।

समिच्छन्देन समिस्तुतिस्तूचनादुपसोऽवरोधः । तनूनपाच्छन्देनाविनाशतु-
चनात्कृत्स्नमज्ञावरोधः । इदंशब्देनेवमाणक्षीरादिसूचनात्प्रत्यवरोधः । यजा वै
वर्हिरिति श्रुत्यन्तराद्गर्ह्यमाणेन (ण) यजावरोधः ।

चतुर्थप्रयाजार्थमीदृशतस्याऽऽज्यस्थ जुह्वामानयनं विधत्ते—

समानयतेति । उपभूतः सकाशाज्जुह्वामयमाज्यं सम्मगानयेत् । वर्हि-
र्गमस्य प्रजारूपत्वादाज्यस्य तेजस्वात्प्रजातु तेजः स्थापितं भवति ।

पञ्चमप्रयाजमवशिष्टं प्रशंसति—स्वाहाकारमिति ।

अस्मिन्प्रयाजे स्वाहाशब्दानामग्न्यादिशब्दानां च बहूनामुच्यमानत्वात्तेन
यागवरोधः ।

पूर्वोक्तवसन्ताद्यवरोधाः पञ्चदानीमुक्ता उपसोऽकासाद्यवरोधाः पञ्चेति दसस्त-
स्याद्वारा यामान्यशंसति—

दक्षः समिति । पुनरपि तत्तल्लोकमजिह्वामुत्तेन प्रशंसति-

समिधो यजतीति । तपिद्यागस्य प्राथम्यासेनास्मिन्मध्यमलोके प्रतिष्ठा । मध्यमो वा एषोऽस्माल्लोकादगतो देवलोकमित्युक्तत्वाद्दक्षिणादिस्तपो यज्ञो लोक-
व्यवर्त्यन्तरिक्षरूपस्तस्मिन्नन्तरिक्षे द्वितीयत्वसाम्यात्तनूनपाद्यामेव प्रतिष्ठा । इहवा-
गस्य पञ्चतन्त्रः पूर्वमेवोक्तः । बर्हिःशब्देन देवयानमार्गसाधनस्य यज्ञस्य सूच-
नात्तन्त्रागेन विश्वपि पूर्वोक्तेषु देवयानमार्गेषु प्रतिष्ठा । स्वाहाकारवागस्योत्तम-
त्वात्तेन स्वर्गप्रतिष्ठा । भूलोकपारम्य स्वर्गान्ता यथोक्ता एतावन्त एव देवानां
पूज्यानामपेक्षिता लोकारतेषु सर्वेषु यथाक्रममेदैतैः प्रतिष्ठितो भवति ।

इदानीं नामनिर्वचनेन प्रशंसति-

देवासुरा इति । अस्माकमेवैते लोका भवेयुरित्युभयेषां परस्परं स्वर्गां ।
प्राणान्त विरोधिना वैर्यामैस्ते वागाः प्रयाजाः ।

यदुक्तं सूत्रकारेण-'ये कामयेतामितरं वसीयान्स्यादित्यभिक्रमं तस्य जुहु-
यात्' इति । अभितरमुत्तरोत्तरबृद्धयेत्यर्थः । तदेतत्सूत्रोक्तमभिक्रमणं विधत्ते-

अभिक्रमामिति । अभिक्रम्येभिक्रम्यादुरे स्थित्वा मथमं हुत्वा पादं पुरतः
प्रक्षिप्य द्वितीयं जुहुयात् । एवमुत्तरम् । तदेतदभिक्रमणम् ।

सीलिङ्गबहुवचननिर्देशं लिङ्गान्तरैकवचननिर्देशं च सह प्रशंसति-

यो वै प्रयाजानामिति । एकस्य पुरुषस्य बहवयः स्त्रियो लोके भवन्ति,
तस्मात्प्रादत्र मिथुनस्वोपचारः । मूर्तिबहुत्वेऽपि देवैकव्याहृद्दीर्घित्युपक्रमोक्तिः ।
कवचरूपत्वं सैन्यसादृश्यं च संपाद्य प्रशंसति-

देवानां वा इति । पुरा देवा यदा यज्ञं कुर्वन्ति तदानीमाज्यभागादिदेवता
अभिष्टा आसन् । तत्तदिव्यायाः प्रागेव तस्मिन्नवसरे तपागत्यासुरा यज्ञं हनि-
ष्याम इत्येच्छन् । अतस्तदिव्यापतिबद्धास्तपतीकारत्वेन देवा अष्टाक्षरे गायत्री-
वादे व्यूहद्वयं कृतवन्तः । तत्राक्षरस्य अक्षस्य व्यूहो यज्ञानुष्ठानात्पाचीनो रक्षकः ।
अक्षस्य व्यूहः पतीचीनो रक्षकः । तत्रा व्यूहद्वयं यज्ञस्य कवचमाच्छादमाश्रयभवतु ।
तथा यजमानस्यापि । अतः पञ्चाक्षररूपत्वेन पञ्च प्रयाजाः पूर्वमिष्यन्ते । अ-
क्षररूपत्वेन त्रयोऽनूपाजाः पश्चादिव्यन्ते । तदुभयं कवचं यज्ञयजमानयोर्कवचतो
रक्षणम् । तेन रक्षणेन भ्रातृव्यस्याभिभूतिर्भवति । यस्मादत्र प्राचीनान्यक्षराणि

(प्रयाजविधिः)

नहन्ति मतीष्विनाम्यत्पानि तस्मात्लोकेऽपि युज्यार्थं गच्छन्त्यां तेनायां पुरस्तादुत्तरं
जनतैः परकीयसैन्यस्य भयोत्पादनाय भूयान्विनिष्पाद्यते । पृष्ठभागे त्वस्वी-
यान् । प्रयाजशेषेण हविरभिधारणं विधत्ते—

देवा वै पुरेति । देवाः कदाचिद्यागं कुर्वन्तो मशीपघातिनां रक्षसापागव-
नात्पुरा स्वाहाकारनामधेयेन पञ्चमप्रयाजेन यज्ञः समापनीय इति विचार्य तथैव
समापयत् । तदयुक्तं, यज्ञविच्छेदपक्षेणात् । अतः प्रयाजानिष्ट्वा तच्छेषेणाऽऽ-
ग्नयेन देवाभासादितानां हविषामभिधारणे सति यज्ञः संततो भवति । अथो
पुरोडाशादिद्रव्यस्य हविष्वं कृतं भवति । किञ्च, यथापूर्वमुत्तरमुपैति प्रयाजा
यथा निर्विघ्नेनानुष्ठितास्तथेवाऽऽग्नयमागाद्यनुष्ठानमपि निर्विघ्नेन प्रान्नोतीत्यर्थः ।
प्रकारान्तरेणाभिधारणं प्रशंसति—

पिता वै प्रयाजा इति । प्रथममादित्वात्मयाजानां पितृत्वं, पश्चाज्जावि-
त्वादनूयाजानां पुत्रत्वम् । अनूयाजार्थं च हविरुपभृति गृहीतव्यमस्ति । पुरोडाशा-
दिहविरभिधारणवेलायामौषमृतमपि हविः प्रयाजशेषेणाभिधारयति । तथा सति
पितृस्यानीयं प्रयाजानां संबन्धं यदवशिष्टमाज्यद्रव्यं तत्पुत्रस्थानीयानामनूयाजा-
नामपि साधारणं कृतं भवति । इममेवार्थं लौकिकलोकाहरणेन विस्पष्टयति—

तस्मादाहुरिति । लोके हि बालेन पुत्रेण यदुपाजितं तद्वत्त्वं स पुत्र उत्तर-
काले स्वजीवनार्थमसाधारणत्वेन संमुखं मुखं करोति न तु पित्रे मयच्छति न तु
भ्रातृभ्यः । पित्रा तु यदुपाज्यते तत्पितृवत्पुत्रस्य तद्भ्रातृणां च साधारणं भवति ।
तेन हि ब्रह्मेण सर्वेऽपि जीवन्ति । तथा सति लौकिकः कश्चित्पुरुषो वेदमधीत्य
प्रयाजानूयाजवृत्तान्तं जानाति । अन्यस्तु व्ययनरहितो न जानाति । तादृशा-
नानुभवविधानां समाधायानुविष्टः अविज्ञातः पश्यन्—केन हेतुना पुत्रस्य अज्यं
केवलमसाधारणं संपजम् । पितृद्रव्यं तु केन हेतुना साधारणं संपजमिति । तस्य
च पश्चात्प्राप्तिः प्रयाजानूयाजवृत्तान्तेनोत्तरं ददुरिति शेषः । प्रयाजानामाज्यं
साधारणं, तच्छेषेणैव्ययनत्वात् । अनूयाजानां त्वसाधारणम्, तच्छेषस्याभ्यज-
विनियोगाभावात् । एवं लौकिकयोः पितुः (ता) पुत्रयोरपि ब्रह्मम् । पुनः
प्रकारान्तरेणाभिधारणं प्रशंसति—

(प्रयाजविधिः)

अस्कन्धमेवेति । यागाद्येस्य द्रव्यस्य यागात्प्रायेवाव्ययं पतनं विनाशो भवति । अत्र त्विष्टेषु प्रयाजेषु पश्चादप्येषु हविःषु येषः प्रक्षिप्येत । तस्मादेतदस्कन्धमविनष्टमेव । शङ्कितस्कन्दनदोषस्य परिहार एवान्न प्रशंसतेति ।

पुनरपि प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

गायत्र्येवेति । एकतो गायत्र्याः पञ्चाक्षररूपाः प्रयाजा अन्यतो गायत्र्याः स्वपञ्चाक्षररूपा अनुयाजाः । मध्ये यदभिचारणं तेन गायत्र्येव त्वोदरे गर्भं धृतवती भवति । तेन च सा गायत्री यजमानार्थं प्रजां पशुनुत्पादयति ।

अत्र भीमासा ।

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ तमिधो यजतीत्यादौ कत्वमुत भिन्नता ।

धातुपरममयोरैक्यादेकत्वे भिन्नता कुतः ॥

अभ्यासात्कर्मभेदोऽन्येनामत्वाच्च विधिर्युगे ।

विधित्वे श्रुतितो भाति संनिधेरनुवादात् ॥ ”

दर्शपूर्णपासमोः भूपदे—‘तमिधो यजति’ ‘तनूनपातं यजति’ ‘इष्टो यजति’ ‘विद्विर्यजति’ ‘स्वाहाकारं यजति’ इति । तत्र पञ्चकृत्वः श्रयमाणे यजतिपदे पूर्वोक्तेषु यजति ददातीत्यादिपदेऽपि धातुभेदो नास्ति । येन भावनमिव आशङ्क्येत । तस्मादात्मगतैक्यप्रयुक्तं भावनैक्यमनिवार्यमिति चेन्नैवम् । यजतिपदाभ्यासेन कर्मभेदावगमात् । कर्मैकत्वेऽभ्यासो निरर्थकः स्यात् । अथोच्येत—तमिधो यजतीत्यनेन प्रथमश्रुतेन वाक्येन विहितं तमिधोऽन्यत्वं यागमुपरित्यज्येत्यर्थः यजतिपदेऽनूद्य तनूनपादादयो देवतारूपा द्रव्यरूपा वा गुणाभ्यस्तरे विकल्पिता विधीयन्ते । ततोऽनुवादादर्थत्वाभ्यासवैयर्थ्यामिति । तच्च । तनूनपादादिशब्दानां यागनामत्वेन गुणविधित्वाभावात् । न तावदत्र देवताविधिः चतुर्थीतद्धितयोरभ्यवहारात् । नापि द्रव्यविधिः तृतीयान्तत्वाभावात् । ततोऽग्निहोत्रं जुहोतीत्यादावपि द्वितीयाभ्यासो युक्तं नापत्त्वम् । यत्तु चतुर्णामुपरितनानां यजतिपदानामनुवादत्वमिति, तदसत् । तेषां विधायकत्वात् । यथा तमिधो यजतीत्यत्र यजतिपदे वि-

१ य. क. च. ‘स्कन्धो’ । २ क. ल. च. ‘शंसति’ । ३ क. य. क. च. प्रकृतो ।

४ ग. घ. ङ. ‘कत्वं मि’ । ५ क. घ. क. च. ‘त्वं न श्रुतो भा’ । ६ ख. य. ‘दत्वं त’ ।

(मयाजविधिः)

धित्वं श्रुत्या प्रतीयते तथाऽन्धेष्वपि चतुर्षु पदेषु विधित्वं श्रौतम् । अनुवादस्य तु पुरोवादस्वरूपस्य समिधो यजतीत्यस्य संनिधानादवगम्यते । संनिधिश्च भुतेर्द्वैतः । विधित्वे च पूर्ववाक्यविहितस्य समिन्नामकस्य यागस्य पुनर्विधानायोगात्तनूनपादादिनामकानि यागान्तराणि विधीयन्ते । नन्वेवं सति संज्ञाभेदात्कर्मभेदः संपद्यते, न त्वभ्यासात् । तथा सति वक्ष्यमाणाधिकरणेन संकीर्येत । येषम् । येषम्यात् । अथैव ज्योतिरित्यस्मिन्वक्ष्यमाणोदाहरणे यागावगमात्प्रागेव संज्ञात्वावगमात्संज्ञायाः कर्मभेदेहेतुत्वम् । इह तु विधायकैर्वज्रिपदैर्यागेष्ववगतेषु भेदे बाभ्यासादवगते निम्नानां यागानां समिहसंज्ञाया अन्धाः संज्ञा अपेक्षिता इति तनूनपादादीनां संज्ञार्थं वक्ष्यादवगम्यते । तस्मादभ्यास एवात्र यागभेदेहेतुः ।

नवमाभ्यासस्य द्वितीयपदे विनितम्—

“देवता यजयो वा स्युः मयाजे समिदादयः ।

विष्णवादिर्देवतात्वं न चतुर्थपाद्यभावतः ॥”

पक्षोऽपूर्णमासयोः प्रयाजपञ्चकमाख्यातं समिधो यजतीत्यादिना । तत्र यथा विष्णुं यजति वरुणं यजतीत्यादौ द्वितीयानिर्दिष्टा विष्णवाद्यो देवतास्तथा समिदादीनां देवतात्वम् । ततो यागैर्देवताः सांक्रियन्त इति दृष्टार्थविलास इति चेन्नैवम् । सर्वत्र चतुर्थ्या तद्वितेन वा देवता निर्दिश्यते । तद्यथा—‘यदस्य सामं जुहु-
यात्’ ‘आग्नेयोऽष्टाकपालः’ इति । न चान्न समिदादिषु चतुर्थीतान्त्रितो विद्येते । तादृश्यप्रतीती देवता भवति । न च द्वितीयया तादृश्यं प्रतीयते । किंत्वीप्सित-
ततमत्वम् । तच्च कर्मनामत्वादुपपद्यते । अग्निहोत्रं जुहोतीत्यादौ तद्वर्तनात् । यथा वाकं पचतीत्युक्ते पचिक्रियायाः कर्तव्यता प्रतीयते, तथा समिधो यजतीत्युक्ते समिधयागः कर्तव्य इत्यर्थो भवति । विष्णुं यजतीत्यादौ तादृश्यमुपपद्यते । यमा-
जपन्नेषु समिधो अग्न आज्यस्य वियन्त्वित्यादिषु समिदादिशब्दैर्देवत्वमेकदश-
मान्तैर्देवता निर्दिष्टाः । तदेव त्रिमिसीकृत्य तादृशैरेव शब्दैरिह यागा अभिधी-
यन्ते—‘समिधो यजति’ ‘तनूनपातं यजति’ ‘इहो यजति’ ‘वार्हियजति’ ‘स्वाहाकारं
यजति’ इति । तस्माज्जात्र देवतासंस्कारविधिः, किंतु वागाः केवला विधी-
यन्ते । तेषां च श्रुत्यादिभिः कार्यविशेषानवगमात्प्रकरणेनाऽऽरादुपकारकत्वम् ।

(प्रयोजनविधिः)

पञ्चमप्रयाणस्य तु यक्ष्यमाणाय्यभागादिदेवतासंस्कारकरं दशमेऽभिधास्यते ।

दशमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“अन्यः प्रयाण आरातिकमुपकार्येण संस्कृतिः ।

स्वाहाकारेति देवोक्तमनुवन्मन्त्रवर्णनात् ॥

आद्यो मैत्रं चतुर्थ्यादेरभावाद्यागमानके ।

विधिरतया च सौर्वादावर्धोऽभ्यादिभिरतनम् ॥”

इदंपूर्णमासेष्टौ पञ्चमप्रयाण एवमाप्नोषते—‘स्वाहाकारं मनजति । इति । त
किमिद्वेरादुपकारक उताऽऽन्यभागादिवु यक्ष्यमाणानामभ्यादिदेवतानां संस्कार
इति संशयः । तत्र स्वाहाकारशब्देन देवतोच्यते । यागस्य तदाकाङ्क्षणात् ।
न च प्रत्यक्षवचनमुपेक्ष्य मन्त्रवर्णोद्घाताकल्पनमुचितम् । नन्वेवं सति विधिमन्त्र-
योर्वैधाधिकरण्यं प्रसज्येत । विधिना हि स्वाहाकाराख्या देवता विहिता । मन्त्रे
तु यक्ष्यमाणाय्यभागदेवता अन्यथादयः प्रतीयन्ते । ‘स्वाहाऽभिम् । स्वाहा
सोमम् । स्वाहाऽभिम् । स्वाहा प्रजापतिम् । स्वाहाऽग्नीषोमी । इत्यादिको हि
मन्त्रः पठितः । नायं देवः । मातृशब्दस्याग्निवाणीकाभ्यादिवत्प्रमाणेनार्थावतं-
भवात् । यथा मातृशब्दः प्रस्थादिना धान्यस्य मातरं जननीं चाऽऽचष्टे तथाऽ-
ग्न्यादिशब्दः स्वाहाकाराख्यदेवतामावक्षताम् । न च स्वाहाकाराख्यदेवतैव संस्कार-
प्रस्तामिति वाच्यम् । संस्कृतायास्त्वस्या अन्यत्रोपयोगाभावात् । तस्मादिद्वेरादुप-
कारक इत्याद्यः पक्षोऽभ्युपगन्तव्यः । मैत्रम् । चतुर्थ्यां श्रुतेन वा सर्वत्र देवता
विधीयते । न चान्न तौ विद्येते । किंचायं विधिदेवतायागानुषौ विधत्ते, देवता-
विशिष्टे यागं वा देवतायार्जं वा यागयार्जं वा । नाऽऽद्यः । वाक्यभेदमसङ्गम् ।
न द्वितीयो गौरवापत्तेः । न तृतीयः । अप्राप्तस्य यागस्याननुवाद्यत्वे सति तदनु-
वादेन देवताविध्ययोगात् । तस्माच्चतुर्थः पक्षः परिशिष्यते । तत्र हि विधीया-
न्तस्वाहाकारशब्दः पौर्णमासीं यजत इत्यादिविव कर्मनानुषंगे भविष्यति । तस्मा-
दाय्यभागादिदेवतासंस्कार उक्तमः प्रयाणः । एवं च सति सौर्वादिभिरुक्तितुल्यम-
प्रयाणवन्त्रे प्रधानदेवतावाच्यग्न्यादिपद्वरित्यागो बाधविचारान्तर्गतस्याधिकरणस्य

(प्रयाजविधिः)

कलं भविष्यति । यत्तु पञ्चमाध्याये प्रयाजानामनुष्ठानक्रमे वाढकम् : प्रमाणविधि-
चिन्तितं तदस्माभिरिव त्वोर्जे त्वा यज्ञस्य घोषवतीत्यनयोरनुवाकयोः पौर्वाहो-
वाढ एव प्रमाणमित्याभिप्रेत्य तत्रैवोदाहृतम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपदे चिन्तितम्—

“न कत्वर्जं प्रयाजादि कत्वर्जं वा न वाङ्मता ।

प्रक्रियाया अमानत्वान्नैराकाङ्क्षयेण वाक्ययोः ॥

प्रयाजादेः कला(हेऽ)पेक्षा कथंभाषोऽ(वेऽ)पि च कतोः ।

तेन प्रकरणाग्नानं तस्मादङ्गनाङ्गिता तयोः ॥

साधवाददये विनियोजकत्वेनोक्तानि यानि श्रुतित्तिङ्गवाक्यानि तेभ्योऽ-
तिरिक्तं किञ्चित्प्रकरणनामकं प्रमाणं न वेदे पश्यामः । न हि पदतत्तामस्यार्था-
न्वयैरसंगतः कश्चिद्देशभागः क्वाचित्केनचिदाग्न्यायते । एकवाक्यव्यवसायको
वाक्यसमूहः प्रकरणमिति चेत् । न । वाक्ययोः सतोः पश्चादेकवाक्यवाक्य-
व्यवसायः । नहि ‘दर्शपूर्णमासार्थां स्वर्गकामो यजेत’ इति वाक्यो
‘यजाति’ इत्यनयोर्वाक्ययोः परस्परकाङ्क्षाऽस्ति, येनैकवाक्यव्यवसायः कल्प्येत ।
तस्मात्प्रयाजादीनां न दर्शपूर्णमासाङ्गत्वमिति प्राप्ते भ्रमः—प्रयाजादयः कलविधयः
पुरुषप्रभृतिस्त्वपरास्तेषादिषु । दर्शपूर्णमासावुपकरणैरुपकार्यौ करणत्वात्पदीव-
रुक्तचक्षुर्वत् । तथा सति किं प्रयाजादेः कलं किंवा दर्शपूर्णमासयोरुपकरण-
मित्याकाङ्क्षायां संपन्नं वाक्यैकवाक्यतात्पर्यं प्रकरणं, तेन च प्रयाजादीनामङ्ग-
त्वं प्रतीयते । तृतीयाध्यायस्य प्रथमपदे चिन्तितम्—

“अभिक्रमं जुहोतीति दुर्कं कर्वाऽस्त्वित्यस्य वत् ।

किंवा प्रयाजमात्रस्य कृत्स्नकर्तुमुक्तं भवेत् ।

प्रयाजाभिक्रमणयोः क्रियात्वमु(त्वायु)भयोरपि ।

मिथःसंबन्धराहित्यान्मैवं वेऽपि समत्वतः ॥

कर्तृयोगाददोषमेतन्मात्रेण समाहितिः ।

ततः प्रयाजसंनिध्यात्तत्कर्तृवास्य संयुतिः ॥ ॥

दर्शपूर्णमासयोः प्रयाजतमीपे श्रूयते—‘अभिक्रमं जुहोति’ इति । तत्र होमकाळे
यदेतदाहवनीयस्याऽऽभिमुख्येन संचरणं तत्कृत्स्नदर्शपूर्णमासकर्तृत्वं संश्रूयते,

(प्रयाजविधिः)

न तु प्रयाजमाजकर्त्ता । कुतः अभिक्रमणस्य क्रियात्वरूपस्य कारकत्वाभावेन प्र-
याजक्रियया संबन्धासंभवादिति चेत् । मैवं, क्रियात्वरूपादेव दर्शपूर्णमासक्रियया
संबन्धासंभवात् । अथोच्येत, अभिक्रमणं कर्तृकारकेण साक्षात्संबध्यते, तद्वद्वारा
कृत्स्नदर्शपूर्णमासकर्मणा संबध्यत इति । तदेतत्प्रमाणं प्रयाजसंबन्धेऽपि समा-
नम् । अतः संनिविष्टात्प्रयाजकर्त्ता संबध्यते ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“आभिचार्यं प्रयाजानां शेषेण हविरथ किम् ।

शेषधारणतत्पात्रे कार्ये नो वाऽभिचारणम् ॥

माभ्यधा देन ते कार्ये न कार्ये प्रतिपत्तितः ।

प्राजापरमवशायाश्च न कीऽभ्यधाऽभिचारणात् ॥”

प्रकृतौ श्रुतं ‘प्रयाजशेषेण हवींश्चपिधारयति’ इति । तदेतद्विकृतावतिदिष्टम् ।
विकृतपक्षश्च वाजपेयगताः पशवः । ते च द्विविधाः—कतुपशवः प्राजापरमाः पश-
वश्चेति । आग्नेये पशुमासमेतेत्यादिना विहिताः कतुपशवः । इतरे तु सप्तदश
प्राजापरमाश्चान्नालभत इति विहिताः । ते बोभयविधाः पशवः प्रातःसन्ने त-
द्देवोपकल्पन्ते । ततः तर्षेणामर्थे सस्रदेव प्रयाजा अनुष्ठीयन्ते । तत्र कतुपशूनां
प्रातःसन्नम् एवाऽऽलम्ब्यत्वात्तदीयहविषां प्रयाजशेषेणाभिधारणे निविष्टमेव सि-
ध्यति । प्राजापरमपशूनां तु पर्यभिकरणपर्यन्तमेव तदानीमनुष्ठानम् । आलम्ब्यस्तु
माभ्यदिने तवने । तत्कालविशेषस्य ब्रह्मसाम्यालभत इति विधानात् । तेषां च
प्राजापरमपशूनामभिधारणार्थं प्रातःकालीनप्रयाजशेषो धारयितव्यः । न चात्र
गृह्णां तद्वारणं संभवति । कतुपशुनुष्ठाने गृह्णा व्यापृतत्वात् । अतः प्राजान्तरं
संपाद्य तस्मिन्मयं शेषो धारयितव्यः । अन्यथा प्राजापरमहविषां प्रयाजशेषेणा-
भिधारणासिद्धेः । तस्माच्छेषधारणतत्पात्रे संपादनीये इति प्राप्ते ब्रूमः—ते उभे
न कर्तव्ये । कुतः । अभिधारणस्य शेषप्रतिपत्तिरूपत्वेन हविःसंस्कार[क]त्वाभा-
वात् । नहि हृतेऽर्थे संभवति अहृतेऽर्थः संस्कारः कल्पयितुं युक्तः । हृष्टं च गृह्णा
रिक्तीकरणमन्यथा प्रयाजशेषोपेतायां गृह्णामाभ्यभागादर्थतया गृह्णवार्थं संकीर्षितम् ।
अतो रिक्तीकरणरूपप्रतिपत्त्यर्थमेव प्रकृतौ शेषेणाभिधारणम् । अस्तु वा तत्र

(प्रयाजविधिः)

हविःसंस्कारोऽपि । तथाऽपि प्रयाजपत्यवपायामभिधारणं व्यर्थम् । तस्मात्प्रति-
रक्षाय समिधार्थिते । न च प्रयाजपत्यवपायां त्वक्ताऽस्ति । तस्मात्प्रति रक्ष-
ताया निवारितत्वात् । अत एव श्रूयते—“ चाम्वा वा एतर्हि वपा मर्त्तनाभिधृता
मल्ल वै मल्लताय यद्मल्लताम्याल्लभते तेनाशम्यास्तेनाभिधृताः ” इति । चाम्वा
त्वक्ता इत्यर्थः । तस्माच्छेषधारणतत्त्वात् न कर्तव्ये ।

तवेवान्धश्चिन्तितम्—

“ चतुर्थस्य प्रयाजस्य होमोपभूतं घृतम् ।

जुह्वामानयतरिषोपभूतं नैषा मयोजयेत् ॥

प्रयोजयेदुताऽऽनीतिः प्रयाजाद्यस्तित्वाधत्ता ।

श्रुतोपभूत आज्येनो जीहवेन विकल्पनात् ॥

न प्रयोजकता वैधं त्रितयार्थं हि जीहवम् ।

अतिहायेह इत्युक्तेभ्यर्थे सा मयोजयेत् ॥

वर्षापूर्णाभासयोः श्रूयते—“ अतिहायेहो मर्हिः प्रति समानयते जुह्वानी-
पभूतम् ” इति । अस्यायमर्थः—पञ्चानां प्रयाजानां मध्ये तृतीयः प्रयाज इह-
वायेन बहुवचनान्तेनाभिधीयते । तं तृतीयं प्रयाजमतिक्रम्य चर्हिर्नोपकं चतुर्थं
प्रयाजं होतुमुपभूतसंज्ञकायां सुवि स्थितं घृतं जुह्वामानेतव्यमिति । तदेतवान-
यनमुपभूतपाज्यग्रहणस्य न प्रयोजकम् । तथा हि—जुह्वपभूतं कृत्वा तु तिसृषु
जुह्वपभूतग्रहणप्रकारस्तद्विनियोगश्चैव सामान्यते—“ चतुर्जुहवा गृह्णाति । अहा-
वुपभूति । चतुर्धर्त्तवाम् । यज्जुहवा गृह्णाति । प्रयाजेभ्यस्तत् । यदुपभूति ।
प्रयाजानुयाजेभ्यस्तत् । तर्धर्त्तं वा एतद्यज्ञाय गृह्णाते । यदुपभूतवामानाम्पत् ॥
इति । तत्र जीहवं केवलं प्रयाजार्थोपभूतं तु प्रयाजानुयाजार्थमिति प्रयाजेषु
जीहवोपभूतं चोभयं विकल्पते । तथा सति यदा जीहवेन प्रयाजा इत्यन्ते
तदानीमोपभूतस्याऽऽनयनमेव नास्ति, कुत आनयनस्य प्रयोजकत्वम् । यदा
रौपभूतेन प्रयाजहोमस्तदानीमोपभूतस्यार्थं प्रयाजार्थमितरदनुयाजार्थम् । तयोः
प्रयाजसाधनमर्थं प्रथमप्रयाजकाल एव जुह्वामानीतमिति न तस्य चतुर्थप्रयाजं
प्रति समानयनं विधीयते । यच्चनुयाजार्थमितरदर्शमुपभूतवशिष्टं तन्मन्त्रे किञ्चि-
च्चतुर्थप्रयाजं प्रति समानेतव्यम् । तत्त्वनुयाजैरेव प्रयुक्तमिति न तस्याऽऽनयनं

(प्रयाजविधिः)

प्रयोजकमिति यावेत् ज्ञमः—यजोह्वं तत्प्रयाजमित्यर्थः, यजोपभूतं तदेवावशिष्ट-
प्रयाजद्वयार्थमनूयाजार्थं चेत्त्येवं वाक्यद्वयस्य व्यवस्थायां संभवत्यापन्नदोषोक्तो
विकृतौ नाऽऽभ्यतिष्ठति शक्यः । यदा जौहवस्वीकारस्तदानभिपभूतवाक्यस्य
प्राप्तं प्रामाण्यं परिपश्येत, अपातमप्रामाण्यं स्वी क्रियेत, पुनरपि कदापिदोषमु-
त्सर्गीकरित्यर्कं प्रामाण्यं स्वी क्रियेत, स्वीकृतमप्रामाण्यं परित्यजेत्तत्रोपभूतवाक्ये
चत्वारो दोषाः । जौहववाक्येऽप्येवं चत्वार इत्यष्टौ दोषाः । यथोक्तव्यवस्था च
“अतिहायेदः” इति वाक्यादभ्यवसीयते । तथा सत्योपभूतस्यानूयाजा यथा
प्रयोजकास्तथैव चतुर्थोत्तमप्रयाजमिष्यादकमानयनमपि प्रयोजकमेव ।

पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“प्रयाजानूयाजतिष्ठथैवानैक्यमुत भिज्जता ।

एकोपभूद्वयोरर्थे दृष्टाऽतो विकृतौ तथा ॥

विकृतौ पात्रभेदोऽस्तु शुद्धाज्यपूवदाज्ययोः ।

एकपात्रे ग्रहाणकेर्द्वयेक्यं पकृतौ द्वयोः ॥”

अभीषोभीषणौ प्रयाजानूयाजसाधनं द्रव्यं धारयितुमेकमेव पात्रं कर्तव्यम् ।
कृतः । मरुतावुभयार्थस्याऽऽज्यस्यैक्येवोपभूता धृतत्वेन विकृतावपि तदति-
वेद्यादिति मते ज्ञमः—पकृतिवत्केवलत्वेन प्रयाजा इत्यन्ते । अनूयाजास्तु
पूवदाज्येन यज्याः । ‘पूवदाज्येनानूयाजान्वयमिति’ इति तद्विधानात् । पूवदाज्यं
नाम दधिमिश्रमाज्यम् । नहि शुद्धामिश्रयोरेकेन पात्रेण धारणं संभवति । तस्या-
दत्र पृथक्पात्रम् । यत्तु चतुर्थस्य पञ्चमपादे चिन्तितं जुद्धामाज्यग्रहणे प्रयाज-
वार्थमुपभूत्यावग्रहणमनूयाजार्थं चेति । यद्व्यवैव चिन्तितम्—उपभूति चतुर्थ-
हितद्वयादकृतंरूपेति, तदुभयमस्माभिराज्यग्रहणविधायके मरुता रक्षा इत्यनुवाके
प्रदर्शितम् ॥

इति श्रीमत्सामानाचार्यविरचिते माधर्वाणे सवार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयनैत्तिरीयसंहिताभाष्ये त्रितीयकाण्डे षष्ठमपाठके

अध्यायानुवाकः ॥ १ ॥

(आख्यभागविधिः)

(अथ द्वितीयाहके षष्ठपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यदाज्यभागौ यदा-
 ज्यभागौ यजति चक्षुषी एव तद्यज्ञस्य प्रति
 दधाति पूर्वार्धे जुहोति तस्मात्पूर्वार्धे चक्षुषी
 प्रधातुर्जुहोति तस्मात्प्रधातुश्चक्षुषी देवलोकं
 वा अमिना यजमानोऽनु पश्यति पितृलोकं
 सोमेनोत्तरार्धेऽग्नये जुहोति दक्षिणार्धे सोमाग्ने-
 यमिव ह्रीमौ लोकावनयोल्लोकयोरनुक्यारथै
 राजानौ वा एतौ देवतानाम् (१) यदग्नी-
 योमावन्तरा देवता इज्येते देवतानां विधुरथै
 तस्माद्वाङ्मा मनुष्या विधृता ब्रह्मवादिनो बधन्ति
 किं तद्यज्ञे यजमानः कुरुते येनान्यतोदतश्च
 पशुन्दाधारोभयतोदतश्चेत्यर्थमनूच्याऽऽज्यमा-
 गस्य जुषाणं यजति तेनान्यतोदतो दाधा-
 र्थमनूच्य हविष ऋचा यजति तेनाभयतोदतो
 दाधार मूर्ध्वन्तीं पुरोनवाफ्या भवति मूर्धान-
 मेवैनं समानानां करोति (२) नियुत्वा
 यजति आतृग्यस्यैव पशुञ्च शुषते केशिनं
 दान्यं केशी सात्यकामिरुवाच सप्तपदां ते
 शकरीं श्वो यज्ञे प्रयोक्तासे यस्यै वीर्येण प्र
 जातान्प्रातृव्याहृदते प्रति जनिष्यमाणान्यस्यै
 वीर्येणोभयोल्लोकयोज्योतिर्धत्ते यस्यै वीर्येण

(आज्यभागविधिः)

पूर्वाधेनान्द्वान्भुनक्ति जघनाधेनं धेनुरिति
 पुरस्ताल्लक्ष्मा पुरोनुवाक्या भवति जातानेव
 आतृभ्याम् नुदत उपरिष्टाल्लक्ष्मा (३)
 याभ्यां जनिष्यमाणानेव प्रति नुदते पुरस्ता-
 ल्लक्ष्मा पुरोनुवाक्या भवत्यस्मिन्नेव लोके
 ज्योतिर्धत्त उपरिष्टाल्लक्ष्मा याभ्यामुभयोर्येव
 लोके ज्योतिर्धत्ते ज्योतिष्मन्तावस्मा इमौ लोकौ
 भवतो य एवं वेद पुरस्ताल्लक्ष्मा पुरोनु-
 वाक्या भवति तस्मात्पूर्वाधेनान्द्वान्भुनक्त्यु-
 परिष्टाल्लक्ष्मा याभ्यां तस्माज्जघनाधेनं धेनुर्यं
 एवं वेद भुङ्क्त एनमेतौ वज्र आर्ज्यं वज्र
 आज्यभागी (४) वज्रो वषट्कारास्त्रिषुतमेव
 वज्रं संभृत्य आतृभ्याम् प्र हृत्यछम्बट्का-
 रमपमूर्धं वषट्करोति स्तुत्यै गायत्री पुरोनु-
 वाक्या भवति त्रिष्टुभ्याभ्यां ब्रह्मभिरक्षत्रमन्वा-
 रम्भयति तस्माद्ब्राह्मणो मुख्यो मुख्यो भवति य
 एवं वेद प्रैवेनं पुरोनुवाक्ययाऽऽह प्र णयति
 याभ्यं गमयति वषट्कारेणैवेनं पुरोनु-
 वाक्यया वृत्ते प्र यच्छति याभ्यं प्रति (५)
 वषट्कारेण स्थापयति त्रिषदा पुरोनुवाक्या
 भवति त्रयं इमे लोका एष्वेव लोकेषु प्रति
 तिष्ठति चतुष्पदा याभ्यां चतुष्पद एव पशु-

(आज्यभागविधिः)

नयं रुन्धे हृद्यक्षरो वषट्कारो द्विपाथर्जमानः
पशुष्वेवोपरिष्ठाप्रति तिष्ठति गायत्री पुरो-
नुवाक्या भवति त्रिष्टुभ्याजैषा वै सप्तपदा
शकरी यद्वा एतया देवा आक्षिप्तस्तदक्षानुबन्ध
एवं वेदं शक्नोत्येव यच्छिक्षति (१) ॥

(देवताणां करोत्युपरिष्ठाल्लक्ष्याऽऽज्यभागौ प्रति शक्नोत्येव वे १) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाहके
षष्ठप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

—

(अथ द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

आघानुवाके विस्वहं प्रयाजाः पञ्च वर्णिताः ।

अनुवाके द्वितीयेऽस्मिन्वक्त्रावाज्यभागकौ ॥

तन्मन्वास्तन्मन्त्रकाण्डे समाप्ताः ।

कल्पः—‘यदा जानात्यग्नेऽनुब्रूहीति तदाऽऽग्नेयस्याऽऽज्यभागस्य पुरोनुवाक्या-
मन्वाहामिर्बुचाणि जहूचनदिति पौर्णमास्यामग्निः प्रत्येन जन्मेत्येवावास्यायां यदा
जानात्यग्निं यजेति तज्जुवाणेन यजति जुवाणो अग्निराज्यस्य वेत्तिति यदा जा-
नाति सोमापानुब्रूहीति तत्सोमस्य पुरोनुवाक्यामन्वाह त्वं सोमसि तत्त्वतिरिति
पौर्णमास्यां सोमं गीमिह्वा वयमित्येवावास्यायां यदा जानाति सोमे यजेति
तज्जुवाणेनैव यजति जुवाणः सोम आज्यस्य हविषो वेत्तिति ’ इति ।

तत्र प्रथमस्याऽऽग्नेयस्य पाठस्तु—

अग्निर्बुचाणि जहूचनत् । त्रविणस्पुर्विपन्धया । समिधः शुक्र आहुवः ।

जुवाणो अग्निराज्यस्य वेत्तु ॥ [मा० का० ३ प० ५ अ० ६] इति ।

अथमाग्निरस्माननुगृह्णातिविधि शेषः । कीदृशोऽग्निः । बुचाणि कर्मानुष्ठाननि-
वारकाणि पापानि जहूचनवृत्तिशयेन हृतवान् । विपन्धया विशिष्टयाऽस्मत्कृतया

(आज्यभागविधिः)

स्तुत्या त्रविणस्युरस्मदर्थं दविणेच्छुः सविद्धः सम्यग्ज्वालितः शुक्रः शोचमान
आहुतः समन्तादस्माभिराकारितोऽग्नेनाऽऽग्नेनाऽऽहुतो वा । जुषाणः भीषमाणोऽय-
मग्निराज्यस्य वेत्स्वस्मादहतामिदमाज्यमश्नातु ।

प्रथमस्य सौम्यस्य पाठस्तु—

“त्वं सोमासि तत्सतिः । त्वं राजोत वृषहा । त्वं भद्रो अस्ति क्रतुः ।
जुषाणः सोम आज्यस्य हविषो वेतु ” [जा० का० ३ प्र० ५ अ० ६] इति ।

हे सोम त्वं तत्तां तद्भिरनुष्ठितानां कर्मणां पतिरसि । किंच त्वं राजा
हीप्तिमान् । अपि च पापघाती । किंच, भद्रः फलप्रदत्वेन मङ्गलरूपः क्रतु-
रसि । तस्य क्रतोर्मिष्यादकत्वात् । तादृशः सोम इदमाज्यं हविरश्नातु ।

द्वितीयस्याऽऽग्नेयस्य पाठस्तु—

“अग्निः परमेक जन्मना । शुम्भानस्तनुवन् स्वाम् । कविर्विषेण वावुधे ।
जुषाणो अग्निराज्यस्य वेतु ” [जा० का० ३ प्र० ५ अ० ६] इति ।

अथमग्निः परत्वेन पुरातनेन स्वजन्मना स्वी तनुवं स्वतनुं शुम्भानः शोधय-
न्कविर्विषश्चित्पण्डितः पराभिप्रायज्ञो विभेणर्विजा कृतां स्तुतिं हात्वा वावुधे
बुद्धिं प्राप्तः । जुषाण इत्यादि पूर्ववत् ।

द्वितीयस्य सौम्यस्य पाठस्तु—

“ सोम गीर्भिह्वा वयम् । वर्धयामो वचोविदः । सुमृहीको न आविष्ठ ।
जुषाणः सोम आज्यस्य हविषो वेतु ” [जा० का० ३ प्र० ५ अ० ६] इति ।

हे सोम वचोविदो वाक्यतात्पर्याभिज्ञा वयं गीर्भिः स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिर्बर्ध-
यामः । त्वं तु सुमृहीकः सम्यक्सुखमश्रोऽस्मानाविश । तादृशः सोम आज्यं
हविरश्नातु । मन्थकाण्डोकैस्तैरैः साध्यावाज्यभागौ विभक्ते—

चक्षुषी वा इति । यजमाननासणेऽग्नीषोमाभ्यां वै यज्ञश्चक्षुष्यानिश्चु-
त्वादाज्यभागयोर्यज्ञचक्षुष्वयम् । आहवनीयस्य पूर्वार्धभागं होमदेशत्वेन विभक्ते—

पूर्वार्धे जुहोतीति । लोकेऽपि शिरसः पूर्वभागे चक्षुषी मिद्वयो न तु
पृष्ठभागे ।

(आज्यभागविधिः)

उमपोराहुः योः पङ्क्तिरूपत्वं परिमाणवैषम्यं च वारयितुं साम्यं विधत्ते—

प्रभाहुजुहोतीति । मयाहुकृतं यथा भवति तथा जुहुयादित्यर्थः ।

एकस्यां पङ्क्त्यनुतरदक्षिणदेशं क्रमेण विधत्ते—

देवलोकं वा इति । देवलोक उत्तरदेशस्थः । पितृलोको दक्षिणदेशस्थः ।

अतस्तथाविधेन होमेन तयोरनुस्मृतिरभिज्ञानं भवति ।

उमपोराज्यभागयोर्मध्यदेशं मन्थनयामस्थानत्वेन विधत्ते—

राजानौ वा इति । इज्येते इत्यत्र बहुवचनव्यत्ययो द्रष्टव्यः । मन्थान्दे-
वता हि तयोर्मध्य इज्यन्ते ।

अत एवाऽऽध्वर्षणिका आपनन्ति—

“ यदा छेलायते सौर्षिः तमिज्जे हव्यबाहणे ।

तदाऽऽज्यभागानन्तरेणाऽऽहुनीः पतिपादयेत् ॥ ” इति ।

एवं च सत्युपमतोऽवस्थिताभ्यां राजभ्यां मध्येऽवस्थिताः मन्थान्देवता विशेषे-
णेण धृता भवन्ति । अथवाऽथ देवताशब्देनोवाप्तरेदेवता विवक्षिताः । ता अन्त-
रेण तासां मध्ये राजानावर्षाणोपाविज्येते । ताश्च देवताः परितोऽवस्थिताः
सैवैकभूयस्वदेवता राजानौ विशेषेण धारयन्ति । अथवा राजभ्यां ताभ्यामग्न्या
देवता जीवितमदानेनैव पोषिता भवन्ति । यस्मादेवं तस्माच्छोकेऽपि मनुज्याः
सर्वे राज्ञा विधृता वर्तन्ते ।

इदमज्यभागो निरूप्य तद्विधे याज्यानुवाक्ये उपरितनस्याऽऽश्लेषस्य मन्था-
नस्य इविषो याज्यानुवाक्ये च क्रमेण विधत्ते—

अक्षवादिन इति । अन्यतोऽधोभाग एव दन्ता येषां ते गवाश्चोऽन्यतोद-
त्त(स्त)स्तान्पशून्नेन यज्ञाङ्गेन यजमानो दाधार प्राप्नोति तद्यज्ञाङ्गं किं नाम
यजमानः कुरुते । उभयत ऊर्ध्वध्वरयोर्दन्ता येषामश्वादीनां त उभयतोदत्त(स्त)
स्तान्येन प्राप्नोति तदपि किमित्येवं अक्षवादिष्वेके विज्ञाः पुष्टाः (षट्पशवः) ।
इतरे विज्ञा उत्तरमवदन—आज्यभागस्य होमकाले पुरोनुवाक्यारूपेण काञ्चि-
द्वचं पठित्वा याज्यारूपेण जुवाण इत्यादिमज्जुवा यामं करोति । तेनाधोभागे

संपूर्णाया ऋचः पाठेनाधोभागस्थदन्तमुक्तान्प्राप्नोति । प्रधानस्याऽऽग्नेयस्य इविधो होमे पुरोनुवाक्यामप्युचमेव पाठित्वा याज्ययाऽप्युचैव यजति । तेनाध ऊ-
र्ध्वभावंयोर्जोचोः संपूर्णत्वेन भारद्वाजेऽपि दन्तमुक्तान्प्राप्नोति । तथाऽऽज्य-
भागविधया पुरोनुवाक्या यजुश्चेत्सुभयं पूर्वमेवोक्तं व्याख्यातं च । आग्नेयविधये
च याज्यानुवाक्ये वक्ष्यते । तस्मादीदृशमेवोभयत्र वक्तव्यमिति विधिः पर्यवस्यति ।

आग्नेयभागस्य याज्यानुवाक्ये सामान्येन विधाय विशेषाकारेण विधत्ते-

मूर्ध्वन्वतीति । मूर्ध्वशब्दो यस्यामृच्यस्ति सा मूर्ध्वन्वती, तथा समानानां
मध्ये यजमानं मूर्ध्नि मूर्ध्वदुराकृष्टं करोति । निमुञ्चन्वो यस्यामृच्यस्ति सा
निमुञ्चती, तथा वैरिणां पशून्वितरां नि(वि)भोजयति । एते याज्यानुवाक्ये
यज्यकाण्डे सामान्येन । तयोर्विधियोगं बोधायनो दर्शयति--“अथ हविषाम-
ग्निर्मुर्धा भुवो यज्ञस्येत्याग्नेयस्य पुरोडाशस्य” इति । तत्र प्रथमायाः पाठस्तु-

“अग्निर्मुर्धा दिवः ककुत् । पतिः पृथिव्या अयम् । अपा२ रेता३सि
जिन्वति १” । [जा० का० ३ प्र० ५ अ० ७] इति ।

अयमग्निरादित्यत्वेण दिवो घुलोकस्य ककुदुच्छ्रितो मूर्धा घुलोकस्य पितरः-
स्थानीयः, पृथिव्याः पतिर्दार्ढ्यकरित्वेन पाळकोऽप्ययं, किंचापां रेता-
स्तुदककार्याणि स्थावरजङ्गमात्मकानि शरीराणि जाडराग्नित्वेन जिन्वति
पीनयति । द्वितीयस्याः पाठस्तु-

“भुवो यज्ञस्य रजसश्च नेता । यवा निमुञ्जिः सचसे शिवाभिः । विधि
मूर्ध्नि दधिवे सुवर्षाम् । विज्ञानमे चक्रे हस्यवाहम् ” [जा० का० ३ प्र०
५ अ० ७] इति ।

अयमग्निर्भूलोकस्य तवानुष्ठेयस्य यज्ञस्य तस्मिन्पक्षे प्रवर्तकस्य रजोमुगस्य
च नेता प्रवर्तको निर्वाहकः । तादृश हेऽग्रे यत्र यस्यां दिवि सूर्यत्वं भूत्वा
निमुञ्जी रथे नितरां योज्यमानाभिः शिवाभिरुत्तमाभिरधजाविभिः सचसे तत्र-
वैवि तस्यां दिवि मूर्ध्नि शिरोवदुज्जतस्थितिं दधिवे धारयति । कीदृशं मूर्ध्नि,

१ स. “भागयो” । २ क. च. छ. च. “स्माहचमे” । ३ क. च. छ. च. विविधि” ।

४ स. “दपाकविका” । ५ क. च. छ. च. “युञ्जिरश्चैर्नित” ।

(आज्यभागविधिः)

सुवर्षा सुवः स्वर्गलोके स्पति सर्वदा तिष्ठतीति सुवर्षास्तं सुवर्षाम् । सोमपावतुं-
ल्लिङ्गोऽयंशब्दः । हेऽमे त्वमेस्मिन्वशे हव्यवाहं हविषः पापिका जिह्वां ज्वालां
चक्षुषे करोषि । तदिदं याज्यानुवाक्यायुगलमनेकप्रकरणेण प्रशंसति—

केशिनः* हेति । दर्भान्नः पुनः कश्चित्केशी, सत्यकामपुत्रोऽपरः केशी,
तयोर्दाम्भ्यं पति सारयकामिर्भूते—हे दाम्भ्यं यः प्रयोज्यमाने ते तदीये यज्ञे
सप्तभिः पदैरुपेतां शक्ररीछन्दस्कामुषं प्रयोक्ष्यसे । सा च अगस्त्यन्ववीर्यवती ।
“ अमिर्मूर्धा ” इत्यादयस्त्रयः पादाः । “ भुवो यज्ञस्य ” इत्यादयश्चत्वारः
पादाः । तदुभयं मिलित्वा सप्तपदा शक्ररी भवति । शकिरस्या अस्तीति
शक्कीरी । सा च शकिरेव ग्रहण्या । यस्याः शकवर्षाः सामध्येन पूर्वमुत्पन्नाभ्या-
मुत्पन्नाभ्यनुदते निराकरोति । अनिष्पन्नाभ्य मथा नोत्पत्स्यन्ते तर्था करोति ।
यविनुदते प्रतिबन्नातीत्यर्थः । किंच, तदीयेन वीयेण भूर्लोकस्वर्गलोकयो-
ज्योतिरुत्कर्षे पुरुषो धत्ते । किंच, तदीयेन वीयेण बलीवर्दो लाङ्गलशकट-
बाहिना स्कन्धरूपेण पूर्वभागेण(ण) स्वाभिनं पालयति । धेनुश्च क्षीरप्रदेनोष-
साऽपरभागेण(ण) स्वाभिनं पालयति । तथाविधेयं शकवरी । याज्यानुवाक्ययो-
र्लक्षणं दर्शयति—

पुरस्ताल्लक्षमेति । मन्त्रप्रतिपाद्या देवताया नामधेयं लक्ष्म तद्यस्यानुक्ति
पूर्वार्धे विद्यते सा पुरोनुवाक्या । तन्नाम यस्यामुत्तरार्धे विद्यते सा याज्या ।
तद्यथा—“ अमिर्मूर्धा ” इति पूर्वार्धेऽग्निशब्दः । “ जिह्वागमे चक्षुषे हव्यवा-
हम् ” इत्युत्तरार्धेऽग्निशब्दः । पूर्वार्धगतेन लक्षणेन पूर्वोत्पन्नाभ्यामुत्पन्नाभिराकरोति ।
उत्तरार्धगतेन लक्षणा अनिष्पन्नाभ्यैरितिप्रतिबन्धः ।

तदेव पूर्वोत्तरार्धगतं लक्षमद्वयमनूद्य पुनरपि द्वेषा प्रशंसति—

पुरस्ताल्लक्षमेति । अस्य लोकस्य पूर्वभावितात्पूर्वभाविना लक्षणा ज्योति-
र्भवति । स्वर्गस्योपरिवर्तितादुपरिवर्तिना लक्षणा ज्योतिः । वेदितुरपि तदेव
कथम् । एवमनूदुहो धेन्वाश्च पूर्वोत्तरार्धसाम्यं योज्यम् । एतस्योभयस्य वेदि-
तारमेवौ धेन्वनूदुहौ स्वस्वोपकारेण पालयतः ।

१ क. य. छ. च. “कर्त्तव्यार्थव” । २ क. य. छ. च. “री । श” । ३ य. वैरिणः ।
४ स. “या प्र” । ५ क. य. छ. च. “त्कर्षतां पु” । ६ स. लक्षणा । ७ क.
“दुष्यनिराकरणासु । उ० ।

अथ याज्यान्ते प्रयोज्यस्य वषट्कारस्य विधिमर्थवादेनोजयति-

वज्र आज्यामिति । तानुगन्धब्राह्मणे-“भुतं खलु वै देवा वज्रं कृत्वा सोममघ्नन्” इत्युक्त्वादाज्यस्य वज्रात्मम् । “वृषाणि जह्वन्तु” इति मन्त्राः स्नानादाज्यभागयोर्वज्रात्मम् । “वषट्कारो वै गायत्रियै शिरोऽश्चिनदित्युक्त-
त्वाद्द्वषट्कारस्य वज्रात्मम् । तदेतन्नयमाज्यभागारूपकर्माणि मिलित्वा त्रिगुणो वज्रः संपद्यते । तादृशेन भ्रातृव्यस्य पहरणे सति वषट्कारेण वैद्यर्थं तस्य प्रहारस्य न भवति ।

तस्य वषट्कारस्योच्चध्वनिं विधत्ते-

अपगूर्येति । अपगूर्योच्चैर्ध्वनिं कृत्वेत्यर्थः । स च ध्वनिभ्रातृव्यस्य द्विंशत्ये संपद्यते । अथ च वषट्कारविधिराग्नेयादिष्वप्यास्वपि सप्तानो ब्रह्मव्यः । वषट्का-
रिण्यः सर्वमेत्याश्रयान्नवचनान् ।

पुनरप्यग्नेयस्य माध्यानुवाक्ये छन्दोद्वारा प्रशंसति-

भायधीति । “आग्निर्धृषा” इति गायत्री । सा च ब्राह्मणेन सहोत्पन्न-
त्वाद्ब्रह्मस्यस्वत्वा । “भुवो ब्रह्मस्य” इति त्रिष्टुप् । सा च क्षत्रेण सहोत्पन्नत्वा-
त्क्षत्रस्यस्वत्वा । तथा सति गायत्रीत्रिष्टुभोः पौर्वापर्येण ब्राह्मणमनु पश्चात्क्षत्रियः पव-
र्तितवान्भवति । यस्माद्ब्राह्मणः पूर्वं प्रवृत्तस्तस्मात्मुख्यो भवति । मुखे भवतीति
व्युत्पत्तेः । अद्वेदनं प्रशंसति-

मुख्यो भवतीति । पुनरपि पुरोनुवाक्यादिनयं पदेवदेवतासमीपवासिद्वारेण
प्रशंसति-

अवेनमिति । पुरोनुवाक्यापठेन, हविषो दातारमेव देवानामग्ने प्रकर्षेण
कथितवान्भवति । पाज्यया च मार्गेण नयति । वषट्कारेण देवान्प्रापयति ।

पुनरपि तस्य प्रापितस्य यजमानस्य पतिष्ठापनद्वारेण प्रशंसति-

ऐवेनमिति । एवं यजमानं विभिर्मन्त्रैः क्रमाच्छस्तेन गृहीत्वा देवेभ्यः प्रदाय
ततोपवेशयति । पादसंख्यापक्षरसंख्यां च प्रशंसति-

अपिपदेति । पशुषु प्राप्तेषु सत्सु पश्चादेव ब्राह्मणभोजनादौ कीरादिकं दातुं
वत्पक्ष्मै वाभ्यां पादाभ्यां स्थिरस्तिष्ठति ।

(जाज्यभागविधिः)

पूर्वमुक्तं समपदान्ते शकरीमिति तत्र पादोदाहरणेन प्रशंसति—

मायत्रीति । देवा यत्कार्यमुद्दिश्याशिक्षञ्छक्ता भवमित्येच्छन् । यदा पर-
स्परमिदं कार्यं कर्तव्यमिति शिक्षितवन्त एतया शक्या ते तत्कार्यं कर्तुं शक्ता
अभवन् । एतद्वेदिताऽपि यत्कार्यं कर्तुं शक्तिमिच्छति तत्कार्यं शक्तो भवत्येव ।
तदेवमाग्नेयस्य याज्यापुरोनुवाक्ययोर्विधानेन लक्षणेन प्रशंसया च प्राजापत्योपा-
श्रुमाजादीनां याज्यानुवाक्याः सर्वा मन्त्रकाण्डाभ्यासात् व्याख्याता व्रह्मणाः ।
ताः स्वयमाभ्यासात्क्रमेणोदाहृत्याक्षरार्थं वर्णयामः । कल्पः—“ प्रजापते स वेदेवि
यस्य प्राजापत्य उपाश्रुषाणो भवति ” इति । पाठस्तु—

“ प्रजापते न त्वेदतान्धन्यः । विश्वा जातानि परि ता बभूव । यत्का-
मास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं २ स्याम पतयो रधीणाम् । स वेद पुत्रः पितरं
स मातरम् । स सुनुर्भवत् भुवःपुनर्मघः । स द्यौर्मौर्गोदन्तरिक्षं स सुवः ।
स विश्वा भुवो अभवत्स आऽभवत् ” [ब्रा० का० ३ म० ५ अ० ७] इति ।

हे प्रजापते त्वदन्धः कोऽपि पुरुष उत्पन्नानि तान्धेतानि विश्वानि न परि-
बभूव परिमवितुं न समर्थोऽभूत् । परिभवः सृष्टेरप्युपलक्षणम् । सृष्टिसंहारयो-
रगत इत्यर्थः । अतस्ते तव वंशे यत्कापा जुहुमस्तत्फलमेस्माकमस्तु । वयं
धनपतयः स्याम । “ द्यौः पिता । पृथिवी माता । प्रजापतिर्बभूवः ” इति
मन्त्रवर्णाङ्गसंज्ञाप्रमाणे सत्यलोके वर्तमानस्य प्रजापतेरण्डस्वोपरितनं कपालं
द्यौः पिता । अमस्तनकपालरूपा पृथिवी माता । स पुत्रः प्रजापतिस्तं पितरं
तां च मातरं वेत्ति । अभिज्ञः स प्रजापतिः सुनुर्भवति तयोर्मातापिधोः पुत्रो
भवति । अत एव तयोर्वेदनं तत्सोपपन्नमेव । मघशब्दो धनवाची । पुनः पुन-
र्भजमानाय दातव्यं धनं यस्य स पुनर्मघः । तादृशोऽयं प्रजापतिर्भुवःभवति ।
किंच, स प्रजापतिः सर्वव्यापि विराट् रूपं धृत्वा द्यामुपरितनकपालमौर्गोदा-
च्छादितवान् । तथाऽन्तरिक्षं स्वर्गं च स और्गोत् । किंच, स एव विश्वा भुव
इमं लोकमारभ्यावस्तनाः पूर्वा भूमीरभवत्प्राप्तवानाच्छादितवानित्यर्थः । किंच,
सत्यलोके समागत्य चतुर्मुखत्वेन त्र्याम्बकत्वेन परिमितोऽभवत् ।

कल्पः—“ तथाऽग्नीषोमा सवेदसा भुवमेतानित्यग्नीषोमीयस्य पुरोडाशस्य ”

१ स. “योर्दिपालः” । २ क. घ. ङ. च. “वयः” । अस्मदीयकं । ३ क. घ. ङ. च.
“मविकृतम्” । ४ क. ख. घ. ङ. “सि ययो” । ५ च. “न न क” । ६ ख. “रेणाऽऽपरितो” ।
७ क. “त्यः—अग्नी” ।

इति । पाठस्तु—

“अग्नीषोमा सवेदसा । सहृती वनतं गिरः । सं देववा बभूवधुः । युवमे-
तानि दिवि रोचनानि । अग्निश्च सोम सकृत् अधत्तम् । युव२ रिन्धू२ रमिशस्ते-
रवद्यात् । अग्नीषोमावमुञ्चतं गृभीतान्” [भा० का० ३ प्र० ५ अ० ७ ।
इति ।

हेअग्नीषोमौ गिरोऽस्मदीयाः स्तुतीर्वनतं मजतम् । कीदृशौ सवेदसा समाम-
ज्ञानयुक्तौ, सहृती समामाह्वानयुक्तौ, देववा देवेषु मध्ये संवभूवधुः । युवां
संभूयेव स्थितौ न कदाचिदप्यन्योन्यवियुक्तावित्यर्थः । हे सोम त्वमग्निश्चेत्येतौ
युवां सकृदु समानसंकल्पौ सन्तौ दिव्येताभि रोचनानि नक्षत्राण्यधत्तमस्था-
पयतम् । हेअग्नीषोमौ युवां गृहीतान्सिन्धून्स्थोदकादिभिर्मितेनापुतत्वापवादेन
पक्क्यादिरूपेणावद्येन दोषेण च गृहीताः सर्वा गदीरभिशस्तेस्तस्मादपवादादवद्या-
त्पक्क्यादिदुष्टदोषाश्चामुञ्चतं मोचितवन्तौ । यद्यप्येतत्सर्वमभिपरकृतं तथाऽपि
तद्वपत्वेनैषी स्तुयेते ।

कल्पः—“इन्द्राग्नी रोचना दिवः अधद्वुन्नमित्येन्द्राग्रस्य” इति । पाठस्तु—

“इन्द्राग्नी रोचना दिवः । परि वाजेषु भूषथः । तद्वा चेति य वीर्यम् ।
अधद्वुन्नमित्त सनोति वाजम् । इन्द्रा यो अग्नी सहृती सपर्यात् । हरव्यन्ता
वसव्यस्य भूरेः । सहस्तमा सहसा वाजयन्ता” [भा० का० ३ प्र० ५
अ० ७] इति ।

हे इन्द्राग्नी दिवस्परि स्वर्गस्वोपरि रोचना दीप्यमानौ युवां वाजेषु यजमा-
नसंभन्धिव्यञ्जेषु निमित्तभूतेषु भूषथो दातारौ भवितुमिच्छथः । तत्तदीयं वृष्-
णत्वं वा युवयोर्दीर्घं सामर्थ्यं पचेति चेतयति प्रकर्षेण ज्ञापयतीत्यर्थः । इन्द्रा
यो अग्निरित्यत्र सपस्तं पदं विच्छिद्य मध्ये य इति पदमाज्जातम् । तथा च हे
इन्द्राग्नी इति संबोधनम् । यो यजमानो वृषं विरोधिनं पाप्मानं अथन्निराक-
रोति, उत वाजं हविर्लक्षणमन्नं सनोति ददाति, [अपि च] सहृती कौटि-
ह्येन सह विद्यमानौ, इरिः कौटिल्य, यजमानस्य अदोराहित्यादिच्छिदेन्ये-

(आज्यभागविधिः)

षणेन कुटिलान्नपि पूर्वा सपर्यादपमत्तो यो यजमानः परिचरति, वादशं यज-
मानं मुनापेवानुगृह्णीतमिति शेषः । कीदृशी युवाम्, इत्यन्ता, अनुग्रहेण
भक्षयित्वं रक्षयन्तौ, भूर्यंहस्तस्य वत्सव्यस्य धनसमूहस्य, दाताराविति शेषः ।
सहस्रमा, अविशयेन सहिष्णू । सहसा बलवन्तौ । वाजयन्ता वाजं हविर्लक्ष-
णमश्वं यन्तौ प्राप्नुवन्तौ ।

कल्पः—“इन्द्र सानसि* रयिं यससाहिवे पुरुहूत शत्रूनिष्येन्द्रस्य यद्येन्द्रं सा-
नायपम्” इति । पाठस्तु—

“इन्द्र सानसि* रयिम् । सजित्वान* सदासहम् । वर्षिष्ठमृतये मर । य स-
साहिवे पुरुहूत शत्रून् । ज्येष्ठस्ते शुष्म इह रातिरस्तु । इन्द्राऽऽमर दक्षिणेना
वत्सुनि । पतिः सिन्धुनाभसि रेवतीनाम् । [जा० का० ३ प्र० ५ अ० ७] इति ।

हे इन्द्र रयिं धनमृतयेऽस्म्यश्वक्षणार्थम् । मराऽऽहराऽऽमय । कीदृशं धनं, सा-
नसि सजसो दानस्य संमन्थनं बहुम्यो दातुं पर्याप्तमित्यर्थः । सजित्वानं जित्व-
मिर्जयशीलैः पुत्रादिभिरुपेनम् । सदासहं सर्वदा विरोधिनां सोढारं तिरस्कारक्ष-
ममित्यर्थः । वर्षिष्ठमतिशयेन प्रबुद्धम् । हे पुरुहूत पुरुषु बहुषु यज्ञेष्वाहूयमान
शत्रून्प्रकर्षेण ससाहिवे सर्वदा सहसे तिरस्कुरुष्व इत्यर्थः । ते शुष्मो ज्येष्ठस्तव
बलं प्रशस्तमित्यर्थः । इहास्मिन्कर्मणि रातिरस्तु फलदानमस्तु । हे इन्द्र दक्षि-
णेन हस्तेन वत्सुनि धनाभ्यामर समानम् । सिन्धुर्ना धनवाहिनीनां समुद्रसमा-
नानां रेवतीनां प्रजानां पतिरसि ।

कल्पः—“यसु वे माहेन्द्रं महा* इन्द्रो य ओजसा महा* इन्द्रो नृवदा वर्ष-
णिमा इति माहेन्द्रस्य” इति । पाठस्तु—

महा* इन्द्रो य ओजसा । पर्जन्यो वृष्टिमा* इव । स्तोमैर्षत्तस्य वाबुधे ।
महा* इन्द्रो नृवदा वर्षणिमाः । उत द्विर्हो अमिनः सहोभिः । अस्मद्विषमदा-
बुधे वीर्याय । उरुः पृथुः सुकृतः कर्तुमिभूत् । [जा० का० ३ प्र० ५ अ०
७] इति ।

वृष्टिमान्पर्जन्य इव य इन्द्र ओजसा बलेन महान्त इन्द्रो वरसस्थानीयस्य
यजमानस्य स्तोमैः स्तोत्रैर्वाबुधे वर्षताम् । अपं महानिन्द्रो नृबन्धमुपवदाच-

(आज्यभागविधिः)

वर्षिणाः, चर्वणीन्मनुष्यान्मतिः तदभीष्टदानैर्भोगैः पूरयतीति चर्वणिमाः। यथा राजाभात्यादिमनुष्यः सेवकानभीष्टभोगैरापूरयति तद्वत् । अपि चायं द्वयोः प्रकृति-
विकृतिरूपयोर्मागयोर्बहो वृद्धिर्यस्येति द्विवर्हाः । अग्निं उपमारहितः सहोभि-
र्युक्तो बलवानस्मद्वियगस्मत्सहस्रो वाक्ये वृद्धिं प्राप्नोति । यथा वयमस्यानुग्रहाद्वृद्धिं
प्राप्तास्तथाऽयमप्यस्मदीयैर्हविर्भिविबुद्धः । एतदेव प्रपञ्चयते वीर्याय सामर्थ्य-
सिद्धये । कर्तुमिर्धजमानैरयं सुकृतोऽभूत्सुष्टु वर्धितोऽभूत् । कीदृशी तस्याभिवृद्धिः,
उत्तमंशसा विपुलः ॥ पृथुर्बलेन विस्तीर्णः ।

कल्पः—‘अथ स्विष्टकृतः पिपीहि देवानिति पुरोनुवाक्यामनूच्य ये यजा-
महेऽग्निं स्विष्टकृतमयाहमिरमोरित्युक्त्वा यथादिवत् निगदमुक्त्वा जातवेदा जुष-
ताः हविरग्ने यदद्य विशो अश्वरश्मेत्युच्यमनूच्य यजति’ इति ।

तत्र पुरोनुवाक्यायाः पाठस्तु—

‘पिपीहि देवाः उग्रतो यविष्ठ । विद्वाः कृतूः कृतुपते मजेह । ये देव्या
कात्विजस्तेभिरग्ने । त्वं होतृणामस्याऽऽवजिष्ठः ’ [ब्रा० का० ३ प० ५ अ०
७] इति ।

हेऽग्ने यविष्ठ युद्धतपोशतः कामयमानान्देवान्पिपीहि अतिशयेन प्रीणय । हे
कृतुपते सूर्यात्मना कालपरिपालकाग्ने त्वमृतून्मागकालविशेषान्विद्वाञ्ज्ञानन्वर्त-
से । तस्मादिहेषिते काले यज । देवेषु भवा ये देव्या कस्विजः सन्ति ‘अग्नि-
होता । अधिनाऽध्वर्युः । त्वष्टाऽऽसीत् ’ इत्यादिनाऽऽस्नातास्तेभिस्तेर्देवैः सह
त्वमस्य यजमानस्य संजन्विता होतृणामृत्विजा मध्य आयजिष्ठः सर्वतो यद्वृत्त-
नोऽसि । निगदपाठस्तु—

अग्निः स्विष्टकृतम् । अयाद्वमिरग्नेः प्रिया धामानि । अयादुसोमस्य प्रिया
धामानि । अयादग्नेः प्रिया धामानि । अयादृमजापतेः प्रिया धामानि । अया-
दग्नीषोमयोः प्रिया धामानि । अयाद्विन्दाग्नियोः प्रिया धामानि । अयाद्विन्द्रस्य
प्रिया धामानि । अयाद्वमेन्द्रस्य प्रिया धामानि । अयाद्वदेवानामाज्यपानां प्रिया
धामानि । यक्षदग्नेर्होतुः प्रिया धामानि । यक्षस्त्वं महियानम् । आयजतामेत्या
इवः । कृणोतु सो अश्वरा जातवेदाः । जुषताः हविः ॥ [ब्रा० का० ३ प० ५
अ० ७] इति ।

(आज्यभागविधिः)

स्विष्टकृतमग्निं ये यजामहे इति शेषः पूरणीयः । ये वयं होतारः स्वस्ते वयं स्विष्टकृतमग्निं यजामहे । मध्यमाज्यभागदेवस्याग्नेयानि प्रियस्थानानि तेषु सर्वेषु दैव्यहोतृरूपोऽग्निरवाहितवान् । एवमयात्सोमस्येत्यादिषु योज्यम् । देवामामानुपूर्वी वाऽऽवाहनानिगदद्वाख्येया । होतुरग्नेर्होमस्य स्विष्टकृत्स्वत्तपादकस्याग्नेः प्रियधामानि यानि सन्ति तेषु दैव्यो होता यक्षयजतु । उक्तानां सर्वेषां देवानां स्वकीयो महिमा योऽस्ति तमुद्दिश्य दैव्यो होता यक्षयजतु । आयजतामभिमुख्येन यामं कुर्वतां यजमानानामेज्या आभिमुख्येन यष्टव्या इषोऽभीष्टा या देवताः सन्ति ताः सर्वा अप्वराऽस्मिन्यज्ञे स जातवेदाः स्विष्टकृत्सोऽग्निः कृणोतु स्विष्टाः करोतु । तदर्थमयं स्विष्टकृदाग्निरिदं हविर्जुषताम् । याज्यावाः पाठस्तु—

“ अग्ने यदद्य विशो अप्वरस्य होतः । पावक शोचे वेष्ट्वर हि यज्या । कृता यजासि महिना वि यदूः । हव्या वह यविष्ठ या ते अद्य ” [भा० का० ३ प्र० ५ अ० ७] इति ।

हे स्विष्टकृदग्ने विशः प्रविष्टस्यानुष्ठितस्याप्वरस्य संवन्धि यज्ञविरस्ति तदर्थं वेरशान भक्षय । होतर्होमकर्तृः पावक शोधक शोचे दीप्यमान । तान्येतान्यग्निविशेषणानि । हि यस्मात्स्वं यज्या यागस्य कर्ता तस्मादतर्तेऽस्मदीये यज्ञे महिना महिम्ना देवान्यजासि प्रीणयासि । यद्यस्मात्कारणादिभूषिणिष्ठो भवसि तस्मात्कारणादे यविष्ठ युधतमाद्य ते तव या हव्या यानि हव्याभ्यस्माभिर्दीपयन्ते तानि सर्वाणि वह स्वी कुरु । तावतोदाहताः सर्वा याज्यानुवाक्या आग्नेययाज्यानुवाक्यादिकथनादेवावगन्तव्या इति मत्वा ब्राह्मणेन न पृथग्व्याख्याताः ।

अत्र सीमांसा ।

दशमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ आज्यभागो य आग्नेयः किं मुख्याग्नेः स संस्कृतिः ।

आरादुतोपकारी स्यात्पूर्वंप्रायेण संस्कृतिः ॥

निगदेऽग्नेर्द्विरुक्तत्वाद्विधावेकपदोक्तितः ।

अपकारी ततः सोऽग्निः सौयदौ न निर्वर्तते ॥ ”

(आज्यभागविधिः)

दर्शपूर्णमासयोः भवते—“ आज्यभागावशीवोमाभ्यां यजति” इति । तयोः
 प्रथमं आग्नेयो द्वितीयः सौम्यः । तत्र सौम्यस्य नास्ति संदेहः । प्रधानदेवतासु
 केवलस्य सोमस्याभावात् । अग्निस्तु केवल आग्नेयपुरोडाशो विद्यते । तस्मादाग्नेय
 आज्यभागः पुरोडाशदेवताया अग्नेः किं संस्कार उतेषेरारादुपकारक इति संदिश्यते ।
 तत्र यथोक्तसमग्राजो मन्त्रोक्तानां यक्ष्यमाणदेवतानां संस्कारस्तथा प्रथमाज्यभागो-
 ऽप्यग्निमम आवहेदिति निगदोक्तस्य प्रधानयागदेवतारूपस्याग्नेः संस्कार इति पूर्वं पक्षः
 आग्नेयस्य निगदुक्तावदेवं पठ्यते—“अग्निमम आवह । सोममावह । अग्निमावह” इति ।
 आत्मासमर्थः इत्येव आहुत्यधिकरणीभूत हविर्ग्राहिण आज्यभागद्वयाष्टाकपालपुरो-
 दाशदेवतारूपानग्निः सोमोवाग्निरित्येतांस्त्रिनिहेष्टावावहेति । तत्र पुरोडाशदेवतारूपा-
 वग्नेः प्रथमाज्यभागदेवतारूपोऽग्निर्भिन्न इत्यवगम्यते । अन्यथाऽऽवाप्तस्याग्नेरकवे
 द्विक्रिष्टवैषम्यात् । अतः प्रथमाज्यभाग इत्यवगम्यते । पुरोडाशदेवतात्वाभा-
 वात्संस्कारत्वमनुक्तम् । किंचाऽऽज्यभागविधावशीवोमाभ्यामाज्यभागौ यजती-
 ति देवताद्वयं समस्तेनैकेन पदनेष्यते । तत्र यथा सोमस्य यागे प्रति गुणत्वं
 मुहताऽभ्युपगतं तथाऽग्नेरप्यभ्युपगन्त्यव्यम् । तच्च संस्कारपक्षे विकृष्टं संस्कारत्वे
 प्राज्ञान्यावश्यंभावात् । तस्मात्संस्कारपक्षात्प्रवृत्तप्रथमाज्यभागो द्वितीयाज्यभागव-
 द्दिशेरारादुपकारकः । एवं च ताति सौर्ययागेऽपि प्रथमाज्यभागेऽग्निर्न निवर्तत इति
 ब्रह्मादौ विचारकलं भविष्यति । तत्रैव चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“अन्वाहेत्यर्थकर्म स्यात्संस्कारो वाऽर्थकर्मता ।

शस्त्रवत्कार्यताज्ञानाद्दृष्टार्थत्वेन संस्कृतिः ” ॥

“विहभ्याज्यामन्वाहाऽऽसीनः पुरोनुवाक्यम्” इति दर्शपूर्णमासपुरोन्मातम् ।
 वदेत्तच्छब्दादिवदर्थकर्म स्यात् । यथा स्तौति शंसतीत्यत्र कर्तव्यताप्रतीतिः स्तौ-
 चशंसयोरर्थकर्मत्वं तथाऽनुवचनस्यापि । भवम् । चोदितदेवतास्मरणसंस्कारस्य
 दृढप्रयोजनत्वात् । तस्मिन्स्तवदृढस्य कल्पयितुमशक्यत्वात् । ननु मन्त्रसाम-
 य्मादेव देवतास्मरणासिद्धिरप्येवेति तद्विधानं व्यर्थम् । एवं तर्हि प्रागनुवचनमनूय
 तिष्ठन्नासीन इति स्थानासनगुणौ विधीयेयाताम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयवैचिरियसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे षष्ठ्यष्टके

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(प्रधानभूताग्नेयपुराडाशाभिधानम्)

(अथ द्वितीयाष्टके षष्ठमपठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

प्रजापतिर्देवेभ्यो यज्ञान्वयादिशस्त आत्म-
 ज्ञायमधत्त तं देवा अन्नवन्नेष वाव यज्ञौ यथा
 ज्यमप्येव नोऽज्ञास्त्विति सौऽब्रवीयजान् आ-
 ज्यभागान्वुप स्तुणानभि धारयानिति तस्मा-
 यजभ्याज्यभागान्वुप स्तुणभ्यभि धारयन्ति
 ब्रह्मवादिनो ववन्ति कस्मात्स्तत्यायातयामान्य-
 न्यानि हवीभ्ययातयाममाज्यमिति प्राजा-
 पत्यम् (१) इति स्तयादयातयामा हि देवा-
 नी प्रजापतिरिति छन्दाश्सि देवेभ्योऽपाका-
 मन्न बोऽभागानि हवीं ब्रूयाम इति तैभ्य
 एतच्छतुरवसंधारयन्पुरोमुषाकयायै याज्यायै
 देवतायै षषट्काराय यच्छतुरवसं जुहोति छ-
 न्दाश्स्थेव तत्प्रोणाति तान्यस्य प्रीतानि देवे-
 भ्यो हवीं ब्रून्त्यङ्गिरसो वा इत उत्तमाः
 सुवर्गं लोकमायन्तहपयो यज्ञवास्त्वभ्यधायन्ते
 (२) अपश्यन्पुरोडाशं कूर्मं भूतं सपत्तं
 तमं ब्रूवन्निन्द्राय ध्रियस्व ब्रह्मस्पतये ध्रियस्व
 विश्वेभ्यो देवेभ्यो ध्रियस्वेति स नाध्रियत
 तमं ब्रूवन्नमये ध्रियस्वेति सौऽभवेऽध्रियत यदा-
 भेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां च पौर्णमास्यां
 चाप्युतो भवति सुवर्गस्य लोकस्याभिविद्यै
 तमं ब्रूवन्कथाऽह्नास्था इत्यनुपाक्तोऽमूवामित्यम-

वयिषाऽक्षोऽनुपाक्तः (३) अवाञ्छत्येवम-
 वाऽऽरमित्युपरिष्ठादभ्यज्याधस्तादुपानक्ति सु-
 वर्गस्थं लोकस्य समष्टये सर्वाणि कृपालान्यभि-
 प्रथयति तावन्तः पुरोडाशानमुष्मि ह्योकेऽभि-
 जयति यो विदग्धः स नैर्ऋतो योऽहृतः स
 रौद्रो यः हृतः स सदैवस्तस्मादविदहता जृतं-
 कृत्यः सदेवत्वाय भस्मनाऽभि वासयति तस्मा-
 न्मात्सेनास्थि छज्जं वेदेनाभि वासयति त-
 स्मात् (४) केशैः शिरश्छज्जं प्रच्युतं वा
 एतदस्माल्लोकादगतं देवलोकं यच्छ्रुतं हविर-
 नभिघारितमभिघार्योद्वासयति देवत्रैवेनद्रमय-
 ति यद्येकं कृपालं नश्यदेको मासः संवत्सर-
 स्यान्वेतः स्यादथ यजमानः प्र भीयेत यद्वे-
 नश्येता द्वौ मासौ संवत्सरस्यान्वेतौ स्याता-
 मथ यजमानः प्र भीयेत सप्तयायोद्वासयति
 यजमानस्य (५) गोपीधाय यदि नश्येदा-
 श्विनं द्विकपालं निर्धयेद्द्यावापृथिव्यमेकपा-
 लमश्विनौ वै देवानां भिषजौ ताभ्यामिवास्मै
 भेषजं करोति द्यावापृथिव्यं एकं कपालो भव-
 त्यनयोर्वा एतज्जश्यति यज्जश्यत्यनयोरेवैनाद्वि-
 न्वति प्रतिष्ठित्यै (६) ॥

(याज्ञपत्यं तेऽक्षोऽनुपाक्तो वेदेनाभि वासयति तस्माद्यज-
 मानस्य द्वात्रिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 षष्ठप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(प्रधानभूताग्नेयपुरोडाशाभिधानम्)

(अथ द्वितीयकाण्डे षष्ठपपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

आज्यभागौ च याज्याऽनुवाक्या उक्ता द्वितीये ।

अथ तृतीयानुवाके प्रधानभूत आग्नेयपुरोडाशोऽभिधातव्यः ।

तत्राऽऽदौ तावदुपस्तरणाभिचारणे विधत्ते—

प्रजापतिरिति । तदेवं तदेदमिति यज्ञसाधनद्रव्याणि देवेभ्यो विमज्ज्य द-
त्त्वाऽऽत्मन्वाज्यद्रव्यं प्रजापतिः स्थापितवान् । तं प्रजापतिं देवा एवमब्रुवन्—
आज्यमिति यत्, एष एव यज्ञो नाम सर्वेषु यज्ञिषेणु द्रव्येषु ब्रुतस्यैव सारत्वात् ।
तस्मादस्माकमप्यस्मिन्नाज्ये कियानपि भागोऽस्तिवति । ततः स प्रजापतिस्तान्दे-
वानेवाब्रवीत्—हे देवा मुष्मानुद्दिश्य यद्द्वार आज्यभागौ यजन्तु । प्रधाने च हवि-
ष्यधस्तादुपस्तरणमुपर्वभिचारणं कुर्वन्तिवति । उपस्तृणानुपस्तृणन्तु । अभि-
धारधामभिचारयन्तिवत्यर्थः । यस्मादेवं तस्मादाज्यभागावाज्येन यजेयुः, प्रधान-
हविवोऽधस्तादुपस्तृणीमुत्तपरिष्ठाञ्चाभिचारयेयुः ।

तदेतदुपस्तरणादिसाधनमाज्यं प्रधांसति—

ब्रह्मवादिन इति । अन्यानि पुरोडाशचर्वादीनि हवींषि द्विर्वेदैवसैर्वातया-
नामि गतसाराणि भवन्ति । आज्यं तु ससारमेव तिष्ठति न तु स्वादिमानं परि-
त्यजति । तत्कस्मादिति ब्रह्मवादिनः परस्परं पप्रच्छुः । तत्र कश्चिद्बुद्धिमान्ब्रह्म-
वादी प्राजापत्यमेतदाज्यमिति ब्रूयात् । इन्द्राग्न्यादयो देवाः कल्पे कल्पे विन-
श्रत्स्वाद्गतसारास्तेषां मध्ये प्रजापतिस्तु जगदीधरत्वात्पुनः पुनस्तादृशानुत्पादयन्तु-
पसंहारं यथापूर्वमेव तिष्ठतीत्यगतसारस्तदीयत्वादाज्यमपि सर्वदा सत्सारमिति ।

अत्र हविष उपस्तरणाभिधारणाम्नां सह चतुरवदानं विधत्ते—

छन्दाःसीति । पुरोनुवाक्यादिमन्त्रगतानि यानि गायत्र्यादिच्छन्दांसि तानि
हविर्भाग्यो देवेभ्यो विभुत्वानि सन्त्यपाक्रामन्वयं भागरोहितानि भूत्वा युष्माकं
हव्यानि न वक्ष्याम इति वदन्ति निर्गतानि । अत्र छन्दःशब्देन तद्ब्रह्मि-
निदेवता उच्यन्ते । ततो हविर्भागो देवास्तेभ्यश्छन्दोभ्यो देवताभूतेभ्यो भागत्वेन
चतुरवत्तं दत्तवन्तः । तत्र पुरोनुवाक्यादिशब्दाभिधेयाश्छन्दाभिमानिन्यः । आहु-
त्याधारभूतोऽग्निर्देवताशब्देनोच्यते । यस्मादेवं तस्मादेतच्छन्दसां प्रीत्यै चतुरवत्तं

(प्रधानभूताग्नेयपुरोडाशाभिधानम्)

जुहुयात् । तेन पीतानि प्लवांसि हविर्माग्धो देवेभ्यो हव्यं वहन्ति । अथाऽऽ-
मेवं पुरोडाशं विधत्ते—

अङ्गिरसो वा इति । अङ्गिरोनामका ऋषय इतो भूलोकदुत्तमा उद्धत-
तमास्वरया निर्मताः स्वर्गे प्राप्ताः । तत्र स्वर्गे त ऋषयो यज्ञवास्तु यज्ञभूमि-
मभिलक्ष्य समागताः । तस्यां भूमौ पुरोडाशाभिधानी देवः स्वशरीरमन्तर्धाय कूर्म-
शरीरी भूत्वा प्रकर्षेण पलायत । तं दृष्ट्वा त ऋषयोऽनुवन्—इन्द्रादीनां मध्येऽ-
न्यतमस्मै(पाय) स्या दास्यामसत्वं भियस्य त्वमवतिष्ठस्वेति । ततः स पुरोडाशो
नातिष्ठत् । अग्न्यर्थं तिष्ठेत्पुके स्थितवान् । अतो दिनद्वयेऽप्यष्टाकपालः पुरोडाश
आग्नेयोऽप्युतः कर्तव्यः । तेन स्वर्गाभिजयो भवतीति ।

अथ कपालेभ्य उद्धासितस्य पुरोडाशस्याभ्यञ्जनोपाञ्जनरूपमलंकरणं
विधत्ते—

तमञ्जुवाजिति । तं पुरोडाशं त ऋषयोऽनुवन् । केन हेतुना त्वमहास्था
यज्ञदेशं परित्यक्तवानसि । ततः पुरोडाशोऽग्नधीत्—अनुपाकोऽभूवमञ्जनकृतार्त्त-
करणरहितोऽभूवन्, तस्मात्प्रकवानसि । यथा लोके शकटस्याक्षोऽञ्जनरहितोऽ-
वाहति विनश्यति एवमहमप्यञ्जनरहितोऽवारं विनष्टोऽग्नीति । तस्मात्पुरोडाश-
मुपरिष्ठादधस्तात्पाऽऽग्नेनालं कुर्यात् । तेन स्वर्गस्य सम्पत्त्यातिर्भवति ।

अथोद्घातनात्पुरा कपालेषु स्थापितस्य हस्तेन प्रसारणं विधत्ते—

सर्वाणि कपालानीति । यावन्नि कपालानि स्थापितानि तावन्ति सर्वाणि
यथाऽग्निं व्याप्नोति तथा प्रसारयेत् । तथा सति कपालसंख्याम्पुरोडाशाभिर्बु-
तिसाधनत्वेन स्वर्गे प्राप्नोति ।

पाके सौकर्यविशेषं विधत्ते—थी विदग्ध इति ।

विपरीतत्वेन दग्धो विदग्धः । क्वचित्पक्वः नवचिदपक्व इति वाऽऽसम्भावेन
वा विपरीतत्वं, तादृशो राक्षसमियः । अशुतोऽपको रुदस्य मियः । सुष्ठु
पक्वो देवमियः । तस्माद्विपरीतदाहपकृषता पुरोडाशः शुतं कृत्यः सम्पत्पाकवो
यथा भवति तथा कर्तव्यः । तथा सति देवमियो भवति ।

(प्रथमभूताग्नेयपुरोडाशमिधानम्)

यदुक्तं सूत्रकारेण—“सं व्रतणा पृथ्व्यस्येति वेदेन पुरोडाशो साङ्गानरं भस्मा-
भ्युहति” इति । तदेतद्विधत्ते—

भस्मनेति । पञ्चस्य कठिनस्य पुरोडाशस्योपरि भस्मनाऽऽच्छादनमस्येन
जमरि मांसच्छादनमिव भवति । आच्छादनकाले वेदगतदर्पनाडीसंस्पर्शेन केश-
च्छर्चं शिर इव भवति । पुरोडाशिककाण्डे विद्यमानस्यापि विधेरभोपन्थातः
प्रत्यभिज्ञानार्थः । यद्वा जातृणयोः शाखाभेदमभिधेयेयमीदृशी पुनरुक्तिः परि-
हर्तव्या ।

पूर्वमवदानकालेऽभिधारणं विहितमिदानीमुद्घासनकालीनमभिधारणं विधत्ते—

प्रच्युतं वा इति । हविषो मन्त्रेण पाके सति लौकिकत्वमपेतमित्यस्याल्लो-
कात्प्रच्युतिः । अभिधारणाभावे साक्षीयत्वमसंपूर्णमिति स्वर्गाप्राप्तिः । तस्माच्छा-
सीयत्वसंपूर्त्यर्थमाज्येनाभिधार्य पश्चादुद्घासयेत् । तथा सवि देवेभ्येनद्धविः पापितं
भवति । कपालानामुद्घासनकाले गजामां विधत्ते—

यद्येकमिति । एककपालनाशेन मास एको न्यूनो भवेत् । ततो यजमानो
जिवेत् । तथा द्विकपालनाशेनापि । अतो यजमानस्य रक्षणाय गणयेत् ।

अथ प्रमादादिना नाशे प्रायश्चित्तं विधत्ते—

यदि नश्येदिति । स्पष्टोऽर्थः ।

अत्र मीमांसा ।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“यदाग्नेयोऽष्टाकपाल इति नाम गुणोऽथवा ।

नामाग्निहोत्रवन्मैवं नामत्वे देवता न हि ॥

मन्त्रो हि नेह पर्यक्षस्तद्धितादेवताविधिः ।

देवत्रय्यभिषेदस्य विधानादेकवाक्यता” ॥

दर्शपूर्णमासयोः भ्रूयते—“यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽधावास्यायां च पौर्णमास्यां
च प्रच्युतो भवति” इति । तत्र यथाऽग्निहोत्रमन्त्रोऽग्नये होत्रमन्त्रेणमुपमर्थं निमि-
त्तीकृत्य कर्मनामधेयं तथाऽऽग्नेयशब्दोऽप्यग्निर्बन्धं निमित्तीकृत्य कर्मनाम
स्यादिति चेन्नैवम् । नामत्वे देवताराहित्यप्रसङ्गनात् । अग्निहोत्रे त्वग्निज्योतिष्यो-
तिराभिः स्वाहेति साधं जुहोतीत्यनेन वचनेन विहितो मन्त्रः पर्यक्ष इति धान्वा-

(प्रधानभूताग्नेयपुरोडाशाभिधानम्)

धर्मिकी देवता लभ्यते । इह तु न तादृशो मन्त्रोऽस्ति । आग्नेयशब्दस्तु देवतां विधातुं शक्नोति । अग्निदेवताऽस्थेभ्यस्मिन्नर्थे वक्षितस्योत्पन्नत्वात् । न च इन्द्र-
देवतयोरुभयोर्युग्योर्विधानाद्वाक्यभेद इति वाच्यम् । कर्मणोऽप्राप्तत्वेन इन्द्रदे-
वतारूपगुणद्वयविशिष्टस्य कर्मणो विधानादेकवाक्यत्वोपपत्तेः । तस्मादाग्नेयश-
ब्देन देवतागुणो विधीयते ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

यामे हविर्यजेत्कृत्स्नं कोऽभ्यंशः शिष्यतेऽथवा ।

देवार्थत्वाद्यजेत्तर्पे शिष्यते द्विरवत्ततः ॥

आग्नेयोऽष्टाकवाच इत्यत्र कृत्स्नोऽपि पुरोडाशोऽभ्ये त्यक्तव्यः । वक्षितेन
कृत्स्नस्याग्निदेवतासंबन्धावगतेस्तथागमस्तरेण तदनुपपत्तेरिति चेन्न । द्विर्द्वि-
षोऽवद्यतीत्यवदानद्वयं भूयते । अवदेयं चाङ्गुष्ठपर्वमात्रम् । तथा च सूत्रकारः—
“ आग्नेयस्य पुरोडाशमभ्यादङ्गुष्ठपर्वमात्रमवदानं तिरश्चीनमवद्यति ” इति ।
तत्र हविरः सकाशादङ्गुष्ठपर्वमात्रद्वयं त्रोटयित्वा त्यक्तव्यम् । इतरभ्येवणीवम् ।
देवतासंबन्धश्चांशद्वाराऽप्युपपद्यते ।

दशमाध्यायस्याष्टमपादे चिन्तितम्—

“ चतुर्द्विषां पुरोडाशेऽवदानं होम्यतोक्तितः ।

चतुर्मेवं सहाऽऽभ्येन सिद्धस्याभानुवाकतः ” ॥

दशपूर्णमासयोरभ्यायते—“ चतुरवत्तं जुहोति ” इति । तत्र किं पुरोडाश-
ब्रह्मगतस्यावत्तस्य चतुःसंख्या, किंवा तत्र द्विसंख्या, चतुष्ट्वं तूपस्तरणाभि-
धारणाभ्यामाध्यायत्वाभ्यां सह संपद्यत इति संशयः । तत्र चतुरवत्तस्य द्विती-
याविभक्त्या होमकर्म्मत्वमुच्यते । न चोपस्तरणा[द्य]र्थस्य होमकर्म्मत्वमस्ति ।
तस्मात्पुरोडाशावदाने चतुःसंख्येति प्राप्ते ब्रूमः—उपस्तरणाभिधारणाभ्यामवदा-
नाभ्यां प्रसिद्धं चतुरवत्तमनूद्य होमस्य विधानाद्यविधौ मध्यापूर्वाधौद्विवि द्विर-
वदानस्यैव प्राप्तिः । तस्माद्द्विर्द्विषोऽवदानम् । पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थपादे—

“ अवदानादि सांनान्ये पूर्वमाग्नेयकेऽथवा ।

धर्मप्राप्तिकमतः सांनान्ये पूर्वतोचिता ॥

(प्रधानभूताग्नेयपुरोडाशाभिधानम्)

प्रदानं पूर्वमाग्नेयेऽवदानं च तथोचितम् ।

अङ्गनानां मुख्यतन्त्रत्वात्मुख्यक्रमबल(त्ति)त्वंतः ॥

दर्शपूर्णमासयोः सांनः स्यधर्मा वत्सापाकरणदोहिमादयः प्रथममाग्नाताः । पुरोडाशधर्मा निर्वापावधातादयः पश्चादाग्नाताः । ततश्च तेनैव पाठक्रमेण धर्मा-
नुष्ठानं प्रवृत्तम् । ततः प्रावृत्तिकक्रमेणावदानमपि सांनः स्ये पूर्वमेव कर्तव्यमिति
प्राप्ते ब्रूमः—प्राज्यानुवाक्यादिमन्त्रबलादाग्नेये पूर्वं प्रदानमित्युक्तम् । तत्र(च)
प्रदानं फलपत्यात्तस्या मुख्यमवदानं तु तदङ्गम् । तथा सति मुख्यस्य क्रम-
मुत्सृज्यावदानमप्याग्नेये पूर्वं कर्तव्यम् । मुख्यक्रमो हि प्रावृत्तिकक्रमस्य बलः ।
प्रावृत्तिके हि क्रमे सांनः स्ये पूर्वमवदानमभिधारणमासादनं च कृत्वा प्रदानमङ्ग-
वैवाऽऽग्नेयेऽवदानादीनि कर्तव्यानि । तथा सति सांनः स्येऽनुष्ठित्वाप्यवदानादीन्म-
ङ्गानि मुख्यप्रदानादिपृच्छन्ते । मुख्यक्रमोऽभ्यगणे तु आग्नेये प्रथममवदानादि-
प्रदानान्तं कृत्वा पश्चात्सांनः स्ये तदनुष्ठीयते । तत्र नास्त्यङ्गान्निविषयकः ।
नन्मवदानादिप्रदानान्त एकः पदार्थ इत्युक्तम् । तत्र कुतः क्रमविचारः । एवं
तर्हि कृत्वाचिन्ताऽस्तु । अथवा स्थिरकृदवदानादिविषयेव चिन्ताऽस्तु ।

तत्रैव द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ अवदानेऽनुत्तमयो होमान्ते वाऽवदानके ।

पदार्थत्वं विधेयत्वात्तेनानुत्तमयस्ततः ॥

अवद्यतिः प्रदानान्तोऽवदानस्य तदर्थतः(ता) ।

अतोऽनुत्तमयस्तत्र होमान्तात् तु केवलात् ॥”

दर्शपूर्णमासयोर्द्विर्होविषोऽवद्यतीत्येकेन विधिना विहितत्वाद्द्विसेत्समावीशिहव-
वदानमेकः पदार्थः । ततस्तेनावदानमाग्नेयानुत्तमयः कर्तव्यः । आग्नेयस्य द्विर-
वदानं कृत्वा तद्धोमात्प्राग्नेयोमीयस्य द्विरवदानमिति प्राप्ते ब्रूमः—अवदानं
तु होमपर्यन्तमेकः पदार्थः । होमस्यावदानमन्तरेणानुपपत्तेर्होमविधिनैवाऽऽशीर्षं
होमार्थमवदानम् । अत एव चतुरवत्तं जुहोतीत्येकेन विधिना सावदानक एको
होमपदार्थो विहितः । उपस्तरणाभिधारणाभ्यां सह यच्चतुरवत्तं तस्मिन्निर्वि-
षममवदानद्वित्वं विधानं द्विर्होविषोऽवद्यतीत्युच्यते । ततो होमान्तस्यावदानस्यै-
कपदार्थत्वादाग्नेयमवदाय कृत्वा पश्चाद्भीषोमीयावदानमित्यनुत्तमयः ।

पञ्चाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्--

■ अवत्तनाशे तच्छेषात्पुरोडाशादवद्याति ।

यजेदाज्येन वाऽऽद्योऽत्र मध्यपूर्वार्धसंभवात् ॥

कृत्स्नस्य मध्यपूर्वार्धे ये शेषस्थे न ते ततः ।

हविर्नाशादाज्यविधिः सुतरां सर्वनाशने ॥

कृत्स्नपूर्वमात्मनोः पुरोडाशावदाने श्रूयते--“ मध्यादवद्याति पूर्वाभाद्रव्याति ॥
इति ॥ तत्र यद्यवत्तं नश्येत्तदानीमवशिष्टात्पुरोडाशात्पुनरप्यवदातव्यम् । कुतः ॥
अवदानाभावादानयोर्मध्यपूर्वार्धयोः शिष्टेऽपि संभवादिति चेन्नैवम् । कृत्स्नपुरो-
डाज्यमग्रे मध्यपूर्वार्धे अवादानत्वेन श्रूयते, न त्ववशिष्टभागगते मध्यपूर्वार्धे ।
एवौ मुख्यहविषो नाशादाज्यं प्रतिनिधाय यद्वच्यम् । अत एव श्रूयते--“ यत्स्य
सर्वाणि हवीरपि नश्येयुर्गुण्येयुरपहरेयुर्वाऽऽज्येनैवा देवताः परिसंख्याय यजेत ॥
इति ॥ तत्र सर्वशब्दस्य निमित्तविशेषणत्वेनाविशिष्टत्वाच्चाद्यभावे सर्ववाऽऽ-
ज्यस्य विधिः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके षष्ठप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति स्फ्यमा
वृत्ते प्रसूत्या अभिनोवाङ्मुभ्यामित्याहाश्विनौ
हि देवानामध्वर्यु आस्तां पूष्णो हस्ताभ्यामि-
त्याह यस्यै शतभृष्टिरसि वानस्पत्यो द्विषतो
वध इत्याह वज्रमेव तत्सः इत्यति आतृग्याय
प्रहारिष्यन्स्तम्बयुज्जर्हरेत्येतावती वै पृथिवी

(वेदविधिः)

यावती वेदिस्तस्या एतावत एव आतृभ्यं
निर्भजति (१) तस्माद्भाभागं निर्भजन्ति
त्रिहिरति अयं इमे लोका एभ्य एवैनं लोकेभ्यो
निर्भजति तुष्णीं चतुर्थं* हरस्यपरिमिताद्वैनं
निर्भजत्युद्धन्ति यदेवास्या अमेभ्यं तदप हन्त्यु-
द्धन्ति तस्मादोषधयः परा भवन्ति मूलं छि-
नन्ति आतृभ्यस्यैव मूलं छिनन्ति पितृदेवत्याऽ-
तिस्नातेयतीं खनति प्रजापतिना (२) यज्ञ-
मुखेन संमितामा प्रतिष्ठायै खनति यजमान-
मेव प्रतिष्ठां गमयति दक्षिणतो वर्षाधिसीं
करोति देवयजनस्यैव रूपमंकः पुरीषवतीं
करोति प्रजा वै पृथिवी पुरीषं प्रजयेवैनं पृथुभिः
पुरीषवन्तं करोत्युत्तरं परिग्राहं परि गृह्णात्ये-
तावती वै पृथिवी यावती वेदिस्तस्या एतावत
एव आतृभ्यं निर्भज्याऽऽत्मन उत्तरं परिग्राहं
परि गृह्णाति कूरमिव वै (३) एतत्करोति
यदेदि करोति धा असि स्वधा असीति योयु-
ष्यते शास्त्यै प्रोक्षणीरा सादयत्यापो वै रक्षो-
ही रक्षसामपहत्यै स्फ्यस्य वर्त्मन्सादयति
यज्ञस्य संतत्यै यं द्विधात्तं ध्यायेच्छुचैवैनं-
मपयति (४) ॥

(भजति प्रजापतिनेव वै ययसिः*रश्मिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाधके
पष्ठप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे षष्ठमपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

तृतीये प्रोक्त आग्नेयः पुरोडाशो दिवद्वये ।

अथ चतुर्थेऽनुवाके वेदिविधावध्या ।

तस्याध्व वेदेः साधनभूतस्य स्फयस्य मन्त्रेणाऽऽदानं विधत्ते—

देवस्य त्वेति । * आध्वर्यवशेषेण पठितम् [सं० का० १ म० ३

अ० १] ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ शतभृष्टिरसि पानस्पत्यो द्विषतो वध इति पुरस्ता-
त्पत्यश्चामुत्करे स्फयमुदस्पति देव्यं मनसा व्यापन्” इति । तथोक्तमेवं मन्त्रमुत्पाद्य
वात्सर्वं दर्शयति—

शतभृष्टिरसीति । हे स्फय त्वं शतभृष्टिरसि शतसंख्याका भृष्टिः शत्रू-
णां संतापकत्वं भर्जनं यस्य स शतभृष्टिः । वनस्पतेर्विकारो पानस्पत्यः । द्विषतो
द्वेषं कुर्वतो वैरिणो वधो वधहेतुरसि । अनेन मन्त्रेण भ्रातृव्यार्थं वर्जं महर्तुमि-
च्छन्तस्मकीकृणी करोति । यद्यपि स्फयस्याग्नेन मन्त्रेणोत्करे प्रक्षेपो वेदिनि-
र्माणः दूर्ध्वभावी तथाऽऽद्यादानमसंज्ञेन भृष्टिस्थत्वादिवानीवेवोक्तम् ।

वेदिस्थानात्सतृणस्य पांसोर्मन्त्रेणान्यत्र हरणं विधत्ते—

स्तम्बयजुरिति । यजुषा मन्त्रेण हरणीयः पांसुसहितः स्तम्बः स्तम्बय-
जुस्तस्य हरणं कुर्यात् । पृथिवि देवयजनीति विभिराध्वर्यवोक्तैर्वेदिस्थाने स्था-
पितं दर्भं छित्त्वा पांसुसहितमुत्करे निमथेत् । तत्प्रकारः सर्वाऽपि पुरोडाशिक-
काण्ड एव स्पष्टमभिहितः । वेदिर्भावनी विद्यत एतावत्येवोपमुक्ता पृथिवी ।
तस्याः पृथिव्या एतावतः प्रदेशादग्नेन स्तम्बयजुर्हरणेन भ्रातृव्यं निःसारितवानेव
भवति । यस्मादत्र भ्रातृव्यो भागार्थाति कृत्वा निःसार्यते तस्मात्त्रोक्तेऽभागं
भागमभिलाषरहितं (वम)विरोधित्वाग्निः(अ निः)सारयन्ति ।

ऋक्स्य स्तम्बयजुर्हरणस्याऽऽवृत्तिं विधत्ते—

भिर्हरतीति । चतुर्थे पर्याये त्वमन्त्रकं हरणं विधत्ते—

तूर्ण्यो चतुर्थमिति । विराटृत्थैव लोकत्रयाग्निःसारितत्वाच्चतुर्थेन हरणेन
लोकत्रयवर्हिर्भूतात्सर्वस्यापि देशाग्निःसारितो भवति ।

* “ दत्तद्वावयस्थाने—आध्वर्यवशेषे पठितो मन्त्रः ” इति वाक्यं युक्तं भवेत् ।

(वेदिविधिः)

वेदिस्थाने स्थितस्योपरितममुञ्जागस्यापसारणं विधत्ते—

उद्धन्तीति । उपरिभागस्योच्छिष्टादिस्पर्शसंभयान्मेधानर्हत्वम् ।

विहितमुद्धननमनूय पश्येत्तति—

उद्धन्ति तस्मादिति । तस्मादुद्धननादश्रोतृणास्तृणादयः पराकृता विना-
शिता भवन्ति ।

तत्त्वानामोषधीनां यानि मूळानि पुनः प्ररोहाय भूमौ स्थितानि तेषां छेदनं
विधत्ते—

मूळं छिनत्तीति । पुनःप्ररुद्धोनामन्तस्तृणानां इभास्तरणहोविःसादनवि-
रोधित्वाद्भातुव्यवस्थम् । शु(वि)मुकमारभ्य यजमानस्य यम्मुत्तरिमाणं तज्ज-
स्तेन प्रदर्शयित्वा(१५) तत्परिमितं स्वननं विधत्ते—

पितृदेवत्येति । पादेषपरिमाणमतिक्रम्य स्वनने पैतृकी वेदिः स्यात् ।
यज्ञस्य यज्ञानुष्ठानुर्यजमानस्य मुखं, यज्ञमुत्तम् । तस्य प्रजापतिस्वरूपं यामद्वारा
प्रजापालकत्वात् । तेन मुखेन संवितां कृतवान्भवति । पक्षान्तरं विधत्ते—

आ प्रतिष्ठाया इति । अनायासेनापनेतुं शक्याः पांसवोऽप्रतिष्ठाः । या
स्वधस्तादुद्धा भूमिः सा प्रतिष्ठा, तरप्यन्तं स्वननेन यजमानः प्रतिष्ठां पापितो
भवति । दक्षिणभागस्योत्तरं विधत्ते—

दक्षिणत इति । दक्षिणभागस्य निम्नत्वे पितृयजनस्य रूपं स्यात् ।
मार्दवकारिणांसुमुक्तं विधत्ते—

पुरीषवतीमिति । यस्यां भूमौ प्रजापशुतन्वारबाहुत्वं तस्यां पांसुबाहुस्यात्म-
जादीनां पुरीषत्वम् । यजमानोऽपि प्रजादीभिः पुरीषवान्भवति ।

वेदिनिर्माणात्पूर्वं वसवस्तेत्यादिभिर्मन्त्रैर्वेदिसिमानिर्देशः पूर्वपरिग्रहः । निर्मा-
णादूर्ध्वमृतमसत्यादिभिर्मन्त्रैस्तन्निर्देश उत्तरपरिग्रहस्तमिमं विधत्ते—

उत्तरं परिग्राहमिति । पूर्वपरिग्रहेणैव वेदिमर्यादायां सिद्धायामपि पुनरुत्त-
रपरिग्रह आत्मने स्वकीयत्वाय भवति ।

मन्त्रकाण्डोक्तेन मन्त्रेण तमीकरणं विधत्ते--

कुरुरमिषोति । त्वनेन निम्नोच्चतमावापादनं कुरं, तमीकरणेन तच्छा-
न्तिर्भवति । हे वेदे धा अति धारयिष्यसि । तदेवद्विष्टेभ्यते--त्वमेति । तत्र
स्वत्त्वं बर्हिरादिकं धारयेतीत्यर्थः ।

यदुक्तं सूत्रकारेण--“प्रोक्षणीरमिषूर्योदञ्च स्फुटमपोह दक्षिणेन स्वयवत्त-
स्तुष्टा उपनिनीय रफयस्य वत्सन्त्सादयति” इति, तदेतद्विधत्ते--

प्रोक्षणीरिति । अर्घ्यविधिप्रस्तावे--“तानि ह वा एतानि रक्षन्ति गा-
वविवाऽभिषिञ्जतेमास्मत्ता शास्पन्ति” इति श्रुतत्वादेनां रक्षोभयम् । स्फुटरेखा-
या अभिषिञ्जत्वात्तत्र सादनं यज्ञस्याविष्टोदाय भवति ।

सादनकाले द्वेभ्यस्य पाप्मनोऽग्निर्बिनाशोऽपानं विधत्ते--

यं द्विभ्यास्तमिति । योजयतीत्यर्थः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कण्वयजुर्वेदनि-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे षष्ठ्यपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके षष्ठ्यपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

अक्षवादिनो यदभ्यग्निर्हवींश्च प्रोक्षीः के-
माप इति अक्षणेति ह्रयादग्निर्मेव हवींश्च
प्रोक्षति अक्षणाऽप इभ्यावर्हिः प्रोक्षति मेभ्य-
मेवैनत्करोति वेदिं प्रोक्षत्यक्षा वा एवाऽलोम-
काऽमेभ्या यद्वेदिर्मेभ्यामेवैना करोति द्वि-
त्वाऽभ्यारिक्षाय स्वा पृथिव्यै त्वेति बर्हिरासाद्य
प्र (१) उक्षत्येभ्य एवैनल्लोकेभ्यः प्रोक्षति
कुरमिव वा एतत्करोति यत्त्वनत्यपो नि नय-

(वेदां बर्हिर्विषयप्रयोगमिवावयन्)

ति शान्तेषु पुरस्तात्प्रस्तरं गृह्णाति मुख्यमेवेन
 करोतीत्यन्तं गृह्णाति प्रजापतिना यज्ञमुत्तेज
 संमितं बर्हिः स्तृणाति प्रजा वै बर्हिः पृथिवी
 वेदिः प्रजा एव पृथिव्यां प्रति आपयत्यनति-
 दृजः स्तृणाति प्रजयेवेन पशुभिरनतिदृजं
 करोति (२) उत्तरं बर्हिषः प्रस्तरः सादयति
 प्रजा वै बर्हिर्यजमानः प्रस्तरो यजमानमेवाय-
 जमानादुत्तरं करोति तस्माद्यजमानोऽयजमा-
 नादुत्तरोऽन्तर्दधाति व्यावृत्त्या अनक्ति हवि-
 ष्वेतमेवेन सुवर्गं लोकं गमयति मेवाऽनाक्ति
 अयं इमे लोका एभ्य एवेन लोकेभ्योऽनाक्ति
 न प्रति क्षृणाति यत्प्रतिक्षणीयादनुर्ध्वभाषुकं
 यजमानस्य स्यादुपरीष प्र हरति (३) उप-
 रीष हि सुवर्गो लोको नि यच्छति बर्हिमेवास्मे
 नि यच्छति नारयञ्च प्र हरेद्यदयञ्च प्रहरेद-
 त्यासारिष्यध्वर्योर्नाल्लोका स्यान् पुरस्तात्प्रत्य-
 स्वेद्यत्पुरस्तात्प्रत्यस्येत्सुवर्गाल्लोकायजमानं प्र-
 ति नुदेत्प्राञ्च प्र हरति यजमानमेव सुवर्गं
 लोकं गमयति न बिष्वञ्च बि युयाद्यद्विष्वञ्च
 बिभ्रयात् (४) सूर्यस्य जायेतोर्ध्वमुद्यौत्युर्ध्व-
 मिव हि पुरुषः पुमानेवास्य जायते यत्स्फुरेन
 वोपवेवेन वा योयुष्येत स्तृतिरेवास्य सा

(वेद्यां बर्हिर्विषयप्रयोगाभिधानम्)

हस्तेन योयुष्यते यजमानस्य गोपीथाय ब्रह्म-
 वादिनो वदन्ति किं यज्ञस्य यजमान इति
 प्रस्तर इति तस्य कं सुवर्गो लोक इत्याहुव-
 नीय इति ब्रूयाद्यप्रस्तरमाहुवनीये प्रहरति
 यजमानमेव (५) सुवर्गं लोकं गमयति वि वा
 एतयजमानो लिङ्गते यत्प्रस्तरं योयुष्यन्ते बर्हि-
 र्भु प्र हरति शास्त्र्या अनारम्भण इव वा एत-
 र्ह्यध्वर्युः स ईश्वरो वेपथो भवितोऽर्हवाऽसीती-
 मामभि मृशतीर्य वे ध्रुवाऽस्यामेव प्रति ति-
 ठति न वेपथो भवत्यगाधनभीदिर्याहु यद्ब्रू-
 यादगमभिरित्यमावग्निं गमयेन्निर्यजमान*
 सुवर्गल्लोकोऽज्जेदगभित्येव ब्रूयाद्यजमानमेव
 सुवर्गं लोकं गमयति (६) ।

(आसाद्य प्रानतिद्वर्ध करोति हरति विबुधाद्यजमान-
 मेवाभिरिति तत्तद्वत् च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाहके
 षष्ठ्यपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे षष्ठ्यपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

चतुर्थे वेदिनिर्माणमन्त्रेण मपश्चितम् ।

अथ पञ्चमे तस्यां वेद्यां बर्हिर्विषयप्रयोगाभिधीयते ।

तत्र बर्हिः प्रोक्षणं विधातुं प्रस्तौति—

ब्रह्मवादिन इति । हेऽध्वर्यो शुक्लवर्धं हवींषि त्वमग्निः प्रोक्षीः प्रोक्षित-

(येषां बर्हिर्विषयप्रयोगाभिधानम्)

यानसि । केनाभ्येन युद्धेन मन्वेणेया अपः प्रोक्षितवानसीति, नक्षत्रादिभिः पु-
ष्टेऽभ्यर्चनसंज्ञा मन्वेणेत्युत्तरं ब्रूयात् । यस्मादेतदुभयं प्रोक्षणं तथैव वर्तते । अथ
एव मन्वेण्यारण्येनेत्यर्थः । इदानीं विधत्ते—

बर्हिषा बर्हिरिति । एनदिध्वा(ध्वं) बर्हिष्येत्युभयम् । बर्हिषा बर्हिः प्रोक्षण-
द्वेदेरङ्गिः प्रोक्षणं विधत्ते—

वेदिं प्रोक्षतीति । लोपरहितत्वाद्वा पुनश्च सती यागयोग्या न यदपि ।
तस्याद्योग्यत्वाच्च प्रोक्षणम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘अन्तर्वेदि पुरोमन्धि बर्हिरासाद्य दिवे त्वेत्यस्य प्रोक्षत्व-
स्तरिकाय त्वेति मध्यं पृथिव्यै त्वेति मूलम्’ इति, तदेतद्विधत्ते—

दिवे त्वेति । दिवे त्वेत्यादिमन्वास्तत्कारणं एव व्याख्याताः ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘प्रोक्षणीशेषं स्वधा पितृभ्य इति दक्षिणायि ओमेरीतर-
स्याः सततं निनयेत्, इति, तदेतद्विधत्ते—

कूरमिवेति । मस्तरस्य धारणं विधत्ते—

पुरस्तादिति । वेदिपूर्वभागे नक्षा यजमानो वा मस्तरं धारयेत् । वेन्व
सूत्रेऽभिहितं ‘नक्षा मस्तरं धारयति यजमानो वा’ इति । धारणाय मुत्सन्नान-
मान्त्यं हस्तेनाभिनीय विधत्ते—

इयन्तमिति । वेदितवनवद्व्याख्येयम् । वेसां स्तरणं विधत्ते—

बर्हिस्तृणातीति । स्तरणे नीरन्ध्रत्वं विधत्ते—

अजतिहन्मिति । अतिशयेन भूमेर्दशनमाविहर्भं वयथा न यदपि तन्म
स्तृणीयात् । तेन यजमानं मज्जया पशुमेष्व सधत्ते वेदितत्वादि(व)विस्फुल्लं ब्रह्म-
योग्यं करोति । स्तीर्णस्य बर्हिष उपरि मस्तरस्तादनं विधत्ते—

उत्तरं बर्हिष इति । स्तरणार्थस्य बर्हिषोऽधःस्थितत्वात्प्रजात्वम् । मस्त्र-
रस्य प्रधानभूतत्वाच्च यजमानत्वम् । अधस्तादास्तीर्णस्य बर्हिष उपरिस्थितत्वात्प्रजा-
त्व मस्तरस्य (च)मध्ये तिपक्त्या द्वाभ्यां दर्भाभ्यां व्यवधानं विधत्ते—

(येषां बहिर्विषयप्रयोगाभिधानतः)

अन्तर्हति । तदेतदन्तर्धानं मन्त्रकाण्डोक्तेन विज्ञेयं मन्त्रे स्थ इति मन्त्रेण विधत्ते । मन्त्ररस्याऽऽस्तादनमन्त्रकेन बुद्धिस्थानमहरणकादीनाम्निशेषाभिधत्तु-
रादौ मन्त्ररस्य वृत्तेनाङ्गानं विधत्ते-

अनङ्गीति । मन्त्ररस्य दर्शनद्वारेणानीयब्रह्मत्वेन स्वस्वतो इद्विद्यामायेऽन्व-
ङ्गनेन हृदिभूतं कृतं भवतीति तादृशमेवं मन्त्ररं स्वर्गमाप्तिबोध्यं करोति ।

बहुकं तृणकारेण-‘ बुभु मन्त्ररमन्त्रकः रिहाणा इति बुभुद्वानमं प्रजा-
योमिभिर्युषभूति मन्त्रमाप्तायन्ताभाय ओषधय इति प्लवामां मूलमेवं मिःश्वति ।
मन्त्ररविधत्ते-

येनाऽनङ्गीति । मन्त्ररस्य महरणे हेयोपादेशौ प्रकरोति विधत्ते-

न प्रतीति । अङ्गारेण बुभुनेणु पलिकेयः प्रतिशरणं तत्र कुर्यात् । यदि
कुर्याच्चान्नानस्यान्ध्रं भावुकं स्यात् । स्वर्गमाप्तिसाधनं न भवेदिरमर्थः । तस्मा-
त्स्वमुक्तं कृत्वा मन्त्ररमन्त्रेणैव महरत्स्वर्गलोकास्तोत्रैव वर्तमानत्वात्तादृश-
साधनं भवति । मन्त्ररमुक्तस्य हस्तस्याधोमुखत्वं विधत्ते-

नि यच्छतीति । इत्योऽन्वभूतो यथा भवति तथा कुर्यात् । तेन वचना-
मार्थं बुद्धिमेव श्रवणं करोति । मन्त्रराजस्याऽऽह्वनीयादिकर्म निषेधति-

नात्यग्रमिति । अतिक्रान्तमग्रं यस्य तदत्यग्रम् । तथाया भवति तथा न
महरेत् । किन्तु मन्त्रराजमाह्वनीयस्योत्तरत एव भवेत् । अत्यग्रमहरणे हि
बुद्धिरत्तासारिणी भवति तस्यान्वर्षोदिनाशनशीला स्यात् । अस्याधिक्येन
वर्षणमतिसारिणीत्वं, तेन तस्यानि कलितुमयोग्यानि भवन्ति, तौऽयमन्वर्षोर्नाशः ।
अन्वर्षोऽन्वर्षोर्नाशोऽन्वर्षोर्नाशः ।

पूर्वस्थां विधीं मन्त्ररस्य मूलं शब्दिमायाममन्त्रित्वेव विधिं महरणं निषेधति-

न पुरस्तादिति । शब्दिमायस्य निषिध्य प्रणिमतत्वं विधत्ते-

प्राज्ञां प्रहरतीति । अन्तरंगीनां दर्शनाणां सर्वतो विज्ञेयं निषेधति-

न विष्णुमिति । विष्णुर्नामादिगतं यथा भवति तथा न विष्णुवाज
विशेषवेत् । तद्विज्ञेयं मन्त्रमात्रस्य रूपत्वमेकं वर्जितं । तन्निष्कान्तस्य विधि-
हस्तत्वात् । दर्शनाणां तन्महत्त्वेनैकीभावं विधत्ते-

पृ० ०६ अनु० ५॥ छण्ये जु वेदीयते सिरीयसंहिता ।

३३५

(वेदां बहिर्विषयप्रयोगाभिधानम्)

ऊर्ध्वमुद्योतीति । ऊर्ध्वं दण्डाकारेणैकाग्रं यथा सप्तमि कण्ठेद्योति इत्य-
र्थेण विधयेत् । पुंसां व्यञ्जनमूर्ध्वाकारं भवति, ततोऽस्य पुमनेव जातते । स्त्री-
यनाक्षीप्रस्य व्यापारः । तथा च सूत्रकार आह—“ निरुक्ताक्षीणाऽऽक्षीभ्यो निष्कार-
मस्तरमूर्ध्वमुद्योति ” इति ।

तस्मिन्नेकीकरणे साधनान्तरं निविध्य इत्थं विधत्ते—

वस्त्वयेनेति । योयुपनं विच्छिन्नभूतस्यैकीकरणम् । अथवा पस्त्वरेत्याः सन्त्री-
ग्राह्यामोक्षेण, यथाहि स्त्वयेनोपवेनेष वा छिन्नं सेतुं पलायनस्य हितम् । इत्ये-
नैव योयुपनं रक्षायै भवति । पस्त्वमहरणस्याऽऽधारदेनाऽऽह्वनीयं विधत्ते—

ब्रह्मवादिन इति । यज्ञस्य संवन्धि किमर्हं यजमानस्थानीयमिति ब्रह्मवा-
दिभिः पुष्टे भुविनाम्पस्तर इति ब्रूयादुत्तरम् ।

कुम्भं पस्तरस्याञ्जनं कृत्वा तत्रैकं तुर्णं प्रथमकस्य यज्ञात् स्थापयेत् । वस्वे-
दानीमञ्जौ यहरणं विधत्ते—

वि वा एतदिति । पस्तरमूलमुत्तिपन्तीति यदेवेन यजमानो विच्छिद्यते
विद्योषेणात्पी भवति रोमेष कण्ठो भवतीत्यर्थः । पस्तरमस्तेन स्थापितस्य बहि-
रोऽनुग्रहणे तस्मात्पीभावस्य चादित्यर्हति । वस्तेऽर्हत्पस्तरं सूत्रकारेण
स्वीकृतम्—“ आमुषे त्वेत्यक्तस्य तुगमवादाय यज्ञार्हं निष्ठाप्य ” इति ।
“ अथेनमाहोऽऽक्षीभ्योऽनुग्रहरेति यस्त्वरासृजमपार्थं तदनुग्रहसवि ” इति च ।

मन्त्रकाण्डे पठितेन मन्त्रेण भूविस्पर्शनं विधत्ते—

अमारम्भण इति । एताई पस्तरमहरणमूर्ध्वं पस्तरस्यैव यजमानस्य
स्वर्गेऽवस्थितत्वाद्भस्मरुतारम्भण इव निराक्रम्यन इव भवति । त च वेपथो
भवितोरीश्वरः, वायनात्प्रापित्वाहितमग्नेः सर्वदा कर्मप्रक्षीप्तो भवितुं समर्थो
भवति । निरुत्तरं भवति कर्मवान् इत्यर्थः । अकाराक्षीति भूविस्पर्शनेन सम्भव-
तिष्ठो न कम्पते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ अथेनमाहोऽऽक्षीभ्यः संवदस्त्वगाक्षीदित्वध्वजुरन-
वित्वाक्षीभ्यः ” इति । अनयोः यज्ञोत्तममन्त्रयोर्द्वयस्यैव आक्षान्तरवादिनि-
राकरणपूर्वकं यज्ञाह्वनीकरणं विधत्ते—

१ स. 'रमुक्तस्य' । २ स. च. 'म्यगविच्छिन्नं विद्वा' । ३ क. च. ऊ. च. 'माग्नी' ।
४ क. च. ऊ. च. 'माग्नी' । ५ स. 'मन्त्रोः द्वा' ।

(तेषां बहिर्विषयप्रयोगामिषानम्)

अग्नौ नक्षीदिति । हेऽग्नीदे अग्नीधर किं यजमानः स्वर्गं गतवान् ।
 यजमानो वनामेव प्लुतिः । अग्न्याग्निरित्येव शाखान्वरगतो मन्त्रपाठस्तस्मिन्वादि
 बह्विः स्वर्गमेव इत्यर्थो भवति, तद्वयुक्तम् । आहवनीयोऽथ स्वर्गत्वेन विव-
 क्षितः । तस्मिन्स्वर्गत्वेऽग्नौ तमाग्निमेव प्रापितवान्भवति । यजमानं स्वर्गात्लोका-
 धिः सारितवान्भवति । तस्मादग्निरित्येतत्पदं मन्त्रे परित्यज्यागाधित्येवावदेव
 ब्रूयात् । तेन यजमानः स्वर्गं लोकं गतवानित्यर्थो सम्भवे ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते पापवीये वेदार्थमहाशे छण्ययजुर्वे-

दीयतेतिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे षष्ठ्यपाठके

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके षष्ठ्यपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

अग्नेऽस्यो ज्योतिरासौ आतर आसन्ते देवे-

भ्यो हव्यं बह्वन्तः प्रामीयन्त सौऽग्निमरविभे-

वित्ये वासस्य आतिमाऽरिण्यतीति स नितो-

यत सौऽपः प्राविशन्त देवताः प्रेषमैच्छन्त

मस्त्यः प्राज्वीक्षन्महापद्भिराधिया स्वा वध्या-

धुर्यो मा प्राधोच इति तस्मान्मस्त्यं धिया-

धिया घ्नन्ति शतः (१) हि तमन्वविन्दन्तम-

क्वक्षुपे न आ वर्तस्य हव्यं नो बहेति सौऽ-

ज्वीहरे कृणे यदेव गृहीतस्याहुतस्य बहिः-

परिधि स्कन्दाशन्मे आर्तृणां भागधेयमसदिति

तस्माद्यद्गृहीतस्याहुतस्य बहिःपरिधि स्क-

न्दति तेषां तद्भागधेयं तानेव तेन प्रीणाति

(उपोह्यवाजस्विष्टकृदभिधानम्)

परिधीन्परि दधाति रक्षसामर्पहत्यै स* स्पर्श-
यति (२) रक्षसामनन्ववचाराय न पुरस्ता-
त्परि दधात्यादित्यो ह्यवोयन्पुरस्ताद्भक्षा*स्थप-
हन्त्यूर्ध्वं समिधाया दधात्युपरिष्ठादेव रक्षा*
स्थप हन्ति यजुषाऽन्यां तूष्णीमन्यां मिथुन-
त्वाय द्वे आ दधाति द्विपाद्यजमानः प्रतिष्ठित्यै
ब्रह्मवादिनो वदन्ति स त्वै यजेत यो यज्ञ-
स्याऽऽस्थां वसीयान्स्थादिति भूपतये स्वाहा
भुवनपतये स्वाहा भुतानाम् (३) पतये स्वाहेति
स्कजमनु मन्त्रयेत यज्ञस्यैव तदात्या यजमानो
वसीयाम्भवति भूर्धसीहि देवताः प्रीणाति
जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यदम्बर्वा पुरो-
डाशाङ्गुपा*शुपाजमन्तरा यजत्यजामित्वा-
याथो मिथुनत्वाथाभिरमुर्ध्विह्लोक आसीद्य-
मोऽस्मिन्ने देवा अङ्गुवज्जेतेमी वि पर्युहामेत्य-
ग्राधेन देवा अग्निम् (४) उपामन्त्रयन्त
राज्येन पितरो यमं तस्मादग्निर्देवानामन्नादो
यमः पितृणा* राजा य एवं वेद प्र राज्यम्-
जायमानोति तस्मा एतद्भागधेयं प्रायच्छन्य-
दग्नये स्विष्टकृतेऽयन्ति यदग्नये स्विष्टकृतेऽ-
वयति भागधेयेनैव तद्भुद्र* समर्धयति सकृ-
त्सकृदव यति सकृदिव हि रुद्र उत्तरार्धादव

(उपाश्रयाजस्विह्रूदाभिधानम्)

घरयेना वे रुद्रस्य (५) विस्वायामेव दिशि
 रुद्रं निरवयते द्विरभि धारयति चतुरवत्त-
 स्याऽऽप्त्यै पशवो वे पूर्वा आहुतय एष रुद्रो
 यदग्निर्यपूर्वा आहुतीरभि जुनुयाद्भुद्राय पशू-
 नपि दध्यादपशुर्धनमानः स्यादतिहाय पूर्वा
 आहुतीर्जुहोति पशूनां गोपीधाय (६) ॥

(रुद्रः स्पर्शयति भूतानां पशून् रुद्रस्य सप्तभिर् शब्द) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाहके
 पष्ठप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे पष्ठप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

मयोगो बार्हिषः स्वर्गं पञ्चमे प्रतिपादितः ।

अथ षष्ठोऽनुवाक उपाश्रयाजस्विह्रूदौ वक्ष्यौ ।

तन्नाऽऽदौ दावत्परिधीनां परिधानं विधानं प्रस्तौति-

अग्नेस्त्वय इति । यथा भ्रातरस्त्वयो हविर्वर्हन्तो मृदा इत्यमेव स्व आर्ति-
 मारिष्यतीति यो हविर्वहति स मरणं प्राप्नोतीति भीतोऽग्निर्निलायत यथा
 देवेन ज्ञायते तथा निलीनोऽभूत् । निलीय चोदकमध्ये प्राविशत् । तमुद्दिश्य
 प्रकर्षेणान्वेषणं कर्तुमैच्छन् । तदा जलस्थितो मत्स्पर्शतः स्थितमग्निं देवानामग्नेऽ-
 ब्रवीत् । ततोऽग्निस्त्वं मत्स्पर्शमेवमद्यपि-हे मत्स्पर्श मत्स्पर्शं देवानामग्ने मग्नेषं
 शापितवानासि पिशुनो भूत्वा मावधीः, तादृशं त्वां जालधारिणः कैवर्ता भियाधिया बध्नातुः,
 तेन तेन जालादिना साधनेन, यद्वा यदा हन्तुं धर्मिवति तदा तदा राजावहनि
 वा वधं कुर्वन्तिवति । यस्मादेवं शशस्तस्मान्मत्स्पर्शं तदा तदा अग्निं मत्स्पर्शमुत्तेन
 विज्ञाने बह्नौ देवा(वै)स्तमग्निं प्रति अस्मत्समीपे समागच्छ हव्यं वास्मदीभिं

(उपोक्त्याशस्विष्टकृद्भिधानम्)

बहेत्युक्ते सोऽग्निर्वरमनुणीत—सुचि गृहीतस्थ हविषः संबन्धि यदेव द्रव्यं हो-
मास्तुरा परिधिभ्यो बाहिः प्रच्यवेत तदस्पदीयानां आहुतां भागधेयमस्त्विति ।
ततस्तथैव देवैर्रो दत्तः । तेन स्कन्वेन तानग्निभ्रातृन्पजमानः प्रीणयति ।

इदानीं विधत्ते—

परिधीनिति । यस्मात्परिधिभ्यो बाहिर्देशोऽग्नेर्भातुणामुपयुक्तस्तस्यापधीनमेः
परितः स्थापयेत् । तसु रक्षसामपचाताय भवति ।

वधिमदिशि स्थापितस्य मध्यमपरिधेर्दक्षिणोत्तरपरिधिभ्यां संस्पर्शनं विधत्ते—
सं० स्पर्शयतीति । परिधीनां समीचीने स्पर्शे सति रक्षसां प्रवेष्टुं क्षिप्वा-
भावाद्ग्नितमीषे संचारो न भवति ।

दिक्प्रपट्टान्तेन पूर्वस्यामपि दिशि प्रसक्तं परिधिं वारयति—

न पुरस्तादिति । रक्षसामपचातः परिधेः मयोजनं, तच्चाऽऽदिषोदयेनैव
सिध्यति । आग्नेयामैशान्यां चाऽऽचारतमिधोः स्थापनं विधत्ते—

ऊर्ध्वे समिधाविति । दक्षिणोत्तरपरिधोरक्षादेशे स्थापनीये ते ऊर्ध्वे ।
तेन स्थापनेन दिक्प्रपट्टय एवोर्ध्वदेशोऽपि रक्षसामपचातो भवति ।

तयोर्दक्षिणतमिधः स्थापने सम्यक्काण्डाम्नात्वं धीतिहोत्रं त्वा कथ इति मन्त्रं
विधत्ते—

यजुषाऽन्यामिति । लीपुत्तयदोरिव समन्वकामन्त्रकयोः परस्परं वैलक्षण्या-
भिधुनश्चम् । तमिधो द्वित्वं प्रशंसति—

हे एति । यामभिरुक्तेण स्कन्धानुमन्त्रणं विधत्ते—

अक्षयाद्धिन इति । हविषः स्कन्वेने सति यज्ञस्य विनाशेन यो यजमानो
विनाशाभिमुखो भवति स कथं तत्परिहारेण वसुमत्तरो भवेदिति* पञ्चवादिभिः
पुष्टो बुद्धियानुत्तरं ब्रूते—विभिरेवैर्मन्त्रैः स्कन्धमनुमन्त्रयेतेति । भूत्यादयो देवता-
विक्षेपा अग्निप्राप्तरो वा तेभ्यः स्वाहेति यदनुमन्त्रणं तेन वक्षस्याप्यात्पां
*विनाशं प्राप्य यजमानो वसुमत्तरो भवति । यस्मादयं भूपत्यादिका भूयसी-
देवताः प्रीणयति तस्माद्युक्तं तस्य वसुमत्तरोत्वम् । अथोपाशुयार्जं विधत्ते—

जामि वा इति । यदन्वञ्चावनुक्रमगतावाग्नेयाग्नीषोमपि पुरोडाशौ स्याता-

*अत्र स. पुस्तके विनाशमप्राप्येति पाठः । स केनलं भ्रान्त्या शोचनकर्मा कल्पित
इति प्रतीतिः ।

(उपांशुयाजस्विष्टकृत्वभिधानम्)

मेतेन यज्ञस्य आम्बालस्याय क्रियते । अत आसस्यपरिहाराय तयोः पुरोडाश-
योर्दध्य उपांशुयाजं यजेत् । किंच पुरोडाशद्वयक एको याग आज्यद्वय-
कोऽपर इति मिथुनत्वम् । अथ स्विष्टकृतं विधत्ते—

अग्निरमुष्मन्निति । पुरा कदाचिदग्निः स्वर्गे स्थितः, यमस्तु भूलोके, तदा
मनुष्यणां पाकादिनिष्पादनाभावात्पितॄणां राजाभावाच्चाग्निमयोर्विपरिवर्तनं कर्तु-
मिच्छावन्तो देवा आगच्छतेति परस्परमाहूयान्नाद्येनोत्कोचेन तमग्निं भूलोके
समागन्तुमुपच्छन्दितवन्तः । पितरस्तु राज्येनोत्कोचेन यमं स्वर्गलोके गन्तुं
प्रलोभितवन्तः । यस्मादेवं तस्माद्देवानां मध्येऽग्निरन्नादो बहुवन्नभक्षकोऽभूत् ।
यमश्च पितॄणां राजाऽभूत् । य एतदुभयं वेद स प्रहृष्टराज्यमन्नाद्यं च प्राप्नोति ।
ततो देवास्त्वस्मा अग्नये भागं दत्तवन्तः । कोऽसौ भागः, यजमाना अग्नये
स्विष्टकृते यच्चविरवद्यन्ति सोऽस्य भागः । तस्मादग्नये स्विष्टकृतेऽवद्येत् । तथा
सति तदग्नये^१ दत्तेन भागेन रुद्रं क्रूरमग्निं समृद्धं करोति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ सर्वेषां हविषामुत्तरार्धात्सकृत्सकृदवद्यति स्विष्टकृते ”
इति । तदेतद्विधत्ते—

सकृदिति । एक एव रुद्र इति श्रुत्यन्तरार्धात्सकृदवदानसदृशो रुद्रः । येन-
मैशामी सर्वेषां रुद्रस्य दिक् । सा उत्तरभागवर्तिनी । तस्मादुत्तरार्धादवदानेन
स्वकीयामिव दिशि रुद्रं निःशेषेण तोषयति ।

इतरहविषामिव सकृदभिचारणं प्राप्तमपवदति—

द्विरभिधारयतीति । उपस्वरणमेकं हविरवदानं द्वितीयं द्विरभिचारणं चान्तव
इति चतुरवत्तं संपद्यते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ उत्तरार्धपूर्वार्धे जुहोत्यसंसृष्टामिवराभिराहुविमिः ”
इति, तदेतद्विधत्ते—

पशवो वा इति । पूर्वाः पुरोडाशाद्याहुतयः पशुस्वरूपाः पशुवदिष्टार्थप्राप-
कत्वात् । अयं त्वग्निः क्रूरत्वाद्गुणः । यदि पूर्वा आहुतीरभिसंबध्य तासामुपरि
जुहुयात्तदा पशून्सर्वान्प्राप्तुकाय रुद्राय प्रयच्छेत् । ततो यजमानोऽपशुः स्यात् ।
तस्मात्पूर्वा आहुतीः परित्यज्य दूरे जुहुयात् । एवं होमः पशूनां संरक्षणाय
भवति ।

१ स. “ये देवैर्दत्ते” । २ क. स. व. च. “र्षाव” । ३ स. “य”, ततो द्विरभिधारणेन
चतुरवत्तसंपत्तिः । यं ।

(उपांशुयाजस्विष्टकुरुमिधानम्)

अत्र मीमांसा ।

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ उपांशुयाज इ(मि)त्थेवोऽनुवादोऽन्वाथवा विधिः ।

विष्णवादिवाक्ये विष्णवविधेरस्यानुवादता ॥

आमित्थोक्तेरन्तराल उपांशुगणके विधौ ।

समर्थवादो विष्णवादिस्तद्रूपं ध्रौवमन्वतः ॥

इदं पूर्णमासयोः श्रूयते—“जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यदन्वञ्चौ पुरोडाशावु-
पांशुयाजमन्तरा यजति” इति । “विष्णुरूपांशु यज्ञव्योऽजामित्वाय प्रजापतिरुपां-
शु यज्ञव्योऽजामित्वायाग्नीषोमानुपांशु यज्ञव्यावजामित्वाय” इति [च] । एव विष्णव-
दिवाक्येषु विहितस्य यागत्रयसमुदायस्यानुवादो जामि वा एतदिति वाक्यमिति
चेन्न । आग्नेयाग्नीषोमीयपुरोडाशद्वयनैस्तर्कतस्य जामित्वादोषस्य वाक्योपक्रम
उपन्यासात्पुरोडाशघोरन्तराले किञ्चिद्विधिरितम् । न सन्तरालगुणविशिष्टं विधेयं
विष्णवादिवाक्येषु प्रतीयते । पूर्ववाक्ये तु तत्प्रतीयत इति विधायकं तदाकम् ।
न चान्न यजतीति वर्तमाननिर्देशः शङ्कनीयः । पञ्चमलकारस्याऽऽश्रयणात् ।
अन्तरालकालवदुपांशुगणस्यापि विशेषणत्वात्तद्विशिष्टकर्मण उपांशुयाजनान-
कत्वम् । सत्येवं गुणद्वयविशिष्टकर्मण्याद्येन वाक्येन विहिते विष्णवादिवाक्य-
मर्थवादः स्यात् । न चान्न विहितमामानुवादेन देवताविधिः शङ्कनीयः । समा-
धातव्येन जामित्वादेष्वेवोपक्रमादजामित्वेन सवाधानेनोपसंहाराच्च । जामि वा
इत्यादेरजामित्वायेत्यन्तस्य सर्वस्य महावाक्यस्यैकवाक्यत्वप्रतीतिः । न त्वत्येक-
स्थित्वाक्ये विधेयबाहुरूपं संभवति । न चाथ विधिरिततस्थोपांशुयाजस्य द्रव्या-
भावः । ध्रौवस्यैव द्रव्यत्वात् । नापि देवताया अस्तंभवः । नानाशास्त्रासूपांशु-
याजक्रमे पठितैर्वैष्णवयाज(पत्याग्नीषोमियमन्त्रैर्दिकल्पेन देवतानयस्य प्रतीयमा-
नत्वात् । तस्माद्यजनीत्येतद्विधायकम् ।

दशमाध्यायस्यान्तिमपादे चिन्तितम्—

“ उपांशुयाजे यत्किञ्चिद्द्रव्यमाज्यमुताग्निभः ।

विशेषानुक्तितो मेवं ध्रौवाज्यस्य विधानतः ” ॥

(उपांशुयाजस्त्रिष्टुक्प्रमाणम्)

“ उपांशुयाजमन्तरा यजति ॥ इत्यथ द्रव्यविशेषस्यानुकत्वादेर्भिष्टिकं द्रव्य-
मिति चेन्न । आज्यस्य भुतत्वात् । तत्र भूतामग्नीषोमावाज्यस्यैव तावुपांशु प्रौढ-
मास्या यजामिति भुतम् । न चैवमप्यनियतं यत्किञ्चिदाज्यं स्यादिति शङ्कनी-
यम् । ध्रौवस्य विहितत्वात् । “ सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते । यदुध्रुवायामा-
ज्यम् ” इति विहितम् । विध्यभ्रवणेऽपि ध्रौवाज्यस्य समयोजनत्वात्
विपरिणामः कर्तव्यः । तत्रैवान्यथिचिन्तितम्—

“ तत्र यः कोऽपि देवः स्यात्तान्त्रिको वाऽग्निमो भवेत् ।

अविशेषात्प्रकरणान्त्रिकोऽत्र नियम्यते ” ॥

तत्रौपांशुयाजे वा काचिद्देवता स्यात् । विष्णुरुपांशु यद्व्य इत्यादेरर्धवा-
ह्निनाविधायकत्वात्, अग्न्यस्य च देवताविधेरदर्शनात्, यागेन देवतायाव-
स्थैव कल्पनाच्च । मैवम् । उपांशुयाजस्य दर्शपूर्णमासप्रकरणपठितत्वाद्दर्शपूर्ण-
मासतन्त्रमध्यपठित एव कचिद्देवः प्रत्यासत्प्रयोगांशुयाजे नियम्यते ।

तत्रैवान्यथिचिन्तितम्—

“ कोऽपि देवस्तान्त्रिकेषु नियतो वा तदाऽपि किम् ।

प्रजापतिरुताग्निः स्यादग्नीषोमावुतापि वा ॥

विष्णुर्देवाऽग्निमुत्सृज्यं विकल्प्यं देवतात्रयम् ।

कोऽप्यग्नियमान्मैवमुपांशुत्वादियन्त्रणात् ॥

प्रजापतिरुपांशुत्वाच्च तूष्णीमिवयोगतः ।

अग्निमूर्त्युत्वतो मैवं तद्याज्यादेरपाठतः ॥

अग्नीषोमौ तदुक्तेर्नो तत्र कालविधानतः ।

विष्णुर्मात्रमादितस्तच्च प्राजापत्योक्तिबधनात् ॥

याज्याचैर्विध्यतः प्राप्ता विकल्प्यन्तेऽत्र देवताः ।

विधिषोषार्थवादेऽपि प्राप्तं त्रयमनूयते ” ॥

तान्त्रिकदेवेषु नियामकमावाहः कोऽपीति चेन्न । द्रव्यवाणानामुपांशुत्वा-
दीनां नियामकत्वात् । “ यत्किञ्चित्प्राजापत्यं यज्ञे क्रियते, उपांशेव तत्क्रियते ”
इतिवचनादुपांशुत्वधर्मसाम्येन प्रजापतिर्देवतोऽपि चेन्न । प्रजापतिं मनसा ध्याये-
दिति विधेस्तूष्णीमिवस्थैव प्रजापतिर्धर्मत्वात् । प्रथमयागदेवत्वेन मुख्यत्वादिभिर्दे-

(उपोश्रुयाजस्विष्टकृदभिधानम्)

वतेति चेन्न । तदुपांशुयाजक्रमेऽग्निविषययाज्याद्यपाठात् । तावन्नूतामित्यादिपूर्वो-
दाहवकाश्चादग्नीषोमौ देवतेति चेन्न । तस्य वाक्यस्य पौर्णमासीकालविषय-
कत्वात् । कर्त्तव्यविच्छास्त्रायामुपांशुयाजक्रमे वैष्णवयाज्यापुरोनुवाक्ययोः पाठा-
द्विष्णुर्देवतेति चेन्न । तथा सति व्याख्यानतरयोक्तयोः प्राजापत्ययाज्यापुरोनुवा-
क्ययोर्भाषः प्रसज्येत । तस्मान्नानाशास्त्रासु पठिताभ्यां विष्णुप्राजापत्यग्नीषोमवि-
षयाभ्यां याज्यापुरोनुवाक्याभ्यां प्रस्तासितसो देवता विकल्पन्ते । अत
एवोपांशुयाजविशेषेऽर्घ्यवादेऽप्येतदेव प्राप्तं देवतात्रयमनूद्यते—“ विष्णुरुपांशु
यष्टव्योऽजामित्वाय प्रजापतिरुपांशु यष्टव्योऽजामित्वायामग्नीषोमाशुषांशु यष्टव्यो-
वजामित्वाय ” इति । तस्माद्देवताविकल्पः सिद्ध्यत्यतः ।

तत्रैवान्यथिचिन्तितम्—

“ दर्शादिर्वा तस्य कालो दर्श एवाभ्य एव वा ।

द्विपुरोडाशसामिध्मादाद्यो वर्शेऽग्नितोऽमृतः ॥

विष्णुयाज्योक्तितो युक्तो मध्यमः पूर्णिमाविधेः ।

स एव कालो याज्याया उत्कर्षः पूर्णिमादिने” ॥

“ जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यद्व्यञ्जो पुरोडाशाशुषाशुमाजमन्तरा वज-
स्यजामित्वाय = इति पुरोडाशयोर्वैध्वेऽसौ यागो विहितः । पुरोडाशो व
पौर्णमास्यामाग्नेयाग्नीषोमीयो । अमावास्यायामाग्नेयैन्द्राग्नौ । ततो द्विपुरोडाशस्त-
विधेः समानत्वादर्शः पूर्णिमा चेत्युभयमपि तस्योपांशुयाजस्य काल इत्यायः
पक्षः । अमावास्यां प्रकृत्य याज्याकाण्ड आग्नेययाज्याया ऊर्ध्वमैन्द्राग्नया
अधस्ताद्वैष्णवयाज्यायाः पाठात्प्रकरणस्य संनिधितः प्रवर्तत्वादर्श एव काल
इति मध्यमः पक्षः । तावन्नूतामग्नीषोमायाज्यस्यैव तावुपांशु पौर्णमास्यां यजामि
पौर्णमास्यास्तत्कालत्वेन विधानादाद्यनिकस्य च विधेः प्रवर्तत्वात्पौर्णमास्येव
कालः । तथा सति वैष्णवयाज्या प्रकरणादुक्तव्यताम् । तत्रैवान्यथिचिन्तितम्—

“ पुरोडाशैक्यमुक्तायां पौर्णमास्यामर्थं न हि ।

स्याद्वा नास्त्यन्तरेषु केलंक्ष्ये कालेऽस्ति शङ्क्यवत् ” ॥

सोमात्प्रागग्नीषोमीयपुरोडाशरहिता केवलाग्नेयपुरोडाशमुक्ता पौर्णमासी
भवति । स सोमेनेष्ट्याऽग्नीषोमीयो भवतीति वाक्येनाग्नीषोमयोः सोमेनैवकाली-

नत्वावयवोत्तस्यामवयवेषुपांशुयाजो यागो नास्ति । कुतः । उपांशुयाजमन्तरा
यजयीति पुरोडाशद्वयान्तरालवत्त्वस्य गुणत्वेन विधानादिति प्राप्ते भूमः—
किं यागे पुरोडाशावन्तरालकालस्य विशेषणभूतावुतोपलक्षणीभूतौ । नाऽऽद्यः ।
अन्तरालवत्तद्विशेषणयोरप्युपांशुयाजगुणत्वप्रसङ्गात् । न चैतदुक्तम् । उपांशु-
याजवत्तयोरपि स्वातन्त्र्येणैव फलान्वयान् । द्वितीये तु शङ्खन्यायेनोपलक्षक-
स्वाग्नीषोमीयपुरोडाशस्याभावेऽप्युपलक्षिते काले यागोऽस्ति । यथा शङ्ख-
ध्वनिवेलायां राजसेवार्थं प्रतिदिनमागन्तव्यमिरपुके कस्मिंश्चिदिने शङ्खं धमतः
पुरुषस्याभावेनोपलक्षकस्य ध्वरेरभावेऽप्युपलक्षिते तस्मिन्काले सेवकः समाग-
च्छति तथाऽत्रापि द्रष्टव्यम् । यदि तत्र कालोपलक्षकमन्यदेव व्यापारसूर्यगत्या-
दिकं संभाव्येत तर्ह्यत्रापि संभाव्येवाऽऽज्ञेयपुरोडाश उपलक्षकः । तस्मादेकपुरो-
डाशावामपि पूर्णमास्यामस्त्युपांशुयाजः ।

तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ उपांशुयाजद्वयेण सेवकार्यं भवेन्न वा ।

भवेद्यविर्भ्यः सर्वेभ्य इत्युक्त्या मापितत्वात् ॥

इकाजपद्व्यसेनस्तु भाग्युपस्तरणादिकृत् ।

अतो न प्रतिपच्यर्हः सेवकार्यं ततः कथम् ॥ ”

श्रीवादाध्यादुपांशुयाजार्थमवदाने कृते तच्छेपेण श्रीदेण स्थिष्ठकृदादिकं
“ सेवकार्यं कर्तव्यम् । कुतः । “ तद्यत्सर्वेभ्यो हविर्भ्यः समवयति ” इति
वाक्येन मापितत्वादिति चेन्नैवम् । कृतार्थद्वयशेषो सुप्रयोगापेक्षः प्रतिपत्ति-
मर्हति । श्रीर्धं त्वार्घ्यं न कृतार्थम् । तेन कर्तव्यानां भविष्यतामुपस्तरणादीनां
सङ्गात्वात् । तस्माच्च तेन सेवकार्यं भवति ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ स्थिष्ठकृत्संस्कृतौ क्षीण उतापूर्वेषामेभ्यः ।

प्रयोजनैक्यमेकास्मिन्पुनः कर्तव्यतः क्षीणी ॥

मन्त्रेण देवसंस्कारः प्रक्षेपाद्द्वयसंस्कृतिः ।

त्यागादपूर्वमुत्पन्नं प्रधानापूर्वम् च तत् ॥ ”

(उपोष्याजस्विष्टकृत्रभिधानम्)

सोऽयं स्विष्टकृद्यागः सोऽयमुपयुक्तहविःशेषसंस्कार इत्यविवादम् । तत्र संस्कारस्य दृष्टप्रयोजनत्वेनावश्यभावे सति तावत्तैवोपक्षीणः स्विष्टकृद्यागो नापूर्व-
स्योपकरोति । नस्यैकस्मिन्कर्माणि प्रयोजनद्वये युक्तमिति माघे ब्रूमः—कर्मण एक-
त्वेऽप्यंशभेदात्प्रयोजनभेदो न विरुध्यते । मन्त्रपाठो द्रव्यप्रक्षेपो देवधोद्देशेन
त्यागश्चेति प्रयोऽज्ञाः । तत्र त्यागेन परमापूर्वोपयुक्तमवान्तरापूर्वमुत्पद्यते ।
तस्मात्स्विष्टकृदुभयार्थः । एवमन्त्यमयाजपशुपुरोडाशावप्सुदाहार्यौ ।

तत्रैवान्वयिचिन्तितम्—

“ प्रयोजकः स्विष्टकृत्किं पुरोडाशोत्तरार्थयोः ।

यद्वा प्रयुक्तोपजीवी स्यादाद्यः स्वस्य सिद्ध्ये ॥

उत्तरार्थेतिशब्दस्य मकृताकाङ्क्षणे सति ।

अभ्याद्यर्थं पुरोडाशमुपजीव्यैव वर्तताम् ॥

दशपूर्णमासयोः श्रूयते—“ उत्तरार्थास्विष्टकृते समवद्यसि ” इति । सोऽयं
स्विष्टकृद्यागः कस्यचिन्नूतनस्य पुरोडाशस्य तदुत्तरार्थस्य च प्रयोजकः । तदुभ-
याभावे स्वसिद्ध्यभावादिति चेन्नैवम् । उत्तरशब्दोऽर्थशब्दश्च सर्वनामत्वा-
द्भागवाचित्वाच्च मकृतं कंचिन्नागिनमाकाङ्क्षतः । अभ्यादिदेयतार्थः पुरोडाशः
मकृतो भागवांश्च । तस्मात्तैवोपजीव्य स्विष्टकृद्यागः प्रवर्तते न त्वभ्यस्य
प्रयोजकः । तृतीयाध्यायस्य अनुर्थपादे चिन्तितम्—

“ येषांस्विष्टकृदेकस्मात्सर्वेभ्यो वैकृतः कुभेः ।

शास्त्रार्थेसिद्धिः सर्वेभ्यः कार्यः संस्कारसाध्यतः ” ॥

दशपूर्णमासयोः श्रूयते—“ येषांस्विष्टकृते समवद्यसि ” इति । तत्राऽऽग्ने-
यादीनां प्रयाणां हविषां मध्ये यस्य कस्यचिदेकस्य हविषः येषादवदातव्यं,
तावदेव शास्त्रार्थानुष्ठानसिद्धेरिति चेन्नैवम् । उपयुक्तं हविः संस्कर्तुमिदमवदी-
यते । संस्कारश्च सर्वेष्वपि हविःषु समस्तः । तस्मात्सर्वेभ्यो हविःशेषेभ्यः
स्विष्टकृदनुष्ठेयः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे षष्ठ्यपाठके

षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(इष्टोपाख्यानविरचितव्यञ्जनव्याख्यानयोः प्रस्तावः)

(अथ द्वितीयाहके षष्ठ्यपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

मनुः पृथिव्या यक्षियमैच्छत्स घृतं निर्वि-
 क्रमचिन्दत्सोऽब्रवीत्कोऽस्येश्वरो यज्ञोऽपि कर्तो-
 रिति तावद्भूता मित्रावरुणौ भीदेवाऽऽब्रवी-
 त्श्वरो कर्तोः स्व इति तौ ततो गां समैरयतां
 सा यज्ञं यच्च न्यक्तौ मत्ततो घृतमपीदृष्यत तस्मा-
 द्घृतपंगुच्यते तदस्यै जग्मोपहृतं रथंतरं
 सह पृथिव्येत्याह (१) इयं वै रथंतरमिमा-
 मेव सहाभाद्येनोप ह्वयत उपहृतं वामदेव्यं
 सहान्तरिक्षेणेत्याह पशवो वै वामदेव्यं पशू-
 नेव सहान्तरिक्षेणेनोप ह्वयंत उपहृतं बृहत्सह
 विषेत्याहिरं वै बृहदिरामेव सह दिवोप ह्वयत
 उपहृताः सप्त होमा इत्याह होमा एवोप
 ह्वयत उपहृता धेनुः (२) सहर्षमेत्याह मि-
 थुनमेवोप ह्वयत उपहृतो भक्षः ससेत्याह
 सोमपीयमेवोप ह्वयत उपहृतांश्च हो इत्या-
 हाऽऽब्रवीत्सोममेवोप ह्वयत आत्मा उपहृतानां
 वसिष्ठ इदामुप ह्वयते पशवो वा इवा पशूमे-
 वोप ह्वयते चतुरूपं ह्वयते चतुष्पादो हि
 पशवो मानवीत्याह मनुर्मेताम् (३) अग्नेऽ-
 पश्यद्घृतपदीत्याह श्वेवास्यै पदावधृतमपी-
 ह्वयत तस्मादिवमाह मित्रावरुणीत्याह मित्राव-
 रुणौ होनः समैरयतां अहं देवकृतमुपहृत-

(इकोपाहवानविवितम्भन्त्रव्याख्यानयोः प्रस्तावः)

मित्र्याह अहोवोप हवते देव्या अध्वर्यव उर्ध-
 हता उपहता मनुष्या इत्याह देवमनुष्यामे-
 वोप हवते य इमं यज्ञमवाभ्ये यज्ञपतिं वर्चा-
 नित्याह (४) यज्ञाय चैव यजमानाय
 चाऽऽग्निमा शास्त्र उपहते यावापृथिवी
 इत्याह यावापृथिवी एवोप हवयते पूर्वजे
 क्रतावरी इत्याह पूर्वजे हेते क्रतावरी देवी
 देवपुत्रे इत्याह देवी हेते देवपुत्रे उपहृतोऽयं
 यजमान इत्याह यजमानमेवोप हवयत उत्त-
 रस्या देवयज्यायामुपहृतो भूयसि हविष्करण
 उपहृतो दिव्ये धाममुपहृतः (५) इत्याह
 प्रजा वा उत्तरा देवयज्या पशवो भूयो हवि-
 ष्करणं सुवर्गो लोको दिव्यं धामेदमसीदम-
 सित्येव यज्ञस्य प्रियं धामोप हवयते बिम्ब-
 मस्य प्रियमुपहृतमित्याहाछम्बदकारमेवोप
 हवते (६) ॥

(जाह देवुरेतां वर्चानित्याह धाममुपहृतमनुक्तिश्चाह) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाहके
 षष्ठप्रपाठके सप्तमोऽनुपाकः ॥ ७ ॥

(इडोपाख्यानविधितन्मन्त्रव्याख्यानयोः प्रस्तावः)

(अथ द्वितीयकाण्डे षड्विंशत्यध्यायकः ।)

उपश्रुयाजः षष्ठेऽस्मिन्विषयकश्च समीरितः ।

आध्वर्यवं समाम्नाथ होवशेषो निरुध्यते ॥

तत्रास्मिन्सप्तमानुवाक इडोपाख्यानविधितन्मन्त्रव्याख्यानं च प्रस्तुयते । मन्त्रास्तु मन्त्रकाण्ड एवं समाम्नाताः—

“उपहूतं रथं तरे र सह पुथिव्या । उप मा रथं तरे सह पुथिव्या हवताम् । उपहूतं वापदेव्यं सहान्तरिक्षेण । उप मा वापदेव्यं सहान्तरिक्षेण हवताम् । उपहूतं बृहत्तह दिवा । उप मा बृहत्तह दिवा हवताम् । उपहूताः सह होत्राः । उप मा सप्त होत्रा हवताम् । उपहूता धेनुः सहर्षभा । उप मा धेनुः सहर्षभा हवताम् । उपहूतो भक्षः तरवा । उप मा भक्षः तरवा हवताम् । उहूता ३ हो । इडोपहूता । उपहूतेडा । उपो अस्मा इडा हवताम् । इडोपहूता । उपहूतेडा । मानवी वृत्तपदी मैत्रावरुणी । मल्ल देवकृतमुपहूतम् । देव्या अध्वर्यवं उपहूताः । उपहूता मनुष्याः । य इमं यज्ञमवान् । ये यज्ञपतिं वर्धन् । उपहूते घावापृथिवी । पूर्ध्वे कृतावरी । देवी देवपुत्रे । उपहूतोऽर्धं यजमानः । उत्तरस्यां देवयज्यायामुपहूतः । भूपतिं हविष्करण उपहूतः । दिव्ये धाममुपहूतः । इदं मे देवा इविर्जुषन्तामिति तस्मिन्नुपहूतः । विश्वस्य मियमुपहूतम् । विश्वस्य मियस्योपहूतस्योपहूतः ” [भा० का० ३ प्र० ५ अ० ८] इति ।

एतद्विनिर्गमं सौभाग्यमो दर्शयति—“ उक्ता इडाया जपास्तानुपांशुक्त्वो-
क्षेरुपहूत उपहूतेडेति मतीचीमिडोपहूतेति पराचीम् ” इति । अस्यायमर्थः—
गोशरीररूपाया इडाया देव्या जपा वेदे स्पष्टे प्रोक्ता उपहूतं रथं तरेमित्येवमा-
रम्योपहूता ३ हो इत्येवमन्ताः । तान्मन्त्रानुपांशु अपेत् । तत ऊर्ध्वमिडोपहूते-
त्यादिकमुचैः पठेत् । उपहूतशब्दस्य मध्यमप्रयोगे—पीडा मतीचीमकृत्वा भवति ।
परमप्रयोगे पराचीममुक्तेत्युच्यते इति ।

तानेतान्मन्त्रान्यादित्मासुरादाविडाजन्मप्रकारं दर्शयति—

मनुः प्रायिव्या इति । पुश कदाचिन्मनुः पुथिव्या उपरि यज्ञार्थं किं ब्रूयमस्तीति

(इतोपाह्वानविधितन्मन्त्राख्यायानयोः प्रस्तावः)

सर्वेभान्नेषणमकरोत् । अन्विष्य च तत्र गोः पादाङ्गितेषु भूपदेशेषु निषिक्तं घृतं लब्धवान् । लब्ध्वा च देवानामग्ने स एवमब्रवीत्—अस्या गोः पदेषु स्थितस्य घृतस्य स्वरूपं यथा लौकिकभोजनादिषूपयुक्तं तथा यज्ञेषूपयुक्तं कर्तुं कः समर्थ इति । तच्छ्रुत्वा तत्र स्थितौ मित्रावरुणौ मनुं पर्यब्रूवाम्—किं गोः कार्यभूतेन घृतेन, तत्कारणभूताया गोरेव यशाङ्गभावं कर्तुमावां तमधौ स्व इति । एवमुक्त्वा तौ तत् ऊर्ध्वं तामिडारूपां गां भूमीं समैरवतां तमामययाम् । सा च गौर्भूमौ यत्र यत्र नितरां पादं पक्षिभवती तत्र तत्र गोपदाङ्गितेषु भूपदेशेषु घृतं निष्पीडितमासीत् । यस्मादस्याः पादेष्वो घृतं निर्गतमासीत्तस्माद्विधं घृतपदीति प्रसिद्धाऽभवत् । एवमस्या इहाया यज्ञभूमौ जन्म संपन्नम् । अथ मन्त्रं व्याचष्टे—उपहृतमिति ।

रथंतरं साम, तत्पृथिव्या सह मपोपहृतं समीपे यथा तिष्ठति तथाऽऽह्वयं कृतवित्यर्थः । एतन्मन्त्रगतरथंतरशब्देन भूमिरुपलक्ष्यते । यथा वदतु वृहत्सोपेषु रथंतरं सामाऽऽर्थं तथा विष्णु लोकेषु भूमिराद्या । मन्त्रगतेन पृथिवीलक्षणेन तत्कार्यमन्त्राद्यमुपलक्ष्यते । तथा सत्यन्ताद्येन सह भूमिरुपहृतेर्वैवं मन्त्रगत्व-
स्वार्थः । एवमुच्यतेऽपि मन्त्रा अनूद्य व्याख्यायन्ते ॥

तत्र सामविशेषवाचिना वामदेव्यशब्देन तत्सामसाध्याः पञ्चव कपलज्जगते । तदेतद्वर्णयति—

उपहृतमिति । इराशब्दाच्चो वृद्धिस्तरत्तमन्त्रि वृहत्सामैरं वृद्धेर्मुह्यन्तमता-
भ्यत्वादित्येतमर्थं दर्शयति—

उपहृतमिति । आश्वलायनेन ये होमका दर्शिता होता मन्त्रास्ता अस्तन्ना-
च्छंती पोता नेष्टाऽऽग्नीध्रोऽच्छावाक इति, तदुपह्वानपरत्वं दर्शयति—

उपहृता इति । तद्वर्णमेति वदेन सूचितमर्थं दर्शयति—

उपहृतेति । भक्षः सखेत्यनेन स्वोपकारकसोमपानमुपलक्ष्यत इति दर्शयति—

उपहृत इति । होशब्दः प्रयुक्तः स्वरूपवाचीत्येवदर्शयति—

१. ल. "य—किमनेन गोः । २. ल. "णि यद्वर्थ" । ३. ल. "स्तोत्रसामसु र" । ४. ल. "त्येव म" । ५. ल. "न्या पुष्टि" । ६. ल. "रं पुष्टे" ।

(इन्द्रोपाह्वानविधितन्मन्त्रव्याख्यानयोः प्रस्तावः)

उपहृता इति । उपहृतशब्दे रङ्गमृतिदूरादाह्वानस्य घटनेनाऽऽवराणां ।
आत्मन उपह्वाने प्रयोजनं दर्शयति—

आत्मा हीति । एस्मादिहाऽऽह्वानां रथंतरपृथिव्यादीनां मक्षः तस्मैत्यन्ता-
नामुपवातवितृतन आत्मा, तदधीनत्वादितरोपह्वानस्य, तस्मादात्मनोऽप्युपह्वानं
कर्तव्यम् ।

इन्द्रोपह्वेत्यारभ्य मानवीत्येतस्मात्प्राचीनस्य वाक्यतमूहस्य वाच्यं दर्शयति—

इडाभ्युपेति । इडाशब्देन गोशरीरधारिणी देववोच्यते । तस्मा उपह्वानविद्वा-

पह्वेत्यादिवाक्येन कुर्यात् । इडायाः पशुरूपत्वात्तदुपह्वानेन पशुमाहिर्भवति ।

आरोहावरोहत्पयोर्षाक्ययोर्द्विरावृत्तत्वाच्चतुर्वारमुपह्वानं संपद्यते । पशूनां चतुष्पदत्वा-
देवदुपपन्नम् । तपोरात्रुत्था मध्ये सेयमिहाऽस्मानुपह्वयतामिष्येतादिडादेवतायाः
प्रायेणा स्वस्मिन्नेवतानुग्रहार्थम् ।

मनुः पृथिव्या इत्यस्मिन्नुपाख्याने मानवीत्यादिशब्दार्थः प्रसिद्ध इत्येत-
दर्थयति—

मानवीत्याहेति । पुरा देवैर्निष्पादितमिन्द्रोपह्वानत्वं कैतरिबुधे(ऽं) कर्म
तत्त्वोपह्वानं दर्शयति—

मक्ष द्येवेति । अधिनौ हि देवानामध्वर् आस्तामित्यादिभ्रुतिषु भ्रुवा मे द्येव्या
मध्वर्यवो ये च दृश्यमाना मानुषास्तेषामुपाह्वानं दर्शयति—

द्येव्या इति । पूर्वोक्ता द्येव्या मानुषाश्च येऽध्वर्यवस्ते सर्वेऽपि मक्षमवन्तु
मक्षपति च वर्षपन्तिवत्येवमाशीः परतां दर्शयति—

य इमामिति । उपहृत रथंतर सह पृथिव्येत्यत्र यथा पृथिवीशब्दोऽञ्ज-
लशब्दो नात्र तथा यावापृथिवीशब्दार्थो किंतु स्वार्थपरावित्येतद्वर्णयति—

उपहृते इति । ते च यावापृथिव्यौ देवार्तिरङ्गमनुष्माद्युत्पत्तेः पूर्वदेवोत्पत्तेः,
कवशब्दाभ्यो यज्ञोऽनयोर्वेतत इति ऋतावर्षी, नैते केवलमृतिवमादित्ये किंतु
देव्यौ, देवाः पुत्रा तयोस्ते देवपुत्रे इत्येतां विशेषणार्थसिद्धिं दर्शयति—

१ स. शब्दाङ्कः । २ क. व. छ. च. 'नस्यानेराद' । ३ स. 'स्मानुप' ।

४ स. यत्कर्म । ५ क. व. छ. च. 'वी नाचकी किं' ।

(इडोपाह्वानविधितन्मन्त्रस्याख्यानयोः प्रस्तावः)

पूर्वजे इति । यजमानः प्रस्वर इत्यादिवदनं यजमानशब्दो भाष्योत्तरलक्षक इत्येतदर्थमिति—

उपहृतोऽयमिति । येषां देवगण्यार्थिनामर्थं यजमानोपह्वानं तानेतान्नि-
स्वष्टं दर्शयति—

उत्तरस्यामिति । सोमयागादिरूपाया उत्तरदेवयज्यायाः यजाहेतुत्वेन यजात्वनम् । अस्यामेवैष्टौ बहुहविःसंपादकस्य पशुहेतुत्वेन पशुत्वनम् ।

इदं मे देवा हविर्जुषन्तामिति तस्मिन्नुपहृत इत्यस्य स्पष्टार्थस्य मन्त्रवाक्यस्य विवक्षितं तात्पर्यं दर्शयति—

इदमसीति । इदं प्रवर्तमानं मवीयं हविर्देवा जुषन्तामिति वक्तुं तस्मिन्दर्श-
पूर्णमासकर्मणि यजमान उपहृत इत्येतावदेव न भवति किंत्विदं भिन्नपशुव-
न्वक्तुं कर्म चिकीर्षुरिति सोमयागत्वाभिदं कर्म चिकीर्षुरसीत्येवं सर्व-
कर्मोपह्वानविषयया यज्ञस्य मियामिदं धाम स्थानं मति यजमान उपहृतये ।
सर्वकर्मविवक्षाद्योतनार्था वीप्ता ।

अन्ययजमानस्य यस्मिन् तत्सर्वमुपहृतं, तस्य चोपहृतस्य सर्वस्य विषस्य
स्वामी यजमान उपहृत इत्यनेनोपाह्वानस्य न्यूनतां विषयं संपूर्णता संपद्य
इत्येतदर्थमिति—

चिन्मस्येति । अपेक्षितस्यार्थस्य प्रच्छादनेनानुष्ठानवैधर्ष्यं छम्बहकार-
स्तद्यथा न भवति तथैवेन यजमानमुपहृतवान्भवति ।

अथ भीमांसा ।

नवमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्वितम्—

“कस्तो यज्ञपतिर्नो वा नृचक्षुर्धोस्ताहतोऽग्निवः ।

प्रत्यक्षोऽकरया कस्तममन् इडार्थो नोहनं ततः” ॥

इदं पूर्णमासयोरिडोपाह्वानमन्त्रे वाक्यमेतद्व्याख्यायते—“देव्या अभ्यर्चय उप-
हृताः । उपहृता मनुष्याः । य इमे यज्ञमवान् । ये यज्ञपतिं वर्धन् ॥” इति ।
ये देव्या अभ्यर्चयौ यज्ञमवन्ति ये च मनुष्या यज्ञपतिं वर्धयन्ति ते सर्वेऽप्यवो-
पहृता इत्यर्थः । अस्मिन्वाक्ये यज्ञपतेरभिवृद्धिकथनेनोस्ताह्वाननेन समवेतोऽर्थः
प्रतीयते । तत इडोपाह्वानमन्त्रात्पृथक्कृत्याभिबुद्धयर्थे अपे यज्ञवाक्यमिदं चि-

नेन विनियुज्यताम् । तथा सति सत्ते यज्ञपतीनां बहुत्वाद्बहुवचनान्ततया यज्ञ-
पतिशब्द ऊहनीय इति पाठे ब्रूमः-प्रत्यक्षश्रुत्या कृत्स्नो मन्य इडोपह्वाने
विनियुक्तः । एकवाक्यत्वं च कृत्स्नगन्त्र उपलभ्यते । प्रकरणं चेदमिडायाः ।
अतः भूतिवाक्यप्रकरणैर्विरोधान्न लिङ्गविनियोगः संभवति । तदभावे च यज्ञ-
पतिवृत्तिप्रतिपादकपदान्तरवाक्यमिडाप्रतिपादकेन महावाक्येन सहैकवाक्यतापेक्ष-
मिडां प्रशंसति । प्रशंसा चैकवचनान्तेनापि यज्ञपतिशब्देन सिध्यतीति नास्ति
सन्देहः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते भाष्ये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीकृतैस्त्रिषसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे षष्ठ्यपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके षष्ठ्यपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

पशवो वा इडां स्वयमा दत्ते काममेवाऽऽ-
त्मना पशूनामा दत्ते न ह्यन्यः कामं पशूनां प्रय-
च्छति वाचस्पतये त्वा हुतं प्राश्नामीत्याह
वाचमेव भागधेयेन प्रीणाति सदसस्पतये त्वा
हुतं प्राश्नामीत्याह स्वगाकृत्यै चतुरवचं भवति
हविर्वै चतुरवचं पशवश्चतुरवचं यज्ञोतां प्रा-
श्नीयाद्वोता (१) आर्तिमार्त्तं यद्वमौ जुहुया-
द्भद्राय पशूनापि दध्यादपशुयजमानः स्याद्वा-
चस्पतये त्वा हुतं प्राश्नामीत्याह परोक्षमेवैत-
ज्जुहोति सदसस्पतये त्वा हुतं प्राश्नामीत्याह
स्वगाकृत्यै प्राश्नन्ति तीर्थ एव प्राश्नन्ति दक्षिणा
ददाति तीर्थ एव दक्षिणां ददाति वि वा एत-

(इडायाश्चिन्महोत्तरोमिधानम्)

यज्ञम् (२) छिन्दन्ति यन्मध्यतः प्राश्नन्त्य-
 न्निमज्जियन्त आपो वै सर्वा देवता देवताभि-
 रेव यज्ञः सं तन्वन्ति देवा वै यज्ञाद्ब्रह्मन्तरा-
 यन्तः यज्ञमविध्यन्त देवा अभि समगच्छन्त
 कल्पतां न इदमिति तेऽब्रुवन्स्वर्गं वै न इदं
 मविध्यति यद्विदः राधयिष्याम इति तस्मिन्-
 दृष्टतः स्विदृष्टत्वं तस्याऽऽविद्धं निः (३)
 अकृन्तन्त्यथेन संमितं तस्माद्यधमाध्रमव घेय-
 ण्मार्थोऽवघेदोपयेत्तयज्ञस्य यदुप च स्तृणी-
 यादमि च धारयेदुभयतः सःश्वाधि कुर्याद्व-
 दायामि धारयति द्विः सं पधते द्विपाद्यज-
 मानः प्रतिष्ठित्यै यत्तिरभ्यीनमतिहरेदनमिबिद्धं
 यज्ञस्यामि विध्येदग्नेण परि हरति तीर्थेनैव
 परि हरति तत्पूष्णे पर्यहरन्तत् (४) पूषा
 प्राश्य दत्तोऽरुणत्तस्मात्पूषा प्रपिहभागोऽदन्त-
 को हि सं देवा अज्वन्वि वा अयमाध्यप्राशि-
 न्नियो वा अयमभूदिति तद्वृहत्पतये पर्यहर-
 न्सोऽविभेद्वृहत्पतिरित्यं वाच स्य आर्ति-
 याऽरिष्यतीति स एतं मन्त्रमपश्यत्सूर्यस्य स्वा
 चक्षुषा प्रति पश्यामीत्यब्रवीजहि सूर्यस्य चक्षुः
 (५) किं चन हिनास्ति सोऽविभेत्प्रतिगु-
 ह्यतं मा हिःसिष्यतीति देवस्य स्वा सवितुः

(इडायाशिवमक्षयोरभिधानम्)

प्रसेवेऽस्त्रिंशोबाहुभ्यां पुष्णो हस्ताभ्यां प्रति
 गृह्णामीत्यत्रवीत्सवितुप्रसूत एवैनवब्रह्मणा देव-
 ताभिः प्रत्यगृह्णतासोऽविभेत्प्राश्रमेतं मा हि २-
 सिष्यतीत्यनेनस्त्वाऽऽस्येन प्राश्रामीत्यत्रवीत्स
 हमेरास्यं किं चन हिनस्ति सोऽविभेत्
 (६) प्राश्रितं मा हि २सिष्यतीति ब्रह्मणा-
 स्योदरेपोष्यन्नवीत्स हि ब्रह्मणस्योदरं किं चन
 हिनस्ति गृहरूपतेर्ब्रह्मणेति स हि ब्रह्मिहोऽप्य-
 का एतस्मात्प्राणाः कांसन्ति यः प्राश्रितं
 प्राश्राम्यज्जिमांजयित्वा प्राणान्सं भुञ्जतेऽमृतं
 वै प्राणा अमृतमापः प्राणानेव यस्यास्यानमृतं
 हयते (७) ॥

(प्राश्रामीत्योषा पञ्च निरहन्तश्चक्षुरास्यं किं चन हिनस्ति सोऽ-
 विभेच्चतुश्चत्वारिंशश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 षष्ठप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

इडायाह्वानमुदितमनुवाके हि तमने ।

इडायाशिवमक्षौ दावुष्येते अक्षयो पुनः ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ पुरस्तात्पत्यङ्गुलीना इडाया हेतुर्हस्तेऽन्तरेऽङ्गु-
 लीनामभिलाषितार्थं स्वीकृतवान्भवति । हेतुरन्त्यो न कश्चिदपि पशूनामिडात्स-
 दायां विधत्ते—

पशव इति । गोत्प्राया इडायाः पशुत्वेन ताभिदामाददानो होता
 पशूनामभिलाषितार्थं स्वीकृतवान्भवति । हेतुरन्त्यो न कश्चिदपि पशूनामिडात्स-
 दायां कामं दातुं स्वर्थः । इडायागमाशनमन्वाकुत्साद्य व्यावृत्ते—

(होणयाशिखमक्षयोरभिधानम्)

वाक्स्वतय इति । इदोपाह्वानरूपा वा वाक्स्वतयाः पविर्होतुर्वीवारमा
तस्मै हुतं ते पुरोडाश त्वां भक्तयामि । अनेन मन्त्रोच्चारणेन माये हुत्वा वाक्
देवतां यमिवधीत्यर्थः । तदतो यज्ञतभायाः पविर्होतुर्वीवारमा तस्मै हुतं त्वां
भक्तयामि । अनेन तस्य पुरोडाशस्य स्वीदरेकतयं भवति ।

होतुर्होतये कियमाणस्यावदानस्य संख्या विधत्ते—

चतुरस्रस्यमिति । प्रधानस्य हविषश्चतुरस्रत्वं पूर्वमेव दर्शितं तत्ताम्यादि-
द्वयमिदं द्विरेव भवति । चतुष्पाश्वतंस्थिताताम्यासस्य पञ्चस्रस्रम् ।

यज्ञोत्तरांशे भक्तयं वक्ष्यति—

यज्ञोत्तरांशे । देवतारूपाया इदामा भक्षणेन होता वरुणं प्राप्नुयात् । योऽनेन
परिषेव्याग्नीं तज्जगद्देवे ततोऽहोत्तरांशेऽपि पशून्भिक्षयाम कुर्यात् । इदोपा
समापितव्यमिति । ततो यजमानः पञ्चरहितः स्यात् । तस्याहोत्तरस्य त्वे
हुतमिति प्रथममुक्त्वा पश्चाज्जगणे सति ताक्षादग्नीं हुतं न भवतीति कदाच
पञ्चस्रस्रस्य न भवति । वाक्स्वतयव्यवधानेन परोक्षमेव हुतस्यात् । यथाऽभवति
ताक्षादिदं न वाक्स्वतये कियन्त्यस्यै हुतमेव प्राश्नातीतीडापाशनमनुको वरेण-
क्षीयो न भवतीति । इदंशस्य भक्षितस्य स्वात्मगतत्वेन स्थापनाय तद्वत्तत्तय
इत्यादिकं पठनीयम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“यजमानपञ्चमा इदो प्राश्नन्ति” इति । तदिदं विधत्ते—

प्राश्नन्तीति । तथैव दुःस्वोत्तरणावसरे पाशनेन हि दुःस्वमुत्तीर्यते ।
अग्निमिः प्रीक्षते सति दक्षिणाऽपि वृत्ता भवति । तद्वानमेतास्मिन्वक्ष्यमाणो-
त्तरणावसरे ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“मनो ज्योतिरित्येन्द्रिर्न्तर्वेदि यस्तरे मार्जयित्वा” इति,
तदिदं विधत्ते—

वि वा एतदिति । “सत्यभावः सर्वा देवता आपः” इतिभुक्त्वावराणां
सर्वदेवतास्त्वयम् । अथ प्राश्नावदानपरिमार्जं विधत्ते—

देवा वा इति । देवाः पुरा यज्ञं प्रथममकुर्वन्तदा स्विष्टकृदग्निस्त्वं रुद्रे-
भ्यारितवन्तः, तेषामवरायेण कुपितः सन् रुद्रस्तदीयं यज्ञमदिभ्यद्विकृतमकरोत् ।

(इडाशाशित्रमक्षयोरभिधानम्)

तं रुद्रं देवा आभिमुख्येन गत्वा तदिदं यज्ञानुष्ठानमस्माकं कुरुतां संपूर्णं भव-
स्त्विति प्रार्थितवन्तः । तदानीं केचिद्बुद्धिमन्तो देवा इतरान्भत्येवमब्रुवन्—यदि
ययं तं रुद्रं हविष्मदानेनाऽऽराधयिष्यामस्तर्हिस्माकमिदं कर्म स्विष्टं भविष्यतीति ।
ततो हविराराधनेन स्विष्टकरणाद्ब्रह्मरूपस्याग्नेः स्विष्टकृत्वं संपन्नम् । ततो देवास्त-
माराध्य तस्य संघान्धि यद्यवमार्घं पुरोडाशांशरूपमाविद्धमासीत्तदामिच्छन्नुपहवं
निरुहन्तभिच्छ्रद्धं छिन्नवन्तः । यस्यादेवं तस्मात्प्राशित्रभागं यत्रयावन्नयेत् ।
अधिकावदानं प्रतिषेधति—

यज्ज्यायोऽवरोदिति । अधिकावदाने यज्ञस्थ तदङ्गं रोपयेन्मोहयेद्यज्ञमयोमे
भ्रान्तिं जनयेदित्यर्थः । रुद्रेण कृतो योऽयं पुरोडाशस्य वेधस्तस्मादेव वेधदेशा-
दिदमत्र प्राशित्रभागावदानं प्रतीयते च । विस्पष्टमयमर्थः शास्त्रान्तर आम्ना-
यते—“अज्यायो यवमाशदाभ्याधाकृत्यतामिदम् । मा रुरूपाम यज्ञस्य रुद्र-
स्विष्टमिदं हविः ” इति ।

उपस्तरणादिचतुरवदानानिन्दापुरःसरं सकृदवदानाभिचारणे विधत्ते—

यदुप चेति । यद्यवदानात्पूर्वमुपस्तरणं यथाश्वाभिचारणं कुर्यात्तदानीमुपासस्य
पुरोडाशस्योभयोः पार्श्वयोः संघायि कुर्यात् । सम्पन्नाय उच्छ्रान्तवत्स्यो
रोगविशेषो यस्याङ्गस्य तदङ्गं संघायि । सकृदवदानाभिचारणोभ्यां
द्विपदो यजमानस्य प्रमिष्टा भवति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण “अग्नेनाऽऽहवनीयं नक्षणे प्राशित्रं परिहरति”
इति । तदेवदिधत्ते—

यत्तिरश्नीनमिति । वेदेरुत्तरतः स्थितोऽप्ययुर्वेदिमभ्यास्थिते पुरोडाशो
प्राशित्रभागमवदायाऽऽहवनीयस्य दक्षिणे मार्गे स्थिताय ब्रह्मणे वेदेरुपरि हस्तं
प्रसार्य तिरश्चीनं यथा भवति तथा यदि दधात्तदानीं यज्ञस्य यदङ्गं
रुद्रेणानभिविद्धं तदभ्यामिविद्धं भवेत् । तस्मादुत्तरस्यां दिश्यवस्थितोऽप्ययुः
माङ्गुल्यो गत्वाऽऽहवनीयस्याग्नेन देवेन ब्रह्मत्तपीपं प्राप्य तस्मै भागं
परिहरति । परितो नयति सम्पद्गद्यादित्यर्थः । तथा सति तीर्थेनैव नद्यवतरजस-
होनेनैव मार्गेणैवाऽऽनीतवान्भवति ।

अत्र सूत्रकारेण प्राशित्रमवदीपमानं प्रेक्षत इत्युपक्रम्यैतदुक्तं “सूर्यस्य त्वा
चक्षुषा प्रविपश्यामीत्याहिरयमाणं सावित्रेण पतिगृह्णाङ्गुष्ठेनोपमर्ष्यमया चाङ्ग-

(इडायाश्चित्रमक्षयोरभिधानम्)

त्वाऽऽद्यामाग्नेस्त्वाऽऽस्येन प्राश्नामि ब्राह्मणस्योदरेण बृहस्पतेर्ब्रह्मणेन्द्रस्य त्वा
जठरे सादयामीत्यसंश्लेष्टाभिगिरति ॥ इति । असंश्लेष्ट्य दन्तैर्युष्मिन् ।

तत्र दर्शनमन्त्रमुत्पाद्य विनियोजं प्रस्तौति—

तत्पूष्ण इति । पुरा कदाचिद्देवास्तथाशिशं पूष्णे समर्पयन् । स च पूषा
मन्त्रमन्तरेणाऽऽस्तस्य प्राश्नित्रस्य दन्तैर्वलादशनं कृत्वा प्राश्य तद्वजं दशनेनो-
पपाद्य तेन स्वकीयान्वन्तान्प्राशितवान् । यस्मादेवं तस्मात्पूष्णः सर्वत्र वरोः
विह्वयेव भागं कुर्यात् । ततो देवास्तं दन्तहर्त्रं पूष्णमुद्दिश्य परस्परमब्रुवन् ।
अयं पूषा ध्याधिं समृद्धिरहितोऽभूद्यस्मादयं प्राश्नित्रानर्होऽभूदिति विचार्य
तथाशिशं बृहस्पतये समर्पयन् । स बृहस्पतिर्मन्त्रमेवमभिमेत्, यथा पूषा
प्राश्नित्रं प्राश्याऽऽर्तिमगमादित्यमन्वोऽपि यः प्राश्नाति स आर्विमारिष्यति गर्भि-
ष्यतीति । अथ दर्शनमन्त्रमुत्पादयति—

स एतमिति । मनुष्यचक्षुः केनापि रोगेण हिंसितं भवति । आरोग्यपतस्त्व-
स्यैस्य चक्षुर्न केनापि हिंस्यते । तस्मादनेन मन्त्रेण पश्यामीत्यर्थः ।

अथ प्रतिग्रहमन्त्रमुत्पादयति—

सोऽविभेदिति । ब्रह्मणा मन्त्रेण देवताभिरभिना(श्रम्या)विभिस्तादृशोऽपि ति-
ग्रहो न हिनस्ति । तस्मात्तेन मन्त्रेण प्रतिगृह्णीयात् ।

अथ प्राशनमन्त्रस्य भागण्यं क्रमेणोत्पादयति—

सोऽविभेदिति । प्रौढमरण्यं बृहतोऽपि दावाभेर्मुत्सर्गास्यं शुष्ककाष्ठक-
ण्टकादिना केनापि न हिंस्यते । आखादौ परान्नं भुञ्जानस्यापि ब्राह्मणस्योदरं
केनापि प्रत्यवायेन न हिंसितं भवति । यस्माद्बृहस्पतिर्निसिद्धो मन्त्रविचयस्तत्त्वा-
द्बृहस्पतेर्ब्रह्मणेत्येतद(प)ि मन्त्रभागं पठेत् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ इन्द्रस्य त्वा जठरे सादयामीति नाभिदेशमभिमुञ्चति
वाक्म आसन्निति यथालिङ्गमङ्गनानि ॥ इति । तदेतदभिषर्जनं शिरोमात्रैस्त-
पूर्वकं विधत्ते—अथ वा इति ।

अत्र नीमास्त ।

पडाभ्यासस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ इडाद्यर्थस्य नाशेऽन्यः शेषादमासौ न वाऽभिमः ।

शेषतस्त्वान्न शेषेऽन्यमस्तिपत्यवरोधनात् ॥ ”

१ स. च. “रणे तस्य । २ व. क. च. “चिन्त्यादि” ।

(इदामाशित्रमक्षयोरभिधानम्)

इदामाशित्रं माशित्रमक्षयौ वाऽवत्तं यदि नश्येत्तदा शेषस्य सङ्गावा-
पस्यत्वात्पुनरवदेयमिति चेन्न । तस्य शेषस्यान्वयाप्रतिपत्त्या शेषवत्त्वकाली-
नमक्षयरूपवाञ्छरुत्वात् । तस्मादवत्तनाद्ये द्रव्याभावादिहादिकं नुच्यते ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्-

“ शेषमक्षाः किमन्येषामुत्तिर्जा वाऽन्यमक्षणम् ।

इदामाः परितस्तस्यानात्स्वान्यमात्रौ ततोऽन्विमः ” ॥

इदं पूर्णमात्रपूर्वे माशित्रादिशेषमक्षास्तेषां मक्षणमुत्तिग्भ्योऽन्वैः कार्यम् ।
कुतः । कतिजां परितस्तस्यावत्वात् । अतिजां कर्मकरत्वादेव मक्षणमात्रौ तस्यां
पुनरप्येवमान्मात्रे-“ यजमानपञ्चमा इडां मेक्षयन्ति ” इति । तदेतत्पुनरा-
म्नातं परितस्त्यार्थम् । यजमानसहिता कतिजाः माशित्रादिकं न मक्षयेदुरि-
त्यर्थः । तस्मादतिवग्भ्योऽन्वेषां माशित्रादिमक्षणमिति चेन्मिदम् । यजमानस्य
कर्मकरत्वाभावेन पूर्वमप्राप्तं मक्षणमनेन विधीयते । तस्मादपरितस्त्यावत्त्वात्कति-
जायेन माशित्रादिमक्षणम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपदे चिन्तितम्-

“ प्रपिष्टभागः पूषेति मरुतो विहृताबुध ।

इष्टिमकरणादेव मरुताविति नुच्यते ॥

संतर्दनादिषट्पात्त्यादिकृतौ पूषसंभवात् ।

सिद्धस्य पुनरप्युक्तिराधिकस्य विवक्षया ” ॥

इदं पूर्णमात्रप्रकरणे भूयते-“ तस्मात्पूषा प्रपिष्टभागोऽदन्तको हि ” इति ।
तत्र दन्तरहितस्य पूषः पिष्टभागत्वं संतर्दनाद्यधिकरणन्यायेन प्रकरणमुक्तं
तया विहृतिगामीत्यवगम्यते । तथाऽप्युत्तराधिकरणेषु तस्मिन्नेव विषये विशेषं
बन्तुमिह प्रस्तूयते । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्-

“ चरौ पशौ पुरोडाशे चरावेवोत्तं पेषणम् ।

विशेषादर्शनादेतत्सर्वेष्वपि विधीयते ॥

मातृत्वाच्च पुरोडाशे इदधाकारनाशनात् ।

न पशौ पारिशेष्येण चरावेदं हि पेषणम् ” ॥

(अनुयाजसूक्तवाक्यानामभिधानम्)

“ पौष्णं चरुं निर्वपेत् ” इति चरुर्निहितः । “ पौष्णः स्थामवाचमेवाच-
कामः ” इति मधुविधिः । पञ्चममलम् पुरोडाशं निर्वपतीत्येवमोदकेन पौष्ण-
पथौ पाप्मम् । तत्र पदेवत्यः पञ्चस्तदेवत्यः पुरोडाश इति न्यायेन पुरोडाशस्य
पूजा देवता । तत्र पूर्वोक्तपेथं विषयीकृत्योप्यमानाः संशयपूर्वोत्तरपक्षाः स्पष्टाः
तथैवागमचिन्तितम्—

“ द्विदेवकेऽपि किं पिप्पादुत पूर्वकदेवके ।

द्विदेवकेऽपि तत्पूष्णः सत्वात्पेथमागमः ॥

देवता विफलत्वेन पेथं न प्रयोजयेत् ।

यागस्य तस्ये भागोकेन यागान्तरगाभि तत् ॥ ” ॥

राजसूये भूयते—“ सोमापौष्णं चरुं निर्वपेदैन्यापौष्णं चरुम् ॥ इति ।
तत्र द्विदेवके चरौ पिबभाजः पूष्णः सत्वात्पेथं पृथार्थं कर्तव्यमिति चेत् ।
तत्रेदं वक्तव्यं—किं पेथस्य देवता प्रयोजिका किंवा यत्नः । नाऽऽद्यः ।
यागमन्तरेण केवलदेवता फलजनकत्वाभावेन पेथं प्रयोज्युं न प्रभवति ।
पौष्णस्य यत्नस्य पेथप्रयोजकत्वे तु तत्पेथं द्विदेवके यागान्तरे गन्तुं
नार्हति । पूजा पवित्रभाग इत्यनं यागो न भूत इति चेन्मैवम् । यागशब्दा-
न्वयानुपपत्त्या यागस्य कल्प्यत्वात् । नहि देवतात्वमन्तरेण पिबद्वयभाक्त्वं
तिष्ठति । तत्र च देवतात्वे द्वयदेवतयोर्लाभाद्यागः कल्प्यते । तस्मादेकदे-
वकत्वान्नस्य पेथप्रयोजकावयव द्विदेवके यागे मेवणयस्ति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे षष्ठमपादके-

इति अनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके षष्ठ्याष्टके त्रयोऽनुवाकः) ।

अग्नीधु आ दधात्यग्निमुस्तानेवर्तुमीणाति

समिधुमा दधत्यसुसंशमाहतीनां प्रतिष्ठित्वा

अयोः समिधुत्येव जहोति परिधीमसं मार्तिं

पुनात्येवैनान्सकृत्सकृत्सं मार्तिं पराक्षिप ह्ये-

एतर्हि यज्ञश्चतुः संपद्यते चतुष्पादः पशवः पशु-
 नेषां रुन्धे ब्रह्मन् स्यास्याम इत्याहात्र वा
 एतर्हि यज्ञः श्रितः (१) यज्ञं ब्रह्मा यज्ञैव
 यज्ञः श्रितस्तत एवैनमा रभते यज्ञस्तेन प्रमी-
 वेद्देवनः स्याद्यच्छीर्णा शीर्षाक्तिमान्स्याद्यक्षु-
 ष्णीमासीतासंप्रतो यज्ञः स्यात्प्रतिष्ठेत्येव ब्रूया-
 द्वाचि वै यज्ञः श्रितो यज्ञैव यज्ञः श्रितस्तत
 एवैनं संप्र यच्छति देवं सवितरेतत्ते प्र (२)
 आहेत्याह प्रसूत्यै बृहस्पतिर्ब्रह्मेत्याह स हि
 ब्रह्मिष्ठः स यज्ञं पाहि स यज्ञपतिं पाहि स मां
 पाहीत्याह यज्ञाय यजमानायाऽऽत्मने तेभ्य
 एवाऽऽशिषमा शास्तेऽनात्या आश्राव्याऽऽह
 देवान्यजेति ब्रह्मवादिनो वदन्तीष्टा देवता अर्थ-
 कतम एते देवा इति छन्दाःसीति ब्रूयाद्वायर्त्री
 त्रिष्टुभम् (३) जगतीमित्यथो खस्वाहुर्ब्राह्मणा वै
 छन्दाःसीति तानेव तद्यजति देवानां वा ब्रह्मा
 देवता आसन्नथामिनोदंज्वलत्तं देवा आहुतीभिर-
 भूयाजेज्वन्वविन्द्यदन्नुधाजान्यजत्याग्निमेव तत्स-
 मिन्ध एतदुर्वै नामाऽऽसुर आसत्स एतर्हि यज्ञ-
 स्याऽऽशिषमवृद्ध यद्ब्रूयादेतत् (४) उ वावा-
 पुथिबी भद्रमभूदित्येतदुमेवाऽऽसुरं यज्ञस्याऽऽ-
 शिषं गमयेदिदं वावापुथिबी भद्रमभूदित्येव
 ब्रूयाद्यजमानमेव यज्ञस्याऽऽशिषं गमयत्यर्थं

(अनुयजिषूक्तवाकानामभिधानम्)

सूक्तवाकमुत नमोवाकमित्यह्निदमरात्स्मेति वा
 वैतदाहोपभितो दिवः पृथिव्योरित्याह यावा-
 पृथिव्योर्हि यज्ञ उपभित ओमन्वती तेऽस्मि-
 न्यहो यजमान यावापृथिवी (५) स्तामित्या-
 हाऽऽशिषमेवैतामाशास्ते यज्ञयात्सुपावसाना
 च स्वध्यवसाना चेति प्रमायुको यजमानः स्या-
 ददा हि प्रमीयतेऽथेमासुपावस्यति सुपचरणा
 च स्वधिचरणा चेत्येव ब्रूयाद्वरीयसीमेवास्मै
 गव्यतिमा शास्ते न प्रमायुको भवति तयोरा-
 विद्यमिरिव* हविरजुषतेत्याह या अयाश्म(६)
 देवतास्ता अरीरधामेति ववैतदाह यज्ञ निर्वि-
 शोत्प्रतिवेशं यज्ञस्याऽऽशर्गिच्छेदा शास्तेऽयं
 यजमानोऽस्तावित्याह निर्विश्येधेन* सुवर्गं लोकं
 गमयत्यापुरा शास्ते सुप्रजास्त्वमा शास्त
 इत्याहाऽऽशिषमेवैतामा शास्ते सजातवनस्या-
 मा शास्त इत्याह प्राणा वै सजाता प्राणा-
 नेव (७) नाम्तरंति तदभिर्देवो देवेभ्यो वनते
 वयमभेर्मानुषा इत्याहामिर्देवेभ्यो वनुते वयं
 मनुष्येभ्य इति ववैतदाहिह गतिर्वामस्येदं च
 नमो देवेभ्य इत्याह याश्चैव देवता यजति
 याश्च न ताभ्य एवोमयीभ्यो नमस्करोत्यात्म-
 नोऽनार्थं (८) ॥

(भित्तस्ते य भिदुर्भवेत्तद्वावांशुधित्री वा अथास्म मागानेव वट्परेवारिश्वाच) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
षष्ठप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अष्टमे सप्तमुदितमिडाप्राशित्रभक्षणम् ।

अनूयाजाः सूक्तवाका नवमे द्वयमीर्यते ॥

तत्राऽऽदौ तावदाग्नीध्रभागस्य प्रदानं विधत्ते—

अग्नीध्र इति । पौरोडाशिके तु काण्डेऽग्नीध्रे प्रथमामाऽऽदधातीति भाग-
प्रदानं प्रथमस्य यु(स्यो)क्तम् । तस्मादाग्नीध्रेणोप्यमानस्याग्नेर्मुखत्वम् । तस्मि-
न्नेव काण्डे “ सक्तदुपस्तीर्य द्विरादधत् । उपस्तीर्य द्विरभिचारयति ” इत्युक्तं
(क) षडवर्त्तसंख्यात्तापान्यादृतुसंबन्धः । तस्मादग्निमुखानामृतृनां मीतिः ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ अनुज्ञातो ब्रह्मणाऽऽग्नीध्रैः समिधमादधात्येषा वे अग्ने
समिध् ” इति, अदेवद्विधत्ते—

समिधमेति । अनुयाजा उत्तरा आहुतयस्ताभ्यास्यां समिधि पवितिरिहन्ति ।

किंच, समिधुक्त एवाग्नावनूयाजाञ्जुहोति^१ । पुनः शोधनं विधत्ते—

परिधीन्समिति । पूर्ववदावृत्तिं प्रसक्तां वारयति—

सक्तत्सक्तत्समिति । योऽयमाचारयोर्षभ्ये पूर्वोक्तः संमार्गस्त्वस्य काळे यज्ञः
परागमूतो न भवति, किंतु प्रत्यगमूतः । तव ऊर्ध्वं प्रधानयागानां प्रवर्तिष्यमा-
मत्वात् । अनुयाजसमिध ऊर्ध्वं संमार्गकाळे तु यज्ञः परागमूतस्त्व उर्ध्वं
प्रधानयागस्य कस्याप्यमावात् ।

अग्रेरपि सक्तत्संमार्गमभ्याहृत्यानेन सह परिधित्रयगतां संमार्गसंख्यां प्रशंसति—

चतुः समिति । अनुयाजार्थं समिध्वतोऽभ्यर्चोर्ब्रह्माणं प्रत्यनुज्ञापनमन्व-
त्साध तस्य तात्पर्यं दर्शयति—

ब्रह्मणेति । यस्मिन्नाहवनीयस्य दक्षिणे देशे ब्रह्मा वर्ततेऽवैवैतास्मिन्काळे
यज्ञ आभिव्यस्तसमीपे स्थित्वा होतव्यत्वात् । अतो ब्रह्मानुज्ञापनेन यज्ञो यस्मि-

(अनुयाजसूक्तवाकानामभिधानम्)

देश आभितस्त एव देशाद्यशमुपकान्तवान्भवति ।

मन्त्रगो वाचैवानुज्ञापदानं विधत्ते—

यद्धस्तेनेति । किमर्थं मन्त्रा इत्याद्यसंवालेनेनानुजानीते किंवा शिरसाद्य-
मेनाथवा तूष्णीमेवाऽऽस्य आहोस्वित्यतिष्ठेत्येतया वाचा । नाऽऽद्यः । कम्पपत-
ङ्गात् । यदि इस्तवालमेव प्रभिवेत्परेयेत्तदा शरीरे वातादिजम्भः कश्चिकम्परोग
उत्पद्येत । शिरसाऽभ्यनुज्ञाने शीर्षकिमाक्रिशरोरोगवान्भवेत् । तूष्णीमवस्थाने
बद्धोऽसंगतः सम्यक्पहुतो न भवेत् । तस्मात्प्रतिष्ठेत्यनया वाचैवाभ्यनुज्ञानं
परिशिष्यते । तथा सति मन्त्रस्य मन्त्ररूपायां वाचि भित्तत्वात्प्रयोगादाभवाद्यर्थं
मयच्छति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ मन्त्रम्यस्यास्याम इत्युच्यमाने देव सवितरेवमेव माह
ताम च तुव म च यज बृहस्पतिर्माता स यज्ञं पाहि स यज्ञपतिं पाहि स मां
वाक्सीं प्रतिष्ठेति प्रसूति” इति । सोऽयं शास्त्रान्तर आम्नातो मन्त्रस्तस्यावमर्थः—
हे सवितर्देव यदेतत्प्रस्थास्याम इत्यनुज्ञापनं तदेतत्तवाभ्यर्घ्यः माह तस्मात्त्वं प्रतुव
म ययज च । बृहस्पतिरेवात्र मन्त्राः । हे बृहस्पते स त्वं यज्ञं पाहि यज्ञपतिं
मनुष्यमन्त्ररूपं मामपि पाहि । हेऽभ्यर्घ्यो मत्प्रयोगं तर्कं तथाऽस्तु । अनुयाजान्बहुं
प्रस्थानं कुर्विति । तस्यैवस्य शास्त्रान्तरोक्तस्य मन्त्रस्य भागान्वाचते—

देव सवितरिति । यदुक्तं सूत्रकारेण—“ औपभूतं जुह्वामाभीव जुह्वभू-
तावाद्याय दक्षिणा सकृदविकान्तोऽग्नेनाऽऽधारसंभेदं प्रतीचक्षीननूयाजान्प्रवत्वा-
भावमाधारं प्रस्थाप्ताविते देवान्यजेति प्रथमं संप्रेष्यति यज यजेदीतरो ” इति,
आ(तत्राऽऽ)भावणपूर्वकं प्रथमयागसंभेदं विधत्ते—

आध्याव्येति । अथ पूर्वोत्तरपक्षाभ्यामनुयाजार्थं देवतासङ्ग्राहं दर्शयति—) ।

मन्त्रवादिन इति । या देवता अग्निप्रजापत्यादयो यद्व्यास्ताः सर्वाः पुरो-
हाशादिभिरेषेष्टाः । अथ याद्वेवान्यद्व्यममभ्यर्घ्यः प्रयतते ते देवाः कवमे, न
स्त्ववशिष्टाः केचिद्देवाः सन्तीति पूर्वः पक्षः । अथ सिद्धान्तः—छन्दोस्त्ववशि-
ष्टानीत्युत्तरं ह्यात्, गायत्रीं त्रिष्टुभं जगतीं च यद्व्यमभ्यर्घ्योर्धत्त इति । अपि
चान्ये तत्र विशेषमाहुः—छन्दसां नास्तेरभ्येतव्यत्वाद्भासना एव च्छन्दोत्पत्ता

(अनुयाजसूक्तवाक्यानांभिधानम्)

इति । तस्माद्ब्राह्मणानेवाध्वर्युर्गणनीत्युत्तरम् । ब्राह्मणजात्यभिधानी सोऽग्निः स एवानुयाजदेवतेति वात्पर्यार्थः । अथानुयाजान्विधत्ते—

देवानामिति । पुरा कदाचिदेवा यागं कृतवन्तस्तत्राभिपन्नापत्यादयो यदा देवैरिष्टास्तदा तद्यागादूर्ध्वमाहुत्याधारभूतोऽग्निः प्रक्षलितो नामूत् । ततो देवा अनुयाजेषु प्रविश्य निरीनमग्निमन्विष्याऽऽहुतिमिच्छन्वन्तः । तस्मावनुयाजान्व-
जेत्तेनाग्निमेव प्रक्षालितवान्भवति ।

एतेषां चानुयाजानां मन्त्रास्तदीये मन्त्रकाण्ड एवाऽऽम्नाताः—

देवं बहिः । वसुवने वसुधेयस्य वेतु । देवो नराशंसः । वसुवने वसु-
धेयस्य वेतु । देवो अग्निः स्विष्टकृत् । सुदविणा मन्त्रः कविः । सत्यमन्माऽऽ-
यजी होता । होतुर्होतुरायजीयान् । अग्ने यान्देवानयाद् । याऽऽपिमैः । ये ते
होत्रे अभ्यस्तत । ताऽऽससनुषीऽहोत्रां देवंगमाम् । दिवि देवेषु यज्ञमेरयेमम् ।
स्विष्टकृच्छाग्ने होताऽभूः । वसुवने वसुधेयस्य नमोवाके वीहि ” [ब्रा० का०
३ प्र० ५ अ० ९] इति ।

देवं द्योतनशीलं बहिर्नामकं यदग्निस्वरूपं तदेतद्वसुधेयस्य वेतु । आज्यं वसु-
रूपं यदेतदग्न्यावाधेयं तदेतद्भक्षयतु । किमर्थं, वसुवने वसुनो धनस्य वननं
यजनं वसुवंस्तस्मै । यजमानस्य धनप्राप्त्यर्थमित्यर्थः । एवं नराशंसनामकोऽ-
प्यग्नौ योजयितव्यम् । स्विष्टकृत्नामकोऽग्निः । सोऽयं सुदविणा शोभनधनः ।
मन्त्रो हर्षणशीलः । कविर्विद्वान् । सत्यमन्मा सत्ययननः । आयजी शास्त्रीयया
मयादया यष्टा । होत्रा देवानामाह्वता । होतुर्होतुरायजीयाल्लोके यो यो होता
तस्मात्तस्मात्सर्वस्मादतिशयेन शास्त्रीयमयादानुलङ्घनेन यष्टा । हेऽग्ने ईदृशस्त्वं
यान्देवानयादयष्टवानसि, यांश्च देवानपिमैः प्रीणितवानसि, ये च देवास्ते तव
होत्रे होत्र(वृ)कृत्येऽभ्यस्तत यजनेऽमाद्यन्हृष्टवन्तः, दिवि स्थितेषु देवेषु ससनुषी
हविर्दत्तवतीं देवंगमां देवानवगच्छन्तीं तां होत्रां होतृक्रियामिममस्मदीयं यज्ञमे-
रयाऽऽमिमुख्येन प्रापय, अस्मदीये यज्ञे सर्वदेवसुष्टिकरीं होतृक्रियां त्वमनुतिष्ठेत्पर्यः ।
हेऽग्ने त्वं स्विष्टकृद्धोता चाभूर्यदस्माभिरिष्टं तच्छोभनं त्वया कृतं तादृशो होमस्य
कर्ताऽभूः । अतो नमोवाके यजमानस्य नमस्कारोक्तौ सत्यां वसुवने धनस्य
संभजनाय वसुधेयस्य वीहि अग्न्यावाधीयमानमिदमाज्यरूपं द्रव्यं भक्षय ।

(अनुयाजसूक्तवाकानामभिधानम्)

तेरैतेर्मन्त्रकाण्डोक्तैर्मन्त्रैः प्रसिद्धा अनुयाजाः यपञ्चिताः । अथ प्रस्तरग्रह-
रणाङ्गभूतः सूक्तवाको व्याख्यातव्यः । सूक्तवाकस्यानुयाजानन्तरमावित्त्वं बोधा-
यनेन वक्षितम्—“ अनुयाजानां मध्यमं यजति देवं बह्विं सुवने वसुधेयस्य वेत्तिवति
देवो नराशंसो वसुधेयं वसुधेयस्य वेत्तिवति द्वितीयं देवो आग्निः स्विक्षुदिवि
तृतीयममवानमनुयाजाभ्यजतीति ब्राह्मणमुत्तमे वाऽमस्ततोति व्यनिति यदा आत्तावि
सूक्तवाकानेनैक्या [१] इति तदा सूक्तवाकमन्वाहेदं धावापृथिवी (श्री ६)
वि प्रतिपद्य ” इति । सोऽयं सूक्तवाकस्य प्रथमो भागो मन्त्रकाण्ड एवमान्नातः—

“ इदं धावापृथिवी भद्रमभूत् । आर्ध्रं सूक्तवाकम् । उत मयोवाकम् ।
क्षध्यास्म सूक्तोऽयमग्ने । त्वं सूक्तवागसि । उपभितो दिवः पृथिव्योः । ओम-
न्वती तेऽस्मिन्वशे यजमान धावापृथिवी स्ताम् । शंगये जीरदान् । अनसू
अप्रवेदे । उरुगव्यूती अभयंकृतौ । वृष्टिद्यावा रीत्यापा । शंभुवौ मयोभुवौ ।
ऊर्जस्वती च पमस्वती च । सुपचरणा च स्वभिचरणा च । तयोराविदि ”
[भा० का० ३ प्र० ५ अ० १०] इति ।

हे धावापृथिवी इदमीदृशं भद्रं कल्पार्णमभूत् । कीदृशमिति तदुच्यते—ते
वयं सूक्तवाकमार्ध्रं, भञ्जालुरयं यजमानः सम्यग्नेन हविर्दत्तमित्यादिवाक्यानि
सूक्तानि तेषां सूक्तानां देवैर्मनुष्यैर्वा वचनं वाकस्तद्यथा भवति त्रया समुद्धि
गताः स्मः । अथवा “अग्निरिव हविरनुवत । अवीवुधत महो ज्ञायोऽभूत ”
इत्यादीनि सूक्तानि तेषां वचनमत्र यथा भवति तथा वयमुद्धि गताः । अपि
च मयो देवेभ्य इति उक्तिर्नमोवाकः, स यथा भवति तथा वयमुद्धि प्राप्ताः ।
हेऽग्ने त्वया सूक्तोऽयं यजमानः समुद्धं हविर्दत्तवानित्येतादृशं सूक्तं वक्तव्यं, तेन
वयमृध्यास्म समुद्धिं प्राप्ता भूमास्म । यथा त्वं धावापृथिव्योऽवोरपभितोऽवरिधौ
भूत्वा सूक्तवागसि सूक्तं वक्तुं क्षमोऽसि । हे यजमान तव त्वन्धिन्वास्मिन्वशे
धावापृथिव्यावोमन्वती रक्षणवत्यौ स्ताम् । कीदृशे [श्री ६], शंगये सुप्तस्य
प्रापयिष्यौ, जीरदान् वृष्ट्यादिद्वारेण जीवनप्रदान्यौ, अनसू मयरहिते, अप्रवेदे
अस्मदीयानां दोषाणामकथयिष्यौ, उरुगव्यूती प्रभूतवृणोदकमुक्तत्वेन विस्ती-
र्णगोमचारैण, अभयंकृतावस्मास्वभयस्य कर्ष्यौ, वृष्टिद्यावा वृष्टेः प्रकाशयिष्यौ,
रीत्यापा रीतेः सन्मार्गवृत्तिप्रकारस्य प्रापयिष्यौ, शंभुवौ रोगाद्यनिवृत्तान्तेः प्राप-

१ स्. साध्या । २ क. च. “ननुक्या । ३ स्. “तुक्त्वाऽनुवृत्तीति । ४ स्. “नम-
स्माकम्” । ५ स्. यस्मात्त्वं वा । ६ स्. “तोऽभूः सू” ।

(अनुयाजसूक्तवाकानामभिधानम्)

विन्धौ, यमोभुवावज्जपानादितुल्यस्थ यापयिन्धौ, युषयोर्मध्ये द्यौरिवमूर्जस्वती
वृष्टिरूपरसवती, पृथिवीर्यं पयस्वती तृणोदकद्वारा बहुलसीरादियुक्ता ।
तथेयं द्यौः सुपचरणा देवताभिवास्तस्थानत्वेन तुह्यपचरितव्या । इयं पृथिवी
स्वधिचरणा तुल्येनाऽऽभिवितुं शक्या । यमोर्ध्वावापृथिव्योराविदि आन्नायां
सत्ताम्, अग्निरिदं हविरजुषेत्यनेन वक्ष्यमाणेनान्वयः ।

अस्य सूक्तवाकस्य प्रथमवाक्यं शास्त्रान्तरेऽन्यथा पठितम्—“ एतदु द्यावा-
पृथिवी भद्रममूत् ” इति, तदिदं दूषयित्वा स्वशास्त्रपाठं प्रशंसति—

एतदुर्वं नामेति । एतदुनामा कश्चिद् दा]तुर आसीत् । स कस्य-
चिद्यज्ञ एतस्मिन्सूक्तवाककाळे समामत्याऽऽयुराशास्ते सुप्रजास्त्वमाशास्त इत्या-
दिकामाशिषं यजमानसंचन्विनीं विनाश्य स्वसंचन्विनीमकरोत् । तस्मादेतदु
द्यावापृथिवी (वी इ) ति यदि होवा पठेत्तदाऽऽसुरस्यैवाऽऽग्नीः प्राप्तिः स्यात् ।
ततः शास्त्रान्तरपाठं परित्यज्येदं द्यावापृथिवी भद्रमित्येव पठेत् । तथा सति यज-
मानस्यैवाऽऽग्नीः प्राप्तिर्भवति ।

सूक्तवाकनमोवाकशब्दयोः क्रियाविशेषणत्वं दर्शयति—

आर्घ्येति । इदं द्रुपं यथा भवति तथा तमुर्दि प्राप्ता इत्येवैतन्मन्त्रवाक्यं
ब्रूते । यज्ञस्याग्निरूपेण पृथिव्यां फलरूपेण दिशि वाऽऽभितर्कं प्रसिद्धमित्ये-
वदर्शयति—

उपश्रित इति । रक्षणवत्सौ स्वामित्वेतादृश्याशीरत्र विवक्षितेति दर्शयति—

ओमन्वतीति । शास्त्रान्तरपठितमवसानशब्दं दूषयित्वा स्वपाठं प्रशंसति—

यष्टुन्नायादिति । यदा पुरुषो जियते तदानीं पर्यङ्कुशयनादिपरित्यागेनेनां
भूमिमुपेत्यावसानं गच्छति तस्मात्तादृशस्यार्थस्य सूचके त्पावसानशब्दे प्रबुक्ते
सति मरणशीलो भवति । भूमिविषयकेण स्वधिचरणेतिशब्देन बरीयतीमविवबुद्धां
गम्युर्वि गोमचारभूमिं कामितवान्भवति ।

सूक्तवाकस्य द्वितीयभागपाठस्तु—

“ अग्निरिदं हविरजुषत । अवीवृषत महो ज्यायोऽकृत । तोन इदं
हविरजुषत । अवीवृषत महो ज्यायोऽकृत । आग्निरिदं हविरजुषत । अवीवृ-
षत महो ज्यायोऽकृत । मजापविरिदं हविरजुषत । अविबुषत

(अन्वाजसूक्तवाकानामभिधानम्)

महो ज्यायोऽकृत । अभीषोभाविदः हविरजुषेताम् । अभीषुषेतां महो ज्यायोऽकृताम् । इन्द्राग्नी इदः हविरजुषेताम् । अभीषुषेतां महो ज्यायोऽकृताम् । इन्द्र इदः हविरजुषत । अभीषुषत महो ज्यायोऽकृत । महेन्द्र इदः हविरजुषत । अभीषुषत महो ज्यायोऽकृत । देवा आज्यपा आज्यमजुषन्त । अतीषुषन्त महो ज्यायोऽकृत । अग्निर्होत्रेणेदः हविरजुषत । अभीषुषत महो ज्यायोऽकृत ” [भा० का० ३ प्र० ५ अ० १०] इति ।

आज्यभागदेवोऽयमग्निर्देव हविरसेवत । सेवित्वा च यजमानं वर्धितवान् । तस्य च यजमानस्याधिकं तेजः कृतवान् । एवं सोमादिषु स्विष्टकृदग्निपर्यन्तेषु योज्यम् । देवताक्रमश्चात्राऽऽवाहननिगदधत् । तत्र होत्रेण होमनिमित्तेन होमस्य स्विष्टकृत्त्वं कर्तुमित्यर्थः ।

तस्मै तस्य मन्त्रकाण्डाम्नातस्य सूक्तवाकमध्यभागस्य तात्पर्यं दर्शयति—

तयोराबिदीति । पूर्वमार्घ्यं सूक्तवाकमिदमेतन् वयं बुद्धिं प्राप्ता इति स्वकी-
भैवाभिवृद्धिरुक्ता । इदानीमग्निरिदं हविरजुषतेत्यादिभिर्देवताविषयाऽभिवृद्धि-
रुच्यते । या देवता वयमवाहम वयमिष्टवन्तस्ता देवता अरीरवाम यथा राप्नु-
वन्ति समुद्धा भवन्ति तथाऽकार्षेत्तेमेवार्थमग्निरिदमित्यादिमन्त्रवाक्यं ब्रूते ।
सूक्तवाकस्य चरमभाग एवाम्नातः—

“ अस्यामुघद्वोत्रायां देहंगमायाम् । आशास्तेऽयं यजमानोऽसौ । आयुरा-
शास्ते । सुभजास्त्वमाशास्ते । सजातवनस्थामाशास्ते । उत्तरां देवयज्यामाशास्ते ।
भूयो हविष्करणमाशास्ते । दिव्यं धामाऽऽशास्ते । विश्वं प्रियमाशास्ते । यदनेन
हविषाऽऽशास्ते । तदस्याचद्व्यात् । तदस्मै देवा रासन्ताम् । तदभिर्देवो देवेभ्यो
वजते । वयमग्नेर्मानुषाः । इष्टं च धीर्धं च । उमे च नो द्यावापृथिवी अरुहस-
त्पाताम् । इह गतिर्दामस्येदं च । नमो देवेभ्यः ” [भा० का० ३ प्र० ५
अ० १०] इति ।

अस्यां सूक्तवाकपाठपूर्वकार्या होत्रायां प्रस्तरमहरणरूपायां होमक्रियायां देह-
गमायां देवान्प्राप्नुवतां सत्प्राप्नुवन्नोतु यजमानः समुद्धिं प्राप्नोतु । असौ
विष्णुरुद्रादिशर्मा यजमानः स्वस्याऽऽयुः प्रार्थयते, सुभजास्त्वं शोभनापत्यमु-
क्तत्वं सजातवनस्यां समानजानीयैर्वननं सेव्यत्वमात्मन इच्छतीति न्युत्पत्तिमभिधे-
त्येतत्सजातवनस्येत्युच्यते । उत्तरा देवयज्या कालान्तरमाविनी सेवमिष्टिः ।
भूयो हविष्करणं प्रभुत्वसोमयागादिरूपम् । दिव्यं धाम स्वर्गस्थानम् । किं
ब्रह्मा, विश्वं प्रियं, यद्येतत्सर्वमात्मनोऽग्नेन हविषा प्रस्तरारुधेन (य)

(अनुयाजसूक्तवाकानामभिधानम्)

यजमानः फलमाशास्ते तदस्यात्फलं भुङ्क्ताम् । तच्च फलमृष्यात्समृद्धमस्य
भवतु । तत्सर्वमस्मै यजमानायाम्नादयो रासन्वा साधयन्ताम् । तत्फलम-
भिर्देवो देवेभ्यः सर्वेभ्य आनीय वनते यजमानं तज्ज्ञागिनं करोति । ययं च
होत्रादयो मानुषाः सन्तोऽग्नेः प्रसादात्संभावितफलं मनुष्येभ्य आनयाम
इति शेषः । किं तदैवं मानुषं च फलमिति तदुच्यते—इष्टं च वीतिं चेति । इष्टं
यागमिधित्तं स्वर्गसाधनं पुण्यं यदस्ति तदैवं, वीतिमशनस्त्राद्यादिरूपं यदस्ति
तदेवमानुषम् । किंत्वेते द्यावापृथिवी उभे अपि नोऽस्मानंहसः पापात्फलम-
विनन्वकात्प्राप्ता रक्षताम् । इहार्थिभ्यः कर्मणि वामस्य कमनीयस्य धनस्य गतिः
प्राप्तिरस्तु । इदं च हविर्देवैः स्वी कियतामिति शेषः । नमस्कारः सर्वेभ्यो
देवेभ्योऽस्तु ।

मन्त्रगदेनासाविति पदेन यजमाननामानिर्देशो विवक्षित इत्याह—

यज्ञ निर्दिशेदिति । यद्यत्र न यजमानस्य नाम निर्दिशेत्, यज्ञसंबन्धि-
न्यायुरादिरूपा येयमाशीः सा पतिवेषां गच्छेद्यजमानप्रतिरूपकं यज्ञशालां मविष्टं
पार्थस्थं यं केषित्पुरुषं प्राप्नुयात् । असाविति नाम निर्दिशेत् । यजमानमेव स्वर्गं
प्रापयति । एतमेव नामनिर्देशमभिप्रेत्यान्यत्राऽऽज्ञातम्—“यर्हि होता यजमानस्य
नाम गृह्णीयात्तर्हि ब्रूयादेवा अगमन् ” इति ।

आशास्तेऽयं यजमान इत्यस्मिन्वाक्ये यदाशासनीयं संग्रहरूपेण विवक्षितं
तदेवाऽऽमुसादिवाक्यैः प्रपञ्चितमित्येतद्दर्शयति—

आयुरिति । जीवात्मना सहोत्पन्नत्वात्प्राणाः सजातशब्देन विवक्षिता
इत्येतद्दर्शयति—

सज्जतेति । सजातशब्दभिधेयैः प्राणैर्वैननस्य सैमजनस्य प्रार्थ्यमानत्वा-
त्प्राणापानन्तरायं न करोति । एतैश्च प्राणैरितरेऽपि सेवका उपलक्षिताः । अतः
पूर्वोक्तं मन्त्रम्याह्वानमविरुद्धम् ।

देवसकाशान्मनुष्यसकाशाच्च फलमग्नौ होतरि व्यवस्थितमित्येतादृशमभि-
प्राये दर्शयति—

तदाग्निरिति । दिव्या मानुषाश्च भोगा विवक्षिता इत्यर्थः ।

(अनुयाजसूक्तवाकानामभिधानम्)

इह कर्मणि हविर्भिरसंस्कृता अपि देवा नमस्कारेण संस्कृता भवन्तीत्येत-
दर्शयति—

इह गतिरिति । उभयविधदेवप्रसादात्सस्याऽऽर्तिर्न भवेदिति ।

अथ मीमांसा ।

(+ दशमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ अनुयाजोऽन्तिमो योऽसौ किमारादुपकारकः ।

स्विष्टकृतसंस्कृतिर्वाऽऽद्योऽधूयाजान्तरसाम्यतः ॥

स्विष्टकृत्वगुणस्याग्नेः प्रथममिदं प्रथमवत् ।

इदार्थत्वाच्च संस्कारो भवेदन्त्यप्रयाजवत् ॥ ”

दर्शपूर्णमासयोज्योऽनुयाजः समाम्नातः । तत्र प्रथमद्वितीयानुयाजवत्-
तृतीयोऽप्यारादुपकारक इति पूर्वपक्षः । अस्ति प्रधानहोमनारिष्ठहोमानन्तरभावी
माशिवादिभक्षणोत्पत्तीनां पुरोहतादिद्वयकः स्विष्टकृत्वोऽग्नौ, तर्धेना हवि-
षामुत्तरार्धोत्पत्तिस्तस्मात्स्विष्टकृतेऽवधत्तीत्यादिना तदभिधानात् । माशिवादि-
भक्षणोत्तरकालीनेष्वप्यवधत्केष्वनुयाजेषु तृतीये स्विष्टकृत्वगुणेन प्रथमि-
ज्ञाऽस्ति, देवो अग्निः स्विष्टकृदिति मन्त्रपाठान् । सा च पूर्वोत्पत्तिदेवता
स्मरणसंस्कारे तत्प्रार्थयतीत्येतात् । प्रथमद्वितीययोस्तु नास्ति सेति वैषम्यम् ।
किंच, संस्कारपक्षे इदार्थस्तृतीयः स्यात् । तस्यावन्त्यप्रयाजवदन्त्योऽनु-
याजः स्यात्) ।

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ प्रस्तरं सूक्तवाकेन महरेदिति कालधीः ।

अङ्गनाङ्गिता वा स्यात्कालोऽजुषर्तेत्याद्यनन्वयात् ॥

प्रहतेरिष्टदेवार्थसंस्कारस्यासदन्वयः ।

संपाद्यो देवताद्वारा तृतीयाश्रुतितोऽङ्गता ॥ ”

दर्शपूर्णमासयोराम्नायते—“ सूक्तवाकेन प्रस्तरं महरेति ” इति । “ इदं
प्रावाप्रथिवी ” इत्यादिर्मन्त्रः सूक्तवाकः । तस्मिन्मन्त्रेऽग्निं संपाद्य त्वं सूक्तवा-
कसीत्याम्नामात् । प्रस्तरं दर्शमुष्टिस्तस्य प्रहरणमग्नौ प्रक्षेपः । तत्र सूक्तवाकेनेत्ये-
तत्प्रदं कालं लक्षयति । होत्राऽस्मिन्मन्त्रे पठ्यमाने तत्पाठकालेऽवधत्तुः प्रस्तरं प्रह-

+ अनुभिह्वलान्तर्गतो ग्रन्थः स्त. पुस्तकस्थः ।

(अनुयाजसूक्तवाकानामभिधानम्)

रेत् । न त्वत्र प्रहरणे मन्त्रोऽयं विनियोज्यते शक्यः, पूर्वोक्तप्रैषमन्त्रवदेषान्वयाभा-
वात् । “ अग्निरिदं हविरजुषत । अवीवृषत महो ज्यायोऽकृत ” इत्यादिकं
मन्त्रे पठ्यते । पुरोडाशसेवयाऽभिवृज्जोऽग्निस्तस्मिन्वर्जमाने तेजोबाहुल्यं कृतवा-
निति तस्यार्थः । न चासौ प्रस्तरप्रहरणेऽन्वेतुं शक्य इति प्राप्ते ब्रूमः—सूक्त-
वाक्येनेति तृतीयाश्रुत्या प्रहरणे मन्त्रो विनियुज्यते । न चात्यन्तमन्त्रव्याभावः ।
मन्त्रो ह्ययं पूर्वभिष्टानगन्धादिदेवाननुस्मारयति । प्रस्तरप्रहरणं चेष्टदेवतासंस्कारः ।
अतो देवताद्वारा मन्त्रप्रहरणयोरन्वयान्मन्त्रो विनियुज्यते । ननु प्रहरणं नाम
प्रक्षेपभाजं न तु देवतोद्देशेन प्रक्षेपः । याजिघातोश्चवणात् । तथा सति देव-
तानामत्राभवात्तद्द्वाराऽपि नान्वय इति चेन्नैवम् । देवताणां सङ्गावात् । अग्न्या-
दिदेवताप्रकाशकस्य सूक्तवाकस्य तृतीयाश्रुत्या प्रस्तरप्रहरणाङ्गत्वं बोध्यते । यदि
प्रहरणेऽग्न्यादयो देवता भवेयुस्तदा तत्प्रकाशने दृष्टोऽर्थो मन्त्रस्य लभ्येत । ततो
देवताप्रकल्पने तदुद्देशपूर्वकस्य प्रक्षेपस्य यागत्वं सिध्यति । तस्माद्देवताद्वाराऽ-
स्त्येवान्वयः । तथैवान्वयश्चिन्तितम्—

“ प्रहृतेरखिलः सूक्तवाकोऽङ्गं स्याद्विभज्य वा ।

समारुया कृत्स्नगा तेन विभक्तस्याङ्गता नहि ।

दर्शपूर्णमयोर्देवाननुसृत्य विभज्यताम् ।

आख्या लिङ्गेन वाचित्वा भागे नाम निरुच्यते ” ॥

पूर्वोदाहृते^१ मन्त्रे सूक्तवाकसमारुया कृत्स्नमन्त्रविषया याज्ञिकैः कृत्स्ने तच्छ-
ब्दप्रयोगात् । ततः सर्वोऽपि प्रहरणाङ्गमिति चेन्न । लिङ्गेन समारुयाया
वाचितत्वात् । तस्मिन्मन्त्रे पूर्णमासदेवताम्नानं कस्मिंश्चिद्भागे दृश्यते—“ अभी-
षोमाविदं हविरजुषेताम् ” इति । भागान्तरे तु दर्शदेवताम्नानम्—“ इन्द्राग्नी
इदं हविरजुषेताम् ” इति, “ इन्द्र इदं हविरजुषत ” इति, “ महेन्द्र इदं
हविरजुषत ” इति च । इन्द्राग्नीन्द्रमहेन्द्राः पुरुषभेदेन दर्शे व्यवस्थिताः ।
तथा सति मन्त्रलिङ्गेन तत्तद्भागं एव तत्तत्काळे व्यवतिष्ठते । सूक्तवाकशब्दश्च
भागे यौगिकः सूक्तं वकीति तद्व्युत्पत्तेः । यागकाळे तत्तन्मन्त्रेण सम्प्रयुक्तं देवं
वकीत्यर्थः । अत एव ब्राह्मणेन व्याख्यातम्—“ अग्निरिदं हविरजुषतेत्याह
या अयाश्च देवतास्ता अरीरधामेति वावैतदाह ” इति । अरीरधामाऽऽराधिता-
(ता)स्तुष्टान(अ)कुर्मैर्यर्थः । तस्मादयं विभज्य विनियुज्यते ।

१ क. घ. ङ. च. “दस्यान्व” । २ घ. ङ. “तु । विधिनाऽग्न्या” । ३ क. घ. ङ.
प्रहरणस्यप्रक्षेपात्मना या” । ४ क. घ. ङ. “तेऽत्र सू” । ५ क. घ. ङ. “वाके स” । ६
क. घ. ङ. “तस्मिन्” । ७ ख. “गवास्तत्त” । ८ क. घ. ङ. “स्मादुभय” ।

(अनुयाजसूक्तवाकानामभिधानम्)

(+ तत्रैव तृतीये चिन्तितम्—

“ अग्नीषोमाविदं हविरजुषेतामितीरितान् ।
अश्विच्छेदमित्यादिः सर्वशेषो भवेन्न वा ॥
प्रक्रियातो भवेन्मैवं प्रक्रियाऽन्तरिता त्रिभिः ।
वाक्यं ह्यन्तरितं तेन भवेत्प्रकरणाद्वालि ” ॥

सूक्तवाके श्रूयते—“ अग्नीषोमाविदं हविरजुषेताम् । अवीजुषेतां गहो
ज्यायोऽक्रावाम् । इन्द्राग्नी इदं हविरजुषेताम् ” इत्यादि । तत्र देवतावाच-
कमग्नीषोमादिपदं पौर्णमास्यादिकाले यथादेवतं विमज्य प्रयोज्यमिति पूर्वपादे
मिणीषम् । यत्पिदं हविरित्यादिकमवशिष्टं पदजार्तं तदग्नीषोममन्त्रगतमप्यमा-
वास्यायामग्नीषोमपदपरित्यागेन पठनीयम् । एवमिन्द्राग्निमन्त्रगतमपि पौर्णमास्या-
मिन्द्राग्निपदपरित्यागेन पठनीयम् । तथा सत्येषां मन्त्रभागानां (णां) सर्वशे-
षत्वबोधको दर्शपूर्णमासप्रकरणपाठोऽनुगृह्यत इति भाते ब्रूमः—अग्नीषोममन्त्रशे-
षस्थेन्द्राग्निपदान्वयाश्रवणात् । प्रकरणेन प्रथमं तदन्वयरूपं वाक्यं कल्पनीयम् ।
तेन च वाक्येनेन्द्रादिप्रकाशनसामर्थ्यरूपं लिङ्गं कल्प्यते । दृष्टं लिङ्गमेन
मन्त्रभागेने (णे) न्द्राग्निविषया क्रियाऽनुष्ठेयेति विनियोजिकां तृतीयाश्रुतिं
कल्पयति । ततः प्रकरणविनियोजकयोर्मध्ये त्रिभिर्व्यवधानं भवति । अग्नीषो-
मपदान्वयरूपं तु वाक्यं श्रूयमाणत्वाल्लिङ्गश्रुतिभ्यामेव व्यवधीयते । तस्माद्वाक्येन
प्रकरणस्य बाधितत्वात्तत्तच्छेषस्तत्र तत्र व्यवसिष्ठते) ।

नवमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ यजमानो नोहितव्य ऊह्यो वा नहि पूर्ववत् ।

मन्त्रः फलप्रधानोऽत ऊह्यः सर्वफलित्वतः ” ॥

दर्शपूर्णमासयोः “ सूक्तवाकेन प्रस्तरं ग्रहरति ” इति ग्रहरणकरणत्वेन
विनियुक्ते सूक्तवाकमन्त्रे वाक्यमेतदाम्नायते—“ अयं यजमान आधुराशास्ते ”
इति । तत्र पूर्वोक्तमज्ञपतिशब्दवस्त्रेषु यजमानशब्दो नोहितव्य इति चेत् ।
वैषम्यात् । तथा हि—सर्वत्र प्रकरणे मन्त्रो द्विविधः—क्रियाप्रकाशकः फलप्र-
काशकश्चेति । पूर्वोदाहृतो मन्त्र इडोपाह्वानक्रियाप्रकाशकः । उपहृतश्च रथंतरः

(अनुशासकसूक्तवाकानामभिधानम्)

सह पृथिव्येत्यनुवाके तदुपाह्वानमन्त्ररूपे सर्वस्मिन्नपि तदवभासात् ।
 “ इहोपहूता । उपहूतेडा । उपो अस्मां इडा ह्यवताम् । इहोपहूता । उप-
 हूतेडा । दैव्या अभ्वर्यव उपहूताः ” इत्यादिभिरवान्तरवाक्यैरुपाह्वानक्रियाया
 एव प्राधान्यावभासान्मध्यपतितं त्वेकमेव यज्ञपतिवाक्यं वृद्धिरूपं फलं गमयतीति
 न तस्य स्वार्थो विवक्षितः । सूक्तवाकमन्त्रस्तु फलमेव प्रकाशयति न तु महर-
 णक्रियाम् । “ इदं धावापृथिवी यजमानम् ” इत्येतस्मिन्ननुवाके सूक्तवाकमन्त्रे
 सर्वस्मिन्नपि फलावभासात् । “ अयं यजमान आयुराशास्ते सुमजास्त्वमाशास्ते
 सजातवनस्यामाशास्ते उत्तरां देवयज्यामाशास्ते ” इत्यादिभिः सर्वैरप्यवान्तर-
 वाक्यैः फलस्यैवावभासनात् । तस्माद्विवक्षितं फलं, फलिनश्च सर्वे यजमानाः ।
 ततः सर्वेषां फलसिद्ध्ये यजमानशब्दो बहुवचनान्तत्वेन सर्वेषु सङ्गेषूहनीयः ।

दशमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ सूक्तवाकाशासनं स्यान्न वा नित्यमवृत्तिदः ।

स्यान्मैवं फलनिर्देशात्फलेच्छाऽस्थनां न युज्यते ” ॥

“ इदं धावापृथिवी ” इत्यादिः सूक्तवाको होत्रा पठ्यते । तत्रैवं श्रूयते—
 “ आशास्तेऽयं यजमानोऽसौ । आयुराशास्ते ” इत्यादि । तत्र सूक्तवाकगतो
 योऽयं यजमानाशासनमतिपादको मन्त्रभागस्तमस्थियज्ञो होता पठेन्न वेति
 संशयः । अस्थियज्ञगतायाः प्रायणीमादेरिष्टेः मन्त्रस्यहरणमङ्गं, तस्य नित्य-
 त्वात्तस्मिन्निनियुक्तस्य सूक्तवाकमन्त्रस्य नित्यप्रयुक्ततया तज्जागपाठोऽपि
 स्यादिति पूर्वः पक्षः । यथा स्वर्गकाम इत्यत्र कमियोगेन स्वर्गस्य साध्यता-
 प्रतीतिः स्वर्गछन्देन फलनिर्देशः, एवमाशासनयोगादायुरादिशब्दैः फलं
 निर्दिश्यते । फलेच्छा चास्थनां न युक्ता । तस्मात्तज्जागपाठो बाध्यते ।

तत्रैवान्वञ्चितम्—

“ मृतेः प्राणायुराशीर्नो स्याद्वा नो मृतिकामजात् ।

प्राणार्भवाज्जीवनार्थमायुराशासनं भवेत् ” ॥

होत्रा पठितव्ये सूक्तवाके योऽयमायुराशास्त्व इति भागो यजमानविषयः
 स किं सर्वस्वारे यजमानमरणात्पूर्वं वर्जनीयः पठितव्यो वेति संशयः । शुभ-
 र्थयजमानस्याऽऽयुर्निरपेक्षत्वेनार्थलोपादर्जनीय इति पूर्वः पक्षः । आर्भवा-

(सूक्तवाक्यमन्त्रव्याख्यापत्नीसंयाजानामभिधानम्)

एषस्य पशुमानस्य स्तुयमानत्वं यजमानस्य मरणकालः । वतः पूर्वं जिजीवि-
भुत्वात्यदनीयः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते याजुषीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे षष्ठ्यपाठके
नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ द्वितीयाह्नके षष्ठ्यपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

दे॒वा वै य॒ज्ञस्य॑ स्व॒गाक॑र्तारं॒ नावि॑न्द॒स्ते शं॒यु
वा॒र्हस्प॑त्यम॒ह्मवा॑जिमं नो॒ य॒ज्ञश्च॑ स्व॒गा कु॑र्वि॒ति
सोऽ॒म॒वी॒द्वरं॑ वृ॒णो य॒देवा॑न्ना॒स॒णो॒क्तोऽ॒श्रद्धा॑नो
य॒जति॑ सा मे॒ य॒ज्ञस्याऽऽशी॑र॒सदि॑ति तस्मा॒द्य-
द॒ना॒स॒णो॒क्तोऽ॒श्रद्धा॑नो य॒जते॑ शं॒युमे॒व तस्य॑
वा॒र्हस्प॑त्यं य॒ज्ञस्याऽऽशी॑र्गच्छ॒त्येत॑न्ममे॒त्यम॑-
वी॒त्किं मे॑ प्र॒जायाः (१) इति॑ योऽ॒प॒गुरा॑तै
श॒तेन॑ यात॒याद्यो नि॒हन॑त्सह॒स्रेण॑ यात॒याद्यो
लो॒हितं॑ क॒रव॑द्याव॒तः प्र॑स्क॒र्ष पा॑श्च॒सू॒न्तसं॑गृह्णा-
चाव॒तः सं॒वत्स॑रान्भितु॒लोकं॑ न प्र॒ जान॑दिति
तस्मा॒द॒ना॒स॒णाय॑ नापि॒ गुरे॒त न नि॑ ह॒म्यान्
लो॒हितं॑ कृ॒यदि॑ताव॒ता हे॒नसा॑ भवति तच्छं॒योरा
वृ॒णीम॑ह इत्या॒ह य॒ज्ञमे॒व तस्व॒गा क॑रोति
तत् (२) शं॒योरा वृ॒णीम॑ह इत्या॒ह शं॒युमे॒व
वा॒र्हस्प॑त्यं भा॒गधे॑येन॒ सम॑र्धयति गा॒तुं य॒ज्ञाय॑
गा॒तुं य॒ज्ञप॑तय इत्या॒हाऽऽशि॑मि॒वेता॒मा शो॑स्ते
सो॒मं य॒जति॑ रे॒त ए॒व तद्वा॑ति॒ त्वष्टा॑रं य॒जति॑

रेत एव हितं त्वष्टा रूपाणि वि करोति देवानां
पत्नीर्यजति मिथुनत्वायामि महर्पतिं यजति
प्रतिष्ठित्यै जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते (३)

यदाज्येन प्रयाजा इज्यन्त आज्येन पत्नीसं-
याजा ऋचमनूष्य पत्नीसंयाजानामुचा द्युयज-
त्यजामित्वायाथो मिथुनत्वायं पङ्क्तिप्राशणो
वे यज्ञः पङ्क्त्युदयुनः पञ्च प्रयाजा इज्यन्ते
चत्वारः पत्नीसंयाजाः समिष्टयजुः पञ्चमं
पङ्क्तिमेवानुं प्रयन्ति पङ्क्तिमनूयन्ति (४) ॥

(प्रयाजाः करोति तत्क्रियते अयस्त्रिंशच्च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

षष्ठप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

अनुयाजाः सूक्तवाकमन्त्रव्याख्या नवम ईरिताः ॥

अथ दशमे शंयुवाकमन्त्रव्याख्या पत्नीसंयाजाश्च वक्ष्यन्ते । तत्र शंयुवाक-
मन्त्रान्ध्याख्यातुं प्रस्तौति--

देवाणां इति । यस्मै देवाय यज्ञविधिहितं तस्य हविषः सांकर्यमन्तरेण
तस्य तस्य देवस्य स्वंगतं कुर्वीति बृहस्पतिपुत्रं शंयुनामानं प्रति देवा अमूवन्
तदाऽसौ शंयुरभ्येधं चान्तिवान्--एतत्काम एवेन यज्ञेन यजेतेत्येतादृशेन
ब्राह्मणेनानुक्तो यः कश्चिदप्येत स्वेच्छयैव, यथान्मः अक्षरहितो यजते, तयो-
रुभयोर्यज्ञफलं ममास्तित्विति वरः । तत्र आरभ्य तत्फलद्वयं शंयुमेव प्राप्नोति ।
पुनरपि शंयुरेवमुवाच तदेतदुभयं मम संपन्नं, मदीयायाः पुत्रपौत्रादिरूपायाः
प्रजायाः किं दास्यतेति । ततो देवा अपगोरणादिकर्तुं यातना त्वत्पुत्राधीना
भवन्तिति वरं दत्तवन्तः । अपगोरणं ताडनोद्योगः । तमुद्योगं ब्राह्मणविषये यः

(सूक्तवाक्यमन्त्राख्यापत्नीसंयाजानामभिधानम्)

करोति तं पुरुषं शतनिष्कदण्डेन यातयास्त्रेणयेत् । यो निहनसाडयेत् स हस-
निष्कदण्डेन क्लेशयेत् । यस्तु ब्राह्मणशरीरे लोहितं वाङ्मेन ग्राहयति, लोहितं
भूमी पतिस्वा यावतः परमाणून्ध्याप्नोति तत्पुत्रः संवत्सरानयं पितृलोकं न प्राप्नोति,
किंतु यमयावतामनुभवति तत्सर्वं त्वत्प्रजाधीनमिति वरः । यस्मादुक्तराया
ब्राह्मणाधिकेपादौ प्रत्यवायोऽस्ति तस्माच्च न कुर्यात् । करणे चैवावता
पूर्वोक्तपापेन युक्तो भवति ।

यस्य शंसुवाकस्य व्याख्यानाधायं प्रस्तावः कृतस्तस्य शंसुवाकमन्त्रस्य
विनियोगं बोधायन आह—“ यदाऽनुजानाति शंसोरेनुज्हीति तच्छंसुवाक-
मन्वाह तच्छंसोरावृणीमहे इत्येतदनुवाकस्य ॥ इति । स चानुवाको
मन्त्रकाण्डे समाम्नातः—

“ तच्छंसोरावृणीमहे । गातुं यज्ञाय । गातुं यज्ञपतये । देवी स्वस्तिरस्तु
मः । स्वस्तिमनुषेभ्यः । ऊर्ध्वं जिगातु मेवजम् । शं नो अस्तु दिपदे । शं
चतुष्पदे ” [आ० का० ३ प्र० ५ अ० ११] इति ।

तत्तादृशं प्रशस्तं फलं शंसोर्बाह्विस्पत्वादावृणीमहे मार्ययामहे । किं तत्कस-
मिति क्रमेणोच्यते—यज्ञाय गातुं यज्ञस्य देवान्प्रति गमनमावृणीमहे । यज्ञपतये
यजमानस्य गातुं देवान्प्रति गमनमावृणीमहे । नोऽस्माकं देवी स्वस्तिर्देविनि-
मित्तं विघ्नोपशमनं मानुषेभ्यः स्वस्तिर्बिघ्नोपशमनमस्तु । मेवजं सर्वपापानामौ-
षधमिदं कर्मोर्ध्वं जिगातु अविघ्नेन समार्धिं प्राप्नोतु । अस्मदीयाय दिपदे मनु-
ष्याय चतुष्पदे पश्ये च शं सुखमस्तु ।

तस्यैतस्य मन्त्रस्य पाठं प्रशंसति—

तच्छंसोरिति । तत्रानेन मन्त्रपाठेनेन यज्ञं तत्तद्देवानामसां कर्मण स्वर्गं
करोति । प्रकारान्तरेण पुनः प्रशंसति—

तच्छंसोरिति । मन्त्रवाक्यपाठ एवास्व दातव्यो भागस्तुष्टिहेतुत्वात् ।

आशीः परत्वं मन्त्रभागस्य दर्शयति—

गातुं यज्ञायेति । अथ चतुरः पत्नीसंयाजान्विधत्ते—सोमं यजतीति ।

एतेषां चतुर्णां पत्नीसंयाजानां प्रत्येकं याज्यानुवाक्ये विधत्ते—

जामि वा इति । प्रयाजानां पत्नीसंयाजानां च तावद्द्रव्यकृतं दैवम्यं नास्ति,

(सूक्तवाकमन्त्रव्याख्यापत्नीसंयाजानामभिधानम्)

मन्त्रकृतमपि यदि न स्थासदानिमाश्रयं भवति, तत्परिहाराय प्रयाजेषु यजु-
मिरिष्टेषु पत्नीसंयाजा कर्मणां याज्यानुवाक्याभ्यां यष्टव्याः ।

ते च याज्यानुवाक्ये क्रमेण मन्त्रकाण्डे समाप्तावे । तद्विनिर्गमं बौधायनो
दर्शयति—“अथ पत्नीसंयाजानामाध्यायस्व सं ते इति सौम्यस्येह त्वष्टारमग्निं
तन्नस्तुरीपमिति त्वष्टुर्देवानां पत्नीरुत मा विधन्तु देवपत्नीरिति देवपत्नीनामभि-
होवा गृहपतिः स राजा वयमु त्वा गृहपते जनानामिति गृहपतेः ॥ इति । तत्र
सोमस्य त्वष्टुश्चान्यथाऽऽम्नासानां मन्त्राणां प्रतीकान्याम्नायन्ते—

“आध्यायस्व सं ते । इह त्वष्टारमग्निं तन्नस्तुरीपम् ॥ [ब्रा० का०
३ म० ५ अ० १२] इति ।

आध्यायस्व समेतु त इत्येवा सोमस्य पुरोनुवाक्या । सं ते प्रयास्तीति
सोमस्य याज्या । एतदुभयं चतुर्थकाण्डस्य द्वितीयमपाठके व्याख्यास्यते । इह
त्वष्टारमिति त्वष्टुः पुरोनुवाक्या । तन्नस्तुरीपमिति याज्या । एतच्चोभयं
तृतीयकाण्डस्य प्रथममपाठके व्याख्यास्यते ।

देवपत्नीपुरोनुवाक्या दर्शयति—

“देवानां पत्नीरुत्तरीरवन्तु नः । यावन्तु नस्तुजये वाजसातये । याः पार्थि-
वास्तो या अपामपि मते । वा नो देवीः सुहवाः शर्म यच्छत ॥ [ब्रा०
का० ३ म० ५ अ० १२] इति ।

इन्द्राण्यदयो देवपत्न्यो याः सन्ति ता उत्तरीरस्मद्धितं कामयमाना अस्मा-
नवन्तु रक्षन्तु । परैरापादितमरिष्टं वारमन्त्रित्वर्थः । किंच, तुजयेऽपत्याय वाज-
सातये व्रस्यत्नाभाम नोऽस्मान्मकर्वेण रक्षन्तु । न केवलं विवि स्थिता इन्द्रा-
ण्याद्याः किंतु याः पार्थिवास्तः पृथिव्यां स्थिता देवपत्न्यो वा अप्यन्या अपां
मते नृष्टशुक्स्थानतत्वेनोपलक्षितेऽन्तरिक्षे वर्तन्ते वा देव्यः सर्वाः सुहवाः
सुत्वेनाऽऽङ्गातुं शक्या स्युर् नोऽस्माकं शर्म सुप्तं मयच्छत । तत्रैव याज्यामाह—

“अत मा विधन्तु देवपत्नीः । इन्द्राण्यभाम्यधिनी राट् । मा रोदसी वरु-
णानी शृणोतु । विधन्तु देवीषं ऋतुर्जनीनाम् ॥ [ब्रा० का० ३ म० ५
अ० १२] इति ।

(सूक्तवाकमन्त्रन्यास्यापत्नीसंयाजनामभिधानम्)

अपि च, आश्विनोदेवता गायत्र्यादयो देवपत्न्यो विद्यन्तिवदं हविरभन्तु ।
आश्विनस्थ च्छन्दोवाचित्वं पञ्चमकाण्डे समाम्नातम्—“ आस्तेवाह
छन्दांसि वै आः ” इति । इन्द्रस्थ पत्नीन्द्राणी । अग्नेः पत्न्यग्नी ।
अश्विनोः पत्न्यश्विनी । राज्ञः सोमस्य पत्नी राट् । रुद्रस्य पत्नी
रोदसी । वरुणस्य पत्नी वरुणानी । एतासामेकैका विज्ञापनामस्वदीयाना-
श्चणोतु । जनीनामिन्द्राण्यादीनां य ऋतुः कालविशेषो भोजनायोचितवत्समि-
न्काले विद्यन्त्वभन्तु । सोमत्वष्ट्रोः पुरुषयोर्मुकदयोः सवोः पश्चान्नुज्जतामित्यर्थः ।

अग्नेर्गृहपतेः पुरोनुवाक्यामाह—

“ अग्निर्होता गृहपतिः स राजा । विश्वा वेद जनिमा जातवेदाः ।
देवानामुव यो मर्त्यानाम् । यजिष्ठः स प्रयजतामृतावा ” [भा० का० ३
प्र० ५ अ० १२] इति ।

अयमग्निर्देवानामाह्वाता गृहाणां पालकः । स च राजा दीप्यमानस्वादसो
जातवेदा देवानां विश्वा जनिमा सर्वाणि जन्मानि वेद । अपि च, यो जात-
वेदा मर्त्यानां जन्मानि वेद स जातवेदाः प्रयजतां मर्कट्येण यागं कुर्वतां मध्ये
यजिष्ठोऽतिशयेन यष्टव्यः । ऋतावा सत्ययोक् । तत्रैव याज्यामाह—

“ वयमु त्वा गृहपते जनानाम् । अग्ने अकर्म समिधा बृहन्तम् । अस्थूरि
जो गार्हपत्यानि सन्तु । विग्मेने नस्तेजसा सःशिक्षाधि ” [भा० का० ३
प्र० ५ अ० १२] इति ।

हे गृहपतेऽग्ने जनानां मध्ये वयमेव त्वां समिधा संदीपमेन बृहन्तमकर्म
मौढे कृतवन्तः । तस्माद्गार्हपत्यानि गृहपतिना संयुक्तानि कर्माणि नोऽस्माक-
मस्थूरि सन्त्वाश्लिष्टानि भवन्तु । विग्मेन तीक्ष्णेन वैरिभिरप्रभुष्येर्षं तेजसा
त्वमस्मान्संशिक्षाधि तीक्ष्णी कुरु । निर्भयान्कुर्वित्यर्थः ।

पञ्चकाण्डे पत्नीसंयाजयाज्यानुवाक्याभ्यामुपरिष्ठादिहोपाह्वानमाज्यमाकर्त-
याऽऽम्नातम् । तस्य विनियोगं बोधायनो दर्शयति—“ अत्रोत्तरादिहामुप-
हृतये यथासमाम्नातम् ” इति । पाठस्तु—

“ उपहृतं रथंवरं सह पृथिव्या । उप मा रथंवरं सह पृथिव्या हव-

(सूक्तवाक्यमन्त्रव्याख्यापत्निसंयाजानामभिधानम्)

शाम् । उपहृतं वाग्देव्यं २ सहान्तरिक्षेण । उप मा वाग्देव्यं २ सहान्तरिक्षेण
 हवयताम् । उपहृतं नुहत्सह दिवा । उप मा नुहत्सह दिवा हवयताम् । उपहृताः
 सप्त होवाः । उप मा सप्त होवा हवयताम् । उपहृता धेनुः सहर्षमा । उप मा
 धेनुः सहर्षमा हवयताम् । उपहृतो भक्षः सत्त्वा । उप मा भक्षः सत्त्वा हवयताम् ।
 उपहृता ३२ हो । इहोपहृता । उपहृतेडा । उपो अस्मा २ इडा हवयताम् । इहो-
 पहृता । उपहृतेडा । मानवी धृतपदी मैत्रावरुणी । अक्ष देवकृतमुपहृतम् ।
 देव्या अभ्यर्षेव उपहृताः । उपहृता मनुष्याः । य इमं यज्ञमवान् । ये यज्ञपत्नीं
 यर्षन् । उपहृते द्यावापृथिवी । पूर्वणे कृतावरी । देवी देवपुत्रे । उपहृतेषं
 यजमाना । इन्द्राणीवाविधवा । अदिविरिव सुपुत्रा । उत्तरस्यां देवयज्यावा-
 मुपहृता । भूयासि हविष्करण उपहृता । दिव्ये धामनुपहृता । इदं मे देवा
 हविर्जुषन्तामिति तस्मिन्नुपहृता । विश्वमस्याः प्रियमुपहृतम् । विश्वस्य प्रियस्यो-
 पहृतस्योपहृता ” [आ० का० ३ प्र० ५ अ० १३] इति ।

पूर्वाकमिहोपाह्वानं यजमानार्थम् । इदं तु प्रत्यर्थम् । अत एव तत्र तत्र
 स्त्रीलिङ्गप्रयोगः । आक्षेपे पत्नीसंयाजयाभ्यानुवाक्ये विधायेहोपाह्वानमन्त्रस्य
 पूर्ववद्व्याख्येयत्वादसावनोपेक्षितः ।

अथ समिष्टयजुर्विधिमर्थवादमोजयति—

पङ्क्तिप्रायण इति । पञ्चाक्षरा पङ्क्तिरित्यभ्यन्त भुवत्त्वादन पङ्क्तिशब्देन
 पञ्चसंख्या लक्ष्यते । सोमं पङ्क्तिः प्रायणे पारमन्त्रे यस्य सोम्यं पङ्क्तिप्रायणो
 यागः । पङ्क्तिरुदयने समाधौ यस्य सोम्यं पङ्क्तिरुदयनः । अत्र दर्शपूर्णमा-
 सेहौ पारमन्त्रे पञ्च प्रयाजा हव्यन्ते । समाधौ पत्नीसंयाजाश्चत्वारः समिष्टयजुः
 पञ्चमम् । तथा सति पङ्क्तिमेव पारमन्त्रे पङ्क्तिमेव संपादयन्ति । तस्मात्स-
 मिष्टयजुर्जुह्यादिति शात्यार्थः । देवा गातुविद इत्ययं मन्त्र इष्टिसंपूर्तिकारित्वा-
 त्समिष्टयजुरित्युच्यते । स च मन्त्र आभ्यर्षेयकाण्डे सामाभ्यावो व्याख्यातव्यः ।

अथ मीमांसा ।

तृतीयाभ्यासस्य चतुर्थपादे विनितम्—

“विप्रायावगुरेजेति कत्वर्थो वा पुमर्थता ।

फलवत्क्रतुसंनिध्यात्कत्वर्थः पूर्वमन्त्रवत् ॥

(सूक्तशक्यत्वात्स्यापत्नीसंयाजानामभिधानम्)

यातनापरिहारस्य निषेधफलतोचिता ।

निषेधोऽयं पुमर्थत्वात्प्रक्रियातोऽपकृत्यताम् ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते—यो ब्राह्मणायावगुरेत् शतेन यातया कस्मा-
द्ब्राह्मणाय नावगुरेत् ॥ इति । तत्र यथा पूर्वाधिकरणे मन्त्रपाठस्य फलरहि-
तस्य फलवति कथाशङ्क्यत्वं प्रकरणेनावगम्यते, एवमत्रापि ब्राह्मणावज्ञाननिषेधस्य
कथावभूतत्वादिति चेन्नैवम् । वैषम्यात् । पूर्वत्र स्वात्मभाषापात्रधारणं मन्त्रो-
च्चारणफलं न संभवति । तस्य प्रागेव सिद्धत्वात् । इह त्वेगोरेण शतसंस्तार-
यातनामुपन्यस्यावगोरणनिषेधाद्यातनापरिहारस्यैव निषेधफलत्वमुच्यते । तस्मा-
न्निषेधस्य केवलपुरुषार्थतया प्रकरणादुत्कर्षो युक्तः ।

तत्रैव तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ संयाजयन्ति जाघन्या पत्नीरेतत्पशुवत् ।

दर्शादौ तत्पशौ युक्तं जाघन्याः समवायवः ॥

जाघनी नाम भागोऽसौ दर्शादौ समवेति हि ।

नोत्कृष्टव्यं न संस्कार्यसाधनत्वात्तृतीयया ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते—‘ जाघन्या पत्नीः संयाजयन्ति ’ इति । जाघनी
पशोः पुच्छम् । पत्नीशब्दोऽत्राऽऽहुतीचतुष्टयात्मकस्य कर्मणो नामधेयैकदेशः ।
अत एव श्रूयते—‘ पश्च प्रयाजा इज्यन्ते चत्वारः पत्नीसंयाज्याः ’ इति । तत्र
तृतीयोहुतौ देवपत्नीनां देवतात्वाच्चद्वारा कर्मनाम्नः पत्नीसंयाजशब्दस्य प्रवृत्तिः ।
तत्र जाघनीमुद्दिश्य पत्नीसंयाजसंस्कारो विधीयते । जाघनी च पशौ समवेता
न तु दर्शपूर्णमासयोः । अतः प्रकरणादुत्कृष्टव्यं पशौ निवेर्त्यतामिति याज्ञे ब्रूमः—
जाघनीशब्देन पशोर्भागोऽभिधीयते । त च दर्शपूर्णमासयोः पशुयागत्वाभा-
वेऽपि कयादिना संपादयितुं शक्यते । न चात्र पशौ विद्यमानाया जाघन्याः
पत्नीसंयाजैः संस्कार्यत्वम् । तृतीयया साधनत्वावगमात् । तस्मात्प्रकरणदुत्कर्षः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ द्वितीयाष्टके षष्ठ्यपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

युक्त्वा हि देवदूतमा॑ अश्व॑ अमे रथी-
रिष । नि होता पु॒र्यः स॒वः । उ॒त नो देव
देवा॑ अ॒ष्ठा वो॒षो वि॒दुष्ट॑रः । आ॒दि॒श्व
आ॒र्या क॒षि । त्व॑ ह॒ यय॑वि॒क्ष्य स॒हसः॑ सू॒न-
वा॒दुत । अ॒तावा॑ य॒ज्ञियो॒ भुषः॑ । अ॒यम॒ग्निः
स॒ह॒स्रिणो॒ वा॒जस्य॑ श॒तिन॒स्पतिः॑ । मूर्धा॑ क॒षी
रथी॑णाम् । तं ने॒मिमु॒भवो॑ यथाऽऽ नम॒स्य
सह॑तिभिः । नेदी॒यो य॒ज्ञम् (१) अ॒ङ्गिरः॑ । तस्मै
नून॑म॒मिध॑वे वा॒चा वि॒रूप॑ नि॒त्यया॑ । वृ॒ष्णे
षो॒दस्य॑ सु॒ष्टुति॑म् । क॒मुं वि॒दस्य॑ से॒नयाऽऽग्ने-
र॒षाच॑क्षसः । पा॒णिं गो॒षु स्तरा॑महे । मा नो
दे॒वानां॑ वि॒शः प्र॒ज्ञाती॑रिषो॒न्नाः । क॒शं न हा॑स-
र॒क्षि॒याः । मा नः॑ स॒मस्य॑ दू॒तयः॑ परि॒क्षेप॑सो
अ॒श्व॒हतिः॑ । क॒र्मिन् नो॑व॒मा व॑धीत् । नम॑स्ते
अ॒ग्न ओ॒जसे॑ गु॒णन्ति॑ दे॒व कृ॒ष्टयः॑ । अ॒मैः (२)
अ॒मि॒त्रम॑र्दय । कु॒वित्स्म नो॑ ग॒विष्ट॑येऽग्ने॑ सं॒वे-
पि॒षो र॒यिम् । उ॒रु॒क॒वु॒रु ण॑स्त्व॒धि । मा नो॑
अ॒स्मिन्म॑हा॒घने॑ परा॒ वर्गा॑र॒भृद्य॑था । सं॒वर्ग॑श्च
स॒ र॒थिं ज॑य । अ॒न्यम॑स्म॒द्भिया॑ इ॒यम॑मे
वि॒षक्तु॑ दृ॒ष्टुना॑ । व॒र्धा नो॑ अ॒मव॑च्छ॒वः ।
यस्या॑ जु॒षम॑स्वि॒नः श॒मीम॑र्द॒मस्य॑ वा । तं
वे॒द॒ग्निर्व॑धाऽव॑ति । पर॑स्या॒ अ॒धि (३) सं॒वतो॑ऽ-

(संवर्गेऽहोत्रमन्त्राभिधानम्)

वरा२ अभ्या तर । यज्ञाहमस्मि ताश् अभ ।
विभ्रा हि ते पुरा वयमग्ने पितुर्यथाऽवसः ।
अथा ते सुन्नमीमहे । य उग्र इव शर्यहा
तिग्मशृङ्गो न वशसंगः । अग्ने पुरो कुरोर्भिय ।
सखायः सं वः सम्यञ्मिषस्तोमं चाग्नये ।
वर्षिणाय क्षितीनामृजो नप्ने सहस्रवते । स
समिष्टुवसे वृषघ्नो विश्वान्यर्य आ । इहस्पदे
समिष्ट्यसे स नो वसुभ्या भर । प्रजापते स
वेद सोमापूषणेमौ देवौ (४) ॥

(यज्ञमैरधि वृषन्नेकाचविरशतिथं) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाठके
षष्ठप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

दशमे शंभुवाकस्य पत्नीसंवाजकाः स्थिताः ।

या दर्शपूर्णमासाख्या सेहिरव समापिता ॥

अथैकादशे संवर्गेऽहोत्रमन्त्रा अभिधीयन्ते । ननु ' सत्यं प्रपद्ये ' इत्यादिक
एको होत्रकाण्डः । ' उभा वा मिन्दाग्नी ' इत्यादिरन्त्ययानुवाकात्मकोऽपरः ।
तयोर्मेध्ये ' युक्त्वा हि ' इत्यनुवाको न समाप्नावः । तत्कथमस्य होत्रत्वम् ।
समाख्ययेति वदामः । यथा तयोः काण्डयोर्षांशिकानां समाख्यया होत्रत्वं
तथाऽस्याप्यनुवाकस्येति ब्रह्म्यम् । अत एवाऽऽस्तस्य आह—' अग्नये
संवर्गाय पुरोडाशमष्टाकपालम् ' इत्युक्तं (क्त्वा) ' युक्त्वा हि देवदूतमग्निमि
षादश सामिषेनरिन्वाह नित्यया परिदधाति कुपितस्तु नो गविष्टय इति
वाच्यानुवाक्ये यस्यानुवादिमाहित इति संवाज्ये ' इति । नित्यया आ जुहोत
दुवस्यतेत्यनवेत्यर्थः । तत्र प्रथमायाः सामिषेन्याः पाठस्तु—

(संवर्गोद्दिष्टोऽग्रमन्त्राभिधानम्)

युक्षेति । हेऽग्ने त्वं देवहूतमान्देवानामाहुवातुत्वमान्देवान्योजय । हिशब्दः प्रसिद्धवाची । प्रसिद्धेऽस्मिन्कर्मणीत्यर्थः । योजने दृष्टान्तः—रथीरभानिवेति । रथस्वामी यथाऽश्वान्योजयति तद्वत् । किंच त्वं पूर्यः पुरातनो होता होमो-
त्पादको भूत्वा निषदोऽस्मिन्मार्गस्थाने निषीद । अथ द्वितीया—उत न इति ।

अपि च हे देवाग्ने त्वं विदुष्टोऽविशयेनास्मदभिप्रायं विद्वान्देवान्यत्यच्छाऽऽ-
मिमुख्येन गत्वा यजमानो हविर्दास्यतीति वोचो ब्रूहि । विश्वा वार्या तर्वाणि
वरणीयान्यस्मदभिप्रेतानि । अतृक्षिः भक्षेयानि विश्वसनीयानि यथा भवन्ति
तथा कुरु । अथ तृतीया—

त्व२ हेति । हे यविष्ठय युवतम हे सहस्रः सुनो वलस्थ पुत्र मथमशक्त्यो-
त्पत्त्याद्वलपुत्रत्वम् । हे आहुत देवानामाह्वातः, त्वं ह त्वमेव यद्यस्मादतावा
सायबांस्तस्माद्यज्ञियो भुवो यज्ञसाधनो भव । अथ चतुर्थी—

अयमग्निरिति । अयमिध्यमानोऽग्नेः सहस्रसंख्याकस्य शतसंख्याकस्य
च बाजस्याश्वस्य पतिस्त एव मूर्धा शिरोवदुज्जतः कविर्विद्वान्शीर्षां धनानां
दाता भवतु । अथ पञ्चमी—

तं नेमिमिति । हेऽङ्गिरोऽङ्गत्सौष्ठवयुक्ताग्ने तमाना हविर्देवानामाह्वातं येषा-
मुत्पिर्षां ते सहूतयस्तेः सहूतिभिर्युक्तंस्त्वं तं यज्ञमस्माकं नेदीयः समीपं प्रत्यान-
मस्वाऽऽनीय वशं कुरु । तत्र दृष्टान्तः—अश्वयो यथेति । यथा देवतक्षाणो रथ-
पकस्य नेमिमातीय स्ववद्यत्वेन परिग्राम्यमाणां कुर्वन्ति तद्वत् । अथ षष्ठी—

तस्मा इति । हे विरूप विविधरूपयुक्ताग्नेऽभिषद्ये सर्वतो द्योतमानाय गुण्यो
काम्भामां वर्षयिने तस्मै यष्टव्याय देवाय नित्यया वैदिकमन्वरूपया वाचाऽ-
स्मीभिः क्रियमाणां सुश्रुतिं द्योमनां स्तुतिं नूनं चोदस्व सर्वथा ज्ञेय-तदग्ने
कथमेत्यर्थः । अथ सप्तमी—

कमु ज्विदिति । पाकोऽल्पः । चक्षो ज्ञानम् । अपाकं चक्षो यस्यात्तात्पाक-
चक्षः सर्वज्ञ इत्यर्थः । सर्वं जानतोऽस्याग्नेः तेनया परिचारकजनेन सह गोषु
गवादिब्रह्मविक्रये कमु पर्णिं स्तरामहे स्वित्कं नाम व्यवहारमाच्छादयामः ।
एतदीये परिचारकजनं वञ्चयित्वा न कोऽपि व्यवहारोऽस्याभिः कर्तुं शक्नोते ।
तस्मात्तर्कुमपि व्यवहारमस्यानुग्रहेणैव कुर्म इत्यर्थः । अथाष्टमी—

१ क. व. उ. च. 'जां तादृशोऽग्ने स' । २ स. 'कस्तादृश त्वं त' । ३ स. च.
'वपत्य' ।

(संवर्गेष्टिहोत्रमन्त्राभिधानम्)

मा नो देवानामिति । देवानां संवन्विनो विशो वाणिज्यकारिण्यः । यज्ञा-
नोऽस्मान्मा हासुर्नैव परित्यक्तवत्यः । का इव, प्रस्तातीः प्रस्तुता जसाः क्षीरा-
दिप्रदानेन वासहेतवोऽद्विषा इव । किमिव, कथं नाल्पवदस्कं वत्समिव । यथा
क्षीरपूर्णंस्वनधुका गावः शिशुं वत्सं न त्यजन्ति तद्वदित्यर्थः । अथ नवमी—

मा न इति । समस्यास्मामिः समानस्य दूतयो दुर्धियः परिद्वेषतः सर्वतो
द्वेषं कुर्वतः शरीरं हतिरस्मासु कृतो द्रोहो नोऽस्मान्मा समन्तान्मा वधीत् । कां
केव, नावमूर्ध्नि । यथा नद्यां गच्छन्तीं नावमूर्ध्नि नाशयति तद्वद्वैरिणो
द्रोहोऽस्मान्मा विनाशयतु । सर्वशब्दपर्यापो वाऽयं समशब्दः, सर्वस्य वैरिणो
द्रोहो मा विनाशयतु । अथ दशमी—

नमस्त इति । हे देवाग्ने ऊहयो मनुष्यास्ते तवौजसे बलाय नमो गृणन्ति
नमस्कारवाचिनं शब्दं प्रयुज्यते यजमानादवस्त्वदयिं बलं नमस्कुर्वन्तीत्यर्थः ।
अवस्त्वमभिन्नमस्माकमपकारिणमर्दय मारय, अग्रे रोगादिभिः ।

एवं दश सामिधेनीरुक्त्वा पुरोनुवाक्यमाह—

कुर्वित्सु न इति । हेऽग्ने त्वं नोऽस्माकं रयिं वनं कुर्विहातुत्वं यथा भवति
तथा सुष्ठु संवेषिषः सन्धग्न्याक्षिमकरोः । किमर्थं, गविष्ठये गोभिः सहितेष्टिगवि-
ष्टिस्तदर्थमुक्त्यभूतकारी त्वं नोऽस्माकं कर्मफलमुक्त ऊचि प्रभूतं कुरु ।

अथ याज्या—

मा न इति । नोऽस्मभ्यं त्वया दत्तेऽस्मिन्महाघने मा पराकर्त्तारभ्यन्कारणं
वर्जने विनाशनं मा कुरु । तत्र दृष्टान्तः—भारभूयथेति । लोके यथा भार-
पाही बलीवर्दादिर्देव्यादिकं न नाशयति तद्वत् । किंच, संवर्गं संवृज्य *संहृत्य
देवे वनराशौ पुनः पुनः समानीय रयिं [सं]जय प्रभूतं वनं सम्यक्प्रापय ।

तत्रैव विकसिता याज्यामाह—

अन्यमस्मदिति । हेऽग्ने इयं दुच्छुना रोगरूपा दारिद्र्यरूपाज्जेकूरूपा
आ पीडाऽस्मदन्धमस्मत्तो व्यातिरिक्तं वैरिणं संवध्यातु । किमर्थं, भिये
भीत्यर्थम् । यथा पीडया वैरी भीतः प्रत्यावर्ते तथा पीडां प्राप्नोतु ।

* संहृत्येत्यत्र संवृज्येति एकस्मिन्पुस्तके पाठ इति स. पुस्तके टिप्पण्याम् ।

(संगर्गेष्टिहोत्रमन्त्राभिवानम्)

नोऽस्माकं शत्रो वर्षं बलं वर्षम् । किं(१)त्, अमवत् । यश्च(२)था
 वैरिणामनो रोगो वर्षि(३)र्धे तद्वत् । अथ स्विष्टकृत्पुरोनुवाक्या—

यस्याजुषाभिः । दुष्टोऽङ्गधिकलो यस्तो यज्ञो दुर्मत्सः । न विधत्ते
 दुर्मत्सो यस्य यजमानस्य सोऽयमदुर्मत्सः, सम्यगनुष्ठितयज्ञ इत्यर्थः । यस्य,
 नमस्विनो भक्त्या नमस्कुर्वतो यस्य यजमानस्य शमीं सुखकरीषाङ्गुविमज्ज-
 नदभिरसेवत । अदुर्मत्सस्य सम्यगनुष्ठायिनो वा यस्य यजमानस्य शमीमजुषत्त-
 वेधमेवोभयं नमस्कुर्वन्तं सम्यगनुतिष्ठन्तं वाऽयमाभिर्वृथा यनादिवर्धनेनावति-
 रक्षति । तथैव विकल्पितां पुरोनुवाक्यामाह—

परस्या इति । सम्यगनुते भजते यस्यां ता क्रिया संवत्, परस्याः
 संवतोऽपि उत्कृष्टाया अस्या इष्टेरधिष्ठानमवराजिकृष्टामभ्यस्तानभ्यावराऽऽभि-
 मुक्ष्येनाऽऽमत्य दुःस्वानि नाशय । येषु बन्धुष्वहमस्मि तान्बन्धुष्वय रक्ष ।

अथ स्विष्टकृतो याज्यामाह—

विद्या हि त इति । हेऽग्ने यस्मात्पुरा वर्षं ते तवावतो रक्षणं विद्या
 ज्ञातवन्तः । कस्मेव, पितुर्वंधा । छोके पुरां यथा पितुः पालने जानन्ति तद्वत् ।
 अथ तस्मात्कारणाद्ये सुम्नमीभिहे त्वया संपादितं सुखं प्राप्नुमः ।

अथात्र विस्र क्रव उपहोमार्थाः । एनेयं प्रथमा—

य ऊग्र इति । हेऽग्ने यस्तवमुग्र इव क्रूरो राजेव शर्वङ्गा शर्माणां हिंसकानां
 हन्ता, विग्मशृङ्गो न धीक्ष्णशृङ्गो मृग इव, वंसगो वंसानि वनानि गच्छमीति
 वंसगः, दावाभिरूपो भूत्वा वनेषु विद्यती(ती)त्यर्थः । तादृशत्वं पुरो सरोभिद्य
 शत्रूणां पुराभिं तर्जितवानसि । अथ द्वितीया—

तस्साय इति । हे तस्सायः परस्परसख्ययुक्ता कृतिग्यजमाना यो युष्माकं
 तस्यश्चाभिर्धं समीचीनमप्यमिष्टार्थै(र्धंभभिः)संपादयन्तु(१) । समित्युपसर्गस्यापेक्षितः
 येषोऽभ्याहवः । पूर्वं चाग्नये स्तोमं स्तोत्रं संपादयन्तु(२) । कीदृशायाग्रिये,
 क्षितीनां निवासहेतूनां मध्ये वर्षिष्ठाय वृद्धतमाय, ऊर्जो मध्ये बलस्य न पाव-
 दिभ्ये विनाशनमकुर्वते, सहस्वते स्वयमविरामेन बलवते । अथ तृतीया—

(संवर्गेष्टौत्रमन्याभिधानम्)

संसमिदिति । हे वृषन्क्रामानां वर्षकामे विधानि सर्वाणि कृतानि संसमि-
त्संपाद्यैव युवसे यजमानेन मिश्रयसि । अयं आ ईश्वरस्त्वमागत्येहस्पदे प्राथिवी-
रूपायां वेद्याः स्थाने समिष्यसे सम्यग्ज्वालयसे तादृशो महानुभावो नोऽस्मभ्यं
वस्तुनि धनानि संमर सम्यगाहृत्य पयच्छ ।

‘यः प्रजाकामः स्यात्तस्मा एतं प्राजापत्यं गर्भुतं चरुं निर्वपेत्’ ‘यः पशु-
कामः स्यात्तस्मा एतः सोमापौष्णं गर्भुतं चरुं निर्वपेत्’ इत्यनयोर्प्राज्यानुवा-
क्याप्रतकानि दर्शयति—

प्रजापत इति । ‘प्रजापते न त्वदेतान्यन्यः’ इति प्रजार्थस्य हविषः
पुरोनुवाक्या । सा च ‘सोमस्य त्विधिरसि’ इत्यनुवाके व्याख्याता । ‘स वेद
पुनः पितरम्’ इत्येषा याज्या । सा च ‘हिरण्यगर्भं आपो ह वम्’ इत्य-
स्मिन्ननुवाके व्याख्याता । पश्वर्थस्य हविषः सोमा पूषणा जनना’ इति
पुरोनुवाक्या । ‘इमौ देवौ जायमानौ’ इति याज्या । एतदुपधम् ‘अग्ना-
विष्णु महि’ इत्यस्मिन्ननुवाके व्याख्यातम् । अत्र विनियोगसंग्रहः—

‘संवर्गेष्टौ साभिधेन्यो दश तिसस्तु याज्यकाः ।

संयान्यास्तिस्र उदिता उपहोमास्त्रयो मताः ॥

प्रजासवे द्वयं योज्यं गर्भुते प्रथमे भवेत् ।

सोमेमौ तद्वितीये स्तस्य (ऽन न)योर्विश्विरीरिताः’ ॥ इति ।

अत्र मीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

वेदत्रयोक्तधर्माणामुत्विग्भिः संगतिस्त्रिभिः ।

अनियत्या नियत्या वा नियतिर्नानिरूपणान् ॥

होत्रक्रादिसमाख्यानां नियतेर्गमकं स्वतः ।

निर्वाचं चान्यवत्तच्च तेनात्र विनियोजकम् ॥

याज्यापुरोनुवाक्यापाठादयो धर्मा ऋग्वेदे शोकाः । दोहनानिर्वापादयो यजु-
र्वेदे । आप्यस्तोत्रपृष्ठस्तोत्रादयः सामवेदे । एतस्यैते धर्मा इति नियामकस्य
दुर्निरूपत्वाद्येन केनाप्युत्विजा यः कोऽपि धर्म इच्छया संगच्छत इति चेन्नै-
वम् । होत्रमाध्वर्यवमौद्वात्रमिति समाख्यनेन नियतिर्बोध्यते । न च समाख्या-
नस्य बाधकं किंचित्स्थायामः । तस्मादबोधकत्वाधितत्वयोरमाप्यकारणयोर-
भावाच्छ्रुतिविष्णादिपञ्चकवेत्प्रमाणेन समाख्यानेन धर्मा व्यवस्थाप्यन्ते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वेदीय-

वैश्वीर्यसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठक

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ द्वितीयाहके षष्ठप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

उ॒शान्त॑स्त्वा हवाम॒ह उ॒शान्तः॑ स॒भिधी॑महि ।

उ॒शाशु॑शत आ व॒ह पि॒तृन्ह॒विषे॑ अ॒त्तवे॑ । त्व॒

सोम॑ प्र॒थिकि॑तो मनी॒षा त्व॒ रजि॑ष्ठ॒मनु॑ ने॒षि

प॒थ्याम् । तव॑ प्र॒णीती॑ पि॒तरो॑ न इ॒न्द्रो दे॒वेषु॑

रत्न॑मम॒जन्त॑ धीराः । त्वया॑ हि नः पि॒तरः॑

सोम॑ पूर्वे॑ क॒र्माणि॑ च॒क्रुः प॑व॒मान॑ धीराः ।

व॒ध्वन्न॑वातः परि॒धी॒रपो॑र्णुं धी॒रेभि॑र॒भ्यैर्ध॑वा

मथ॑ (१) नः । त्व॒ सोम॑ पि॒तृभिः॑ संवि॒दा-

नोऽनु॑ धावा॑पृथि॒वी आ त॑त॒न्य । तस्मै॑ त

इ॒न्द्रो ह॒विषा॑ वि॒धेम॒ वय॑ स्था॒म प॑त॒यो र॒क्षी-

णाम् । अ॒ग्नि॒ष्वात्ताः॑ पि॒तर॑ ए॒ह ग॑च्छत॒ सद्-

सद्ः स॒दत॑ सु॒प्रणी॑तयः । अ॒त्ता ह॒वी॒र॒षि प्र॑य-

ता॒नि ब॒र्हिष्य॑था र॒यि॒ र॒स॒र्षधी॑रं द॒धात॑न ।

ब॒र्हिष॑दः पि॒तर॑ क॒त्यर्वा॑गि॒मा वो॑ ह॒व्या च॑छ॒मा

ज॒प॒ध्वम् । त आ ग॑ता॒वसा॑ श॒तमे॑ना॒यास्म-

म्यम् (२) शं यो॒र॒रपो॑ द॒धात॑ । ओ॒ऽहं

पि॒तृन्संवि॑दत्रा॒ अ॒वित्ति॑ न॒पातं॑ च वि॒क्रम॑णं

च वि॒ष्णोः । ब॒र्हिष॑दो ये स्व॒धया॑ सु॒तस्य॑

म॒जन्तः॑ पि॒त्वस्त॑ इ॒हाऽऽग॑मि॒ष्टाः । उप॑हृ॒ताः

पि॒तरः॑ सो॒म्यासो॑ ब॒र्हिष्ये॑षु नि॒धिषु॑ प्रि॒येषु॑ ।

(पितृयज्ञविहितमन्त्राभिधानम्)

त आ गमन्तु त इह भुवन्त्वर्षिं ब्रुवन्तु ते
 अवन्त्वस्मान् । उदीरतामवर उरपरास उन्म-
 ध्यमाः पितरः सोम्यासः । अमुम् (३)
 य ईयुरवुका ऋतज्ञास्तो नोऽवन्तु पितरो
 हवेषु । इदं पितृभ्यो नमो अस्त्वय ये पूर्वास्तो
 य उपरास ईयुः । ये पार्थिवे रजस्या निषसा
 ये वा नूनं सुसुजनासु विश्व । अधा यथा नः
 पितरः परासः प्रत्नास्तो अग्न ऋतमोशुषणिः ।
 शुषीदयन्दीधितिमुक्थशासः क्षामा मिन्दन्तो
 अरुणरिपं ब्रुवन् । यदमे (४) कथ्यवाहन
 पितृन्यक्यतावृधः । प्र च हव्यानि वस्यसि
 देवेभ्यश्च पितृभ्य आ । त्वमग्न इदितो जात-
 वेदोऽवाङ्मन्यानि सुरभीणि कृत्वा । प्रादाः-
 पितृभ्यः स्वधया ते अक्षमाहि त्वं देव प्रयता
 हवींषि । मार्तली कथ्यैर्यमो अङ्गिरोमिर्बृह-
 स्पतिर्ऋकामिर्वाविधानः । याश्च देवा वाङ्मथुर्ये
 च देवान्स्वाहाऽन्ये स्वधयाऽन्ये मदन्ति (५) ।
 इमं यम प्रस्तरमा हि सीदाङ्गिरोमिः पितृभिः
 संविदानः । आ त्वा मन्त्राः कविशस्ता बृह-
 न्त्वेना राजन्हविषा मादयस्व । अङ्गिरोमिरा-
 गहि यज्ञियेमिर्यम वैरूपैरिह मादयस्व । विष-
 स्थन्तं हुवे यः पिता तेऽस्मिन्यज्ञे बर्हिष्या
 निषद्य । अङ्गिरसो नः पितरो नवग्वा अय-

(पितृयज्ञहविर्होत्रमन्त्राभिधानम्)

वर्णो भृगवः सोम्यासः । तेषां वयं संमतौ

यज्ञियानामपि मन्त्रे सौमनसे स्याम (६) ॥

(मवास्वम्यमसुं यदेष्टे यदन्ति सौमनस एकं च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

षष्ठप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

समिधश्चक्षुषी मजापतिराज्यं देवस्य स्वं ब्रह्मवादिनोऽद्भिरमेत्यो मनुः
पृथिव्याः पशवोऽग्निं देवा वै युक्त्वोशन्तस्त्वा द्वादश ॥ १२ ॥

समिधो याज्या तस्मान्नाभां हितमन्वित्याह मजा वा उत्तरा

आहेत्याह युक्त्व संपातिः ॥ ७० ॥

हरिः ॐ ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

षष्ठः प्रपाठकः ॥ ६ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

एकादशे ■ कथितं सैवर्गेष्ट्यादि हौशकम् ।

द्वादशे पितृयज्ञस्य हविषां हौत्रमुच्यते ॥

कल्पः—“ एकां सामिधेनीं त्रिरन्वाहोशन्तस्त्वा हवामह इत्येवाम् ” इति ।

पाठस्तु—

उशन्तस्त्वेति । हेऽग्रे वयमुशन्तः पितृन्कामयमानास्त्वामाह्वयामः । पुन-
रपि पितृन्कामयस्त्वा समिधमहि । त्वमपि कामयमानः कामयमानस्य यजमा-
नस्य पितृनावह । किमर्थम्, हविषेऽन्तवे हविर्भोक्तुम् ।कल्पः—“ द्वे पुरोनुवाक्ये अन्वाहर्चमुक्त्वा प्रणौत्यपरामुक्त्वा प्रणौति
त्वं सोम प्रचिकित इत्येता आम्नाता भवन्त्येका याज्या ” इति ।

तत्र प्रथमां पुरोनुवाक्यामाह—

(पितृयज्ञहविर्होत्रमन्त्राभिधानम्)

त्व२ सोमेति । हे सोम त्वं मनीषा मनीषया त्वदीयया बुद्ध्या प्रचिकितः प्रकर्षेण ज्ञातः । किंच, त्वं रजिष्ठं धे(ष्ठ)पन्नोदकसंपूर्णां रज्जुकं मार्गमनु-
मेवि अनुक्रमेण प्रापयसि । हे इन्द्रो तव मणीदी मणीत्या परिवस्पोन नोऽ-
स्माकं पितरो देवेषु मध्ये स्थित्वा धीराः सन्तो रत्नं रमणीयं हविरमजन्तु ।

द्वितीयां पुरोनुवाक्यामाह—

त्वया हि न इति । हे पवमान शोधक सोम हि यस्माज्जोऽस्माकं पूर्वं
पितरस्त्वयाऽनुगृहीताः कर्माणि चक्रुः, परिस्मरन्तो जन्मानि धीरास्तिष्ठन्ति
[५] । [तस्माद्] त्वमप्यबातो वामुमनपेक्ष्य ज्वलनेनास्मदीयहविर्मन्वन्त-
भक्षयन्परिधीन्परिधिवत्सर्वतोऽवस्थिताम्प्रतिबन्धकानपौरुं निराकुरु । कैः साधनैः ।
वीरेभिर्मुक्षुकशलैरथैः । तथा नोऽस्मदर्थं मधवा धनवान्मव । अथ याज्यामाह—

त्व२ सोमेति । हे सोम त्वं पितृभिः संविदानः संविदं प्राप्तोऽनुक्रमेण
द्यावापृथिवी आततन्याऽऽवते व्याप्ते कृतवानसि । हे इन्द्रो हे सोम तस्मै ते
तादृशीय तुभ्यं हविषा विधेम परिचरेम । त्वत्पसादाद्वर्षं धनानां पवयः स्थाप ।

इत्थं “ सोमाय पितृभ्येः पुरोडाशः षट्कपालम् ” इत्यस्यानुवाक्याद्वर्षं
याज्या चेति मन्त्रवयमुक्तम् । अथ “ पितृभ्योऽग्निध्वात्तेभ्योऽभिवान्यायै दुग्धे
मन्थम् ” इत्येतस्य प्रथमा पुरोनुवाक्योच्यते । यद्यपि पाठक्रमेण तृतीयमिदं
हविस्तथाऽपि लिङ्गस्थ बलवत्त्वाच्च विनियोगो ब्रह्मव्यः । पाठस्तु—

अग्निध्वात्ता इति । अत्र ये वा अयज्वानो गृहमेधिनस्ते पितरोऽग्निध्वात्ता
इति श्रुतत्वाद्यागमल्लैव भेत्य पितृलोकं गत्वा अग्निध्वात्ताः शोभना मणीति-
रस्पृक्तता परिचर्या येषां ते सुप्रणीतयस्तथाविधा हे पितर इह कर्मण्यागच्छत ।
सदःसदस्तत्तदात्पीर्यं स्थानं सदत प्राप्नुव । अस्मिन्वाहिषि यज्ञे मयवानि मय-
त्नेन संपादितानि हवींषि अन्न भक्षयत । अथानन्तरं राविं सर्वेषु वैदिककर्मसु
वीरः कुशलो यः पुनस्तादृशं पुनं च दधातुन संपादयत ।

अथ द्वितीया पुरोनुवाक्या याज्या चेत्युभयमात्रार्थं, तच्च ये अग्निध्वात्ता
इत्यादिकं कौकिल्यां सौवामण्यामाम्नातमतस्तत्रैव व्याख्यास्यते । अथ पितृभ्यो
नार्हिषद्व्यो धाना इत्यस्य प्रथमा पुरोनुवाक्यामाह—

नार्हिषद इति । नार्हिषि यज्ञे सीदन्तीति नार्हिषदः । अत्रापि ये वै यज्वानज्ञे

(पितृयज्ञहविर्होममन्त्रा मिवावय)

पितरो बर्हिषद इत्युक्त्वाद्यार्गं कृत्वा येत्य पितृलोके माता बर्हिषदः । तादृस्या हे पितरोऽर्गार्गधीनानामस्माकमूती रक्षा भवद्भिः कर्तव्येति शेषः । यो भुष्य-
दर्धमिमा इत्या एतानि हवींषि ब्रह्मावस्तानि जुषन्मिति (५ । ते)
हविर्ब्रह्मन्तो भूषमवस्ता रक्षणं शतमेन सुस्रतमेनास्मानागतं तन्निमित्तमा-
गच्छतेत्यर्थः । अथास्मैभ्यं प्रथममन्ते च सं सुतं दुःस्त्राविभोर्गं चारपः शपरा-
हितं च दधात इति ।

अथ तत्रैव द्वितीया पुरोनुवाक्या--

आऽहं पितुनिति । अहं यजमानः सुविदनाभ्यदीर्घां भार्के तुहु जानतः
पितुनपि आविस्त्वाभिमुख्येन लब्धवानस्मि । विष्णोर्भ्यापिनोऽस्य यज्ञस्य
नपातं विनाशाभावं विक्रमणं विशेषेण प्रवृत्तिं च लब्धवानस्मि । ये
पितरो बर्हिषदस्त इहाय कर्माणि आगमिष्या अतिशयेनाऽऽगताः । आदर-
पूर्वकमागत्य पितृः प्रीतिं भजन्त माप्नुवन्तु । केन साधनेन, सुतस्य
स्वधया तोषतमस्य हविषः स्वादुरत्वेन । अथ तत्रैव याज्यामाह--

उपहूता इति । सोम्यास्तः सोम्या अस्मदनुग्रहपराः पितरो बर्हिष्येषु
वागर्हेषु तृधिकरेषु निधितइशेषु हविःषु निमित्तभूतेषु सत्सुपहूता अस्माभि-
राहूतास्ते पितर आगमन्त्वागच्छन्तु । आगत्य चेहास्मिन्कर्मण्यस्थाभिः प्रसुकाः
स्तुवीः श्रुवन्तु । श्रुत्वा चाभिभ्रुवन्तु साधुरयं यजमान इत्यादरेण कथयन्तु ।
तव ईदृशाः पितरोऽस्मानवन्तु ।

अथैवोपहोमार्थास्तिस्रः फलस्तातु प्रथमायाह--

उदीरतामिति । त्रिविधाः पितर उत्तमा मध्यमा अधमाभेति । यथा-
विधं श्रौतं कर्मानुष्ठाय पितृत्वं प्राप्ता उत्तमाः । स्मार्तकर्ममात्रपरा मध्यमाः ।
यथापि केषिस्तत्स्कारैर्विकृता अधमाः । एतदेवामिमेत्य ये अग्निदग्धा येऽग्नि-
दग्धा इत्यादिभिर्न आम्नातः । तेष्ववरे निकृता उदीरतामुत्तमं हविः माप्नुवन्तु ।
परास्त उत्तमाः पितर उदीरताम् । मध्यमाः पितरश्चोदीरताम् । ते सर्वेऽभ्यास्मि-
न्निषये सोम्यास्तः सोम्या अनुग्रहपराः सन्तु । ये पितरोऽनुका वृकवदरण्यश्व-
दस्मात्तु हितामकुर्वन्त फलज्ञा अस्मदनुचितं यज्ञं जानन्तोऽसुमस्मत्प्राणमीधु रक्षितुं
पादास्ते पितरो हवेषु अस्मदीमाह्वानेषु नोऽस्मानवन्तु । अथ द्वितीया-

१ स. "ति । ते ह" । २ क. घ. छ. च. "स्मत्प्राप्यमन्ते । ३ स. घ. छ. च.
"या विधि" । ४ स. "विमन्त्र आम्नाताः । तेऽप्यव" ।

(पितृयज्ञहविर्होत्रमन्त्राभिधानम्)

इदं पितृभ्य इति । पूर्वातो यजमानोत्पत्तेः पूर्वमुत्पन्ना ज्येष्ठभ्रातृपितृपि-
तामहादयो य ईमुः पितृलोकं प्राप्ताः । ये चान्य उपरातो यजमान-
जननादुपमुत्पन्नाः कनिष्ठभ्रातृस्वपुत्रादय ईमुः पितृलोकं प्राप्ताः । तेऽप्यन्ये
पार्थिवे वृथिवीसंभान्विनि रजासि रजोगुणकार्येऽस्मिन्कर्मण्यमानिता हविः
स्वीकृत्वमागत्योपविष्टाः । ये वा ये चान्ये बन्धुवर्गरूपाः पितरो नहुबन्धु-
रूपास्तु विष्णु मजास्वनिषत्ताः आद्यादिस्वीकारायाऽऽगत्योपविष्टाः । कीदृशीषु
विष्णु, सुवृजनास्तु वृज्यते परित्यज्यते दारिद्र्यमनेनेति वृजनं धनं सोमनं
वृजनं यासां ताः सुवृजनास्तादृशीषु धनसमृद्ध्या आद्यादिकर्मपरास्वित्यर्थः ।
तेभ्यः सर्वेभ्य उक्तेभ्यः पितृभ्योऽद्यास्मिन्कर्मणीदं नमोस्त्वयमाहुविमदा-
नपूर्वको नमस्कारो भवतु । अथ तृतीया—

अथा यथेति । हेऽग्नेऽथावस्तादतीते काले नोऽस्माकं पितर क्तमाशुषाणा
यज्ञमभ्रवानाः शुचीच्छुद्धमेव स्थानं यथा येन प्रकारेणायन्मासवन्तो दीधितिं
दीप्यमाना पितृरूपां देवतामुक्त्यशासः शलैः शंसन्तो वयमपि तथेवोऽग्नेह
स्थानं प्राप्ताः स्म हवि । कीदृशाः पितरः, परातोऽस्मत्त उत्कृष्टाः पितृ-
पितामहादयः प्रत्नासः पुरावनाः पित्रादिभ्योऽपि पूर्वभाविनः । किंच, शाम
शयहेतुं स्वकीयं क्षुद्रपदवं मिन्दन्तोऽजेन हविषा नाशयन्तोऽरुणीस्तेजोत्पन्ना
[देवता] स्ताः माध्यापवन्मत्तप्रतिबन्धकं पापमपाकृण्वन् ।

आस्मिन्निह(निह) पितृयज्ञकर्मणि शास्त्रान्तरेऽन्यदपि हविर्द्वयं विहितं तदग्नये
कव्यवाहनाभैकं यमायाङ्गिरस्वते पितृमते द्वितीयमिति । अत एव सूत्रकार
आह—‘ अथेकेषां सोमाय पितृमत आष्यं पितृभ्यो वार्हिषज्जघः षट्कपालं
पितृभ्योऽग्निष्वातेभ्यो धाना अग्नये कव्यवाहनाय यपाय वा मय्यं यमायाङ्गि-
रस्वते पितृमते ’ इति । तत्र कव्यवाहनस्य यथर्था पुरोनुवाक्यमाह—

यद्वृज्ज इति । कव्यं वहतीति कव्यवाहनः पितृभ्योऽग्निः । अत एवाग्नय
श्रुत्व—‘ ययो वा अग्नयो हव्यवाहनो देवानां कव्यवाहनः पितृणां सहस्रा
असुराणाम् ’ इति । कव्यस्यास्य हविषो वाहक हेऽग्ने यद्यस्वीकारणादवावृषो
यश्वधेकान्पितृभ्यः यजसि तस्मादेव कारणात्त्वं देवेभ्यः पितृभ्यश्च हज्यानि
भाषयसि पुनः पुनः प्रकर्षयः परमहि हविर्बहन् करिष्यसि ।

द्वितीयां पुरोनुवाक्यमाह—

(पितृयज्ञहविर्होत्रमन्त्राभिधानम्)

त्वमग्नि इति । आतं सर्वं जगद्वेदेति जातवेदास्त्वयाविध हेऽग्ने त्वमीदितो यजमानेन स्तुतः संस्तदीयानि हव्यानि सुरभीणि सुगन्धीनि कृत्वाऽवाह्वहनं कृतवानसि । कृत्वा च पितृभ्यः प्रादाः । ते च पितरः स्वधया स्वधाकारेण मत्तं हव्यमक्षतदन्तु । हे देव त्वमपि मयता प्रयात्सुपादितामि हवींष्यद्धि मक्षम ।
अथ याज्या—

मातलीति । मातलिरिन्द्रस्य सुतस्त्वदानिन्द्रो मातली । ॥ च कव्यैः कव्यभाभिः पितृभिः सह वायुधानो वर्धमानो भवति । यमश्चाङ्गिरोभिः पितृ-
विशेषैः सह वर्धमानो भवति । बृहत्याविध कव्यभिर्कव्यतिपाद्यैः पितृविशेषैः सह वर्धमानो भवति । एव देवा यान्कव्यभागादीन्पितृन्वायुन्वर्धयन्ति, ये च कव्यभागादयः पितर इन्द्रादीन्देवान्वर्धयन्ति, तेषां मध्य इन्द्रादयः स्वाहा मदन्ति स्वाहाकारेण तुप्यन्ति । अन्ये पितरः स्वधया स्वधाकारेण तुप्यन्ति ।

अथाङ्गिरस्त्वो यमस्य मथमां पुरोनुवाक्यामाह—

इमं यमोति । हे यमाङ्गिरोभिरेतज्जामकैः पितृभिः संविदान ऐकमत्वं प्रात इमे प्रस्तरे प्रसीर्णं यज्ञविशेषमासीदाऽऽगत्योपविश । हि यस्यादुपविशसि तस्मात्कविशस्ता विद्दुर्भिर्कविग्भिः ययुक्ता मन्त्रास्त्वामावहन्तु । हे राज्ञेनाऽ-
नेन हविषा तुष्टो मादयस्व यजमानं हर्षयस्व ।

अथ द्वितीयां पुरोनुवाक्यामाह—

अङ्गिरोभिरिति । हे यम वैरूपैर्विविधरूपयुक्तैर्वैरूपसागधियैर्कं यज्ञियेभि-
र्धृज्जमोघैरङ्गिरोभिः सहाऽऽगाहि आगच्छ । आगत्य चेह मादयस्व यजमानं हर्षय । यस्ते तव पिता विवस्वानसि तं विवस्वन्तमस्मिन्यज्ञे हव आहवयामि । स च बर्हिष्यस्मिन्यज्ञ आनिषद्याऽऽगत्योपविश्य यजमानं हर्षयतु । अथ याज्यामाह—

अङ्गिरसो न इति । अङ्गिरोनामका अथर्वनामका भृगुनामकाश्च नो-
श्मार्कं पितरो नवगवा अभिनवागमनयुक्तास्तदा तदा नूतनवत्मीतिजनका इत्यर्थः ।
ये च सोम्यतः सोममर्हन्ति सोम्याः । यज्ञिषानां तेषां सुमतायुक्ता (नृमह) यु-
क्तायां युद्धौ वपं स्याम सर्वदा विष्टेम । अपि च सौमनेसे सौमनस्यकारणे भद्रे
हृत्पाणे फले स्याम सर्वदा तिष्ठेम । अत्र विनियोगसंमहः—

पृष्ठा ० ६ अनु ० १२] कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

१३९३

(पितृयज्ञविहीनमन्त्राभिधानम्)

उशन्तः सोमिधेन्वेका पितृयज्ञे महत्यसौ ।

त्वं सोमेत्यनुवाक्ये द्वे पितृमन्त्रामके तथा ॥

त्वं याज्याऽग्निष्वेति मन्थेऽनुवाक्या मथमा भवेत् ।

यहिर्द्वे अनुवाक्ये तु याज्यैका यार्हिषद्यौ ॥

उपहोमा उदीरोति त्रयस्तत्रयमागके ।

कव्यवाहनयागे तु यदग्ने तिस्र ईरिताः ॥

पुरोनुवाक्ये द्वे तत्र याज्यैका याम्यमागके ।

इमं पुरोनुवाक्ये द्वे याज्यैका पूर्वचन्मता ।

अन्तिमे ह्यनुवाकेऽस्मिन्मन्त्राः सप्तदशोऽरिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे षष्ठ्यष्टके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तपो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देवाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरस्य

श्रीवीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विर-

चिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

द्वितीयकाण्डे षष्ठः प्रपाठकः ॥ ६ ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराज-

परमेश्वरस्य श्रीवीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपाल-

केन माधवाचार्येण विरचिते वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

द्वितीयः काण्डः समाप्तः ॥ २ ॥

मूलक्रमेण द्वितीयाष्टके—प्र० ६ अ० ७५ ।

भाष्यक्रमेण द्वितीयकाण्डे—प्र० ६ अ० ७५ ।

मूलक्रमेणाऽऽदितः समष्ट्यष्टकाः—का० २ प्र० १४ अ० २२१ ।

भाष्यक्रमेणाऽऽदितः समष्ट्यष्टकाः—का० २ प्र० १४ अ० २१५ ।

समाप्तोऽयं श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यस-
हितकृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताया
द्वितीयः काण्डः ।

अथ सभाष्यतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयं काण्डम् ।

(तत्र प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः) ।

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽस्त्रिलं जगत् ।

निर्गमे तमहं वन्दे विद्यातीयमहेवरम् ॥

पञ्चशब्देभ्यः काभ्या विधिशेषस्तथैष्टिकः ।

शोकाः काण्डे द्वितीयेऽथ सोमशेषोऽत्र वर्ण्यते ॥

एतच्च तृतीयकाण्डमौपानुवाकप्रभिवि (+ काण्डानुक्रमण्याश्रुकम्) ।
अनुवाकानां सवीपमुपानुवाकम् । तत्रान्वेष्टुं योग्यानामर्थानां प्रतिपादकत्वादिर्द
काण्डमौपानुवाक्यम् । यद्यप्येतरसर्वमनारभ्याऽऽम्नायते तथाऽपि तेन तेन प्रमा-
शेन तत्र तत्रानुवाकेष्वन्वय उत्प्रेक्षणीयः । सोपप्रकरणाभ्यातेषु तेषु तेष्वन्वयं
तत्र तत्रैवोदाहृत्य प्रदर्शयिष्यामः । तद्वयमर्थः—कर्मण्युभयमानो मन्त्रो वाकः ।
तद्व्याख्यानरूपं ब्राह्मणमनुवाकः । तत्रैकैकं मन्त्रयाम्नाय तस्य तस्य सवीपे
पठितमुपानुवाकम् । तत्संबन्धि काण्डमौपानुवाक्यमुच्यते ।

(इति भाष्यकारोपोद्घातः) ।

(अथ छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयोऽष्टकः) ।

(तत्र प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ५५ ।

प्रजार्पतिरकामयत प्रजा सृजेयेति स
तपोऽतप्यत स सर्पानंसृजत सोऽकामयत
प्रजाः सृजेयेति स द्वितीयमतप्यत स वयार-
स्यसृजत सोऽकामयत प्रजाः सृजेयेति स
तृतीयमतप्यत स एतं दीक्षितवावमवश्यत्तमवद-
त्ततो वै स प्रजा असृजत यत्तपस्तप्त्वा दीक्षि-
तवाव वदति प्रजा एव तद्यजमानः (१)

+ ख. पुस्तके संप्रदायविद् आहुरिति पाठान्तरम् ।

१ क. ख. ड. च. तेष्व । २ ल. घ. ड. च. वाक्यम् ।

(दीक्षितेन वक्तव्यमन्त्राणां तद्विधानां आभिधानम्)

सृजते यद्वै दीक्षितोऽमेध्यं पश्यत्यपास्मादीक्षा
 कामति नल्लमस्य हरो व्योत्यवद्धं मनो दुरिद्रं
 चक्षुः सूर्यो ज्योतिषा २ श्रेष्ठो दीक्षे मा मा
 हासीरित्याह नास्मादीक्षाऽप कामति नास्य
 नीलं न हरो व्येति यद्वै दीक्षितमभिवर्षति
 द्विष्या आपोऽज्ञान्ता ओजो बलं दीक्षाम्
 (२) तपोऽस्य निर्घ्नन्त्युन्दतीर्बलं धत्तौजो
 धत्त बलं धत्त मा ये दीक्षां मा तपो निर्वाधि-
 हेत्याहुतदेव सर्वमात्मन्धत्ते नास्यौजो बलं न
 दीक्षां न तपो निर्घ्नन्त्यग्निर्वै दीक्षितस्य देवता
 सोऽस्मैदेतर्हि तिर इव यर्हि याति तमीश्वर २
 रक्षांशसि हन्तोः (३) भद्रादभि श्रेयः प्रेहि
 बृहस्पतिः पुरस्ता ते अस्त्वित्याह ब्रह्म वै
 देवाभां बृहस्पतिस्तमेवान्वारभते स एन २ सं
 पास्यत्येदमगन्म देवयजनं पृथिव्या इत्याह
 देवयजन २ ह्येष पृथिव्या आगच्छति यो यजते
 विश्वे देवा यदजुषस्त पूर्व इत्याह विश्वे ह्येत-
 देवा ओषयन्ते यद्वाह्यणा ऋक्सामाभ्यां यजुषा
 संतरन्त इत्याहक्सामाभ्या २ ह्येष यजुषा संतरति
 यो यजते रायस्पोषेण समिषा मदेमेत्याहाऽऽ-
 शिषमेवैतामा शास्ते (४) ॥

(दीक्षितेन वक्तव्यमन्त्राणां तद्विधीनां चाभिधानम्)

(यजमानो दीक्षां हन्तोर्ब्राह्मणार्थं तु विश्वातिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके

प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः) ।

अथ दीक्षायाः प्रथमभाविष्यद्दीक्षितेन वक्तव्या मन्त्रास्तद्विधयश्चास्य पथ-
मप्रपाठकस्य प्रथमानुवाके प्रतिपाद्यन्ते । तत्र दीक्षितवाद् विधित्सुः प्रस्तौति—

प्रजापतिरिति । पुरा प्रजापतिः प्रजासृष्टिं कामयमानो नियमविशेषरूपं
तत्र एव द्विवारमनुष्ठितवान् । न तु दीक्षितवादम् । अतस्तद्विकले तपसि नीचानां
सर्पाणां पक्षिणामेव सृष्टिपकरोत्, न तूत्तमानां मनुष्यादीनाम् । अग्निष्टोमोऽथ
प्रजापतेस्त्वयः । “ अग्निष्टोमेन वै प्रजापतिः प्रजा असृजत ता अग्निष्टोमेनैव
पर्यगृह्णात् ” इति सप्तमकाण्डे वक्ष्यमाणत्वात् । तस्य च तपस्तपुषीषे पयसि
दीक्षितवादवैकल्याभावात् मनुष्याद्युत्तमसृष्टिसाधनत्वं संपन्नम् ।

अथ नियमविशेषरूपतपोमुक्तस्य दीक्षितस्य दीक्षितवाद् विधत्ते—

यत्तप इति । तपःशब्देन स्नानादिनियमोऽभिधीयते । “ आङ्गिरसः सुवर्म
लोकं यन्तोऽप्सु दीक्षातपसी प्रावेशयन्त्सुं स्नाति साक्षादेव दीक्षातपसी
अवरुन्धे ” इत्याम्नातत्वात् । स्नानादीत्यादिशब्देन दानपनशनं वैदिकमन्त्रपाठ-
श्चेत्येतन्नयं विवाक्षितम् । “ एतत्स्वत्वात् तप इत्याहुर्धर्मः स्वं ददाति ” तपो
नानशनं तपः यद्धि परं तपस्तद्दुर्धर्मम् ” “ स्वाध्यायमधीते तप एव
तत्तप्यते तपो हि स्वाध्यायः ” इति वचनानां तत्र तत्राऽऽम्नातत्वात् ।
शास्त्रान्तरे च द्रुचहं नाश्रादीति दीक्षितस्यानशनं तपो विहितम् । ईदृशं
तपस्तप्त्वा तन्निधमं स्वीकृत्य दीक्षितवाद् वदेत् । दीक्षितेन पठितव्यो मन्त्रो
दीक्षितवादस्तत्पाठेन प्रजा सृजते ।

तत्रैकं मन्त्रमुत्पाद्य तत्पाठं नैमित्तिकत्वेन विधत्ते—

यद्वै दीक्षित इति । अमेध्यदर्शनेन दीक्षाया अपकर्मणं नाम दीक्षायां
फलराहित्यम् । किंचामेध्यं दृष्टवन्तोऽस्य नीलं भवति । कृष्णं पापमित्यर्थः ।

किंच हरो ज्येति तेजो विगतं भवति । जुगुप्सया शरीरस्य विक्रियमाणत्वाच्छ-
 किरपगच्छतीत्यर्थः । अनन्दमित्वादिको मन्त्रः । पदेतन्मदीयं मनस्तदेतद्वन्द्व-
 निपतम् । अत एव यद्धि मनसा ध्यायति तद्वाचा वदति संकल्पयति ।
 चक्षुश्च मदीयं द्रिष्ट्वे कृपणम् । अतः तमीचीनमेव प्रकाशयामीत्येवाहं मभुत्वं
 तस्य नास्ति । अत्र चोभयत्र निमित्तं छन्दोगा उद्गीथविद्यायां देवासुरसंघा-
 मारूपाधिकया सप्तममन्त्रि—“अथ ह चक्षुर्द्वितीयमुपासांचकिरे तद्वासुराः पाप्मना
 विविधुस्तस्मात्तेनोभयं पश्यति दर्शनीयं चादर्शनीयं च पाप्मना सेतद्विद्धम् ”
 इति । अयमेवार्थो वाजसनेयिभिरप्युद्गीथब्राह्मणे पणञ्चितः । अतोऽवशयो-
 मेनश्चक्षुषोर्दोषो हे दीक्षे त्वया न मणनीयः । दर्शनहेतुभूतानां ज्योतिषां मध्ये
 भेदोऽयं सूर्यः । स एव चक्षुर्दोषं समाधास्यतीत्याभिप्रायः । तन्मात्रमादका-
 रिणं मां हे दीक्षे मा हासीमां परित्यजेति मन्त्रार्थः । एतस्य मन्त्रस्य पाठेन
 दीक्षाऽप्यस्मात्प्राप्तमिति । नीलं चास्य न भविष्यति । हरस्य न ज्येति ।

शुद्धिहेतुर्न निमित्तीकृत्य मन्वान्तरमुत्पाद्य विनियुक्ते—

यद्वै दीक्षितामिति । दिव्या अन्तरिक्षे वर्तमाना भूमिस्पर्शरहिता या आपस्ता
 अशान्ताः प्रत्यवायहेतवः । अत एव स्पर्श्यते—“ न वर्षधारास्वाचमेत् ”
 इति । ताश्च दिव्या आप ओजोबलदीक्षातपांसि नाशयन्ति । रेतःपरिषाकृ-
 पशरीरबलहेतुरष्टमो धातुरोजः । उन्दतीरित्यादिको मन्त्रः । हे आपो मूय-
 मुन्दतीः संकृद्यन्त्यो मयि शरीरबलं स्थापयत । तत्कारणीभूतमोजोऽपि स्थाप-
 यत । पुनरपीन्द्रिपगतं बलं स्थापयत । मदीयां दीक्षां मां निर्वाधेष्ट मा विना
 शयत । तपोऽपि मदीयं मा विनाशयतेति मन्त्रार्थः । अत्र सूत्रकारेण “ स
 वाग्यतस्तपस्तप्यमान आस्ते ” इत्युक्त्वा बहुविधनियमानुपन्यस्यैतदुक्तम्—
 “अनर्द्धं मन इत्यमेध्यं दृष्ट्वा जपत्युन्दतीर्विलं घृतेत्यवबुधे ” इति ।

अध्वर्युमन्त्रकाण्डे “ भद्रादभिधेयः ” “ एदमगन्म देवयजनम् ” इत्येतौ
 मन्त्रावाम्नातौ । ब्राह्मणे त्वच्छिन्नं तन्तुं पृथिव्या इत्येतं पूर्वमन्त्रं व्याख्याय
 भद्रादभीत्यादिकौ द्वापुषेभ्यौ । तयोर्वाजमानत्वेन दीक्षितवादधसङ्गानुक्तानुमाद्य
 व्याख्यायेते । एतेनाबर्द्धं मन इत्यादिकौ मन्त्रौ देवीं धियं मनामह इत्यनुवाके
 संगताविति सूचितं भवति । भद्रादभीत्येष रथमारुह्य देवयजनमध्यमसि(ता)तुं

(दीक्षितेन वक्तव्यमन्त्राणां तद्विधीनां चाभिधानम्)

गमने विनियुक्तो मन्त्रः । एदमगन्मेति देवयजनाध्यवसाने । तयोराद्यं मन्त्रं व्याचष्टे—

अभिर्वा इति । यदा दीक्षितो गृहात्प्रयाणं करोति तदा वात्स्वामी वक्तिः कोपेन तिरोभूत इव भवति । तेन स्वाभिरहितं दीक्षितं रक्षांसि मार्गेऽन्तरा भूत्वा हन्तुमश्विनं समुत्थां भवन्ति । तत्परिहाराय भद्रादभीत्यादिमन्त्रं पठेत् । हे रथ भवान्मदीयाद्गृहाच्छ्रेयोऽत्यन्तमशस्तं देवयजनस्थानमभिप्रेहि आभिमुख्येन प्रतिपाहि । तव पुरतो बृहस्पतिर्गन्ताऽस्तिवति मन्त्रार्थः । देवानां मध्ये बृहस्पतेर्मौल्यत्वाद्गक्षांसि शप्तुं सामर्थ्यमस्ति । तादृशं च बृहस्पतिं यजमानोऽनुच्छति । स च बृहस्पतिः सम्यक्पारं नयति ।

द्वितीयमन्त्रस्य प्रथमभागार्थः प्रसिद्ध इति दर्शयति—

एदमगन्मेति । प्रार्थिन्वाः संबन्धि यदेवयजनं तद्विदभागन्माऽऽगताः स्म इति तस्यार्थः । स च प्रत्यक्षेण दृश्यमानत्वात्प्रसिद्धः ।

द्वितीयभागे देवशब्देन ब्राह्मणा ऋत्विग्भूता विवक्षिता इत्येतद्दर्शयति—

विश्वे देवा इति । तृतीयभागे यागं कुर्वतो वेदत्रयापेक्षा प्रसिद्धेति दर्शयति—ऋक्सामभ्यामिति । सम्प्रयागस्य पारं प्राप्नोति ।

चतुर्थभागे धनपुष्ट्याऽन्नेन च संभूय हृष्टत्वप्रार्थनमाशीरित्येतद्दर्शयति—

रायस्पोषेणेति । अस्मिन्काण्डे यदिदमनारभ्याधीतं तस्य सर्वस्य सामान्येन प्रकृतौ संबन्धः । विशेषतस्त्वब्रह्मनित्यादेरनुवाकसंबन्धो दर्शितः । अवेध्म-
द्दर्शनवर्षणमन्त्रयोश्चाऽऽवृत्त्यभावो देवीं धियमित्यस्मिन्नेवानुवाके विचारितः ।

अत्र भीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्य षष्ठपादे चिन्तितम्—

“प्रकृतौ विकृतौ वा स्याद्यस्य पर्णेत्यसौ विधिः ।

प्रकृतावेव वा तुल्याद्ब्रह्मनादुभयोरसौ ॥

जुहुमाभित्य पर्णत्वंविधिः प्रकृतिप्राच्यः ।

बोदकेनोभयप्रागेर्विकृतौ विधिनाऽत्र किम् ॥”

अनारभ्य क्षयते—“ यस्य पर्णपयी जुहुर्मवति न पापः श्लोक ५ शृणो-
ति ” इति । तत्राव्यभिचरितकृतुसंबन्धवर्ती जुहुमाभित्य वक्ष्येत्तुः पर्णपृष्ठो

वाक्येन विधीयते । या जुहूः सा पर्णमयीति वाक्यं सर्वप्रकृतिविकृत्योऽस्तुल्ययेव प्रवर्तते । उभयत्राऽऽभयभूताया जुहवाः सन्नावात् । तस्मात्प्रकृतिविकृत्योरुभयो-
रप्ययं विधिरिति प्राप्ते ब्रूमः—किमयं विधिर्विकृतौ चोदकात्पूर्वं निविशते
पश्चाद्वा । नाऽऽद्यः । आश्रयभूताया जुहवाभ्योदकमन्तरेणासंभवात् । द्वितीयेऽपि
पर्णत्वमपि जुहवा सहैव चोदकेनातिदिश्यते । तत्र पुनर्विधेर्वैषम्यार्थं विधिः
प्रकृतिमात्रमः । एवं यस्य स्वादिरः सुवो भवतीत्याद्युदाहरणमिषम् ।

सैवाष्टमपादे चिन्तितम्—

“नाश्नाति दुःखदमित्येतत्तपः कस्य तपोद्वयोः ।

दुःखत्वाद्भोक्तृसंस्कारोदञ्चयार्थोऽन्यथेति तपः ॥

फलान्तराय पापस्य नाशकत्वेन संस्कृतिः ।

लिङ्गगततपः स्वाभिगमि संस्कारान्तरधेन्यतम् ॥”

ज्योतिष्टोमे इवहं नाश्नाति न्यहं नाश्नातीत्यादिनोक्तं तपोऽन्वयार्थोक्तं
तस्य दुःखात्मकत्वेन परिकीर्तयितुं कर्तुं प्रवृत्तत्वात् । दुःखत्वादेव फलभो-
क्तृसंस्कारत्वाभावाद्यजमानस्य न युक्तमिति चेत् । नैवम् । भाविनः सुस्वरूपस्य
फलस्य मतिमन्धकं दुःखजनकं यत्प्राप्य तस्य नाशकत्वेन दुःखरूपस्यापि तपसः
स्वामिसंस्कारत्वसंभवात् । अस्मिन्नर्थे वाक्यशेषगतं लिङ्गं कल्पसूत्रकारेणो-
दाहृतम्—“यदा वै दीक्षितः कृशो भवत्यथ मेध्यो भवति, यदाऽस्मिन्नन्तर्न
किञ्चन भवत्यथ मेध्यो भवति, यदाऽस्य कृष्णं चक्षुषीर्नश्यत्यथ मेध्यो
भवति, यदा वाऽस्य त्वचाऽस्थि संधीयतेऽथ मेध्यो भवति, पीवा-दीक्षते
कृशो यजते यदस्याङ्गनां मीयते जुहोत्येव तदिति विज्ञाप्यते” इति । नहि
दुःखरूपं तपो विना दुःखप्रदं पापं नश्यति । यथा लोके पाटनमन्तरेण विषम-
प्रणानां नोपशान्तिस्तद्वत् । तस्माद्वपनादिसंस्कारवत्तपोऽपि यजमानस्यैव ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

वैशिरीयसंहिताभाष्ये पुन्यिकाण्डे प्रथमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ तृतीयाष्टके प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

एष ते गायत्रो भाग इति मे सोमाय ब्रूतादेव

ते त्रैष्टुभो जागतो भाग इति मे सोमाय ब्रूता-

(सोमोपस्थानमन्त्रोत्पादनम्)

छन्दोमानाः साम्राज्यं गच्छेति मे सोमाय
 वृतायो वै सोमः राजानः साम्राज्यं लोकं
 गमयित्वा क्रीणाति गच्छेति स्वानाः साम्रा-
 ज्यं छन्दांसि खलु वै सोमस्य राज्ञः साम्राज्यो
 लोकः पुरस्तात्सोमस्य कथादेवमभि मन्त्रयेत्
 साम्राज्यमेव (१) एनं लोकं गमयित्वा
 क्रीणाति गच्छेति स्वानाः साम्राज्यं यो वै
 तानूनप्त्रस्य प्रतिष्ठां वेद प्रत्येव तिष्ठति ब्रह्म-
 वादिनो वदन्ति न प्राश्नन्ति न जुह्वत्यथ कं
 तानूनप्त्रं प्रति तिष्ठतीति प्रजापतौ मनसीति
 ब्रूयाच्चिरं जिघ्रेत्प्रजापतौ त्वा मनसि जुहो-
 मीत्येषा वै तानूनप्त्रस्य प्रतिष्ठा य एवं वेद
 प्रत्येव तिष्ठति यः (२) वा अध्वर्योः
 प्रतिष्ठां वेद प्रत्येव तिष्ठति यतो मन्त्रेतामभि-
 क्रम्य होष्यामीति तत्तिष्ठन्ना आवयेदेषा वा
 अध्वर्योः प्रतिष्ठा य एवं वेद प्रत्येव तिष्ठति
 यदभिक्रम्य जुह्यात्प्रतिष्ठाया इयात्तस्मात्स-
 मानत्र तिष्ठता होतव्यं प्रतिष्ठित्ये यो वा
 अध्वर्योः स्वं वेद स्वर्वानेव भवति स्रग्वा
 अस्य स्वं वायज्यमस्य (३) स्वं जम-
 सोऽस्य स्वं यद्वह्नीयव्यं वा जमसं वाऽनन्वार-
 म्वाऽऽभावयेत्स्वादियात्तस्मादन्वारम्वाऽऽभा-

(सोमोपस्थानमन्त्रोत्पादनम्)

सोमं स्तुविष्ये मतिं यो वै सोममप्रतिष्ठोप्य
 स्तोत्रमुपाकरोत्यप्रतिष्ठितः सोमो भवत्यप्रति-
 स्थितः स्तोमोऽप्रतिष्ठितोऽयुक्थान्यप्रतिष्ठितो
 यजमानोऽप्रतिष्ठितोऽयुक्थान्यप्रतिष्ठितो
 प्रतिष्ठा च न सोमस्य प्रतिष्ठः सोमः स्तोमस्य
 स्तोमं उपस्थानां ग्रहं वा गृहीत्वा चैमसं
 वीक्षीय स्तोत्रमुपाकुर्यात्प्रत्येव सोमं स्थाप-
 यति प्रति स्तोमं प्रत्युक्थानि प्रति यज-
 मानस्तिष्ठति प्रत्यर्घ्ययुः (४) ॥

(एवं विधेति यो वायव्यमस्य ग्रहं वैकाचविरं वीक्ष्य) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
 प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

आद्ये संकीर्णितौ मन्त्रौ वृष्टौ चानेध्वदर्शने ।

द्वितीयांशुवाके सोमोपस्थानमन्त्राभ्युत्पत्तौ उत्पाद्यन्ते—

एष ते इति । हे देवतात्मक सोम राजन्नेष पुरतो दृश्यमानः केतव्यो
 बह्वीरूपस्ते विदीयो भागो गायत्रः प्रातःसर्वेने गायत्रीछन्दसा संस्कार्य इत्ये-
 तादृग्यजमानरूपस्य मे गायत्री देवता सोमाय ब्रूतात् । एवं त्रैष्टुमो माध्यन्दिने
 सवने त्रिष्टुप्छन्दसा संस्कार्यः । अस्मिन्नेष ते इति मन्त्रो नानुषज्यते । भाग
 इति मे सोमाय ब्रूतादित्ययमुत्तसंशोऽनुषज्यते । जागतस्तृतीयसवने अगतीछन्दसा
 संस्कार्यः । अत्रैष ते इत्ययं एवात्र एवानुषज्यते । छन्दोभोगायत्रीत्रिष्टुप्छन्दस्य-
 गतिरक्षरसंस्कारो मायन्त उपमायन्त इति चतुर्विंशत्युत्पत्तिरिशाष्टाचत्वारिं-
 शारूपाः स्तोत्रास्तुष्टुमीमास्तुष्टु स्तोमस्य द्वेष्टुमस्य विपुत्तरकतुषु विष्टवे
 ताम्साभाष्यं चच्छेत्तेष्वजमानस्य मे चक्षुर्मे तेन तेन स्तोत्रेणाऽऽरूपा देवता
 सोमाय रक्षि ब्रूतात् । अत्र चतुर्विंशत्युत्पत्तिस्तोमस्यस्य चच्छन्दस्य विष्टुतिः

(अथोपनिषत्सु)

साध्यास्तथा । इत्थं संसास्वासा—“ अष्टाभ्यो हि करोति स तिसृभिः स
चतसृभिः स एकया । अष्टाभ्यो हि करोति स एकया स तिसृभिः स चत-
सृभिः । अष्टाभ्यो हि करोति स चतसृभिः स एकया स तिसृभिरित्येवा वै
प्रतिष्ठिता चतुर्दशस्य विद्वतिः ” इति । अस्याप्यमर्थः—अष्टाभ्यामष्टाभ्यं
प्रथमार्थाये प्रथमार्थं निर्गमेत् । द्वितीयां चतुर्थीयेत् । तृतीयां चतुर्दशस्य ।
द्वितीये प्रथमार्थं प्रथमार्थं सप्तदश्यायेद्वितीयां निर्गमेत्तृतीयां चतुर्थीयेत् । तृतीये
पञ्चमीये प्रथमार्थं चतुर्थीयेद्वितीयां सप्तदश्यायेतृतीयां निर्गमेत् । सेवं चतुर्दशस्यो-
पनिषत्सु विविधा स्तुतिः । अथ अतुष्टत्वारिंशस्तोम प्रथमस्तोमस्ते—
“ चतुर्दशभ्यो हि करोति स तिसृभिः स एकादशभिः स एकया । चतु-
र्दशभ्यो हि करोति स एकया स तिसृभिः स दशभिः । चतुर्दशभ्यो हि
करोति स एकादशभिः स एकया स तिसृभिरित्येवा वै प्रतिष्ठिता चतुर्दश-
स्य विद्वतिः ” इति । प्रथमपार्थाये प्रथमार्थं निर्गमेत् । द्वितीयायेकादश-
स्तोम मभित् । तृतीयां सप्तदश्यायेत् । द्वितीये पञ्चमीये प्रथमार्थं सप्तदश्यायेद्वितीयां
निर्गमेत्तृतीयां दशस्तोम गायेत् । तृतीये पञ्चमीये प्रथमार्थं चतुर्दशस्यो-
पनिषत्सु द्वितीयां सप्तदश्यायेतृतीयां निर्गमेत् । सेवं चतुर्दशस्योपनिषत्सु
मभ्य विद्वतिः । अथाष्टाचत्वारिंशस्तोमस्य विद्वतिरेवाम्नास्तोमस्ते—“ षोडशभ्यो
हि करोति स तिसृभिः स द्वादशभिः स एकया । षोडशभ्यो हि करोति
स एकया स तिसृभिः स द्वादशभिः । षोडशभ्यो हि करोति स द्वादशभिः
स एकया स तिसृभिरित्येवा वै प्रतिष्ठिताष्टाचत्वारिंशस्य विद्वतिः ” इति ।
प्रथमे पार्थाये प्रथमार्थं निर्गमेत् । मध्यमार्थं द्वादशस्तोम गायेत् । तृतीयां सप्तदश-
यायेत् । द्वितीये पञ्चमीये प्रथमार्थं सप्तदश्यायेमध्यमार्थं त्रिचतुर्दशस्य । तृतीये
पञ्चमीये प्रथमार्थं द्वादशस्तोम द्वितीयां सप्तदश्यायेतृतीयां निर्गमेत् । सेवं चतुर्दशस्यो-
पनिषत्सु षोडशस्योपनिषत्सु विद्वतिरिति । द्वादशाहकतोरष्टममहर्ष्यादिशस्त्रि-
सप्तस्य नवममहर्ष्यादिशस्त्रिस्तोमसाध्यं दशममहर्ष्यादिशस्त्रिस्तोमसाध्यं
तस्माच्छन्दोमानां साध्याज्यं द्वादशाहाद्युत्तरकृतं प्राप्नुते ।

एव ते गावश्च इत्यादींश्चतुरो मन्वादिनियोकं प्रसीदति—

यो वै सोममिति । यत्तस्मिन् सोमदेवतात्वं यज्ञात् तस्मात्तस्मिन् सोमं
गावश्च—मन्वादीनां सोमं कीर्णमिति । स तस्मिन् मध्ये तान्नाज्यं गच्छति ।

गायत्रीविष्णुशिवतीक्ष्णार्षि च्छन्दोति तैरुपलक्षितान्छन्दोमात्रं सोमस्य राज्ञः
साक्षात्पुत्रको लोक इत्युच्यते ।

अथ संतुरो मन्त्रान्तोवाभिर्मन्त्रणे विनियुक्ते--

पुरस्तादिति । एवमिति एष ते गायत्र इत्यादिभिश्चतुर्भिरित्यर्थः । प्राक्-
रगिकानुवाकसंबन्धस्तु पुरस्तात्सोमस्य कयादेव स्पष्टमवगम्यते । सोमं ते क्रीणा-
मीदि मन्त्रेण सोमकथं आरब्धस्तत्पूर्वमंशुना ते अश्वारित्यनुवाकस्त्वावसाने
प्रजास्त्वामनुवाणन्तिदूषेतदूर्ध्वमेव ते गायत्र इत्यादयश्चत्वारो मन्त्रा ब्रह्म्याः ।
पूर्वोक्तयोरेवमं मन ऊन्दतीर्बलमित्येतयोर्मन्त्रयोरेवद्यपीदृशं स्पष्टं वचनं नास्ति
व्याप्ति दीक्षितस्य वाद् इति वाक्येन प्रकरणमसिद्धं दीक्षितमनूय वादवि-
धानादीक्षितत्वासेद्धेतुर्धर्माभावेन गम्यते । दीक्षितत्वमाकृत्यै प्रयुजेऽग्नये
स्वाहेत्यनुवाके संपन्नं तदीयब्राह्मणे दीक्षितत्वावेदनस्याऽऽम्नातत्वात्
“स्वाहा यज्ञं वातादारभ इत्याहायं वाक् यः एवे स यज्ञस्तमेव साक्षा-
दारभते मुष्टी करोति वाचं यच्छति यज्ञस्य भृत्या अदीक्षिष्टायं ब्राह्मण इति
त्रिरुवाचाह ” इति । तस्माद्यज्ञं वातादारभ इत्येतस्मादुपर्ययजं मन ऊन्दती-
र्बलमित्येतौ ब्रह्म्यौ । एकमुत्तरत्रापि सर्वत्रैवानुवाक्ये योजनीयम् ।

अथ तानूनप्त्रारूपवभाषणं विधानं मन्त्रैवि--

यो वै तानूनेति । तनूनप्त्रे त्वा मृक्षाभीत्यादिभिर्मन्त्रैश्चमसे यदाज्यं
मूलते तत्तानूनप्त्रं तस्य भविष्या न ज्ञामते । सोमरसस्य तु वक्त्रो हुतत्वाद्दृष्टिग्भिः
पीवत्वाच्चमसि मतिष्ठितत्वं । तानूनप्त्रे तु तदुभयं नास्तीति ब्रह्मवादिभिः पुष्टो
मुष्टिमानुत्तरं ब्रह्मान्नसा प्रजापतौ स्थितनादस्ति पविष्ठेति ।

इदानीं मन्त्रेणावभाषणं विधत्ते--

त्रिरथ जिघ्रेदिति । प्रजापतावित्यादिर्मन्त्रः । हे तानूनप्त्र त्वां प्रजापतो
जुहोमीत्येवं मनसि स्मरामीति शेषः । अयं च मन्त्रोऽग्रेरातिथ्यमसीत्यनुवाक-
स्त्वान्ते ब्रह्म्यः । त एते पूर्वोक्ता मन्त्रा विषयश्च याजमानाः । इत-
रूर्ध्वं त्वाज्ययथाः । तत्राऽऽश्वादनं विधत्ते--

यो वा अज्वर्योरिति । आश्रावणमारम्य होमपर्यन्तमेकत्रावस्थानमज्वर्योः
मतिष्ठा । आहवनीयसुमीपादिषु होमदेशेषु मध्ये यस्यादेशादभिक्रमणमकृत्वा यं
होमं होष्वामीति मन्येत तद्धोमार्थं तस्मिन्नेव देशे तिष्ठन्नाश्रावयेत् ।

(सोमोपस्थानमन्त्रोत्पादनम्)

आध्यावणदेशादभ्यव गत्वा होमं निन्दति—

यदभिक्रम्येति । इयात्प्रच्यवेत । समानव समानदेशे यथाऽऽध्यावणं तद्वेदे-
त्यर्थः । सोऽयं विधिः सर्वाध्यावणसाधारणत्वात्सर्वज्ञान्वेति । यथाजेषु त्वमि-
कामं जुहोतीति वाचनिकमभिक्रमणम् । आध्यावणकाले होमसाधनस्य हस्ते
धारणं विधत्ते—

यो वा अध्वर्योरिति । सुगुह्यैर्द्रवायवादिषोमरसग्रहणाधारभूतं मार्गं
वायव्यं वायुना वरस्य वृत्तत्वात्, महेवत्यान्वेव वः पात्राण्युच्यन्ता इति ।
तस्मान्नानादेशत्पानि सन्ति वायव्यान्मुच्यन्त इत्याम्नावः सोमरसोऽन्यमनपाववि-
शेषश्चमसः । यद्यपि सुगम्यत्रोपन्यस्ता तथाऽपि सोममाह्वणशेषत्वात्वायव्यचमस-
धोरिवान्धारमभ्यं धारणमत्र विधीयते । तेन सुखां धारणमप्युलक्ष्यत इति ग्रह-
णम् । अन्वारभ्य हस्ते गृहीत्वित्यर्थः ।

अथ प्रावःसवनदिस्तोत्राणां कालविशिष्टमुपाकरणं विधत्ते—

यो वै सोममिति । स्तोत्रस्थोपाकरणप्रकारमावस्तन्वो दर्शयति—‘ वायु-
र्हिकर्तेति प्रस्तोत्रे बार्हिर्मुष्टिं प्रयच्छति सर्वेषु पवमानेष्वेवमुपाकरणोऽस्तन्वर्तर्हि
वागस्तन्वैर्द्रवः सहोऽस्तन्वैर्वावर्तेष्वपिति बार्हिर्भ्यामन्यानि पवमानैः स्तोत्राण्यु-
पाकरोति ’ इति । ग्रहे चमसे वा सोमरसस्य प्रक्षेपः प्रतिष्ठापनम् । तदकरणे
सोमोऽप्रतिष्ठितो भवति । सोमस्याप्रतिष्ठायां स्तोमस्य प्रगीतमन्त्रताप्स्यापा(?)स्तु-
तेमाप्रतिष्ठा भवति । तदप्रतिष्ठायां स्तुतमनुशंसतीति विहितानाममगीतमन्त्रता-
प्यस्तुतिरूपाणामुक्त्यशब्दाभिधेयानां शस्त्राणामप्रतिष्ठा भवति । तदप्रतिष्ठायां
च यज्ञस्यापि देव्यजमानोऽव्यमुंश्चेत्युपपत्तिरिति भवतः । कथं पशुकपरम्-
राया उच्चरोत्तरप्रतिष्ठा भवतीति । तदुच्यते—यदि वायव्ये चमसे वा सोमः प्रति-
ष्ठितो भवति ततः स्तोत्रशस्यजमानाप्यर्घ्यामुत्तरोत्तरप्रतिष्ठा । तस्माद्वार्यं
ऊर्ध्वपात्रे सोमरसं गृहीत्वा वा चमसं सोमरसेन पूरयित्वा वा सूत्रोक्तप्रकारेण
स्तोत्रमुपाकुर्वत् । आधिनग्रहात्पूर्वमपि द्रवायवादिग्रहेषु गृहीतेषु बहिष्पव-
मानस्य यदुपाकरणं तत्र चमसोऽन्यमनपावाद्ग्रहणमेवोपाकरणकालोत्पलक्षण-
णम् । तृतीयसवने पात्नीयतान्त्रेषु ग्रहेषु इदेषु चमसान्पूरयित्वा यज्ञायज्ञिवस्तो-
त्रमुपाकरोति । तत्र ग्रहग्रहणाभावाच्चमसोऽन्यमनपावोपाकरणकालोत्पलक्षणम् ।
अथ एवाऽऽपस्तम्ब आह—‘ होतृचमसमुरुपांश्चमसानुचयन्तर्बः राजानमुच्यते—

(सौमकवर्णीयदाज्ञादिविध्याभिधानम्)

सुधारयन्मवे येतैव ततः प्रायश्चित्तिर्नै पशुं
विमन्नीरन्यस्तान्कामयेताऽऽतिमार्तेयुरिति कु-
विद्वेति नमोवृत्तिवत्यर्चाऽऽमीधे जुहुयाममो-
वृत्तिमेवैषां वृद्धे ताजगार्तिमाह्वयि (२) ॥

(भूत्वा सतः बहुविश्रुतिषः) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाह्निके
प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

द्विषिषि स्वाभिभो मन्वाधीष्वर्षोर्विषयः शुवाः ।

अथ तृतीये सौमकवर्णीयदाज्ञादिविधयः श्रूयन्ते । एवं वक्ष्यमाणोऽह्नि-
द्विषि सः शुवाभिषि मनी हि सर्वस्य मिममिति तस्मिन् हविर्मानवोस्तस्मात्ते पूर्व
संगृह्य स्थापितस्य सोमकवर्णीयदाज्ञातोः तावन्तं विधये-

यज्ञं वा एतदिति । सौमकवर्ण्याः कृत्पदान्मनुमिच्छन्त्य तस्मै यदि हुत्वा
तस्माऽऽभिभासस्य वासोर्षस्तंभरणं कृतं तदाहस्यैव संभरणं कृतं तदा वासोर्ष-
स्तंभारित्वात् । ये तूमे हविषोधारके शक्ये यज्ञमुत्सृज्यमानिमे यज्ञमुत्सृज्यः
सोमस्य धारकत्वेन मुख्यत्वात् । एवं सति कदा वाह्यस्य तस्मैपश्येत्ते अमे अकटे
महिषुस्ते यमवर्षेभुक्त्वा तेन पदपांशुना घृतात्तेनासस्य भुक्त्याऽऽत्मनः । यथा
महिषि द्विषिर्मानसमपि यज्ञमुत्से पदपांशुस्ते यज्ञमुत्से संसं कृतवन्मममिति ।

अथ जापिनयनस्य पश्चिमदेशस्थित्वात्पुनरिति वक्ष्यते तस्मात्पश्चिमदेशस्थित्वात्पुनरिति
वक्ष्यतेऽपि कदाचित् यति नम्रितं विधये-

पश्चिमदिशि विधिः । पश्चिमदिशे कदाप्यभिषि- वा सोमं कदाप्यभिषि-
अथ कदाप्यभिषि- अथ कदाप्यभिषि- अथ कदाप्यभिषि- अथ कदाप्यभिषि-
यदपि कदाप्यभिषि- अथ नो अत्रिर्विरवः कदाप्यभिषि- अथ कदाप्यभिषि-
मथवा वा यज्ञोर्षमिजवर्षमिति । इति, एवं पूर्व पश्चिमदिशि विधिः । गार्हपत्ये
स्थितोऽग्निः यज्ञोर्षमिजवर्षमिति पुराणवाह्येनानि पश्यन्तीति । अनन्तरं ततोऽपि
प्राहुन्सोऽहवः । तदिदं शुभते-पाञ्चनानि । यद्विधीति । पश्चिमदिगवस्थित्वा

(सोमकर्मणीपदाञ्जनादिविष्णुमिधानम्)

पत्नीशालापावस्थिततां पत्नीमपि शाळामुखीमे पुरातनाहवनीमे प्रत्युदानयन्ति ।
 प्रतीचीनगार्हपत्यसमीपस्थितानि शकटान्यपि प्राग्देशेऽनुक्रमेण प्रवर्तितानि ।
 यदैतत्सर्वं संपद्यते तदानीमेवास्व पुरातनगार्हपत्यस्य विष्ण्वयः स्थानविशेषो
 हीयते शून्यो भवति । स चाग्निः पुनः पुनर्मनसि चिन्तयति । चिन्तयमान-
 आसौ रुद्रः क्रूरो भूत्वा यजमानस्य प्रजां पशूञ्जमयितोर्बिनाशयितुं समर्थो
 भवति । तस्य कः प्रतीकार इति तदुच्यते-आग्नीसंज्ञकाग्निः प्रयाजयान्यामि-
 राशीवं घोषितं पशुं पदोदङ्मुखं नयन्ति तदा तस्य प्रतीचीनगार्हपत्यस्य संब-
 न्धिनं पशुभक्षणकारिणमग्निं हरेत् । तेनैव हरणेनैव प्रतीचीनगार्हपत्याग्निं भाग-
 युक्तं करोति । ततः प्रजायविनाश इति द्रष्टव्यम् ।

नन्वाहवनीयादेव पशुभक्षणमग्निं कुतो न हरेयुरित्याशङ्क्य तत्र दोषं दर्शयति-

यजमानो वा इति । आहवनीयादग्निं विकृष्य हरणे यजमानस्यायं विकर्षः

स्यात् । आहवनीयस्य प्रधानत्वेन यजमानरूपत्वात् । तस्मात्पूर्वोक्तः सोऽग्निरेव
 वा स्यात् । अथवा निर्मथनेन लौकिकेन कंचिदग्निं अपणार्थमुत्पादयेत् । एवं
 सति यजमानो विकर्षराहितः संपूर्णस्वरूपो भवति ।

अथ पशुपतज्ञेन किञ्चित्प्रापञ्चितं विधत्ते-

यदि पशोरिति । प्रत्याख्यायं पर्येकं गणयित्वा यावत्स्ववदानानि जहानि
 तावत्स्व आचम्यमद्योतसेयमवदानक्रियैव ततो दोषादिमोचनाय प्रापञ्चिति-
 भवति । अथ प्रासङ्गिकं काम्यं विधत्ते-

ये पशुमिति । ये वैरिणः पशुमुद्दिश्य विपश्नीरन्कलहं कुर्वन्स्वस्मदीयोऽयं
 पशुरिति यदि हरेयुस्तदानीमपहर्तुंनयति यो यजमान आर्तिमाप्नुयुरिति कामयेव
 श्रोऽयं कुविदज्ञेत्पृष्ठाऽऽग्नीध्रविष्ण्वस्थवह्नौ जुहुयात् । तस्या ऋचः सामर्थ्यं
 योतयितुं नमोवृत्तिकवत्येत्युक्तम् । ये बर्हिषो नमोवृत्किं न जग्मुरित्येवं नमोवृत्कि-
 चाब्दोऽस्मात्प्रस्तीति नमोवृत्तिकवती । एवामपहर्तुणां नमोवृत्तिकेव वृक्ते नमस्कार्य-
 त्विर्जममव करोति । बन्धुमित्रादयः शिष्टादयोऽप्यजना अपि यथा ताज नमस्क-
 रन्ति तथा बहिष्करोतीत्यर्थः । ते मानहानिं प्राप्तास्तदानीमेव विनश्ये ॥

इति श्रीमत्सामय्याचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

३ स. ५. क. च. शिरिव ।

(मनुपाकरणमन्त्रान्तरम्)

(अथ तृतीयाष्टके प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

प्रजापतेर्जायमानाः प्रजा जाताश्च या
इमाः । तस्मै प्रति प्र वेदय चिकित्वाऽनु
मन्यताम् । इमं पशुं पशुपते ते अथ वध्नाम्यमे
मुकृतस्य मध्ये । अनु मन्यस्व सुयजा यजाम
जुष्टं देवानामिदमस्तु हव्यम् । प्रजानन्तः प्रति
गृह्णन्ति पूर्वं प्राणमङ्गेभ्यः पर्याचरन्तम् । सुवर्ग
याहि पयिभिर्देवयानैरोषधीषु प्रति तिष्ठा
हरिरैः । येषामर्शो (१) पशुपतिः पशूनां
चतुष्पदाभुत च द्विपदाम् । निष्क्रीतोऽयं य-
ज्ञियं भागमेतु रायस्पोषा यजमानस्य सन्तु ।
ये वध्यमानमनु वध्यमाना अय्यैक्षन्त मनसा
चक्षुषा च । अमिस्ताऽअग्रे प्र मुमोक्तु देवः
प्रजापतिः प्रजया संविदानः । य आरण्यकः
पशवो विश्वरूपा विरूपाः सन्तो बहुवैकर्तृपाः ।
वायुस्ताऽअग्रे प्र मुमोक्तु देवः प्रजापतिः प्रजया
संविदानः । प्रमुञ्चमानाः (२) सुवर्नस्य रेतो
मातुं धत्त यजमानाय देवाः । उपाकृतऽशश-
मानं यदस्यमज्जिवं देवानामप्येतु पाथः ।
धामा प्राणी यजमानस्य पशूनां यज्ञो देवेभिः
सह देवयानः । जघिं देवानामप्येतु पाथः
सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः । यत्पशुमा-
युमकृतोरो वा पद्भिराहते । अग्निमा तस्मादे-

नसो विश्वान्मुञ्चत्वहसः । शमितार उपेतन
यज्ञम् (३) देवेभिरिन्वितम् । पाशात्पशुं
प्र मुञ्चत बन्धाद्यज्ञपतिं परि । आदितिः पाशं
प्र मुञ्चोक्त्वेतं नमः पशुभ्यः पशुपतये करोमि ।
अरातीयन्तमधरं कृणोमि यं द्विष्मस्तस्मि-
न्यतिं मुञ्चामि पाशम् । त्वामु ते दधिरे हव्य-
वाहः शतं कर्तारमुत यज्ञियं च । अग्ने सवक्षः
सतेनुहिं भुत्वाऽथ हव्या जातवेदो जुपस्व ।
जातवेदो वपयो गच्छ देवास्त्वहं हि होता
प्रथमो बभूथ । घृतेन त्वं तनुवो वर्धयस्व
स्वाहाकृतः हविरदन्तु देवाः । स्वाहा देवेभ्यो
देवेभ्यः स्वाहा (४) ॥

(ईशे प्रमुञ्चमाना यज्ञं त्वहं वोदश च) ।

इति छण्णायजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
प्रथमपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे प्रथमपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

पदाञ्जनं पशोः पाकवाह्निश्चोक्तौ तृतीयके ।

अथ चतुर्थे पशुपाकरणमन्त्रा आम्नायन्ते ।

कृताः—“ बर्हिभ्यो पशुशास्त्रया च पुरस्तात्पत्यञ्चं पशुमुपाकरोत्युपो
देवान्देवीर्विशः प्रजापतेर्जायमाना इति चैताभ्यामुपस्पृशन् ” इति । प्रजापतेरि-
त्वादिके द्वे कर्तौ । तत्रेयं प्रथमा—

प्रजापतेरिति । याः प्रजा इदानीं जायमाना याज्ञेमाः पूर्वं जाता-
स्ताः सदाः प्रजापतेरेव यत्पसूता अतस्त्वस्मै प्रजापतये प्रति प्रत्येकं रहसि गत्वा
प्रवेदय हे पशो त्वदीयं वृत्तान्तं कथय । स च प्रजापतिश्चिकित्वास्वदीयां
स्वर्गप्राप्तिं जानन्ननुमन्यताम् । अथ द्वितीया—

(पशुपाकरणमन्त्राभ्याम्)

इमं पशुमिति । हे पशुपतेऽग्रे यदस्मान्दिने सुकृतस्य मध्ये सम्म-
गनुष्ठितस्य ज्योतिष्टोमस्य कर्मणो मध्य इमं पशुं वधामि अतस्त्वमनुमन्यस्व ।
यं सुयजा शोभनेन यज्ञेन यजाम । इदं हव्यं देवानां जुष्टं प्रियमस्तु ।

कल्पः—“प्रजानन्तः पथिमृहन्ति पूर्वं इति पञ्च हुत्वा” इति । तत्रेयं मध्यमा—

प्रजानन्त इति । हे पशो पूर्वं देवास्त्वदीयं वृत्तान्तं जानन्वोऽङ्गेभ्यः परि-
त्वदीयायवेभ्य ऊर्ध्वमाचरन्तं ते त्वदीयं प्राणं प्रतिगृह्णन्ति अस्माकमधीमोऽय-
मिति स्वी कुर्यान्ति । त्वं तु देवा येषु पथिषु यान्ति तैः पथिभिः स्वर्गं याहि ।
प्राणरूपेण स्वर्गं गत्वाऽवाशिष्टैः शरीरावयवैरोषधीषु प्रतिषिद्धं पुरोडाशादिष्व-
विमंशेत्पर्यः । अथ द्वितीया—

येषामीश इति । पशुस्वामी रुदो द्विपदां चतुष्पदां च येषां पशूनामीशे
स्वामित्वेन वर्तते तेषां पशूनां मध्ये स्वामिनः सकाशादस्वामिर्निष्क्रीतोऽयं
पशुर्याज्ञियं यज्ञयोग्यं भागमेतु भागत्वं प्राप्नोतु । यजमानस्य रायस्पोषा
धनपुष्टयः सन्तु । अथ तृतीया—

ये वध्यमानमिति । अस्य पशोः पितृमातृभ्रातृसर्गन्मृतसमूहपरूपा ये पशव-
एतदीयलोहेन स्वयमपि वध्यमानमेनं पशुमनु वध्यमानाः सन्तो मनसा वक्षुषा
चाभित ऐक्षन्त तान्पशूनामिरग्रे प्रकर्षेण मोचयतु । ततः प्रजापतिर्देवः
स्वकीयया यजया संविदान ऐकमत्यं गतस्त्वान्पशून्मोचयतु । अथ चतुर्थी—

य आरण्या इति । जातिभेदैर्विश्वरूपा वर्णभेदेनोच्चमीचत्वादिभेदैश्च बहुधा
विधिविरूपाः सन्तोऽपि पशुत्वेनैकरूपाः । शेषं पूर्ववत् । अथ पञ्चमी—

प्रमुञ्चमाना इति । हे देवा भुवनस्य रेतो यागद्वारेणोत्पासिहेतुमिमं पशुं
प्रमुञ्चमानाः प्रकर्षेण प्राणमातृपित्रादिभ्यो यज्ञार्थं मोचयन्तो यजमानस्य(नाय)
भातुं धत्त स्वर्गलोकपार्थिं धत्त । उपाकृतमुपाकरणक्रियया संस्कृतं
शशमानं हविर्भक्षु देवेषु व्यामियमाणं यदस्याद्यदङ्गजातमस्मिन्पशौ स्थितं
सत्पाथोऽजं भूत्वा देवानां जीवनेषु जीवनार्थमुपाकरोतु । अपिशब्दाद्यजमानस्य
स्वर्गं ददातिविति गम्यते । कल्पः—

“नामा प्राणो यजमानस्य पशुनेत्यध्वर्युर्जयति” इति । पाठस्तु—

माता प्राण इति । यजमस्तस्य प्राणः पशुना सह नाना पृथक्भवतु । अय-
मनुष्यवशात् प्रजो देवोभिर्देवमशीलैः पशुपाणैः सह देवकान्तो भवतु । हविर्भवे-
देवान्मति गच्छतु । पाशः पशुरूपमयं देवानां जीवमप्येतु । श्रीरामहेतुष्वं प्राप्तोतु ।
तेजः सज्जमानस्य कामाः सत्याः सन्तु । कल्पः--

“पशुधर्मांशुमकवेति संज्ञवहोमं जुहोति ” इति । पाठस्तु-

यपशुर्मांशुमिति । अयं पशुर्भरणवेलायां मांशं दुःस्वहेतुकं शब्दमकुर्वन् ।
अथवा यतस्तदभ्यासमानैः पादैरस्ताडयति । तत्र यदेनो निष्पन्नं तस्मादेवस्ते-
मिमां शेषमस्तु । किंचान्येनापि बन्धनस्तुपद्वेषा यद्यदहो निष्पन्नं तस्मात्सर्व-
स्मादहसो मां मोचयतु ।

किञ्च-‘शमितार उपेतनेति वपाश्रपणीभ्यां पशुमुपेतोऽश्वमुपेतोऽश्वः’
इति । पाठस्तु-

शमितार इति । हे शमितारो विशस्तनस्य कर्तारो देवा देवेभिरिन्विता देवै-
र्याति यज्ञमुपेतनं प्राप्नुत प्रवर्तयेतेत्यर्थः । इयं पशुं पाशाद्वन्धनरज्ज्वा यज्ञे प्रमु-
ञ्चतु मन्त्रपार्श्वे च बन्धनजन्त्यादोषात्परिमुञ्चत । अनेन मन्त्रेणाध्वर्युपजवानो
वपाश्रपणहेतुभ्यां काष्ठानिर्भिताभ्यामेकशृङ्गाद्विशुद्धाभ्यां युक्तौ तन्नौ शमित्वेवं
सुखमनन्दवः ।

कल्पः--‘पशोः पाशं प्रमुञ्चत्यदितिः पाशं प्रमुञ्चोक्तशेषमिति’ इति । पाठस्तु-

आदितिः पाशमिति । आदितिः पृथिवी पशोरेवं पाशं प्रमुञ्चतु । अहं च
पशुभ्यः पशुपतये च मदपराधनिवृत्त्यर्थं नमस्करोमि ।

कल्पः--‘यद्यभिचरेद्रातीयन्तमधरं कृणोमि यं द्विषस्तास्मिन्मातिमुञ्चामि
पाशमिति तया वृक्षं स्थाणुं स्तम्भं वाऽपिदध्यात्’ इति । पाठस्तु-

अरातीयमिति । यः पुरुषोऽस्माकमरावित्वं कर्तुमिच्छति तमधरं मत्तो-
दरे करोमि । यास्त्विदानीमरावित्वं नेच्छति तथाऽपि कालान्तरे तत्संभावनाया
व्यभिदानीं तं द्विषमः । तस्मिन्पुरुषे पाशमिमां प्रतिमुञ्चामि । अतया रक्षणमा तं
वध्नामीत्यर्थः ।

कल्पः--‘त्वामु ते दधिरे हव्यवाहमिति सुवेण वपामभिजुहोति’ इति । पाठस्तु-
त्वामु त इति । हेऽग्ने देवोभिरिन्वितामिति पूर्वोक्ता ये देवास्ते त्वां दधिरे त्वा-

(पञ्चपाकप्रणमन्त्रास्त्यागव)

मेव कार्यकरत्वेन विभक्तवन्तः । कीदृशं त्वां, हृष्यवाहं वेदान्मनि-हविषो वोढारं
शृते कर्षारमार्दकं हविः पक्वं कूर्मन्वम् । अपि च मन्त्रियं मन्त्रसंभारनार्हम् । हे
जाम्बवेदो हि यस्मात्त्वं सत्तनुर्द्विद्वारिरो भूत्वा सदसः सोमसाहोऽथ गन्धमातृका-
रणाज्ज्वला जुषस्व हवींषि वोढुं प्रीतियुको भव ।

कल्पः— 'जातवेदो वपया गच्छ देवानिति वषट्कते हुत्वा' इति । पाठस्तु—
'जातवेद इति । हे जातवेदस्त्वं वपया सह देवान्गच्छ । हि यस्मात्त्वं
प्रथमो होता बभूव मनुष्पत्तेतुः पूर्वभावी बभूविथ तस्मात्त्वं शृतेन देवानां तनु-
र्वर्धयस्व । ते च देवाः स्वाहाकारेण समर्पितमिदं हविर्भक्षयन्तु ।

कल्पः— 'स्वाहा देवेभ्य इति पूर्वं परिवर्ष्य हुत्वा' इति, 'देवेभ्यः स्वाहा' इति
त्युक्तं परिवर्ष्य हुत्वा' इति च । पाठस्तु—

'स्वाहा देवेभ्य इति । ये देवाः पुरस्कान्स्वाहाकारास्तेष्वपि वपया वपया
मातुर्वै स्वाहाकवमस्तु । तस्य च होमस्य वपास्तोपाङ्गवपवत्परत्वम् । ते पुनरेव
अपरिष्कारस्वाहाकारास्तेभ्यो वपाहोषादूर्ध्वमिदमर्पयं हुतमस्तु । वपयाऽवपयस्व
स्वित्तत्वां स्वाहाकारेण वपसा मीमन्विष्येदो पा भूमिति रत्नस्य वपसाऽवपयस्व
कुर्वद्विद्वद्भ्यः प्रयोमः । अत्र विविधयोगसंग्रहः—

मज्जापतेरिति द्वाभ्यां स्वाहाकारेण प्रयोमः ।

इष्टम पञ्च जुहोत्यमौ नान्तं वज्रमने जहेत् ॥

यस्य शुर्मवहोमः स्वाच्छमिना गच्छतः पशुम् ।

अध्वर्युश्च जमात्रौ द्वावपि पाशवगोचनम् ॥

अत्रा वृक्षादिषु ज्ञेयं त्वां जुहोति वपोमरि ।

आ वपाहुतिरेतस्याः स्वाहा इष्टमित्यो वृत्तिः ॥

अनुवाके चतुर्थेऽस्मिन्मन्त्राः वोढुश्च वर्णितः ॥

अथ मीमांसा ।

नवमाध्यायस्य तृतीयपादे चान्तिवम्—

पार्श्वं पाकान्त्वयोः पथोर्यको मन्त्रोऽथवा वृत्तिः ।

*एकत्वे च द्वयत्वे किमेकस्योहोऽथवा द्वयोः ॥

एकेनैव छपार्थत्वादेको मन्त्रस्त्वङ्गी क ।

आधिकारेण नवर्थं + एकार्थसम्भावनेः ।

* एकत्वेन इति न्यायमात्रापाठः । + एकार्थः सम्भावने इति न्यायमप्युक्तम् ।

१ क. घ. ङ. 'म् । क एकत्वे इ' । २ क. घ. ङ. 'त । म' ।

(पक्षपाकरणमन्त्रान्मानस)

प्रकृतत्वादुमावुखावे(ह ए)कार्थोऽत्र विवक्षया ।

बह्वर्थोऽप्युहनीयोऽत्र द्वयोः शक्तेरकृतमितः ॥

ज्योतिष्टोमोऽभीषोमीधपशवेकवचनान्तबहुवचनान्तौ द्वौ पाशमन्त्रौ भिन्नयोः
 शास्त्रभोराग्नान्तौ—“ अदितिः पाशं प्रमुनोक्तेवतम् ” इत्येकत्र । “ पाशा-
 न्प्रमुनोक्तेवान् ” इत्यपरत्र । तावुभौ पशुद्वयोपेतायां विकृतौ चोदकेनातिदिष्टौ ।
 सा च विकृतिरेवाम्नापत्ते—“ मैत्रः खेतमाष्टमेव वारुणं कृष्णमपां चौवधीनां
 च संवायनकामः ” इति । तत्रैकेनैव मन्त्रेण चरितार्थत्वाच्च द्वयो-
 रपिदेश इत्याद्यः पक्षः । तदाऽप्यविकृतस्य प्रयोक्तुं शक्यत्वादुहवचनान्तो
 मन्त्रो युक्तः । प्रकृतावेकस्मिन्पशवसमवेतार्थतया बहुवचनस्य विकृतावनूहनी-
 यत्वादित्येकः पक्षः । तादृग्बहुवचनोपेतत्वादेव मन्त्रोऽप्यसावसमवेतार्थः
 प्रकृतौ भवति । एकवचनान्तस्तु मन्त्रः प्रकृतौ समवेतार्थत्वाद्विकृतावपिदि-
 श्यताम् । स च द्विवचनान्तत्वेनोहनीय इति पक्षान्तरम् । प्रकृतौ विद्यमा-
 नभोरुभयोर्मन्त्रयोर्विकृतावातिदेशस्य वारयितुमशक्यत्वादेकमन्त्रपक्षस्यावान्तर-
 त्वेनोपन्यस्तावुभावपि पक्षार्थयुक्तौ । मन्त्रद्वयातिदेशपक्षे स्वेकवचनान्तः प्रकृतौ
 समवेतार्थतया विकृतावनूहनीयः । बहुवचनान्तो यथास्थित एव पठनीय इति
 पूर्वपक्षः । लोके वेदे वा बहुवचनस्य द्वयोरर्थभोरकलुप्तशक्तित्वाद्विवचनान्ततया
 सोऽप्युहनीय इति सिद्धान्तः । तत्रैवान्प्राञ्चिन्तितम्—

उत्कृष्टयो न वा मन्त्रो बह्वर्थोऽसंगतत्वतः ।

उत्कर्षो न विकल्पोऽसौ गुणे त्वन्याय्यकल्पना ॥

योऽयं पूर्वोदाहृतो बहुवचनान्तः पाशमन्त्रस्तस्य प्रकरणादुत्कर्षो बहुपा-
 शयुक्तेषु पशुगणेषु कर्तव्यः । कुतः । एकस्मिन्पशौ प्रकृते तस्यानन्वितत्वा-
 दिति चेत् । नासावुत्कृष्टव्यः किंवेकवचनान्तेन मन्त्रेण सह विकल्पनीयः ।
 न हि पाशानित्यत्र प्रधानस्यांशस्यानन्वितत्वमस्ति । प्रातिपदिकविभक्त्योः
 प्रातिपदिकं प्रधानं परिभाषकत्वात् । विभक्तिस्तु कर्मत्वकरणत्वादिधर्मभाष-
 कत्वाद्गुणभूता । तथा विभक्तिवचनयोर्विभक्तेः कर्मादिकारकवाचित्वात्मा-
 शान्त्यं वचनस्य कारकगतसंख्याभिधायित्वाद्गुणत्वम् । तथा सति बहुवचना-

१. क. क. च. “शालुपयु” । २. ल. “वनुपयु” । ३. ल. च. क. च. राद्धान्तः । ४. ल.
 हि पाशं पां । च. “हि पाशौ पां” ।

(पशुपाकरणादिमन्त्रब्राह्मणम्)

न्तपाशशब्दे प्रातिपदिकं कर्मकारकविभक्तिभैकस्मिन्नपि पाशे संगच्छेते ।
गुणभूते तु बहुवचने लक्षणा वृत्तिः कल्पनीया, पाशावयवगतं बहुत्वं लक्ष्यम्
इति । तस्माद्गुणभूतं वचनमात्रमनुसृत्य छरस्तस्य मन्त्रस्य पकरणपाशो न
वाचनीयः, किंतु प्रधानानुसारेण मन्त्रयोः समानबलत्वादिकल्पः कर्तव्यः ॥

इति श्रीमत्तायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वे-
दीयवैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके
चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ तृतीयाष्टके प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

प्राजापत्या वै पशवस्तेषां रुद्रोऽधिपतिर्य-
देताभ्यामुपाकरोति ताभ्यामेवैनं प्रतिप्रोच्योऽऽ-
लभत आत्मनोऽनामस्काय द्वाभ्यामुपाकरोति
द्विपाद्यजमानः प्रतिष्ठित्या उपाकृत्य पश्वं जु-
होति पाकृताः पशवः पशूनेवाव रुन्धे मुत्थवे
वा एष नीयते यत्पशुस्तं यदन्वारभेत प्रमायु-
को यजमानः स्यान्नाना प्राणो यजमानस्य
पशूनेत्याह व्यावृत्त्यै (१) यत्पशुर्मायुमकृ-
तेति जुहोति शान्त्यै शमितार उपेतनेत्याह
यथायजुरेवैतद्दृषायां वा आहियर्माणायायमे-
मेधोऽपं कामति त्वामु ते दधिरे हव्यवाहमिति
वपाममि जुहोत्यमेरेव मेधमव रुन्धेऽथो ज्ञात-
त्वाय पुरस्तात्स्वाहाकृतयो वा अन्ये देवा
उपरिष्ठात्स्वाहाकृतयोऽन्ये स्वाहा देवेभ्यो दे-
वेभ्यः स्वाहेत्याभितो षपां जुहोति तानेवोम-
यान्प्रीणाति (२) ॥

(पशुपाकरणादिपञ्चमोऽङ्गः)

(अथ तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽङ्गः) ।

इति छान्दोग्यब्रह्मवेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे

प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽङ्गः ॥ ५ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽङ्गः) ।

चतुर्थे वार्धिका मन्वाः पशुपाकरणादिगाः ।

अथ पञ्चमे तेषां मन्वाणां ब्राह्मणमभिधीयते ।

तत्राऽऽवृत्तपाकरणं विधत्ते—

प्राजापत्य इति । प्रजापतिः पशूनां जनकः । अस्मिन् रुद्रशब्दाभिधेयस्तेषां स्वाम्यतस्तदुभयपतिपदकाम्यां प्रजापतेर्जायमाना इमं पशुमित्येताभ्यां मन्वाभ्यामुपाकुर्यात् । तथा सति ताम्बां देवाभ्यां प्रविशोच्यार्धं पशुपालब्धवान्यदिति । तच्च कथं स्वस्थानपराधत्वात् भवति । मन्त्रद्वित्वं प्रशंसति—

द्वाम्बामुपैति । उपाकरणादूर्ध्वं प्रजापत्य इत्यादिभिः पञ्चभिर्मन्त्रैर्होतृं विधत्ते—

उपाकुर्यादिति । उपाकुर्यादिति पादे पञ्चसंस्वप्नोपाकुर्यात् प्राकृत्यम् ।

संज्ञपनात् पशुमयनकाण्डेऽप्यर्धं पशुमयनं मानशब्दस्य तात्पर्यं दर्शयति—

मृत्यवे कः इति । पशोः पृष्ठतो हस्तेन स्पर्शोऽन्वारम्भः । व्यावृत्तिवाच-

कस्य नानाशब्दस्य प्रयोगो यजमानपाणस्य नियमाणात्पशोर्व्यावृत्तौ भवति ।

संज्ञतहोमे विधत्ते—

यत्पशुरिति । अहंसो मुञ्चदित्यनयं मन्त्रगतयो धार्धनयो वापस्य शान्तिर्भवति ।

अध्वर्युयजमानोर्ध्वं पशुमयनस्य पशुमयनस्य सन्निध्यतां दर्शयति—

शमितार इति । यद्यप्यसौ मन्त्रः पशुमयनस्यैव तथापि यजुर्वेदाम्ना-

दत्तासक्तर्थाणि विनिर्योज्यमानत्वाद्वा यजुरित्युच्यते ।

वपाया उपरि हर्मि विधत्ते—

वपाया वा इति । यदा वपा होतुमाहियते तदानीमन्त्रैः सकाशाद्यज्ञोप-
क्रामति । तत्रैव वपास्थानेन होमेनाप्यज्यं निवारितं भवति । अत एव मन्त्रे

(अभिमर्शनविधानां मन्त्रविशेषाणां आभिधानम्)

दधिर इवि प्रयुज्यते । अग्निं यज्ञस्य धारकं कृतवन्त इत्युक्तं भवति । किं च शुक्लं कर्त्तारमिति विशेषितत्वाद्यं होमो यथायाः प्रकृत्याय संपद्यते ।

परिवप्यहोमौ विधत्ते—

पुरस्तादिति । यथासामिप्यं वाञ्छतां स्वाहाकारव्यवधानाद्विभ्यन्तानुमम-
विधानां देवानां प्रीत्यै स्वाहाशब्दस्य मन्त्रयोर्ध्वत्वासेन प्रयोग इत्यर्थः ॥

इति श्रीमत्सामन्वाचार्यधिरचिते माधवीये वेदार्थमकरांशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ तृतीयाहके प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

यो वा अयथादेवतं यज्ञमुपचरत्या देव-
ताभ्यो वृश्च्यते पापीयान्भवति यो यथादे-
वतं न देवताभ्य आ वृश्च्यते वसिष्यान्भवत्या-
ग्नेय्यर्चाऽऽग्नीममभि भूशेद्वैष्णव्या हविर्धान-
माग्नेय्या सुधौ वायव्यया वायव्याग्नौन्द्रिया
सदो यथादेवतमेव यज्ञमुप चरति न देवताभ्य
आ वृश्च्यते वसिष्यान्भवति युनज्मि ते पृथिवी
ज्योतिषा सह युनज्मि वायुमन्तरिक्षेण (१)
ते सह युनज्मि वाचर सह सूर्येण ते युनज्मि
तिस्रो विपृचः सूर्यस्य ते । अग्निर्देवतां मायत्री
छन्द उपा२शोः पार्त्रमासि सोमो देवतां त्रिष्टु-
प्छन्दोऽन्तर्यामस्य पार्त्रमासिन्द्रो देवता जगती
छन्द इन्द्रवायवोः पार्त्रमासि बृहस्पतिर्देवताऽ-
बृहत्छन्दो मित्रावरुणयोः पार्त्रमास्यश्विनौ
देवता पृक्किश्छन्दोऽश्विनोः पार्त्रमासि सूर्यो

(अग्निमर्शनविधौ मन्त्रविशेषाणां आभिधानम्)

देवता बृहती (२) छन्दः शुक्रस्य पात्रमसि
 चन्द्रमा देवता सतो बृहती छन्दो मन्थिनेः
 पात्रमसि विधे देवा देवतोष्णिहा छन्द
 आश्रयणस्य पात्रमसीन्द्रो देवता ककुच्छन्द
 उक्त्यानां पात्रमसि पृथिवी देवता विराट्छन्दो
 ध्रुवस्य पात्रमसि (३) ।

(अन्तरिक्षेण बृहती इत्यसि रश्मिः) ।

इति छण्डस्य अग्नेर्देवतासि तिसीयस्तद्विधायां नृत्तीयाष्टके
 अथमष्टके पञ्चोत्तुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे प्रथमपाठके पञ्चोत्तुवाकः) ।

पूर्वोत्तुवाकमन्त्राणां पञ्चमे आक्षेपं भुवम् ।

अथ षष्ठ्यभिर्मर्शनविधौ मन्त्रविशेषाश्च केचिदाम्नायन्ते ।

तत्र सुत्यादिनमतप्रयोगारम्भेऽभिर्मर्शनं विधत्ते—

यो वा इति । आग्नीध्रहविर्धानदीर्क्षा मध्ये यस्य या देवता तां देवताम-
 भिक्रम्य तत्सोक्तवारे सति देवताभ्योऽवच्छिद्यते दरिद्रश्च भवति । अतस्तत्तदे-
 यतामतिशयकमन्त्रैरेव तस्य तस्याभिर्मर्शने सति नोक्तक्षीणो भवति । तांश्च मन्त्र-
 विशेषानास्त्वन्व उदाजहार—“ महासवे नृद्विज्ञाऽग्रे नयेत्याग्नीध्रमभिमृशतीर्त्तं
 विष्णुर्विचक्रम इति हविर्धानमग्न आभूत्पि पवत इति ह्युच आ वायो भूष
 शचिषा इति वायव्यात्यावा ये अग्निमिन्धत इति सदः ” इति । तेषु चत्वारो
 मन्त्राः प्रथमकाण्डे एवाऽऽम्नाता व्याख्याताश्च । अत्र च ये अग्निमिति मन्त्रस्तु
 आक्षेपमध्ये द्वितीयकाण्डस्य चतुर्थमपाठके नृत्तीयाष्टके अन्तरिक्षेयस्मिन्ननुवाक
 आम्नास्यमन्त्रसंज्ञैव व्याख्यास्यते ।

युनज्मि त इति । कल्पः—“ युनज्मि ते पृथिवीं ज्योतिषा सहेति
 इक्षिणश्च हविर्धानस्याधस्तात्तत्त्वादक्षं द्रौणकलशं सदद्यापवित्रं युनज्मि वायुप-

(अमिषमन्त्रविधीनां मन्त्रविशेषाणां चाभिधानम्)

स्वरिक्षेण वे सहेत्युत्तरस्थ हविर्धनस्योपतिष्ठाब्दीह व्याधकनीयं युजन्ति वाचं सह सूर्येण व इक्षि प्रधुरे पृथुसम् ॥ इति ।

अत्र सर्वत्र प्रयुज्यतीति पदमनुवर्तते । हे क्रोधाकलश ते तव स्वरूपमूर्ता प्रथिवीं व्योतिषाजग्निना सहैतास्मिन्स्थाने युजस्मि सद्यमि । हे आध्ववर्दीय वे स्वरूपमूर्त वायुं तदाध्वरेणान्वारिक्षेण सदास्मिन्स्थाने युजस्मि । उप्यसि नानाविधैर्धनैः प्रतिपाद्यत इति द्युलोको भक् । हे प्रकृज्ज्वर स्वरूपमूर्ता वाचं सूर्येण द्युलोकस्थेन सदास्मिन्स्थाने युजस्मि ।

युजन्मीति । कल्पः—“ युजन्मि विमो विप्रजः सूर्यस्य व इति सूर्यः सचा अभिमन्त्रयते ” इति ।

पृथुप्रधुरेणैवास्मिन्स्थितो याः सुचस्ता विप्रजः परस्परसंपर्करहिता यथा भवन्ति तथा सूर्यस्य तव प्रकाशेन परीक्ष्य युजन्मि ।

अग्निर्देवतेति । कल्पः—“ अग्नेवानि वायव्यान्धमिश्रशब्दाभिर्देवा गायत्री छन्दः प्रथमः प्रथमस्तीति इति ॥ इति ।

हे कृष्णमाचमिर्देवता तां रक्षतु । गायत्री छन्दस्त्वां रक्षतु । तस्मादावा-
यकस्य सोमस्यमहणस्त प्राकषति । प्रयमचरेषु तवसं मन्त्रेषु योज्यम् ।

हेतुः पृथुस्तु—

सोमो देवतेति । इन्द्रसमुद्योतितादिभिर्देवतावाचकैः यन्देशदीप्तं सौम-
रसमहणमुपलक्ष्यते । (* आग्रयणादिषु हे स्याज्जीवि संक्षेपकीमम् । यजु-
चकेनोक्तमन्त्रमिति शब्देन तत्र यजुसंक्षेपसोपसममहणमुपलक्ष्यते) ।
अस्मिन्ननुवाके पदेकाः सूर्ये मन्त्रा इदे त्वा सप्तमे त्वेदमनुवाकस्यस्येव वदव्याः ।

अत्र विनिर्धोगसंग्रहः—

“ आग्नेयस्ये नयेतीदं विष्णुरित्येव वैष्णवी ।

अग्न आर्यं चि चाग्नेयी आ वायो इति वायवी ॥

आधा ये अभिमैत्री स्याद्युजन्मीति विभिः कमाव् ।

साहच्ये देवकलशाध्वनीयौ च पूर्वभृत् ॥

सुनेमि यज्जगं सुमंशस्तमिन्सुजसुजम् ॥

* यजुश्चिन्तयति स्त. युजन्मि ।

१ छ. “व युजन्मीति । २ क. छ. “सु यो” ।

(परस्परभात्स्यप्रवृत्तयजमानयोर्नैमित्तिकयोगाभिधानम्)

अग्निरित्यादिदेशभिर्महपात्राणि संस्पृशेत् ॥

पञ्चानुवाके संशोका मन्वा एकोनविंशतिः ॥ [इति] ॥

अथ मीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

आग्नेय्याऽऽग्नीध्रमित्यग्निदेवताका ऋचोऽस्विताः ।

उपस्थाने प्रथोक्तव्याः प्रकृता एव ना उत ॥

साधारण्येन शब्दोक्तेः सर्वाभिस्तदुपस्थितिः ।

विशेष(त्रे)विधिसंक्रान्त्या प्रकृताभिरितीष्यताम् ॥

न्योतिष्ठोद्देशे श्रूयते—“आग्नेय्याऽऽग्नीध्रमुपतिष्ठते” इति । तथाऽऽग्नीध्र-
नामकस्य मण्डपस्य यदुपस्थानं तद्वया कयापि द्वाशतथीगतयाऽग्निदेवतया
संविधिन्या कर्तव्यम् । अग्निदेवता यस्या ऋचः साऽऽग्नेयीतिसाधारण्योक्तानु-
गित्येषस्याप्रक्षितेरिति चेन्नैवम् । कतुप्रकरणपठितानामाग्नयिनामृचां कतुप्र-
शुक्तव्यापारसाधनत्वं प्रकरणदेवे । कोऽसौ व्यापार इति विशेषबुभुत्सायामाग्नी-
ध्रोपस्थानरूपोऽयमिति बोधयन्नपं विधिर्विशेषयामं(त्रे) संक्रमेतीति लाघवम् ।
अपकृतानां तु कतुप्रशुक्तव्यापारसाधनत्वं तद्व्यापारविशेषत्वेत्सुममं बोध्यत इति
यौरेवम् । तस्मात्प्रकृताभिराग्नेयीभिस्तदुपस्थानम् । एवमैन्द्रया सदो वैष्णव्या
हविर्मानमित्यत्र सदोहविर्माननामकयोर्मण्डपयोरुपस्थाने प्रकृतानभिचैन्द्रीणां वैष्ण-
वीनां च प्रयोग इति द्रष्टव्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णवज्रवेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके

पञ्चानुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ तृतीयाष्टके प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

इष्टर्गो वा अर्ध्वर्युर्जमानस्येष्टर्गः सलु वै
पूर्वोऽर्ध्वः क्षीयत आसन्धान्मा मन्त्रात्पाहि
कस्वाश्विदभिर्शस्त्या इति पुरा प्रातरनुवाका-

(परस्परमात्सर्गप्रवृत्तयजमानयोर्नैमित्तिकप्रयोगाभियानम्)

जुहुयादात्मन एव तदध्वर्युः पुरस्ताच्छमे न-
 ह्यतेऽनार्थं संवेशाय त्वोपवेशाय त्वा गायत्रि-
 यास्त्रिभुवो जगत्या अभिभूतये स्वाहा प्राणा-
 पानौ मृत्योर्मी पार्त प्राणापानौ मा मा हा-
 सिष्टं देवतासु वा एते प्राणापानयोः (१)
 स्यायच्छन्ते येषां सोमः समुच्छते संवेशाय
 त्वोपवेशाय त्वेत्याहु छन्दांसि वै संवेश
 उपवेशश्छन्दोभिरेवास्य छन्दांसि वृक्ते
 प्रेतिवन्त्याज्यानि भवन्त्यभिजित्यै मरुत्वतीः
 प्रतिपदो विजित्या उभे बृहद्रथंतरे भवत इयं
 वाव रथंतरमसौ बृहदाभ्यामेवैनमन्तरैत्यथ
 वाव रथंतरं श्वो बृहदद्याश्वादेवैनमन्तरैति
 भुतम् (२) वाव रथंतरं भविष्यद्बृहद्भूता-
 श्वेवैनं भविष्यतश्चान्तरैति परिमितं वाव रथत-
 रमपरिमितं बृहत्परिमिताश्चैवैनमपरिमिताश्चा-
 न्तरैति विश्वामित्रजमदग्नी वसिष्ठेनास्पधेतां
 स एतज्जमदग्निर्विहृग्यमपश्यत्तेन वै स वसि-
 ष्ठस्येन्द्रियं वीर्यमवृक्तं यद्विहृग्यं शस्यत
 इन्द्रियमेव तदीर्यं यजमानो आतृग्यस्य वृक्ते
 यस्य भूयांसो यज्ञकृतव इत्याहुः स देवता
 वृक्त इति यथाभिष्टोमः सोमः पुरस्तात्स्यादु-
 कथ्य कुर्वीत यद्युक्थ्यः स्यादतिरात्रं कुर्वीत
 यज्ञकृतुभिरेवास्य देवता वृक्ते वसिष्ठान्म-
 वति (३) ॥

(परस्परमात्सर्ग्यपुत्रावधामानयोर्मैत्रिसिद्धप्रयोगाभिधानम्)

विमतिप्रशस्ते । एतदेवतादिकं नृपरासु नाम्मरूपेदेवको मन्त्रोः । अस्तिचमि केयेति विमतिप्रशस्तिः । तस्या विमतिप्रशस्ते तस्या संवेदशयोरवतदिभिः एवमिमेवैः अतएव अनुमतिप्रशस्तेऽस्तीति प्रशस्त्यात् । तथा विमन्मन्त्रपूर्वकोः अथमात्मनयोर्वाक्याम्वा संवेदोन्नेससन्दाभ्यां तत्कारणमिभूतानि गायत्र्यादिच्छन्दास्तुपलक्षणे । तथा सविः । संवेदमहिमनैर्जुहोति अस्व यज्ञे मयैवैश्वर्योभिः प्रतिसर्गिष्वन्मन्त्रानि च्छन्दांसि विनाशितानि भवन्ति । ततो देवतायां प्रपन्नमानसोऽस्य तन्मन्त्रानि त्वमस्म्यं निरुपद्रवः सुखेन संवेदमुपवष्टुं च प्रभुर्भक्तिः ।

अथ मात्सर्ग्यपुत्रावधयुक्तव्यान्युक्त्वोदात्तुः कर्तव्यविशेषं विधत्ते—

मेतिवन्तिति । मरुता यविः मेतिः सा येष्वाज्यस्तोत्रेषु विद्यते यानि मेति-
वन्ति । तद्वशाज्याज्यस्तोत्रेषुदातुभिरनुष्ठेयानि भवन्ति । तानि यामिषयाय
संप्रशस्ते । मात्सर्ग्यदिमिषं विहाय नित्यप्रयोगेऽग्न आयाहि वीक्ष्य इत्यादी-
न्याज्यस्तोत्राणि । मात्सर्ग्यप्रवृत्तत्वे त्वस्मिन्संसेवे म यो वाजा इत्यादीन्याज्य-
स्तोत्राणि । तत्र मतिप्रकर्षवाचिनः प्रशब्दस्य विद्यमानत्वादेवानि मेतिवन्तीत्यु-
च्यन्ते । ननु ब्राह्मणमन्य एकैको वै जनवायामिन्द्र इत्यस्मिन्ननुक्ते यो हौ
सस्सनुव इति द्वयोर्मात्सर्ग्येण प्रवृत्तं संसवन्नन्दाभिषेयं सोमयागमुपक्रम्यैवमान्ना-
तम्—“ एतिवन्त्याज्यानि भवन्त्यभिजित्यै ” इति । आभिमुख्येन गमयमेतिः ।
सा येष्वाज्येष्वस्ति तान्येतिवन्ति । अग्न आयाहीत्यस्यामृच्यगमनस्य प्रवीत-
त्वात्तदादीन्मेतिवन्त्याज्यानि । तान्येव नित्यप्रयोग इवात्रापि विधीयन्त इति
चेत् । एवं तर्हि वचनद्वयबलादीतिवतामेतिवतां चात्र समुच्चयोऽस्तु । मात्र विदित्यः
शङ्कनीयोऽपूर्वमेदेन कार्यकत्वाभावात् । मरुत्वच्छब्दो वास्त्वुदवस्ति वा मरुत्वस्यः ।
मतिवयन्ते प्रास्व्यन्त आज्यस्तोत्राणि यामिषाभिस्ताः यामिषदः । उदाहता मरु-
त्वस्य आज्यस्तोत्रेषु मतिवदो यामिषः । तस्य विमन्मन्त्र संप्रशस्ते । नित्यप्रयोगे
पृष्ठस्तोत्रे बृहत्सप्तम स्तंवरत्वात् वेत्तुमन्मन्त्राणां विमन्मन्त्रोः । इह तु संसेवे
बृहदर्थवरे समुच्चिते कार्ये ।

अथ तयोः समुच्चितयोर्वहुधा पशंसामह—

इयं वावेति । बृहदर्थवरे भूलाकादिप्राप्तिहेतुत्वात्तद्वशेन स्तुयते । तदुभयं
समुच्चित्य प्रयुज्जान आभ्यां लोकाभ्यामेनं मतिस्पर्धिनवन्तरेति प्रश्रुतं करोति ।
तथा वर्तमानदिनस्तेष्व भविष्यदिनरूपेण च ते स्तुयते । तथा सत्यस्याभावे-

(परस्परमात्सर्गप्रवृत्तयजमानयोर्नैमित्तिकप्रयोगाभिधानम्)

नद्वयादेनं च्यावयति । तथा भूतमविष्यच्छ्रेयोस्वरूपेण स्तुत्वा वाभ्यां श्रेयोभ्यामेनं च्यावयति । तथा परिमितापरिमितरूपाभ्यामपि श्रेयोभ्यां च्यावयति ।

इत्थं द्वयोः संवेशेत्यादिनाञ्च कर्तव्यमभिधाय हौत्रं कर्तव्यं दर्शयति—

विश्वामित्रेति । आ नो भद्रा इत्येतज्जित्यप्रयोगे वैश्वदेवशस्त्रगतं सूक्तं तस्य स्थाने मगन्ने वचो विह्वेष्यस्त्वित्येतत्सूक्तं मात्सर्ग्यमस्तः प्रयुज्यते । तेन प्रतिस्पर्धिना इन्द्रियसामर्थ्यं वृद्धे विनाशयति । यथा जगदधिवासिष्ठस्य वीर्यं तद्वत् । एवमुत्विज एकैकस्य कर्तव्यविशेषमुक्त्वा यजमानस्य कर्तव्यविशेषं दर्शयति—

यस्य भूयास्त इति । देवतामुद्दिश्य हविस्स्यागमार्चं यज्ञ इत्युच्यते । अङ्गोपाङ्गान्तर्हितः संपूर्णः क्रतुः । यज्ञासौ क्रतुश्चेति यज्ञक्रतुः । हविस्स्यागसागम्यस्य विश्वमानत्वाद्यज्ञोऽपि भवति । अङ्गोपाङ्गविशेषसद्भावात्क्रतुरपि भवति । यथा चतुर्वक्षः पनसवृक्ष इति सामान्यविशेषाभ्यां निर्दिश्यते तद्वत् । द्वयोः स्वर्धमामयोर्वजमानयोर्वज्ये यस्य यज्ञक्रतुरङ्गोपाङ्गैर्भूयान्भवति स यजमानः प्रतिस्पर्धिना देवान्बिनाशयति । ततो यदि प्रतिस्पर्धिना द्वादशस्तोत्रयुक्तोऽग्निहोमः परस्तादनुष्ठानसमाधौ पर्यवसितो मधेचदानीमितरः पञ्चदशस्तोत्रयुक्तमुक्थ्यं कुर्वीत । यदि प्रतिस्पर्धिना उक्थ्यः स्यात्तदानीमितर एकोनविंशस्तोत्रयुक्तमविराजं कुर्वीत । एवं सति भूयोभिः स्वकीययज्ञक्रतुभिः प्रतिस्पर्धिना देवता विनाश्य स्वयं वसुमत्तमो भवति । अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ आसन्त्येति पुरा होमः स्यात्पावरनुवाकवः ।

स्वर्धया सुन्वतः सोमं संवेशाहुविषञ्चकम् ॥

पशन्दयुक्तान्याच्यानि मरुत्वस्य उपक्रमे ।

नित्यप्रयोगादेतावान्विशेषः स्वर्धया भवेत् ॥

अथ श्रीमाता ।

इतिभाष्यायस्य १४४ पादे चिन्तितम्—

संसवादौ द्वयोरेकं पृष्ठं यद्वा समुच्चितम् ।

एकं प्रकृतिवद्विधाजितीवान्यत्र चैतरत् ॥

(उपनिषद्ग्रन्थाभिषवमन्त्राणामभिधानम्)

वचनाद्विधित्येवे साम्नी द्वे स्तोत्रबोद्धव्योः ।

नेहास्ति वत्पृष्ठ एव साहित्यं स्यात्तुर्नविधेः ॥

इदमन्वाधते—“संस्रव उभे कुर्यात्, गोस्रव उभे कुर्यात्, आभिहित्वे-
काह उभे बृहद्व्यंतरे कुर्यात् ” इति । किमत्र बृहद्व्यंतरेत्येकं पृष्ठस्तुष्टावितरद-
न्वस्तुतौ स्यात्, किंवा समुचितमुभयं पृष्ठ एवेति संशयः । प्रकृतौ द्वयोर्विक-
ल्पितत्वादेकस्मिन्मयोग एकस्य पृष्ठत्वादन्वयापि तथार्थं युक्तम् । तथा सत्त्व-
वशिष्टं ताम सर्वपृष्ठविधियन्यायेन स्तोत्रान्तरे मयोक्तव्यमिति पूर्वः पक्षः ।
सादृश्यचानामावेनात्र विधयिद्वैपम्यात्प्रकृतिवद्विकल्पे सति पूर्वविधानवैयर्थ्या-
त्समुच्चय इति राजान्तः ॥

इति श्रीमत्सामग्राचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ तृतीयाष्टके प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

नित्राभ्याः स्य देवश्चुत आयुर्मे तर्पयत
प्राणं मे तर्पयतापानं मे तर्पयत स्यानं मे तर्प-
यत चक्षुर्मे तर्पयत श्रोत्रं मे तर्पयत मनो मे
तर्पयत वाचं मे तर्पयताऽऽत्मानं मे तर्पयता-
ङ्गानि मे तर्पयत प्रजां मे तर्पयत पशून्मे तर्प-
यत गृहान्मे तर्पयत गणान्मे तर्पयत सर्वान्
मा तर्पयत तर्पयत मा (१) गणा मे मा
वि तृषन्नोषधयो वै सोमस्य विशो विशः सारु-
वै राक्षः प्रदातोरीश्वरा ऐन्द्रः सोमोऽवीश्वर्युक्
मनसा सृजाता ऋतप्रजाता भग इहः स्वाम ।
इन्द्रेण देवीवीरुधः संविदाना अर्नु मन्थन्तार

(उपांशुग्रहार्थमिषवमन्त्राणामभिधानम्)

सर्वनाम सोममित्यहोपधीभ्य एवेन० स्वयै
 विद्वाः स्वायै देवतायै निर्याच्यस्मि पुणोति
 यो वै सोमस्त्वस्मिभ्युयमावस्य (२) प्रथमेऽहः
 अः स्कन्दति त इन्ध्र्यं वीर्यं प्रजा
 पत्युर्जमानस्य निर्हन्तोस्तमहि यन्त्रयेताऽऽ-
 मास्कान्सह प्रजया सह रायस्योषेणेन्द्र्य
 मे वीर्यं मा निर्वीरित्याशिषमेवेतामा इक्षस्त
 इन्द्रियस्य वीर्यस्य प्रजयै पशूनामनिर्घाताय
 वृक्षश्चस्कन्द पुषिधीमनु धामिमं च योनि-
 मनु यश्च पूर्वः । तृतीयं योनिमनु संचरन्तं
 वृत्तं ग्रहोम्यन् सप्त होत्राः (३) ॥

(तर्कस्तमादिप्रवर्तनात् यथादृष्टो च) ।

इति छन्दोग्यजुर्वेदविधानिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
 प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽध्यायः) ।

विशेषविकल्पः प्रोक्ताः स्वर्गामुकस्य शतमे ।

अथाष्टमोऽध्यायः उपांशुग्रहार्थमिषवमन्त्राणां गन्ता उच्यते ।

कत्वः—“उत्तरस्यां वर्तन्यां होतृवमसं वसतीवरीभिरभिपूर्य निग्राम्यास्तु
 यजमाने वाचयति निग्राम्याः स्य देवभुतः” इति । दक्षिणस्य हविर्धानस्यो-
 चरस्मिन्मध्यमक्राणो वसतीवरीशब्दाभिधेयमिशदिरीमपूर्वत्वं होतृवमस्तत्रा-
 मिपूरणम् निग्राम्यामिषास्वस्वान्नीयमावास्तु मन्त्रं वाचयेत् । तत्पाठस्तु—

निग्राम्याः स्वेति० हविस्त्वमिरीक आवा इति मन्त्रेण कुम्भे नितरां
 ग्रहीयम्या अभवे निग्राम्याः । वेदेऽभ्युक्त इति देवभुतः । हे आपो यूर्ध्वं

(उपानिषद्भाष्येण मन्त्राणां मन्त्राणां मन्त्राणां)

तादृशः स्यात् । वा सूर्यं मदीयमात्मनश्चर्यत । एवं वाग्मयिन् सोमस्य ।
आत्मानं जीवम् । अङ्गानि हस्वपादाद्यवयवान् । गणान्तरान्तसङ्ख्यानं । सर्वेषां
सर्वे पुनश्चादिसमूहा यस्य मन्त्रादृशं नाम् । किमहुना वर्षयत् केयुपसंहारः ।
त्वंद्विमेव वर्षयोश्च मदीया गणान्तनुवाकविशद्विता भवन्तु । पुनश्चाङ्गकोका आत्मा-
न्यादित्यादिका मन्त्रा इदे त्वेत्थनुवाकात्पूर्वं ब्रह्मणाः । अयं तु सिद्धाः
स्थेति मन्त्रस्मादूर्ध्वं ब्रह्मणः ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ विषणो ब्रीह इत्यविषवणफलके, अञ्जीवृषं वो मनता
सुप्तस्य इति राजानमेवाभिपन्नम् ॥ इति, तमिदं मन्त्रमवतार्य व्याचष्टे—

ओषधय इति । यः सोमो राजा तस्योषधय एव विषः मजास्थानीयाः ।
अत एव ता ओषधिरूपा विषो राज्ञः पदावोरीश्वराः सोमं राजानमविष-
स्मभ्यं दातुं समर्थाः । सोमश्चेन्द्रदेवतयः । तस्मादोषधीन्वाविषयेणापीमुषमित्या-
दिमन्त्रेण सोमामिन्त्राणां युक्तम् । तस्य च मन्त्रस्यायमर्थः—हे सुजाताः सर्व-
जन्मोषकास्त्रेण ओमजन्मन्तो विशेषतश्च कृतपक्षाता मजास्थानीयाः यन्मन्त्रो-
त्पादयामो हे ओषधयो वो युष्मान्मनसाञ्जीवृषं वर्षयामः । वो युष्माकं मस
इन्द्रजन एव वयं स्वाम सवदा युष्मद्भजनरूपे कृपाणि विद्यामोक्षार्थः । इन्द्रो-
र्वीरुषः सोमवल्लीरूपा देव्य इन्द्रेण संविदाना ऐकमत्यं गताः सवन्ताम पावः-
सवनकर्मणे सोममनुपन्यन्तामिति । एतन्मन्त्रपाठोषधिरूपा सोमस्य वा
विट्स्वकीयमजा या चेन्द्ररूपा सोमस्य स्वकीयदेवता तस्याः मजाया देवता-
याथ सकाशात्सोमं विशेषेण याचित्वाऽभिषुणीति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ आ मास्कांनिदि मथमप्लवङ्गमाभिपन्नयते ” इति ।
तद्विदं विचष्टे—

यो वै सोमस्येति । आविषवणफलकयोरवस्थायाम् आपमिरिमिषुयमाणस्य
सोमस्य यः पथमोऽशुल्लेशो भूमौ पतति ॥ लेशो मजमानस्येन्द्रियादीनिःशेषेण
विनाशयितुं समर्थः । तस्मात्तत्परिहारार्थमा मास्कामित्वादिमन्त्रेण तर्पणमि-
मन्त्रयेत् । तस्य च मन्त्रस्यायमर्थः—हे भूमौ पतितोऽसौ त्वं मजया धनसमुच्चया
य सह मां प्रत्याह्वयन्पुनरापदीऽसि तस्मान्मदीयमिन्द्रियं दीप्तिं च वा निर्वन्नीतां
विनाशयेति । अनेन मन्त्रेण मजया विनाशयितुं शक्यताम् इति सूत्रकारेण सूचितम् ।

‘द्रुप्तं द्रुप्तकारेण-’ द्रुप्तश्चस्कन्देति विग्रहः । इति । आभिपन्वयत इत्य-
नुवर्तते । तमिन् मन्त्रं वदति-

द्रुप्तश्चस्कन्देति । द्रुप्तः सोमरसचिन्दुः पृथिवीमनु चस्कन्द पृथिव्या पतित
इत्यर्थः । स च द्रुप्तो हुतः चन्स्थानवयेऽनुसंचरति सुलोकेऽन्तरिक्षलोके भूलोके
च । तदेतदभिप्रेत्य स्पर्धते स्म-

“अग्नौ यस्त्वाऽऽहुतिः सम्यगादित्यभुपतिह्वते ।

आदित्वाग्नायवे वह्निर्वृष्टेरन्नं तवः यथाः ” ॥ इति ।

योऽभ्यर्च्यो वामित्यादिनाऽभिधीयते घामिर्न च योनिमनु अन्तरिक्षरूपमिदं
स्थानमनुसंचरति । यश्च पूर्वो योनिः पृथिवीमनु चस्कन्देति पूर्वोक्तस्थानावधिषः,
तमप्यनुसंचरति । तृतीयं योनिं सुलोकस्वरूपादित्यस्थानमनुसंचरति, तमिन्
चिन्दु स्थानेष्वनुसंचरन्तं द्रुप्तं जुहोमि मनसा हुतमिव भावयामि । कुत्र होम
इति तदुच्यते-अनु सप्त होत्रा इति । यस्यां दिशि द्रुप्तः पतितस्तद्व्यतिरिक्त-
होमयोग्याः सप्त दिक्षो याः सन्ति तास्वनुक्रमेण जुहोमि । यथाऽर्थं द्रुप्तो हुत
आदित्वादित्वाग्नायवेऽनुसंचरन्नुपकरोति तथा भावयामीत्यर्थः । त इत्ये मन्त्रा
वाचस्तत्रैव तत्रत्येत्पन्नादनुवाकपूर्वं द्रष्टव्याः । अत्र विनियोगसंग्रहः-

त्रिग्राभ्यास्त्रिपन्नन्तं निग्राभ्यामहणे सति ।

सामिने वाचफेत्तोमं मन्त्रयेत् सवीवृषम् ॥

आमास्कानभिमन्त्र्यांशुर्द्रुप्तो चिन्दुं तु मन्त्रयेत् ।

चत्वार इत्ये मन्त्राः स्मरन्ने त्वनुवाकके ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

मतेतिरिमसंहिवामाष्ये तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके-

हमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ तृतीयाहके प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

यो वै देवान्देवयज्ञसेनार्पयति मनुष्यान्मनु-

ष्ययज्ञेन देवयज्ञस्यैव देवेषु भवति मनुष्यय-

ज्ञात्वा मनुष्येषु बान्धवाचीनमाश्रयणाद्ग्रहान्-

(सवनाहुत्यादिमन्त्राणामभिधानम्)

ह्वीयान्नानुपाशु मृक्कीयाद्यानुध्वास्तानुपब्धि-
मतो देवानेष तदेवयशसेनार्पयति मनुष्याभ्य-
नुष्ययशसेन देवयशस्येव देवेषु भवति मनुष्य-
यशसी मनुष्येष्वग्निः प्रातःसवने पात्यस्मान्नै-
श्वानरो महिना विश्वशीघ्रः । स नः पावको
इर्विषं दधातु (१) आयुष्मन्तः सहर्मक्षाः
स्याम । विश्वे देवा मरुत इन्द्रो अस्मानस्मि-
न्नितीये सवने न जंघुः । आयुष्मन्तः प्रियमेषां
बद्धस्तो वयं देवानां सुमती स्याम । इदं तृती-
यं सवनं कवीनामुतेन ये चमसमैरयन्त ।
ते सौमन्वनाः सुर्वरानशानाः स्विष्टिं नो अभि-
वर्त्तियो नयन्तु । आयतनवतीर्वा अम्या आहु-
तयो ह्ययन्तेऽनायतना अम्या या आघारव-
तीस्ता आयतनवतीर्याः (२) सौम्यास्ता
अनायतना ऐन्द्रवायवमादायाऽऽधारमा धार-
येदध्वरो यज्ञोऽयमस्तु देवा ओषधीभ्यः पशवे
नो जनाय विश्वस्मै भुतायाध्वरोऽसि स
पिन्वस्व घृतवद्देव सोमेति सौम्या एव तदाहु-
तीरायतनवतीः करोत्यायतनवान्भवति य एवं
वेदाथो धावापृथिवी एव घृतेन व्युनक्ति ते
व्युन्ते उपजीवनीये भवत उपजीवनीयो भवति
(३) य एवं वेदेष ते रुद्र भामो यं निरया-
चयास्तं जुषस्व विदेर्गोपत्य रायस्पोष

सुवर्गोऽसंज्ञस्तस्मिन् सन्ति सः । अतः पुनस्तस्यो
 दार्यं सन्ति सः । तस्मात्तस्मिन् सन्ति सः । अतः पुनस्तस्यो
 निरक्षरस्तस्मात्तस्मिन् सन्ति सः । अतः पुनस्तस्यो
 भागिति न त्वा निरक्षरमित्यत्र वीद्वन्ति सः
 इमे सत्रमासते ते (४) । सुवर्गं लोकं न प्र
 जानन्ति तेभ्य इव आक्षेपं ब्रूहि ते सुवर्गं
 लोकं यन्तो य एषां पशवस्तास्ते । इत्य-
 न्तीति तद्वेद्योऽब्रवीत्ते सुवर्गं लोकं यन्तो य
 एषां पशव आसन्तानस्मा अददुस्तं प्रशुभि-
 श्वरन्तं यत्तवास्तौ रुद्र आऽगच्छत्सोऽब्रवी-
 म्यम वा इमे पशव इत्युर्वे (५) । महीमि-
 मान्नित्यं ब्रवीन्त वै तस्य त ईशत इत्यब्रवी-
 यद्यत्तवास्ती हीर्यते मम वै वदिति तस्मात्प्र-
 श्नास्तु नाभ्यवेत्यः सोऽब्रवीद्यज्ञे माऽऽम-
 जायते ते प्रशुभाभि मंस्य इति तस्मा एतं
 मन्थिर्नः सः स्यादमंजुहोततो वै तस्य रुद्रः
 प्रशुभाभ्यमन्यत यत्रैतमेवं विद्वान्मन्थिनः सः
 सारं जुहोति न तत्र रुद्रः प्रशुभाभि
 मन्थते (६) ॥

(व्याख्याकर्तव्यतीर्था उपजीवनीये भवत उपजीवनीया भवति
 तद्वर्गे यैरेकैकदेश न) ।

इति कृष्णयजुर्वेदोक्तचिरियसंहितायां तृतीयाष्टके

अथर्वणप्रश्नोक्तं नवमोऽनुवाकः ॥ १२॥

(सवमाहुत्यादिमन्त्राणामभिधनम्)

(अथ तृतीयकाण्डे प्रथमपाठके नवमोऽनुक्तः) ।

उपांशुग्रहसंयुक्ता मन्त्रा अष्टम ईरिताः ।

अथ नवमे सवमाहुत्यादिमन्त्रा वक्तव्याः । तत्राऽऽदौ वाक्स्मृतमन्त्राणां क्रमेण परिमुञ्च्य च ध्वनि विधत्ते—

यो वै देवानिस्मिन् देवानां यथा कीर्तिर्देवयज्ञसं तेन देवाभ्यो यजमानोऽर्चयति योजयति मनुष्यामर्चि मनुष्ययज्ञसं योजयति स स्वर्गे देवेषु मध्ये देवयज्ञसवानेव भवति । भूलोके मनुष्येषु मध्ये मनुष्ययज्ञसवानेव भवति । तदुभयसिद्धयर्थं क उपाय इति, तदुच्यते—आश्रयणग्रहादपार्थिवं पूर्वस्मिन्काण्डे यान्ग्रहासंश्रयार्थं तर्थाप्यैववापरादीन्गृह्णति सान्सर्वाणुपांशु यथा भवति तथा गृह्णीयात् । मन्त्रा यथा पार्थस्यैर्न श्रूयन्ते तथोच्यते गृह्णीयादित्यर्थः । पानाग्रयणेग्रहादूर्ध्वमावित्र उच्यतेऽस्मिन्ग्रहागृह्णीयात्तानुपनिर्मितो गृह्णीयात् । सर्वास्तिर्योपध्वनयन्मुपनिस्तथोच्यते गृह्णीयादित्यर्थः । तेनोपांशुस्मरणेन देवानां कीर्तिमाप्तिः । इदमुच्यध्वनिना मनुष्याणां कीर्तिमाप्तिः । तेनोभयेन स्वस्मापि लोकद्वये कीर्तिर्भवति ।

कल्पः—“अग्निः प्रातःसवने पात्स्मानिति संस्थिते सवन आहुतिं जुहोति ” इति । पाठस्तु—

अग्निः प्रातरिति । अवमग्निः प्रातःसवनेऽस्माभिरनुष्ठिति सत्यस्मान्पातु । देवाभ्यो विधेर्वा नराणां स्वाभित्वेन संबन्धी । महिना स्वकीयेन महिम्ना विधेर्वाभिरस्य सुखभाषकः । स तादृशोऽग्निरस्मभ्यं ब्रवीति दद्यात् धर्मं दद्यात् । कीर्तिशः, पावकः शोधयिता । पापक्षयं कृत्वाऽस्माञ्छोधयतीत्यर्थः । किं वयमायुष्मन्तो दीर्घायुषः सहमक्षा मक्षयितुमिः सर्वैः सहितान् सर्वधः स्वाम । सोऽयं प्रातःसवनसमाप्तौ होममन्त्रः ।

कल्पः—“विधे देवा परत इति संस्थिते सवन आहुतिं जुहोति ” इति । पाठस्तु—

विधे देवा इति मे परतो यथेष्टस्ते विधे देवाः सर्वे देवा अस्मिन्निष्कृते माय्यदिनेऽसकते नोऽस्मान् जसुर्मा परित्यजेयुः । वयमायुष्मन्तो दीर्घायुषो येषां देवाणां स्वोक्तानि वदन्तस्तेषां तुमवावतुमहमुक्तो स्यात् विधेय । सोऽयं माय्यदिनसवनसमाप्तौ होममन्त्रः ।

(सवनाहुत्यादिमन्त्राणामभिधानम्)

कल्पः—“ इदं तृतीयः सवनं कवीनामिति संस्थिते सवन आहुतिं जुहोति ” इति । पाठस्तु—

इदं तृतीयमिति । कवीनां विदुषामृत्विजां संबन्धि यदिदं तृतीयसवनं तदिदं देवा वसीषो वसुमत्तरं कृत्वा नोऽस्माकं या स्विष्टिः शोभनो यागस्तां स्विष्टिमभिलक्ष्य नयन्तु प्रापयन्तु । कीदृशा देवास्तदुच्यते—ये देवाश्चमसं चम-
समभ्यैरवन्त मेरितवन्तस्ते देवाः सौमन्वनाः सुभन्वन इन्द्रस्य संबन्धिन ऋगु-
नामानः सुवरानशानाः स्वर्गं प्राप्नुवन्तः । तादृशा देवा नयन्तिवन्त्वयः ।
सोऽयं तृतीयसवनसमाधौ होममन्त्रः । एतेषु मन्त्रेष्वभिः पातःसवन इत्यय-
माधो मन्त्र ओवासध्वर्षणीधृत इत्यनुवाकादूर्ध्वं द्रष्टव्यः । विधे देवा इत्ययं
द्वितीयो मन्त्रो महाः इन्द्रो नृवदित्यनुवाकादूर्ध्वं द्रष्टव्यः । इदं तृतीयः सवन-
मिति तृतीयो मन्त्रो बृहस्पतिस्ततस्मैत्यनुवाकादूर्ध्वं द्रष्टव्यः ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ अश्वरो यज्ञोऽयमस्तु देवा इति परिष्ठेयमाऽऽधारमा-
धारयति ” इति ।

परिष्ठेयशब्देन होमसाधनं काष्ठपात्रमुच्यते । तमिममाधारं विधत्ते—

आयतनवतीरिति । ह्ययाना आहुतयो द्विविधा आयतनमुक्तास्तद्वि-
त्ताम् । आधारेण व्यवस्थापितं होमस्थानं होतव्यानामायतनं यत्तद्व्यासणो
पुरोडासाद्याहुतीनामस्ति । आधारस्य प्रकरणे विहितत्वात् । सौम्या-
स्त्वर्षाध्वन्वर्षाग्रहा आचाररहितत्वादनायतनास्तद्वैन्द्रवायव्यहाद्याहुतीनाम-
प्यायतनत्वं प्राप्तम् । अवस्तद्व्यावृत्त्यर्थं यदैन्द्रवायवं होतुमादत्ते तदा दान-
हस्ते सं धृत्वा दक्षिणहस्तेनाश्वरो यज्ञ इत्यादिमन्त्रेणाऽऽधारं जुहुयात् । दक्षिणं
परिधिसंभिमन्त्रवहृत्य प्राश्नपुद्गलं सोमरसं पातयेत् । सोऽयमाधारः । मन्त्रा-
र्थस्तु—हे देवा अयमस्माकं यज्ञोऽश्वरो हिंसकरहितोऽस्तु । किमर्थमिति तदु-
च्यते—ओषधीभ्यः पशवे जनाय वास्माकं सर्वपाणिभ्यश्च हे सोम त्वमश्वरो
हिंसारहितोऽसीति घृतवत्सिञ्चेति । तत्तेन सौम्या ऐन्द्रवायवादिग्रहसंबन्धिनोऽ-
प्याहुतीरायतनवतीः करोति । यश्चैवं वेद सोऽप्यायतनवान्भवति । अपि च
घृतवदित्युक्त्या द्यावापृथिव्यावपि घृतेन विविधं क्लेदयति । ते च विविधं क्लेदिते
सत्यो सर्वेषां प्राणिनामुपजीवनीये भवतः । य एवं वेद सोऽप्युपजीवनीयो
भवति ।

(सवनाख्यादिप्रत्ययान्तराभिधानम्)

यदुक्तं सूत्रकारेण—“उत्तसर्वाभ्यविप्रस्थता बहिष्परिष्कृतं निर्वर्त्य
तस्मिन्नास्थितः सः साकं जुहोत्येष ते रुद्र भागो यं निरयाचथा इति” इति ।

पाठस्तु—

एष ते रुद्रेति । हे रुद्र क्रुद्वैव संसावस्वव भागस्ते (गः, वं) भागं
निरयाचथा देवभ्यो जिहृक्क तवैवसाधारणत्वेन याचितवानस्मि तथाचनं
ब्राह्मणे स्पष्टी भविष्यति, यं याचितं भागं सेवस्व । त्वं तु गवां पालनं धनस्य
पुष्टिं शोभनपुत्रं संवत्सरनिष्पाधानामोषधीनामविनाशं च विदेर्जानासि । तस्मात्
त्तवैवस्मर्दर्थं संपादयेत्वाभिप्रायः ।

तस्मिन् संसावहोमं विधातुं पीठिकामारचयति—

मनुः पुत्रेभ्य इति । मनोर्वहवः पुत्रास्तेषु कनिष्ठो नामानेदिष्ठनामको बालो
वेदाभ्ययनं करोति । तदानीं पिता मनुक्षेभ्यः पुत्रेभ्यः स्वकीयं वनं विभज्य
दत्तवान् । अभ्ययनपरं बालं भागरहितमकरोत् । स च बाल आगत्य केन
हेतुना मां भागरहितमकर्षीरिति पितरनभवीत् । स च पिता त्वां भागरहितं
च कृतवानस्मीत्यभवीदुक्त्वा च तस्याप्स्तुपायं पुत्रामोपदिदेश ।

अनन्तरं च पुत्रस्तेष्वभिषेकेन अग्रे जातवानित्येव दर्शयति—

अङ्गिरस इति । अङ्गिरसेनामकरोत् इमे मूर्धन्यः सचनन्ति । ते तु
स्वर्गमाप्तिं साधयन्तं नामानेदिष्ठनामकं कृष्णादीनामभिरुद्रावात्स्वर्गं न जानन्त्यत-
स्तेभ्य इदं त्वयाभ्यति अस्माविप्रतिपादकं ब्राह्मणं ब्रूहि । तेऽपि सत्ते पारिसमाप्य
स्वर्गं गच्छन्ती यामोपयुक्तेभ्योऽवशिष्टान्स्वकीयान्पुत्रान्सर्वस्तुभ्यं दास्यन्ति ।
तोऽयं भागमाप्स्युपपन्नः । इत्येवं प्रोक्तं पुत्र इदं ब्राह्मणं तेभ्योऽभिदधे । तत-
स्तदीयानवशिष्टान्पुत्रान्पुत्रैर्दत्तवान् ।

अथ नामानेदिष्ठस्य रुद्रेण सह संवादं दर्शयति—

ते पशुभिरिति । अङ्गिरोभिर्दत्तान्पशून्स्वगृहे नेतुं तदीये (यायां) यज्ञ-
भुवि यज्ञधेयैः पशुभिः संचरन्तं नामानेदिष्ठं रुद्र आगत्य पदीया एते पशव
इत्यब्रवीत् । ततः स नामानेदिष्ठो मत्समङ्गिरस इत्याम्यशब्दचपन्त इत्यब्रवीत् ।
ततः स रुद्रस्त्वम अङ्गिरस इति पशून्स्वगृहे नेतुं तदीये (यायां) यज्ञ-
भुवि यज्ञधेयैः पशुभिः संचरन्तं नामानेदिष्ठं रुद्र आगत्य पदीया एते पशव
इत्यब्रवीत् । ततः स नामानेदिष्ठो मत्समङ्गिरस इत्याम्यशब्दचपन्त इत्यब्रवीत् ।
ततः स रुद्रस्त्वम अङ्गिरस इति पशून्स्वगृहे नेतुं तदीये (यायां) यज्ञ-
भुवि यज्ञधेयैः पशुभिः संचरन्तं नामानेदिष्ठं रुद्र आगत्य पदीया एते पशव
इत्यब्रवीत् । ततः स नामानेदिष्ठो मत्समङ्गिरस इत्याम्यशब्दचपन्त इत्यब्रवीत् ।
ततः स रुद्रस्त्वम अङ्गिरस इति पशून्स्वगृहे नेतुं तदीये (यायां) यज्ञ-
भुवि यज्ञधेयैः पशुभिः संचरन्तं नामानेदिष्ठं रुद्र आगत्य पदीया एते पशव
इत्यब्रवीत् । ततः स नामानेदिष्ठो मत्समङ्गिरस इत्याम्यशब्दचपन्त इत्यब्रवीत् ।

(प्रवृत्तहोमादिमन्त्राणामभिधानम्)

मानुशामन्तरेण पशूभूमिः केनापि न प्रवेष्टव्या । यदि तत्र शिष्टपशुपेक्षाऽस्ति
तर्हि सां यज्ञे भागिर्न कुरु तवस्तुभ्यं दत्तानेतात्पशून् मारयिष्यामीति रुदोऽब्रवीत् ।
ततो नामानेदिहस्वस्मे रुद्रायैवं मन्थिनः संज्ञावमजुहोत् । मन्थिग्रहं हुत्वा
तत्पावस्थं द्रव्यशेषं परिधेर्बहिस्थापितेऽङ्गनरे हुतवान् । तवस्तुष्टो रुद्रस्वस्व
नामानेदिहस्व पशूभैव हिंसितवान् । आरूपानं परिसमाप्य विधत्ते—

यज्ञैतमेवमिति । ऐन्द्रवायवादिपुरुष्यान्तेषु ग्रहेषु गृहीतेषु ऋतुपावतोः
सौमग्रहजात्मागेवैन्द्रवायवमन्थिग्रहमचारस्य काळ(यं)तान्मपुत्र माधवश्वे-
तस्मादनुवाकात्पागेवाभ्वरो यज्ञ इत्याधारमन्त्र एव ते रुद्र माग इति संज्ञावम-
न्त्रश्च द्रष्टव्यः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते भाष्यीये वेदार्थमकाशे रुद्रायजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहितामाध्वे तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ तृतीयाहके प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

जुष्टो वाचो भूयासं जुष्टो वाचस्पतये देवि

वाक् । यद्वाचो मधुमसस्मिन्वा वाः स्वाहा

सरस्वत्यै । ऋचा स्मभिः समर्धय गायत्रेण

रथंतरम् । बृहद्रायज्रवर्तनि । यस्ते द्रुप्तः

स्कन्दति यस्ते अशुषाहुष्युतो घिषण्योरुप-

स्थात् । अध्वर्योर्वा परि यस्ते पवित्रात्स्वाहा-

कृतमिन्द्राय तं जुहोमि । यो द्रुप्तो अशुः

पतितः पूयिष्यां परिव्रापात् (१) पुरोडा-

शात्करम्भात् । धानासोमान्मन्थिन इन्द्र जु-

कात्स्वाहाकृतमिन्द्राय तं जुहोमि । यस्ते

(प्रवृतहोमादिमन्त्राणामभिधानम्)

द्रुप्तो मधुमाः इन्द्रियावात्स्वाहाकृतः पुनर-
प्येति देवान् । विशः पृथिव्याः पर्यन्तरिक्षा-
त्स्वाहाकृतमिन्द्राय तं जुहोमि । अप्ययुर्वा
कृत्विर्जा प्रथमो युज्यते तेन स्तोमो योक्तव्यः
इत्याहुर्वाग्मेमा अग्ने एत्वजुगा देवेभ्यो यज्ञो
मयि दधती प्राणाम्यजुषु प्रजां मयि (२) च
यजमाने चेत्याहु वाचमेव तर्घहमुत्ते युनक्ति
वास्तु वा एतयज्ञस्य क्रियते यव्यहर्भाहीत्वा
बहिष्पवमानः सर्पन्ति पराञ्चो हि यन्ति
पराञ्चिमिः स्तुवते वेण्यस्यर्चा पुनरेत्योप तिष्ठते
यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञमेवाकविष्णो त्वं नो अन्तमः
क्षमं यच्छ सहस्य । प्र ते धारा मधुभुत
उत्सं दुहते अक्षितमिर्याहु यदेवास्य क्षपान-
स्योपजुष्यति तदेवास्मैतेनाऽऽर्प्याययति (३) ।

(परिवापात्मजां मयि दुहते चवृद्धं च) ।

इति छणायजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाहके
प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ तृतीयाहके प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

अथारससावमन्त्रौ नवमे कथितावुभौ ।

अथ दशमे प्रवृतहोमादिमन्त्रा उपप्यन्ते ।

कल्पः—“प्रवृतः प्रवृतः प्रवृतहोमो जुहोति जुष्टो वाचो भूवासृचा
स्तोमः समर्चयेत्येताभ्याम् ॥ इति ।

एते काण्डे यद्विहितमृत्विजो वृणीते उन्दास्तेव वृणीव इति, एव नो नो
वृणो भवति तेन तेनेमो होमो कर्तव्यो । एव प्रथममन्त्रपाठस्तु—

(प्रवृत्तहोमादिमन्त्राणामभिधानम्)

जुहो नाच इति । अहं वाग्देवतायः प्रियो भूयासं, तथा वाचां वाचको यो देवस्तस्यापि प्रियो भूयासम् । हे वाग्देवि शब्दस्वपाया वाचः संबन्धि यन्मधुरं पदोत्तरिदम्भा मां मां स्थापय । तस्त्वती तुभ्यश्चैतच्छ्रुतमस्तु ।

द्वितीयमन्त्रवाचस्तु—

अथा स्वोममिति । हे वाग्देवि कृचा योजिमृतयाः त्वोमं स्तोमं सामा-
मुचिं वा समर्चय समर्च्य कुरु । वथा गायत्रेण साम्ना सहितं रथंवरं साम
समर्चय । गायत्रस्य धर्तनी मार्गी यस्य ब्रह्मः—साम्नेस्तद्गायत्रवर्तनि । वादशं
पथा भवति तथा ब्रह्मसामं समर्चय । कर्मानुष्ठानाय वृत्तेषु करिषु कवसामा-
दिगतं यदैकत्वं जतरिदस्य समर्च्य कृचि वि तात्पर्यार्थः ।

कृत्वाः—यस्ते द्रप्सो यो द्रप्स इत्येतैः यत्किमन्व-वेष्टुमस्तोमाज्जुहोति ॥
इति । यस्ते द्रप्स इत्येतद्वयोः प्रतीकं तत्सम्यो मन्त्रास्तेमन्त्रैः एवमानार्थं प्रस-
रणत्पूर्वं जुहुयात् । वेमुषान्तवहोतारं च हुत्वा बाह्विष्यदमानवन्माध्यदिनं एव-
मानं प्रसर्पन्तीति सूत्रकारणोक्तत्वात् । तत्र प्रथमोच्यमाह—

यस्ते द्रप्स इति । हे सोम त्वं तेमन्त्री यो द्रप्सो तस्मिन् दुरथवांश्चुर-
विषवणफल्गुमोक्षस्वावृष्टरभागास्त्वेन्दति—भूमौ पश्यत्यवस्य्योर्बाहुभ्युतः
स्कन्दति । अथवा यस्ते रसजिन्दुः पवित्रादशापवित्राद्वा भूमौ पतति तं द्रप्सं
तं चांशुमित्राय स्वाहाकृतं स्वाहाकारेण समर्पितं कृत्वा जुहोमि ।

अथ द्वितीयोच्यमाह—

यो द्रप्स इति । परिषादीनि त्वमपि पुरोडाशप्रव्याणि । परिषापो
छाजानां समूहः । पुरोडाशः प्रसिद्धः करम्भः संकवेः । धाना भुष्टयवण्डुछाः ।
सोमः प्रसिद्धः । धानाश्च सोमश्च धानासोमं तस्मात् । मन्थी शुक्रश्च ग्रही ।
हे इन्द्रोक्तानां परिषादीनां संकाशाद्यो द्रप्सो भूमौ पतितो यथांशुर्भूमौ
पतितस्त्वं द्रप्सं तं चांशुं स्वाहाकारेण समर्पितं कृत्वा तुभ्यमित्राय जुहोमि ।

अथ तृतीयोच्यमाह—

यस्ते द्रप्स इति । हे सोम यस्ते द्रप्सो यद्युमानां वृष्यवानिन्द्रि-
यवानिन्द्रियवृद्धिकारी मया स्वाहाकृतः सन्दिबो वा प्रथिव्या वाज्जेरिस्तादा
परिवः पतितस्तत्तत्स्वात्सर्वस्मादागत्य पुनर्देवान्प्रेति जायते स द्रप्समित्राय
स्वाहाकारेण समर्पितं कृत्वा जुहोमि ।

(कासांश्चित्पुरोनुवाक्यानामभिधानम्)

अथैव तथा प्रवृत्ते पक्षेण दुहताम् । एतेन मन्त्रपाठेन पूर्वेषु पात्रेषु शुद्धि-
 रस्यास्य सोमस्य यदेव स्वरूपं शिरावस्थानेनोपशुष्यति तत्तत्तन्माप्स्यति तमेव
 मयसि । स ते माण इत्यस्मिन्ननुवाके स यज्ञपतिराशिषेति मन्त्रेण पशोः शो-
 ष्यामञ्जनं विहितम् । घृतेनाकाशेति मन्त्रेण पशोः शिरस्यञ्जनं विहितं, तयो-
 र्भवोर्मध्यमं अतिष्ठो वृणीति इति वरणस्य विहितत्वाज्जुष्टो वाच इत्यादिकौ
 मयुतहोममन्त्रौ तयोरञ्जनमन्त्रयोर्मध्ये द्रष्टव्यौ । कतुमहमहणात्पूर्वं बहिष्यन्मान-
 स्थानुष्येत्पासदङ्गमन्त्राणां यस्ते व्रप्स इत्यादीनां मधुस्य माधवस्येतदस्मादनु-
 शाकत्वाच्चीनं स्थानं द्रष्टव्यम् । अथ विनियोगसंग्रहः—

जुष्टो द्वे प्रवतो योऽसौ जुहुयात्प्रवृताहुवी ।

यस्मिभिर्वैपुषो होमो वागध्वर्युर्मवीति हि ॥

विष्मो सोमं स्पृशेद्व मन्त्राः सप्त प्रकीर्तिताः ॥

इति मीमांसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छान्दोग्यबुर्वेदीय-

वैचिरियसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ तृतीयकाण्डके प्रथमप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः) ।

अभिमा रयिमश्नवत्पोषमेव दिवेदिवे । य-

ज्ञसं वरिवत्तमम् । गोमांश् अग्नेऽर्विमांश् अम्बी

यज्ञो नृवत्संस्ता सदमिदं प्रमुष्यः । इडावांश्

पशो अंसुर प्रजावांश्दीर्घो रयिः पृथुनुन्नः सभा-

वान् । आ व्यायस्व सं ते । इह स्वहारम-

मियं विश्वरूपमुप ह्वये । अस्माकमस्तु केव-

लः । तन्नस्तुरीपमर्ध पोषयितु देवं त्वष्टर्वि-

रराणः स्वस्व । यतो वीरः (१) कर्मण्यः

सुदक्षो युक्तग्रीवा जायते देवकामः । शिवस्व-

व्ररिहाऽऽ गहि विभुः पार्थ उत त्मना । यज्ञे-

(कासोचित्तुरोनुवाक्यानामभिधानम्)

यज्ञे न उदव । पिशङ्करूपः सुभरो वयोधाः
 झडी धीरो जायते देवकायः । प्रजां त्वहा
 वि प्यतु नामिमस्मे अथा देवानामप्येतु पाथः ।
 प्र जो देव्या नो दिवः । पीपिवास्त सरस्वतः
 स्तनं यो विश्वदर्शतः । धक्षीमहि प्रजामिगम
 (२) ये ते सरस्व ऊर्मयो मधुमन्तो घृतक्षुतः
 तेषां ते सुम्नमीमहे । यस्य व्रतं पशवो यस्मि
 त्वे यस्य व्रतमुपातिष्ठन्त आपः । यस्य व्रते
 पुष्टिपत्तिमिविष्ठस्त सरस्वन्तमवसे हुवेम । दि-
 म्य सुपर्णं बयसं बहुन्तमपो गर्भं वृषममोषधी-
 नाम् । अमीपतो वृद्ध्या तर्पयन्तं त सरस्व-
 न्तमवसे हुवेम । सिनीवाल्लि पृथुमुके वा देवा-
 नामासि स्वसा । जुपस्य हव्यम् (३) आहुतं
 प्रजां देवि विविडुडि नः । या सुपाणिः स्वह-
 गुरिः सुपूमा बहुसर्वरी । तस्यै विश्वत्सिये हविः
 सिनीवाल्ल्ये जुहोतन । इन्द्रं यो विश्वतस्परिभ्रं
 भरः । असितवर्णा हर्यः सुपर्णा मिहो यसा-
 ना दिवमुत्पतन्ति । त आऽवब्रह्मन्सदनामि
 क्त्वाऽऽदित्युचिबी घृतेर्बुधते । हिरण्यकेशो
 रजसो विसारेऽहिर्बुनिर्वात इव प्रजीमाय ।
 शशिम्राजा उपसः (४) नवेदा यज्ञस्वतीर-
 पस्युषो न सत्याः । आ ते सुपर्णा अभिनन्त
 हवेः छण्णो नोनाव वृषमो यदीदम् । शिवा-

(कासांचित्पुरोनुवाक्यानामभिधानम्)

पि॒न्व॒य॒ य॒ज्ञा॒ न॒रो म॒रुतः॑ सि॒ञ्ज॒या म॒धु । उ॒वु
त्यं॒ चि॒त्र॒म् । औ॒र्ध॒भु॒गु॒व॒रु॒ष्टा॒धि॒म॒ज्ज॒वान॒व॒षा॒हु॒वे ।
अ॒ग्निः॑ स॒मु॒द्र॒वा॒स॒स॒म् । आ स॒वः॑ स॒वि॒तु॒र्य॒था
म॒ग॒स्ये॒व भु॒जिः॑ हु॒वे । अ॒ग्निः॑ स॒मु॒द्र॒वा॒स॒स॒म् ।
हु॒वे वा॒र्त॒स्व॒र्णं क॒विं प॒र्जन्य॑क॒न्यः॑ स॒हः । अ॒-
ग्निः॑ स॒मु॒द्र॒वा॒स॒स॒म् (८) ॥

(वीर इषः हव्यमुषसो मरुतश्च वृष्टिं भगस्य द्वादश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके

प्रथमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

प्र॒जा॒प॒ति॒रे॒व ते॒ मा॒य॒त्रो य॒ज्ञं वै प्र॒जा॒प॒तेः॑ प्रा॒जा॒प॒त्या यो वा अ॒य॒थादे॒-
व॒ताभि॒ष्टो॒ नि॒ग्रो॒र्ध्वाः स्थ॒ यो वै दे॒वाञ्जु॒ष्टोऽग्नि॒ना र॒विमे॒का॒द॒श ॥ ११ ॥

प्र॒जा॒प॒ति॒र॒का॒म॒य॒त प्र॒जा॒प॒तेर्जा॒य॒माना॒ व्या॒य॒च्छ॒न्ते म॒हा॒भि॒मान्मा॒या या॒-
यि॒नां हि॒वं॒त्वारि॑ः॒ श॒श॒ ॥ ४२ ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके

प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

ये ब॒हि॒ष्प॒व॒मा॒नाङ्ग॒म॒न्वा॒स्ते द॒श॒मे भु॒ताः ।

अथै॒का॒द॒शे का॒श्चित्पु॒रोनु॒वाक्या उ॒च्य॒न्ते ।

चि॒त्र॒या य॒जेत॑ प॒शु॒का॒म इ॒ष॒य॒व स॒धै॒तानि॑ ह॒वी॒र्न॒पि भ॒वन्ती॒ति भु॒तम् । त॒व
प्र॒थ॒म॒स्य ह॒विष॑ आ॒ग्नेय॑स्य पु॒रोनु॒वाक्या॒माह॒-

अ॒ग्नि॒ने॒ति । अ॒ने॒ना॒ग्नि॒ना र॒यिं ध॒नानि॑ अ॒श्र॒व॒त्स॒र्वो ज॒नः प्राप्नो॑ति । न
के॒वलं ध॒नस्य॑ स्वरूपमात्रं कि॒ंतु दि॒दे॒दि॒वे तस्य॑ ध॒नस्य॑ पु॒ष्टिमे॒व प्राप्नो॑ति न तु
ह्रा॒सम् । की॒दृशं॑ पोषं, य॒शसं॑ की॒र्तिक॑रं वी॒र॒व॒त्त॒मं वी॒रा अ॒स्मदी॒पाः पु॒त्रा
अ॒स्ये॒षि वी॒र॒व॒त्, अ॒ति॒श॒येन॑ त॒थावि॒धम् । त॒थै॒व या॒ज॒ण्य॒माह॒-भो॒मा॒ऽअ॒ग्ने॒ इति॑ ।

(कासांचित्तुरोनुवाक्येनाश्रयविधानम्)

हेऽमे पुनरावर्तनाय आर्ध्यमानो यज्ञ एतैर्विशेषणैर्विशिष्टो भूयात् । बहवो गावोऽस्य सन्वीक्षि गोमान् । एवमविमानश्रुतिः योज्यम् । नुवत्सस्त्रावि-
भूयैर्भुवैर्युक्ता देवाः सस्त्रायो यस्य यज्ञस्य तादृशः । सदमित्सदैवाप्रमृष्टयोऽन-
भिभवनीयः । इडाजानजवान् । प्रजावान्वह्नपत्यमदः । दीर्घः पुनः पुनरनुष्ठाना-
दाधिच्छिन्नः । रथिर्वह्नोपेतः । पृथुपृथो विरतीर्णमूलो मन्त्रेष्वनुष्ठानेषु च
मूलभूतेषु च वैकल्यरहितः । सभावानधिकलं यज्ञं द्रष्टुं भिलन्त्या विद्वत्समया
युक्तः । असुः माणः सोऽस्यास्तीत्यसुरो हेऽसुर माणवन्मम एव पुनः पुनः
आर्ध्यमानो यज्ञ उक्तविशेषणविशिष्टो भूयात् ।

द्वितीयहविषः सौम्यस्य याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति—

आ प्यायस्वेति । एतच्चोमशं चतुर्थकाण्डे आ नो हिंसीदित्यत्र व्या-
ख्यास्यते । तृतीयहविषस्वाष्टस्य पुरोनुवाक्यामाह—

इह त्वष्टारमिति । इहास्मिन्कर्मणि त्वष्टारं देवमुपह्वय आह्वयामि । क्रीड-
यामिर्धं मुख्यं विश्वरूपं विश्वानि रूपाणि गर्भं विकर्तुं योग्यानि यस्यासौ
विश्वरूपस्तम् । स च त्वष्टाऽस्माकं केदलोऽस्तु असाधारणत्वेन पादकोऽस्तु ।
तत्रैव याज्यामाह—

तजस्तुरीपमिति । हे त्वष्टर्देव तद्धतं जोऽस्मभ्यं विशेषेण स्पृश्य समर्पय ।
क्रीडशं घनं, तुरीपं तूर्णं ग्रामोतीति तुरीपम् । अद्यापि च पोषयितुं पोषयितु । त्वं
च रराणो दानशीलः । यतो यस्माद्धनादस्माभिल्लब्धाद्दीरः शूरः पुत्रो जायते ।
क्रीडशं तच्छूरत्वमिति तदुच्यते—कर्मण्यो लौकिके वैदिके च कर्मणि कुशलः ।
सुदक्षः सम्प्रमुत्ताही शीघ्रकारीत्यर्थः । मुक्ताः सोमाभिषेकार्थं ममुक्ता ग्रावाणो
यस्यासौ युक्तग्रावा सर्वदा सोम्यागस्थानुष्ठानेत्यर्थः । देवकाम इदृशः सेव-
कोऽस्माकं भूयादिति देवैः काम्यमानो देवान्वा सेवितुं स्वयं कामयते ।

तत्रैव हविषि विकल्पितां पुरोनुवाक्यामाह—

शिवस्त्वष्टरिति । हे त्वष्टस्त्वं शिवः सुखकरः सान्निहास्मिन्कर्मण्यामहि
आगच्छ । उतापि च पोषेऽस्मदीये पोषविषये त्वन्ना विभुः परनैरपेक्षयेण स्वय-
मेव समर्थः । तादृशस्त्वं तस्मिन्स्वस्मिन्पक्षे नोऽस्मानुदवोत्कर्षेण प्राप्तम् ।

तत्रैव विकल्पितां याज्यामाह—

(कस्तूरिचित्रपुरेनुवाक्यामाभाषणम्)

पिशङ्गरूप इति । यस्य त्वष्टुः प्रसादादस्माकं वीरः पुनो जायते । कीदृशीः पिशङ्गरूपः, त्रिवर्गस्य सेवितेत्यर्थः । सुभरः सुदुर्घोषकः । वयोवा कीदृश्य वयसो वासरकेश्वरंजीवीत्यर्थः । भुशी क्षिप्रकारी सत्यवादी वा । देव-
काम इति पूर्ववत् । यस्य त्वष्टुः प्रसादादीदृशो वीरो जातस्तादृशस्त्वष्टा नाभिं
पकस्य नाभिवत्पञ्चस्तां प्रजां पुत्रपौत्रादिरूपामस्मे अस्मात्तु विध्यतु विशेषेण
समर्पयतु । अद्यान्तरं देवानामपि बाधोऽजमेतु * प्राप्नोतु ।

अथ चतुर्थस्य हविषः सरस्वतीदेवताकस्य याज्यापुरोनुवाक्ययोः प्रतीके
दर्शयति—

प्र णो देवीति । प्र णो देवी सरस्वतीति पुरोनुवाक्या । आ नो दिषो
ब्रूत इति याज्या । एतच्चोभयमग्राविष्णु महीत्यत्र व्याख्यातम् ।

पञ्चमस्य हविषः सरस्वदेवताकस्य पुरोनुवाक्यामाह—

पीपिवाञ्छामिति । सरस्वतः सरस्वत्प्राप्तकस्य देवस्य यः स्वनो विश्व-
दर्शतो विश्वविषयकदर्शनोपेतः क्षुधितान्बालानिव पालयितुं जानातीत्यर्थः ।
तादृशं स्वनं यज्ञलक्षणं पीपिवांसपस्मान्दधितवन्तं प्रजां पुत्रादिरूपामिषमभं च
बुक्षामहि । यथा गौं पयो दुहन्ति तद्वदेतदेवताकं यागमनुष्टाय प्रजादिकं प्राप्ताः
स्त्वित्यर्थः । तत्रैव विकल्पितां पुरोनुवाक्यामाह—

ये ते सरस्व इति । हे सरस्वः सरस्वन्तमुद्र त्वदीया य ऊर्ध्वो मधुमन्तो
माधुर्ययुक्ता घृतश्रुतो घृतसमानमुदकं क्षारयन्तो वर्तन्ते ते त्वदीयानां तेषामूर्ध्नि
संशब्धिं मुम्ने सुखपीयेहे प्राप्नुमः । तत्रैव याज्यामाह—

यस्य व्रतमिति । यस्य सरस्वतः संवन्धि व्रतं कर्म पशवो येन्ति द्विपाद-
श्रतुष्पादश्च सर्वे पशवः प्राप्नुवन्ति । एतदीयेन कर्मणा पशवो लब्धस्त इत्यर्थः ।
तथा बुष्टिरूपं अपि वरस्य व्रतमुपतिष्ठन्ते सेवन्ते । अग्नौ पास्ताऽऽहुतिरिति
व्यज्येन बुष्टेरैककर्मताभ्यस्तापुष्टिर्नित्यं नमोपकस्य पालको व्रतमानो यस्य व्रते
निविष्टस्तदीयेन व्रतेन घनपुष्टेः सुखमत्वात्तादृशं सरस्वन्तो देवमस्माकं रक्षणाय
कुमि हवयेम । तत्रैव विकल्पितां याज्यामाह—

दिष्यन्तु इति । अत्र चतुर्थः पादः पूर्ववत् । कीदृशं सरस्वन्तम् ।
दिष्यन्तीति दिष्यं, सुपर्णं कोमनाभ्यं पक्षाभ्यामुपेतम् । वदा पक्षितत्वं धृत्वा

(कासोचितपुरोनुवाक्यानामभिधानम्)

दिवि गच्छति तदानीमेतौ पक्षौ वृक्षभ्यो । वयसं पक्षिरूपिणं, बृहन्नं महान्तम् ।
 अपां युवमं जलानां वर्षितारम् । ओषधीनां मर्मं वीक्षादिमञ्जरिरूपम् ।
 जम्भीपतो बृहथा तर्पयन्तं वृष्टिरूपेणामितः पतनारसर्वेषां तृप्तिहेतुं वायुना
 मयिमानेजलचिन्दुभिः पक्षसदृशैः पक्षिवदिवि मेघेषु गत्वा जलबाहुल्यं प्राप्य
 स्वयमेवापि वर्षिता भूवौषधीषु वीक्षादिरूपेण गर्भो भवति । पुनश्च वृष्टिरूपेण
 सर्वेषः पतन्सर्वं जगत्तर्पयतीत्यर्थः । तादृशं स्रस्वन्तमाह्वयामेत्यर्थः ।

अथ वृक्षस्य हविषः सिनीवालीदेवताकस्य पुरोनुवाक्यामाह—

सिनीवालीति । अमावस्या सिनीवालीति श्रुतत्वादमावास्यातिथ्यभिमानीनी
 देवता सिनीवाली । हे सिनीवालि या त्वं देवानां स्वसाऽसि ममिनीवद्वितका-
 रिण्यसि दर्शेहि साधनत्वात् । स्तुर्कं स्तोत्रं, पृथु स्तुर्कं स्तोत्रं यस्याः सा पृथु-
 हुका । तस्याः संबोधनं हे पृथुहुके । अनेन सिनीवाली विशेष्यते । तादृशी
 स्वमाहुतमस्माभिः सपन्तारसमर्पितं हविर्जुषस्व । हे देवि नोऽस्मभ्यं मर्णां दिदि-
 इति उपचिनु ममूतां कुर्वित्यर्थः । तत्रैव याज्यामाह—

या सुपाणिरिति । शोभनौ पाणी यस्याः सा सुपाणिः । शोभना अकु-
 ल्यो यस्याः सा स्वकुन्तिरिति । सुपमा सुष्ठु प्रसवित्री । बहुसूवरी बहूनां यज्ञानां
 सवित्री । ईदृशी या सिनीवाली तस्यै विश्वान्नमै विशां पालयिष्ये सिनी-
 वाल्यै हविर्जुहोतन हे कालिम्यजमाना जुहुत ।

ऐन्द्र उक्तयो भवतीति यदिदं सप्तमं हविः श्रुतं तत्र याज्यानुवाक्ययोः
 मपीके दर्शयति—

इन्द्रमिति । एतच्चोभयं मथमकाण्डस्य वृष्टपत्राठके व्याख्यातम् ।

इत्थं चित्रायामे याज्यानुवाक्या उक्ताः । अथ कारीरीदृशुपमुक्ता मन्त्रा उच्यन्ते ।

कल्पः—“अथाऽऽसां धूममनुमन्त्रयतेऽसितवर्णां हरयः सुपर्णा इति” इति ।

आसां करीरसकुपिण्डीनाममौ हुतानामित्यर्थः । पाठस्तु—

असितवर्णा इति । आग्निना दक्षमानाम्यः करीरसकुपिण्डीभ्यो ये निर्गता
 धूमास्ते दिवमत्पतन्ति । कीदृशा धूमाः । असितवर्णां लब्धवर्णां हरयो
 मेघनिष्पादनाय रसहरणशीलाः सुपर्णाः प्रसारिवपक्षसदृशा मेघमामिहो

(काशोचितपुरोनुवाक्यमनामभिधानम्)

मेधास्त्वद्भूता भूत्वा वसतामाः सूर्यमण्डलादिकषाच्छादयन्त्यस्ते धूमनिष्पाद्याः
स्वीदरेषु जलस्य च सदनानि स्थानानि कृत्वाऽऽववृषन्निह कर्षितुमावृत्ताः ।
आविदनन्तरमेव पृथिवी घृतैर्घृतवत्क्षरद्भिरुदकैर्व्युद्यते विशेषेण क्लियते ।

कल्पः—“ अथैनमाहवनीयेऽनुग्रहत्याथास्य धूममनुमन्त्रयते हिरण्यकेशो
रजसो विसार इति ” इति । एनं पुनर्नवायाः स्तम्भम् । पाठस्तु—

हिरण्यकेश इति । हिरण्यवर्णां आश्रिकेशस्थानीया ज्वाला येन धूमेन
सहोत्पद्यन्ते सोऽयं पुनर्नवाजन्यो धूमो हिरण्यकेशः । रजसो मेघरूपस्य
रज्जनस्य विसारे प्रसारणे निमित्तभूते सति अंहति गच्छतीत्यहिर्मेघरूपमाका-
शस्य रज्जनं प्रसारयितुं गच्छतीत्यर्थः । वात इव धुमिर्भ्रंजीमान् । यथा वायुः
कम्पमानः शीघ्रगतिर्युक्तस्तद्दमयित्यर्थः । मेधात्मा शुचिमात्रा निर्मलदीप्तिर्मेघ-
रूपेण परिणतोऽपि धूमो विद्युद्गण्या दीप्त्या युक्त इत्यर्थः । सोऽयमीदृशो
धूमोऽस्मदर्थं वृष्टिमुत्पादयत्विति शेषः । उपसः प्रभातकालस्य नवेदा नवेः
प्रकाशस्याऽऽवृत्तत्वे न विद्यते न ज्ञायतेऽनेनेति नवेदाः । सूर्योदयो यथा न
ज्ञायते तथा मेघसमुद्भिरस्त्वित्यर्थः । वास्तु सत्स्वाविष्णादिका भूमयस्तदाः सत्स्व-
निष्पादेन यशस्वतीः कीर्तिमत्यो भवन्तु । अपस्त्वयो न, अप उदकान्धात्मन
गच्छन्तीत्यपस्त्ववः । तथाविधा इव वर्तन्ते । ताश्च भूमयः सत्स्वा अनोधारम्माः
सुक्षेवा इत्यर्थः । एतातामनुग्रहाय पुनर्नवाधूमो वृष्टिं जनयत्विति शेषः ।

अस्मिन्नेव धूमाभिमन्त्रये तिस्रः शब्दो विकल्पन्ते । तत्र प्रथमा—

आ ते सुपर्णा इति । हे पुनर्मेवे ते तव संबन्धिना धूमाः सुपर्णाः पक्षि-
भदुत्पन्नशीला इवेरायिनन्त पुनर्गमनैः समन्ताद्दुदकं प्रक्षिपन्तः । तस्यो
मेघः कृष्णो नीलवर्णो वृषभो वर्षिता भूत्वा नोनाव पुनः पुनर्गमनमकरोत् । यदि
यदा यस्मिन्काले इव सर्वं प्रवर्तते तदा शिवाभिर्न सानुग्रहाभिरिव स्वयमा-
नाभिर्हस्तैर्भिरिव वृष्टिभिर्बुधो मिहो मेघ आगादामच्छति । तव कर्णं पश्यन्ति
वृष्टिधारा इति शेषः । अत्रा स्तनयन्ति अत्राणि च गर्जन्ति । ईदृशमहिमोपेतः
पुनर्नवाधूम इत्यर्थः । अथ द्वितीया—

वाग्मेवेति । उपरितनमन्त्रे मरुत इति पदं प्रयुज्यते, य एव मरुतोऽवेद-
काब्देन परामृश्यन्ते । एषां मरुतां संबन्धिनी वृष्टिर्यदसर्जि यदा सुखा भवति
तदा गर्जनसहिता विद्युन्मरुतः पति वाग्मेघ वाश्यमानेव शब्दं कुर्वतीव विधाति

(कालान्तरित्युत्प्रेक्षाकथानामभिधानम्)

निष्ठान्तरित्युत्प्रेक्षाकथानामभिधानम् । विनाशरहितानि कुर्याति बोधः । तत्र इष्टान्तः-
पशुर्न यवसे तुषे मक्षिते सति पशुरिव । मन्त्रा गवादिभ्यः पशुस्तुर्गं मक्षमित्यत्र
क्षीरपच्युतं करोति तद्वदित्यर्थः । तत्रैव शास्त्रमाह—

अग्ने भूरीशसि । हेऽग्नेऽस्यस्य मरणरहितस्य सत्रं क्षप भूरीशे तन्ना-
चाति महानि अतवेदो वेत्त स्वभ्रात्र इति त्रीणि । संतुद्धयन्त्यन्तमिवेकेकमिति ।
जातं आग्नेचीति जातवेदः । द्योतनक्षीडो देवः । स्वभ्रात्रन्वेऽन्तर्जाती तदस्मा-
रक्षति तन्महान् । किंच, मायिनां लोके साध्यायुक्तानामिन्द्रजातिक्रिययाणां
सन्निधौ सन्निधौ सन्निधौ त्वमि सम्मन्त्रस्थापितवन्तः । पूर्वमिति सन्निधौ
कृत्वा । पुरातन्वेऽन्तर्जातीनां कृत्वा सन्निधौ इत्यर्थः । त्रिभूमिन्व पृथक्पृथक्, इति
इदं संवृद्धयन्तमशिविशेषणम् । त्रिभूमिन्वति त्रिभूमयसि त्रिभूमिन्वः । पृथ-
क्पृथक् सन्निधौ पृथक्पृथक् । तत्र मक्षिते मक्षिते इति निश्चितया सः पृथक्पृथक्
तस्य बन्धुरिव स्नेहं करोतीत्यर्थः । नवसस्येवैतन्मृगयानां सन्निधौ त्रिभूमयस्य-
वेन्द्रजातिक्रिययाणां सन्निधौ सन्निधौ सन्निधौ इति सन्निधौ इति सन्निधौ इति ।

द्वितीयस्य हविषः पुरोनुवाकभाषाह—

निवो नो मृष्टिमिति । हे मरुतो नोऽस्मदर्थं मृष्टिः सक्वशादूर्ध्वं रक्षिष्य-
स्यस्यत । तत्राथस्माभुवनस्य स्याद्विमतो मृष्टो वर्षाविस्तृत्वा सन्निधौ मृष्टिः
मपिन्वतोदकधाराः सिञ्चत । हे वर्षस्त(स्त्व)मेवेन स्तनयितुना मृष्टेन मृष्टेन
सहावाङ्मेहि अम्बररश्मिषुसममच्छ । किं कृतेन । अग्रे नित्यं विष्णुः ।
मृष्टिशस्त्रम् । अस्मन्नायान्तरि दृष्टातीत्यसुरः । नोऽस्माकं विष्णुः पूजकः ।
तत्रैव शास्त्रमाह—

पिन्वन्मृष्ट इति । सुतनवः सुष्टु जलदानपरा मरुतोऽपि पिन्वन्ति निव-
न्ति । तत्र इष्टान्तः—पयो घृतवदिदथेष्वाभुव इति । पयोवदिति व्रतिप्रवृत्तयो-
भ्याहर्तव्यः । आपवन्ति यज्ञभूमीरागच्छन्तीत्याभुव क्रद्विजमानास्ये मृष्टा
विदथेषु पशेषु पयो घृतं च सिञ्चन्ति तद्वत् । अत्यशब्देऽभ्युपगच्छी । मृष्टा
चाथमेवकाण्डे मन्त्र आम्नायते—‘ अथोऽसि हयोऽस्यतोऽसि नरोऽसि ’ इति ।
निर्वचनं तद्वत्सपि पठ्यते—अथोऽसि त्प्राह । तस्मादथः सर्वान्पशून्त्वेषि
इति । वाजिशब्दो वेगवन्तं मेघमाचष्टे । अत्यं नाथमिव मिहे सेचनार्थं वाजिर्न
विनयन्ति, यथाऽथशिक्षका अभि शिक्षयन्ति एवं मरुतो वर्षार्थं मेघं विधेयी

(कासोचितपुरोनुवाक्यानामभिधानम्)

कुर्वन्तीत्यर्थः । विधेयीकृत्य चाक्षितभुपक्षघराहितं स्तनयन्तं गर्जन्तं मेघमुत्सं दुह-
न्ति निरन्तरजलप्रसवणं यथा भवति तथा वर्षयन्ति ।

तत्रैव विकल्पितामन्यां पुरोनुवाक्यामाह—

उद्यमुत इति । उदङ्कृत उदङ्कदातृस्तान्मरुत इत्येतं शाप्नुत पार्थिवत हे ऋषि-
ग्यजमानाः । वाङ्मनू । ये विधेर्धेऽपि मरुतो वृष्टिं जुनन्ति प्रयच्छन्ति । पार्थ-
शार्मा दृष्टान्तः—गदो बुभुक्षिता कन्या तुजा पीडिता सर्वा यथा क्रोशास्या-
क्रोशति । यथा मातापितरौ मृत्याक्रोशति रोदिति तथैते यजमानादयो
वृष्टिं वचसा पार्थयन्त इत्यर्थः । मरुतामनुग्रहे दृष्टान्तः—पेरुं तुज्जाना
पत्वेव जायेति । पेरुं पानादिकामां कन्यां तुज्जानाऽऽभाषणाया माधिमिरोदीः
किं तेषामिलपितृमिति वदन्ती पत्या सह जायेव । यथा मातापितरौ कन्या-
मनुगृह्णातिस्तथा मरुत ऋषिग्यजमानाननुगृह्णातीत्यर्थः ।

तत्रैव विकल्पितामन्यां याज्यामाह—

धृतेनेति । हे मरुतो धृतेन धृतसदृशेन मधुमां मधुरेण जलेन द्यावापृथिवी
लोकद्वयं समुक्षत, या आपो भूषावुक्षितास्ताभिरोषधीः पयस्वतीः सारवतीः
रुणुत कुरुत । हे नरो जलस्य नेतारो मरुतो यत्र देशे मधु मधुरमुदकं सिञ्चथ
तत्र देश ऊर्जं सारोपेवमभं सुमतिं शोभनबुद्धियुक्तां प्रजां च पितृथ सिञ्चथ
संपादयेत्यर्थः ।

अथ तृतीयस्य हविषो याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति—

उद् त्वमिति । उद् त्वं जातवेदसमिति पुरोनुवाक्या । चित्रं
देवानामीति याज्या । एतच्चोभयं प्रथमकाण्डस्य चतुर्थप्रपाठके व्याख्यातम् ।

कस्यः—पुरस्तात्स्विष्टकृतः सुवाहुतीरुपजुहोतीर्वैभृगुवच्छाचीमवानवदाहुव
इति तिराः ” इति । तत्र प्रथमामाह—

और्वभृगुवादिति । और्वादय ऋषयस्त्वद्वच्छाचीं समुद्रे वसन्तमग्निमुद्दिश्य
जुहोमीत्यर्थः । द्वितीयामाह—

आ सवमिति । सविशुः प्रसवमिव भगस्थ भोगमिव । अग्निमिरयादि
पूर्ववत् । तृतीयामाह—

(कासीचित्पुरोनुवाक्यानामभिधानम्)

हुवे वातस्वनमिति । वातवत्स्वनो ज्वालाध्वनिर्यस्य तं वातस्वनम् ।
कर्षिं विद्वांसम् । सर्वैर्मनुष्यैः पर्जन्यवत्कन्दनीयमपेक्षणीयम् । सहो यत्नवन्तं
समुद्रवाससमश्निमुदिश्य हुवे जुहोमि । अत्र विनियोगसंग्रहः—

याज्वानुवाक्ये चित्रायां क्रमात्सप्तोष्टिषु स्थिते ।
अग्न्याग्नेयेऽथ सौम्ये स्वादा प्या सं त इति द्वयम् ॥
इह त्वाष्ट्रे चतस्रः स्युः प्र ण आ न इति द्वयम् ।
सरस्वत्याः स्त्रियाः (याः) णीपि चतस्रः पुंसरस्वतः ॥
सिनीवा द्वे सिनीवाल्या इन्द्रमिन्द्रं तथैन्द्रके ।
कारीयांसितेत्युक्तं पिण्डीभूमस्य मन्त्रणम् ॥
विकल्पादिरचत्वारो वर्षाक्षा धूमन्त्रणे ।
अम्यशं छण्णवत्त्रेण पिनष्टि कन्दमाय हि ॥
त्वं धामच्छदि याज्याः स्युर्दिषो मारुतयागके ।
वैकालिकं तत्र युग्ममुतु चित्रं च सौर्यके ।
और्वचयाच्चोपहोमाः पञ्चत्रिंशदिहोदिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे प्रथमपत्राठक
एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुनर्थीश्वंतुरो देयादिद्यातीर्थमहेभरः ॥

इति श्रीपादियातीर्थमहेभरापरायतारस्य श्रीमद्भाज्यविराजपरमेभरस्य
श्रीवीरबुद्धमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विर-
चिते वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये ।
तृतीयकाण्डे प्रथमः पत्राठकः ॥ १ ॥

(पञ्चमानसकृत्यविधिः)

(अथ तृतीयपत्रके द्वितीयः प्रपाठकः) ।

(इह प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

यो वै पञ्चमानसानामन्वारोहान्विद्वान्यजतेऽनु
 पञ्चमानान् राहति न पञ्चमानेभ्योऽहं चिच्छयते
 इवेनाऽसि गायत्र्यन्ता अनु त्वाऽऽ रमे
 स्वस्ति मा सं पारक सपणोऽसि त्रिदुष्टं ह्य
 अनु त्वाऽऽ रमे स्वस्ति मा सं पारय सवाऽसि
 जगतीहन्ता अनु त्वाऽऽ रमे स्वस्ति मा सं
 पारयेत्युद्धिते (१) वै पञ्चमानानामन्वारोह-
 स्तान्य एवं विद्वान्यजतेऽनु पञ्चमानान् राहति
 न पञ्चमानेभ्योऽहं चिच्छयते यो वै पञ्चमानस्य
 संततिं वेत् पञ्चमानमुद्धेति न पुराऽऽयुषः प्र
 मीयते पञ्चमानमवति विन्दते प्रजा पञ्चमानस्य
 ग्रहा गृह्यन्तेऽथ वा अस्येतेऽगृहिता द्रोणक-
 लक्ष आधवनीयः पूतमन्त्रान्धदग्हीत्वोपाकु-
 र्यात्पञ्चमानं वि (२) छिन्वाथ चिच्छिद्य-
 मानमध्वर्योः प्राणोऽनु वि छिद्येतोपयामगं-
 हीतोऽसि प्रजापतये त्वेति द्रोणकलक्षमसि मू-
 रोदिन्द्राय त्वेसाधवनीयं विश्वेभ्यस्तथा देवेभ्य
 इति पूतभृत् पञ्चमानमेव तत्सं तनोति सर्व-
 मायुरेति न पुराऽऽयुषः प्र मीयते पञ्चमानम-
 वति विन्दते प्रजासु (३) ।

(एते वि द्वित्वारिश्च) ।

(एवमानग्रहत्रयविधिः)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाह्नके
द्वितीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे द्वितीयो प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

यस्य निःशक्तिर्वेदा यो वेदम्याऽस्तिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यावीर्यमहं वन्दे ॥

अथप्रपाठके दीक्षां गारभ्य पञ्चवीं पुरा ।

यद्वह्निष्पवमानान्तं न्यूनं तस्मैवमीरितम् ॥

यदिनिर्मातृपर्यन्तं पञ्चमानग्रहादिकम् ।

यद्वन्मूने पञ्चतौ तच्च वपुर्मेऽस्मिन्प्रपाठके ॥

अनुक्तं सूत्रकारेण—“ यस्मै हि कुरु तस्यै पर्याह तस्यै त्वुहि तस्यै मेऽ-
विदुषा इति परस्त्वादिभ्यस्त्वमानाद्यजमानो जपति दशहोतारं व्याचष्टे
पञ्चमानं च दशहोतारं जपति त्वेनोऽसि गायत्र्यह्ना इति मन्त्रमन्त्रां च
स्तीर्णीयास्तु मन्त्राणां द्वितीयं पञ्चमानं द्वितीयेन मन्त्रेण कृत्वा कृत्वा च
इति । तमिममन्वारोहजं विधत्ते—

यो यो इति । बहिष्पवमानो माध्वीविमः पञ्चमानं जायतेः सप्तमं इत्ये-
वमात्रकाः पञ्चमानप्रथमताः स्तीर्णविशेषाः सौमवेदं संपाप्ताताः पञ्चमानास्त्वान्यो
वेदमानी मन्त्रराशे इति न कदाचिदप्ये पञ्चमानिन्यो विदुषो भवति । रिपुन
इत्यादिमन्त्राः । हे बहिष्पवमानं त्वं त्वेनोऽसि त्वेनवपुर्माध्वीविमं विसृजति । गायत्र-
ह्ना गायत्रीह्नादस्कोऽप्यसि । अतस्त्वामन्वारभेऽनुक्रमेणोऽहोमि प्रथमोऽपि
विधिनेन मां संपारय सम्पत्कारं नय । तमिमं मन्त्रमुपस्थि गायतेत्यादिषु नवतु
स्तीर्णीयास्तु मन्त्राणां पञ्चम्यां स्तीर्णीयायां गौर्विमानायां जपत् । सुपर्ण

(पवमानग्रहत्रयविधिः)

इत्यादिर्द्वितीयो मन्त्रः । हे माध्यंदिन पवमान त्वं सुपर्णोऽसि सुपर्णवदुत्पतितुं समर्थोऽसि । शेषं पूर्ववत् । तमिमं मन्त्रमुच्चा ते जातमन्त्रस इत्यादिकमाध्यंदिनपवमानस्तोत्रे मध्यमायामुचि गीयमानायां जपेत् । सचेत्यादिस्तृतीयो मन्त्रः । हे आर्भेव पवमान त्वं सचाऽसि भासनमकपक्षिवत्पतितुं समर्थोऽसि । शेषं पूर्ववत् । तमिमं मन्त्रं स्वादिष्टयेत्येतस्मिन्नार्भेवपवमानाख्ये स्तोत्रे मध्यमायामुचि गीयमानायां पठे(जपे)त् ।

अथ द्रोणकलशादीनामभिपरीक्षणं विधातुं प्रस्तौति—

यो वा इति । योऽयं बहिष्पवमानादिशब्दैरभिधीयमानः स्तोत्रादिशेषत्रयस्वरूपः पवमानोऽस्ति तस्य संततिमविच्छेदप्रकारं यो यजमानो वेद स यजमानः संपूर्णमायुः प्राप्नोति । अन्मकाले कर्मणा देवैश्च परिकल्पितारसंपूर्णोदायुषः पुरा केनाप्यपमृत्युन ऽसौ न ज्ञियेत मजापशुसमृद्धश्चायं भवति । द्रोणकलशादिनामकास्यो ग्रहा इम एन्द्रायवादिग्रहवन्मन्त्रैर्गृह्यन्तामिति । तत्र तावत्पवमानस्य संबन्धिन एते ग्रहाः संततिसिद्धयर्थं गृह्यन्तामिति प्राप्तं सोऽयं पक्षो न संभवति । मन्त्रकाण्डे भ्रुवग्रहर्तुग्रहयोर्मध्ये पवमानग्रहाभ्यामां मन्त्राणामनाम्नातत्वात्पञ्चकाण्डे तद्विध्यभावाच्च । तदेवेदुष्यते—अथवा अस्मैतेऽगृहीता द्रोणकलश इत्यादिना । यद्यपि पवमानस्य संबन्धिन एते द्रोणकलशाद्यवनीपूतभूतस्तूर्णी गृहीता एव तथाऽपि मन्त्राभावादगृहीतप्रामास्तेषु चागृहीतेषूपानकरणे पवमानविच्छेदस्तस्मिन्विच्छिन्नेऽध्वर्युपाणविच्छेदः स्यादिति मन्त्रैस्तानभिमुञ्चेत् । ततश्च भोक्तविच्छेद इत्यर्थः । मन्त्रैस्तदभिपरीक्षणं विधत्ते—

उपयामेति । मन्त्रार्थस्तु हे सोमरस त्वमुपयामेन पार्थिवपात्रेण कलशेन गृहीतोऽसि । इयं वा उपयाम इति श्रुतेः पार्थिवपात्रमुपयामशब्दस्यार्थः । तेन गृहीतं त्वां मजापशुसमृद्धमभिमुञ्चापि । अनेन मन्त्रेण द्रोणकलशमभिमुञ्चेत् । उत्तरयोरपि मन्त्रयोरुपयामगृहीतोऽसीत्यनुषज्यते । तत्राऽऽध्वनीयः कलशः पूतभूतकलशाद्योपयामशब्दस्यार्थः । हे सोमरसोपयामेन मृन्मयेन भाण्डेनाऽऽध्वनीयकलशेन त्वं गृहीतोऽसि । अतस्त्वामिन्द्रार्थमभिमुञ्चापि । अनेन मन्त्रेणाऽऽध्वनीयमभिमुञ्चेत् । हे सोमरसोपयामेन मृन्मयभाण्डेन पूतभूतकलशेन गृहीतोऽस्यतस्त्वां विश्वेभ्यो देवेभ्योऽभिमुञ्चापि । अनेन मन्त्रेण पूतभूतमभिमुञ्चेत् । तेन

(सर्वननिरूपणम्)

पात्रत्रयाभिमर्शनेन पवमानस्तोनं संततं करोति । यद्यप्येषु पात्रेष्वेन्द्रवायवादि-
वत्समन्वकं ग्रहणं नास्ति तथाऽपि रसस्तेष्वस्ति । अत एव सूत्रकार आह—
' अभिषुतमध्वर्युरञ्जलिना संसिञ्चति तमुन्नेताऽन्तरेणे णो(चो)कृत्योत्तरत आच-
वनीयेऽवनयति ' इति, ' उद्गातारो द्रोणकलशं प्रतिष्ठाप्य तस्मिन्नुदीचीनदशं
पवित्रं वितन्वन्ति, पवित्रस्य यजमानो नाभिं कृत्वा तस्मिन्होतृचमसेन धारां
साधयति ' इति च, ' पूतभूतो बिल उदीचीनदशं पवित्रं वितत्स्य य आचव-
नीये राजा तमसर्वं पूतभूतपवनीय ' इति च । तदेवं त्रिषु पात्रेषु सोमरसस्मा-
नस्थितत्वादाभिमर्शनमन्त्रेण संस्कृतत्वाच्च केनापि प्रकारेण गृहीता एव पवमान-
ग्रहा भवन्ति । तेन पवमानस्य संततत्वाद्यजमानोऽप्यायुरादिकं प्राप्नोति । य
एते पूर्वोक्ता अन्वारोहमन्त्रा अभिमर्शनमन्त्राश्च मूर्धानं मधुश्चेत्यनयोरनुवाकयो-
रन्तराले द्रष्टव्याः । अत्र विनियोगसंग्रहः—

श्येनस्त्रीभ्यवमानेषु त्रिषु मन्त्रान्क्रम्याञ्जयेत् ।

प्रजेन्द्रा विश्वे मन्त्राः स्थिरुपयामादिकास्तयः ॥

तैर्द्रोणकलशादिनां स्पर्शो मन्त्रास्तु षण्मताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थपकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठकेऽ-

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ तृतीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

प्रीणि वाच सर्वनाम्यथ तृतीयं सर्वनमव
लुम्पन्त्यनं कुर्वन्त उपांशुः कृत्वोपांशु-
पात्रेऽंशुमवास्त्य तं तृतीयसर्वनेऽपिसृज्याभि
धुणुयाद्यदाप्याययति तेनांशुमयदमिधुणोति
तेमर्जिषि सर्वाण्येव तत्सर्वनाम्यंशुमन्ति शुक्र-
यन्ति समावद्वियाणि करोति द्वौ समुद्रौ वित-
तावज्जुयौ पर्यावर्तेते जठरेषु पादाः । तयोः

(सवर्गनिरूपणम्)

त्रिणि वावेति । प्रातःसवर्गः माध्यादिने सवर्गे तृतीयसवर्गः वेत्येकं सवर्गानि
 त्रीण्येवमर्थं भवन्ति । सुवते सोम एव प्रातःसवर्गे माध्यादिने च न तृतीयसवर्गे ।
 अर्जुनमेव तत्राभिप्रेयते । अत एव षष्ठकाण्डे गत्यध्याः सोमाहृत्यसवर्गके
 समभ्यन्तवति—“पदम्यां दे सवर्गे समभ्यन्तान्मुखेनैकं यन्मुखेन समभ्यन्तान्मुखेनैकं
 सवर्गे शुक्लवती प्रातःसवर्गं च माध्यादिने च तस्यास्तृतीयसवर्गं कर्त्तव्यमिति
 पुण्यमन्ति धीर्मानि हि मन्वन्ते” इति । अथैवं सति सोमाहृत्यसवर्गके तृतीय
 सवर्गे कुर्वन्तो यजमानास्तत्सवनयष्टुमन्ति किमशक्तवन्ति । सूयमे सोमोमे
 त्वस्य सवनस्यार्थस्यसंभवास्य सवनत्वं कथं सिध्यतीति तदुच्यते—उक्तं
 शुक्लं हुत्वा तस्मिन्नुपश्रुत्वा केचिदन्निपुणं सोमाहृत्य सवर्गके तृतीयसवर्गके
 यन्तं भज्जतं निपाकं तृतीयसवर्गे तृतीयसवर्गके संसृज्यमानिपुण्ययत् । यत्किञ्च
 भिद्यते तत्सर्वं वसतीवरीमिच्छतिरूप्यययययि । तेनऽऽप्ययत्नेतत्सवननदिव-
 म्भ्यन्तमिति सोमस्यसुप्तं भवति । अंशुना सहस्रमिष्यं कृत्वा निष्प्रेहनादृष्टि-
 मुक्तमपि भवति । एवं च सति तत्तथा सति तृतीयसवर्गेन सह सवर्गस्यसि
 सवर्गस्य सोमस्यसोमस्यसुप्तानि शुक्लवन्ति सूयमानसोमस्यसुप्तस्यस्यस्य सवर्ग
 तुल्यवीर्याणि कृतानि भवन्ति ।

अथानन्तरमाविनोर्मन्वयोर्धिनियोगमापस्तम्भ आह—“पसप्यन्तो यदा-
 नयेत्येव द्वौ समुद्राविति पूतभूदाधवनीयौ द्वे इवसी इति क्रोणकलशम्” इति ।

पादस्तु—

द्वौ समुद्राविति । तत्र प्रथममन्त्रेण समुद्रद्वयत्वरूपमहोरावद्वयत्वरूपं काऽऽ-
 रोप्य पूतभूदाधवनीयौ स्तुभेते । द्वौ समुद्रौ विततो विस्तीर्णाव्यप्योर्ध्वोर्ध्वो
 कदाचिद्व्यस्यन्ती । तादृशवेतो पर्यापिणाऽऽवर्तेते । तत्र दृष्टान्तः—जहरो
 सङ्गमस्योदरे पादा यथा पादसदृशा ऊर्ध्वः समुद्रमप्ये पर्यापिणाऽऽवर्तेते
 मध्यममेक आगच्छति पश्चादपर इति तथा पूतभूत्कदाचिद्व्यस्यन्ती कदाचिद्व्यस्य-
 न्ति इति पर्यायः । तौ समुद्रात्मकौ पूतभूदाधवनीयौ पुनरहोरावत्स्यो वर्तेते ।
 तयोर्ध्व्यस्यन्महोरात्मके जताः पश्यन्तोऽतिगन्ति उत्तरन्ति । अथान्यं राविस्त्वम-
 वश्यन्तो जनाः सेतुसदृशेन नीरूपेण साधनेनानियन्ति । उत्तरस्य इविर्ध्व-
 स्थोपरिहान्ति परिभ्येत्यस्थितस्याऽऽवर्तनीयस्य विरोहितत्वादपर्यन्तं इत्यु-
 च्यते । तस्मिन् इविर्ध्वस्थ मधुरे विरोधानराहिते पूतभूतोऽवस्थितत्वात्पर्यन्तं
 इत्युच्यते । यत्समने-पयसाधारकत्वादुभयोः समुद्रत्वम् । अतः तयोर्ध्वस्थ

आदिस्थातमना स्तुमते—एक आदित्यो द्वे ब्रधसी अहोरात्रे उभे वाससी
वस्तेऽहस्कार्याच्छादयति । कीदृशे ब्रधसी, सतती सातत्येनाविच्छेदेन वर्तते ।
न सद्धो रात्रेश्च मध्ये कश्चिद्विच्छेदोऽस्ति । कीदृश एक आदित्यः, केसी केश-
समानरश्मियुक्तो विश्वा भुवनानि विद्वान्तर्वाँल्लोकान्स्वरश्मिभिः प्रकाशयमानः ।
उक्तयोर्वस्वयोर्मध्ये रात्रिरूपं वस्त्रं मलिनमहोरूपं तु शुक्लम् । यदा रात्रिरूपम-
सितं वस्त्रं वसानो वर्तते तदा स्थात्परूपं तिरोभाय गच्छति । अथ जार्यै
जीर्णाय रात्रेः पश्चादनुहाय तदसितं वस्त्रं परित्यज्य शुक्लमहोरूपं धेतं वस्त्रं
पादत्ते । यथाऽऽयमादित्यः कदाचिसिरोहितो भवति कदाचिदाविर्भवत्येवमयं
ब्रौणकलशोऽपि हविर्धानस्याभस्तात्तिरोभूतो वर्तते । हारियोजनग्रहणाय तस्मा-
त्पदेशाद्बहिरानीत आविर्भवति । तस्मादयमादित्यसदृश इत्यर्थः ।

अथ यस्य सोमयागस्य प्रकरणोक्तेभ्यो मन्त्रेभ्यो विविच्यस्थान्यान्परिशि-
ष्टान्मन्त्रान्विधीश्च दर्शयितुमिदमौपानुवाक्यकाण्डमारब्धं तमिमं सोमयागं
विधातुं मस्तौति—

देवा वा इति । देवाः पूर्वमसुरविजयार्थं यज्ञे यद्यदङ्गमकुर्वन् तत्सर्वमसुरा
अपि ज्ञात्वा तथैवाकुर्वन् । ततो देवानां जयाभावे सति पुनरपि विचार्य अयो-
पायमेवं सोमार्थं महायज्ञं निश्चितवन्तः । तं च महायज्ञमसुरा यथा न जानन्ति
तथा मच्छन्मनुष्ठितवन्तः । तेष्वामिहोत्रं जुहुम इति बहिः
प्रसिद्धं कृत्वा रहसि दीक्षाजपमकुर्वन् । यस्मादग्निहोत्रं सामं प्रातर्द्विर्वह्निर्जुहोति
तस्मादभ्यन्तरे क्षीरपानरूपं अयं सामं प्रातश्चेति द्विरनुष्ठेयम् । तथा बहिः पौर्णे-
मासं यज्ञं प्रसार्याभ्यन्तरेऽग्नीषोमीयं पशुमकुर्वन् । तथा बहिर्दशसंबन्धियोग्यं
यज्ञं प्रसार्याभ्यन्तरे औज्यं सवनीयं पशुमकुर्वन् । तदश्वातुमार्यरूपं वैश्वदेवं
पर्वं बहिः प्रसार्यान्तः प्रातःसवनमकुर्वन् । तथा वरुणप्रघासां बहिः प्रसार्या-
न्तर्माभ्यर्च्य दिनं सवनमकुर्वन् । तथा साकमेवाप्यनुयज्ञं अम्बकांश्च बहिः प्रसार्या-
न्तस्तृतीयसवनमकुर्वन् । तदानीमसुरा देवैः क्रियमाणं यज्ञमनुक्रमेणावगन्तु-
मिच्छन्तदानीं बहिः प्रसारितैरग्निहोत्रादिभिर्हविर्यज्ञैर्भान्ता अन्तस्त्वं सोम्यं
सोमयागमनुक्रमेणावगत्ववन्तः । ततोऽवगन्तुमशक्ताः परस्परमिदमब्रुवन्—
इमे देवा अप्वर्षन्त्या अस्माभिर्ध्वंसितुं हिंसितुमशक्या अभूवन्निति । तच्चस्मात्का-

(सोमयागेऽभिधानम्)

रजान् ध्वंश्नेऽमेन सोमयागेनेत्यध्वर्यवं तस्य संपन्नम् । ततोऽध्वरानुष्ठानोद्देशा
विजयिनोऽभवन्नसुराश्च पराभूवः । इदानीं सोमयागं विधत्ते—

य एवमिति । अत्र विनियोगसंग्रहः—

द्वाधित्यवैशते पूतभूतं चाऽऽववनीयकम् ।

दे द्योणकलशं पश्यन्मन्त्रौ द्वाविह वर्जितौ ॥

इति भीमरत्नायणशार्ङ्गविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके
द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अथ तृतीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ।

परिभूरभिं परिभूरिभ्रं परिभूर्विश्वान्देवान्य-

रिभूर्मां सह ब्रह्मवर्चसेन स नः पवस्व शं
गवे शं जनाय शमर्वते शं राज्ञोषधीभ्योऽ-
ष्टिन्नस्य ते रयिपते सुवीर्यस्य रायस्पोषस्य
वदितारः स्याम । तस्य मे रास्व तस्य ते
मक्षीय तस्य ॥ इदमुन्मृजे प्राणाय मे वर्चोदा
वर्चसे पवस्थापानाय ध्यानाय वाचे (१)
इक्षकृतुभ्यां चक्षुभ्यां मे वर्चोदौ वर्चसे पवे-
थां श्रोत्रायाऽऽत्मनेऽङ्गेभ्य आर्युषे वीर्याय
विष्णोरिभ्रस्य विश्वेषां देवानां जठरमसि
वर्चोदा मे वर्चसे पवस्व कोऽसि को नाम
कस्मै त्वा काय त्वा यं त्वा सोमेनातीतृपं यं
त्वा सोमेनामीमदं सुप्रजाः प्रजया भूयासं
सुवीरो वीरैः सुवचां वर्चसा सुपोषः पोषैर्भि-
श्वेभ्यो मे रूपेभ्यो वर्चोदाः (२) वर्चसे

पवस्व तस्य मे रास्व तस्य ते मक्षयि तस्य
 त इदमुष्मृजे । बुभूषन्नवेक्षेतैष वै पार्जियः
 प्रजापतिर्यज्ञः प्रजापतिस्तमेव तर्पयति स एनं
 तुमो भूत्याऽमि पवते ब्रह्मवर्चसकामोऽवेक्षेतैष
 वै पार्जियः प्रजापतिर्यज्ञः प्रजापतिस्तमेव तर्प-
 यति स एनं तुमो ब्रह्मवर्चसेनामि पवत आभ-
 यावी (३) अवेक्षेतैष वै पार्जियः प्रजापति-
 र्यज्ञः प्रजापतिस्तमेव तर्पयति स एनं तुम
 आयुषाऽमि पवतेऽभिचरन्नेवेक्षेतैष वै पार्जियः
 प्रजापतिर्यज्ञः प्रजापतिस्तमेव तर्पयति स एनं
 तुमः प्राणापानाभ्यां वाचो दक्षकतुभ्यां चक्षु-
 भ्यांश्च श्रोत्राभ्यामात्मनोऽङ्गेभ्य आयुषोऽन्तरेति
 ताजकत्र धन्वति (४) ।

(वाचे रूपेभ्यो वर्चोदा आमयावी पञ्चवत्वारिंशश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

अनुवाके द्वितीये तु सोमयागविधिः स्मृतः ।

अथ तृतीयानुवाके सोमावेक्षणमुच्यते ।

कल्पः—“ परिभूरभिमिति सर्वं राज्ञानं प्राणाय म इत्युपाश्चुसवन्नं वाचे म इत्येन्द्रवाधवं दक्षकतुभ्यां म
 इति मैत्रावरुणं चक्षुभ्यां म इति शुक्रामस्थिनौ श्रोत्राय म इत्याभिनमात्मने
 म इत्याग्रयणमङ्गेभ्यो म इत्युक्थ्यमायुषे म इति ध्रुवम् ॥ इति, “वेजसे म
 ओ ॥ मे वर्चसे मे वीर्याय मे वर्चोदा वर्चसे पवस्वेत्येतैः प्रतिपन्वमविमाहा-

(सोमावेक्षणानिधानम्)

नोद्विधिनम् ” इति, “ विष्णोर्जठरमसीति द्रोणकलशमिन्द्रस्येत्याभवनीर्यं विधेर्षां देवानामिति पूतभुतं कोऽसि को नामेत्याहवनीयम् ” इति, “ विधेभ्यो मे रूपेभ्य इति सर्वे राजानम् ” इति च । नच प्रथममन्वषाठस्तु—

परिभूरभिमिति । हे सोम त्वमग्निं परिभूः परितो व्याप्तवानसि । एवमिन्द्रं विश्वान्देवांश्च व्याप्तवानसि । मां तु अश्ववर्चसेन सह तिष्ठन्तं व्याप्तवानसि । स त्वं नोऽस्मान्पवस्व शोभय । हे राजन्तस्मदीयाभ्यो गोजनाभ्यौषधीभ्यः शोभय सुखं प्रयच्छ । हे रयिपते धनपते त्वत्प्रसादाद्वयमाच्छन्नस्यानुषध्वस्तस्य सुवीर्यस्य शोभनपुत्रोपेतस्य धनपोषस्य दातारो भवाम । तस्य दानार्थिनो मम रास्व धनं देहि । तस्य तादृशस्य ते तव रसं भक्षयि काले प्राप्ते पिबानि । तस्यै पवित्रस्य ते तव प्रसादादिदम्पेक्षितं फलमुन्मृज उत्कर्षेणात्पुग्ज्वलं करोमि । अनेन मन्त्रेण सर्वं राजानं सामान्धाकरेणावेक्षते । उपरितनैस्तु मन्त्रैस्त्वत्प्राप्तं सोमं विशेषाकरेणावेक्षते । तेषां मन्त्राणां पाठस्तु—

प्राणायेति । हे उपांशुपान त्वं वर्चोदा बलप्रदोऽसि । ततो मे प्राणाशो-
च्छ्वासाय वर्चसे बलाय पवस्व मां शोभय । अपानायेत्यादिषु मन्त्रेषु मे वर्चोदा
वर्चसे पवस्वेति शेषोऽनुवज्यते । सूत्रोक्तान्यन्तर्यामपादादीनि संनोष्य शेषं पूर-
यित्वाऽपानायेत्यादयो मन्त्रा योजनीयाः । अपानो निःश्वातोऽधोवातिः ।
व्यानो विद्मद्वृत्तिः । वाक्पसिद्धा । दक्षकतू प्राणापानौ । “ प्राणो वै दक्षोऽपानः
कतुः ” इति श्रुतेः । चक्षुषी पसिद्धे । अत्र सूक्तमन्थिनोर्द्वित्वाद्बर्चोदाविति द्विव-
चनान्तत्वं द्योतयितुमनुषज्जमानस्य पुनः पाठः । श्रोत्रं पसिद्धम् । आत्मा
जीवः । अङ्गननि हस्तपादादीनि । आयुः पसिद्धम् । वीर्यं सामर्थ्यम् । विष्णो-
रिन्द्रस्येत्यनयोर्मन्त्रमोजठरमसीत्याद्यनुवज्यते । हे द्रोणकलश त्वं विष्णोर्जठर-
मसि । अनो वर्चोदास्त्वं वर्चसे मां पवस्व । एवमाहवनीयपूतभूतोर्मन्त्राविन्द्रस्य
विधेर्षां देवानामित्येतां योज्यौ । हे आहवनीय त्वं कोऽसि प्रजापति-
रूपोऽसि । को ह वै नाम प्रजापतिरिति श्रुत्यन्तरात् । तथा को नाम कः शब्दस्तव
नाम भागसाधकत्वेन सुखहेतुत्वात् । अतः कस्मै प्रजापतिनुष्ठये त्वामवेक्षे काय
सुखार्थं त्वामवेक्षे । हे आहवनीय यमेवंविधं त्वां सोमेनातीतुं सर्वितवानस्मि ।
तथा यं त्वां सोमेनामीमदं हर्षितवानस्मि । अतस्त्वत्प्रसादाद्यभया मृत्यरू-

(सोमावेक्षणानिधानम्)

पयो सुषणाः शोभनमृत्युको भूयासम् । वरैः पुनर्पौत्रादिभिः सुदीरः शोभन-
 पुनर्पौत्रादिभ्यो भूयासम् । वर्षसा यलेन सुवर्चाः शोभनबल्युको भूयासम् ।
 पौर्वर्धमादिपुष्टिभिः सुपोषः शोभनतत्पुष्टियुको भूयासम् । हे सर्वतर्पणस्त्वित्ये
 विधेभ्यो रूपेभ्यो नमः पूर्वोक्तमाणापानादिसर्वफलसिद्ध्यर्थं वर्षोदासं वर्षेण मा
 शोधयस्वैत्यादि पूर्ववत् ।

इदानीमेवैर्मन्त्रैर्भूतिमल्लववंसायुरभिवारार्थिना सोमावेक्षणं क्रमेण विधत्ते-—

बुभुषसिति । बुभुषन्भावितुमिच्छन्नेत्यर्थः । पानियः पानेऽवस्थित
 एव सोमः प्रजापतिस्वरूपः । अनेन साध्यो यज्ञोऽपि प्रजापतिस्वरूपः । अतोऽ-
 नेनावेक्षणेन तमेव प्रजापतिं तर्पयति । स च तृप्त एते यजमानमर्थैर्यायेमभितः शोभ-
 यति । एवमुत्तरेष्वपि योज्यम् । चतुर्थपर्याये त्वेनमभिवारविषयं वैरिणं भञ्जा-
 स्मी प्रजापतिः प्राणादिभ्योऽन्तरेति वैरिणं विनियोजयतीत्यर्थः । स च वैरी
 वदानीमेव प्रथमवति जियते । अत्र प्राणापानाभ्यामित्यनेन सह पौनरुक्त्यं निवा-
 रयितुं दक्षक्रतुभ्यामित्यस्य योगक्षेपाभ्यामित्यर्थो न्यारुणावर्त्यः ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

आदौ समष्टिरूपेण परिभूः सोमपीक्षते ।
 प्राणेत्युपांशुमभ्येषु मे वर्षेत्यनुषण्यदे ॥
 अपाऽऽन्तर्पौत्रादिकं व्यानं शिलां वाचैन्द्रवायवे ।
 वक्षेति भैत्रावरुणं चक्षुः शुक्रं च मन्थिनम् ॥
 भोजेत्याश्विनमात्माऽऽद्ययणमङ्गेभ्य उक्थयकम् ।
 आ ध्रुवं वी षोडशिनं विष्णोस्तु दोणकुम्भकम् ॥
 इन्द्रेत्याधवनीयारुणं जठशेषस्तयोर्द्वयोः ।
 विधे पृथभृतं कोऽसि वीक्षेताऽऽहवनीयकम् ॥
 विधे पश्येत्सर्वसोमान्मन्त्राः सप्तदशेरिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे रुष्ण्यायजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे द्वितीयपत्राठके

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(सप्तमस्तोत्रमभिधानम्)

(१०० तत आहिके द्वितीयपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

स्वस्तिर्विधमः स्वस्तिः पृथिवीः
 परुषाणः स्वस्तिः । यज्ञिया यज्ञकृतः स्व ते
 माऽस्मिन्वक्तु उप हवध्वमुप मा खावापृथिवी
 हवतामुपाऽस्तावः कस्तुभः सोमो अमिह्यं
 वेदा उम यज्ञ उप मा होमा उपहवे हवन्ता
 यमाऽस्ये नस्तमे अस्तस्य मा यज्ञोऽवापित्या-
 हवनीधमुप तिष्ठते यज्ञो वै मसः (१) यज्ञ
 वाव स तदहन्तस्मा एव नमस्तस्य सदः य
 सर्पत्यात्मनोऽनार्ये नमो रुद्राय मस्तमे अम-
 स्तस्य मा पाहीत्याभीर्ध तस्मा एव नम-
 स्तस्य सदः य सर्पत्यात्मनोऽनार्ये नम इन्द्राय
 मस्तमे इन्द्रियं मे वीर्यं मा मिधवीरिति
 होत्रीयमाशिषमेवेतामा शास्त इन्द्रियस्य वीर्य-
 स्माऽऽवाताय या वै (२) देवताः सदस्याति-
 मापयन्त यस्ता विद्वान्सर्पति न सदस्या-
 तिमाहन्ति नमोऽध्ये मस्तमे इत्याहिता वै
 देवताः सदस्यातिमाऽपीयन्ति ता य एवं विद्वान्-
 स्रपति य सदस्यातिमाहन्ति हृदे स्थः किञ्चिरे
 समीची माऽहसस्पात सूर्यो मा देवो दिव्या-
 दहसस्पात वायुरन्तरिक्षात् (३) अग्निः
 पृथिव्या यमः पितृभ्यः सरस्वती मनुष्येभ्यो
 देवी दासी मा मा सं ताप्तं नमः सर्वसे नमः

(स्फया पश्चानमन्त्राभिधानम्)

सदसस्पतये नमः सस्तीनां पुरोगाणां चक्षुषे
 नमो दिवे नमः प्रायश्चाः अहं दधिष्व्योदत-
 स्तिष्ठान्यस्य सदेने सीद याऽस्मत्पाकतर
 उज्जित उदुहृतश्च गेधं पातं मां यावापृथिवी
 अयाह्नः सदो वै प्रसपन्तम् (४) पितरोऽनु
 प्र सर्पन्ति त एनमीश्वरा हिंसितोः सदः
 प्रसृण्य दक्षिणार्धं परेक्षेताऽर्गन्त पितरः पितु-
 मानहं युष्माभिर्भूयासः सुप्रजसो मया यूयं
 भूयास्तोति तेभ्यः एव नमस्कृत्य सदः प्र सर्प-
 स्वात्मनोऽनार्त्ये (५) ॥

(मत्सो वा अन्वारक्षात्प्रसपन्तं वयस्तिष्ठन्तः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे तृतीयोऽनुवाकः) ।

कल्पः—“स्फयः स्वास्तिरित्यत्करे वेदिकरणानि परास्योपतिष्ठते ” इति ।
 पाठस्तु—

स्फयः स्वास्तिरिति । स्फयः स्वननहेतुः । विषनो भूमिषट्दनहेतुः । यज्ञो-
 स्तृणादिच्छेदनहेतुः । परशुवृक्षादिच्छेदनहेतुः । तद्यथा स्फयः स्वास्तिरविनाशहे-
 तुरस्तु । एवमितरेष्वपि योज्यम् । एतैः स्फयादिभिर्निष्पन्ना वेदिरपि नोऽस्माकं
 स्वास्तिरस्तु । हे स्फयादयो यूयं यज्ञिषा यज्ञाह्ना अतोऽत्र यज्ञकृतः स्थ यज्ञ-
 संपादका भवत । हे यूयं मामस्मिन्यज्ञ उपह्वयध्वमनुजानीत ।

कल्पः—“ उष मा यावापृथिवी इति यावापृथिवी उपाऽऽस्ताव इति
 बहिष्पवमानास्ताव कलश इति कलशं सोम इति सोममग्निरित्यग्निमुष देवा
 इति देवानुष यज्ञ इति यज्ञमुष मा होत्रा इति होत्रकाश्च येवा हवन्तां हवता-
 मिव यथाजिह्वं सर्वानुषजति ” इति । एतेषां पाठस्तु—

(स्थापनोपस्थानमन्त्राः)

उप मेति । इमे धावाप्राथम्यां मामपश्येतां मामनुजानीताम् । अवमस्तावो बहिष्पवमानदेशः । अत्र यथायोगमनुषङ्गोत्तनायोपशब्दः प्रयुक्तः । एवं द्रोणः कलशादिषु योज्यम् । तत्र तत्रोपशब्दश्चानुषङ्गोत्तनाय प्रयुक्तः । उपशब्देऽस्मिन्निष्ठुपशब्दो यज्ञस्तस्मिन् यज्ञे प्रशस्तुवाक्शणाच्छब्दादयो होत्रका मामुपशब्दन्ताम् । एतैर्भन्वैर्यथावच्छाङ्गमुपस्थाप्यम् ।

आहवनीयस्योपस्थानं विधत्ते—

नमोऽग्नये इति । नमस्कृताभावे मखं यज्ञं हन्तीति मत्सहा तस्मै मत्समेऽग्नये नमोऽस्तु । तस्य प्रसादान्मखस्य यशो यज्ञानुष्ठानकीर्तिर्धामर्यात्प्राप्नोतु । अस्मिन्मन्त्रे मत्सशब्देन यज्ञ उच्यते । यज्ञमेव सोऽभिस्तदा हन्ति यदा नमस्कृतो न क्रियते । अतस्तस्मा एव नमस्कृत्य सदःप्राप्तौ सत्यां यजमानशरीरत्वाऽऽर्तिर्न भवति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘ नमोऽग्नये मत्सन्न इत्याहवनीयं नमो रुद्राय मत्सन्न इत्याग्निं नम इन्द्राय मत्सन्न इति होत्रीयम् ’ इति । उपतिष्ठत इत्यनुवर्तते ।

तत्राऽऽहवनीयोपस्थानं विधायाऽऽग्नीध्रस्योपस्थानं विधत्ते—

नमो रुद्रायेति । आग्नीध्रिये धिष्णिषेऽवास्थितोऽग्निर्मत्सहा रुद्रस्तस्मै रुद्राय नमोऽस्तु । अनया नमस्कृत्या हे रुद्र मां पाहीत्यनेन मन्त्रेणाऽऽग्नीध्रमग्निमुपतिष्ठेत् । तस्मा इत्यादि पूर्ववत् । अयं होत्रीयस्य धिष्ण्यस्योपस्थानं विधत्ते—

नम इन्द्रायेति । परमैश्वर्ययोगाद्धोत्रीयो धिष्ण्योऽग्निरिन्द्रो यज्ञवादी तस्मै नमोऽस्तु । हे इन्द्र मदीयमिन्द्रियं दीर्यं च मा विनाशय । अनेन मन्त्रेण होत्रीयस्योपस्थाने सत्याशिषमेव प्रार्थितवानभवति । सा चाऽऽग्निरिन्द्रियस्य दीर्यस्याविनाशाय संपद्यते । उक्तमन्त्रयोपस्थानं प्रशंसति—

या वै देवता इति । आग्निरुक्तेन्द्ररूपा या देवताः सदस्यवास्थितयजमानादीनां प्राप्तयन्ति यो यजमानस्तत्कृतं विद्वांस्ता देवताः प्रसर्पति नमस्कारेण भज्यतेऽस्ती सदसि पविष्टोऽप्याहं न प्राप्नोति । तस्मान्नमोऽग्नये इत्यादीन्पूर्वोक्तान्मन्त्रान्यठेत् ।

कल्पः—‘ दृढे स्थः शिथिलः समाचा हात धावापृथिवी उपतिष्ठते सूर्यं वायुं माग्निं यमं सरस्वतीं सदसो जगज्जिह्वं शक्रं भार्गविं यथालिङ्गं सर्वशानुपजतिः ’ इति । तदः(त्र) प्रथमम्

(सप्तमोऽध्यायः)

इति सप्तमः कति । हे ब्राह्मण्यधिवी उपस्थानरहितं यत्किञ्चित् अपि
मुक्त्युपपन्नं भवति तस्यैव अनुकूलं सप्तमो दृष्टे स्थः । अत उपस्थानरहितं सप्त
मधिकं न्यूनं दत्तं पातम् । द्वितीयमन्वयादस्तु—

सुर्वै मेति । सुर्वैकामिन्वयमपि कृतादहं तो मां सुर्वै देवः शानुः ।
उत्तरमन्वयादस्तु—

वायुरिति । वायव्यमयसरस्वतीमन्त्रेषु पातिव्यनुजंजनीयम् । हे द्वारकवे
देव्यानुपस्थादरं मां युवां मा संवातमिति संतापयुक्तं मा कुरुतम् ।

नमः सकृत् इति । कल्पः—“नमः सदस इति सदो नमः सकृत्सदस्य
इति नमः नमः सत्सीमां पुरोगाणापित्युत्तिजो नमो दिवे नमः पुष्टिना
इति ब्राह्मण्यधिवी उपस्थानम् ” इति ।

सुर्वैकामिन्वये चक्षुष इतीदमन्वयम् । ऋषिर्गो यजमानस्य तस्मात्सत्सी-
माकारेण निष्पादकत्वात् । ते च स्वरव्यापारे पुरतो गच्छन्तीति पुरोगाणापित्यु-
त्तिजो नमः इत्यादिनां पातं स्वस्वमयोगाभिलाषाय नमः ।

सप्तमः—“अहं वैश्विनव्येऽथायवनाश्रयं निरुप ” इति ।

औदुम्बरां दक्षिणभागे यजमानस्याऽऽश्रयम् । अत एव सुर्वैकामिन्वय-
“अहं वैश्विनव्येऽथायवनाश्रयम् ” इति । पाठस्तु—

अहं वैश्विनव्येति । धारणसमर्थं स्थानं दिक्षुस्तुतोत्पन्नव्यवस्थैविवन्तम् ।
अहं वैश्विनव्येति । सर्वप्रदुर्गवर्कान्तिनात् । यजमानाश्रयणे सप्तमः
हे त्वया त्वमग्रेऽस्मात्स्थानादुत्तिष्ठ । योऽन्यः पुरुषोऽस्मत्पाकतो वाक्यतोऽन्य-
स्तस्यान्यस्य तदने स्थाने तिष्ठ ।

उत्तिष्ठत इति । कल्पः—“उत्तिष्ठत उदुम्बरा मेवमित्युपविशति ” इति ।
ये पुरुषा मत्तो न्यग्भूतास्ते निवन्तो न्यग्भूतेषु निरावृत्त्य विद्यमानत्वात् ।
तान्पुरुषानहमुद्देशमुद्गतोऽस्मि । येऽपि मत्त उद्गतास्ते पुरुषा उद्गन्त उत्तिष्ठ-
पुच्छन्त्यस्य विद्यमानत्वात् । तानप्यहमुद्देशमुद्गतोऽपि गम्यात् ।

पाते मेति । कल्पः—“पातं मा ब्राह्मण्यधिवी अद्याह इत्युपविश्य जपति”
इति । अद्यादिभिरुपविसे यदिदमहःशब्दवाच्यमाश्रितोऽपि पातं कृत्वा न्ये हे ब्राह्म-
ण्यधिवी पाते तस्मिन्नुहनि वैकल्पे यथा न भवति तथा रक्षतावत्त्वयः ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“आगन्त पितरः पितृमात्रादि भूतेष्वपि पितृते ॥
इति । तदेतद्विषये—

(भक्षमन्त्राभिधानम्)

सदो वा इति । सदः प्रसर्पन्तं यजमानमनु पितरः प्रसर्पन्ति तं यजमान-
मनपस्कृताः पितरो हिंसितुं यमवन्ति । अतः सदसो दक्षिणभागमपेक्षमाण
आगन्तेत्यादिमन्त्रं पठेत् । हे पितर आगन्त नः सदसः स्थानमागच्छत । आग-
तैर्युष्माभिरहं पितृभान्भूयासं यूयं च मया सुप्रजसः शोभनात्यथुका भूयास्त ।
अनेन मन्त्रेण पितृणां नपस्कृतत्वाद्यजमानस्याऽऽर्तिर्न भवति ।

अथ विनियोगसंग्रहः—

स्फय उत्करे परिक्षिप्तं स्फयं तत्रैवोपनिष्ठवे ।

उप द्युभुवी अयेषुष मा इत्यनुवज्यते ॥

आस्ता चेति स्तोत्रदेशं कलेति द्रोणकुन्मकम् ।

सोमः सोमं चाग्निरग्निमुष देवेति देवताः ॥

उप यजेति यज्ञं तमुष भवेति तु होमकान् ।

ममस्तपविधिः स्पष्टो हृते स्थो द्युभुवी भजेत् ॥

सूर्यः सूर्यं वायुर्वायुं पात्वित्येषोऽनुवज्यते ।

अग्निर्धमः सरेत्येतान्दे द्वारौ सदसो भजेत् ॥

सदो वस्त्रा चार्विण्यं द्यौर्भूर्नमः पञ्चभिः कृपात् ।

अहे तृणं निरस्योच्चीत्युगविशपात्र पा जपेत् ॥

आगन्त दक्षिणं पश्येन्मन्त्रा विंशतिरीरिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋषयजुर्वेदीय-

वैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ तृतीयाहके द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

भक्षेहि माऽऽ विश दध्यायुत्वाय शंतनु-
त्वाय रायस्पोषाय वर्चसे सुप्रजास्त्वायेहि
वसो पुरोर्वसो प्रियो मे हृदोऽस्याश्विनोस्त्वा
बाहुभ्यां सव्यासं नृचक्षंसं त्वा देव सोम
सुचक्षा अथ रुयेवं मन्द्राभिभूतिः केतुर्यज्ञानां

वाग्जुषाणां सोमस्य तुष्यतु मन्द्रा स्ववीक्ष्य-
 दितिरनाहतशष्पिणी वाग्जुषाणां सोमस्य तुष्य-
 त्वेहि विश्वचर्षणे (१) शंभुर्मयोभू स्वस्ति
 मा हरिवर्णं प्र चर कस्वे दक्षाय राघस्यो-
 षाय सुवीरतायै मा मा राजन्वि-धीमियो मा
 मे हृदि त्विषा धेधीः । कर्षणे शुष्मायाऽऽयुषे
 वचसे । वसुमद्रेणस्य सोम देव मतिविदः
 प्रातःसवनस्य गायत्र्यन्दस इन्द्रपीतस्य नरा-
 शश्सपीतस्य पितृपीतस्य मधुमत उपहृत-
 स्योपहृतो भक्षयामि रुद्रर्षद्रेणस्य सोम देव
 ते मतिविदो माभ्यांदिनस्य सवनस्य त्रिष्टुप्छ-
 न्दस इन्द्रपीतस्य नराशश्सपीतस्य (२)
 पितृपीतस्य मधुमत उपहृतस्योपहृतो भक्षया-
 म्यादित्यवद्रेणस्य सोम देवते मतिविदस्तृती-
 यस्य सवनस्य जगतीछन्दस इन्द्रपीतस्य
 नराशश्सपीतस्य पितृपीतस्य मधुमत उप-
 हृतस्योपहृतो भक्षयामि । आ ष्यायस्व
 समेतु ते विश्वतः सोम वृष्णिंयम् । भवा वाजस्य
 संगये । हिन्य मे गात्रा हरिवो गणान्मे
 मा वि तीतृषः । शिवो मे सप्तर्षिर्नृप तिष्ठस्व
 मा मेऽवाङ्नामिति (३) गाः । अपाम
 सोममभृता अभुषादश्म ज्योतिरविदाम देवा-
 न् । किमस्मान्कणवदरातिः किमु धृतिरभृत
 मर्त्यस्य । यन्म आत्मनो भिन्दाऽभूदभिस्तपु-

(मक्षमन्त्राभिधानम्)

नराऽऽहर्जातवेदा विचर्षणिः । पुनरभिध्वक्षर-
 दात्पुनरिन्द्रो बृहस्पतिः । पुनर्मे अश्विना युव-
 चक्षुरा धत्तमक्ष्योः । इष्टयजुवस्ते देव सोम
 स्तुतस्तोमस्य (४) शस्तोक्यस्य हरिवत्
 इन्द्रपतिस्य मधुमत उपहृतस्योपहृतो मक्ष-
 यामि । आपूर्याः स्थाऽऽ मां पूरयत प्रजया च
 धनेन च । एतत्ते तत ये च त्वामन्वेतसे
 पितामह प्रपितामह ये च त्वामन्वजं पितरो
 यथाभागं मन्दध्वं नमो वः पितरो रसाय नमो
 वः पितरः शुष्माय नमो वः पितरो जीवाय
 नमो वः पितरः (५) स्वधायै नमो वः
 पितरो मन्त्र्ये नमो वः पितरो घोराय पितरो
 नमो वो य एतस्मिँल्लोके स्थ युष्माश्चस्तेऽनु
 येऽस्मिँल्लोके मां तेऽनु य एतस्मिँल्लोके स्म
 युवं तेषां वसिष्ठा भूयास्त येऽस्मिँल्लोकेऽहं
 तेषां वसिष्ठो भूयासं प्रजापते न त्वदेताम्यस्यो
 विश्वा जातानि परि ता बभूव (६) यत्का-
 मास्ते जुहुमस्तज्जो अस्तु वयं स्याम पतयो
 रयीणाम् । देवकृतस्यैकसोऽवयवजन्ममसि मनु-
 ष्यकृतस्यैकसोऽवयवजन्ममसि पितृकृतस्यैकसोऽ-
 वयवजन्मस्यप्सु धीतस्य सप्तम देव ते नृभिः
 सुतस्येष्टयजुवः स्तुतस्तोमस्य शस्तोक्यस्य यो
 मक्षो अश्वसनिर्यो गोसनिस्तस्य ते पितृभि-
 र्मक्षकृतस्योपहृतस्योपहृतो मक्षयामि (७) ॥

(विश्वचरणे विष्णुर्दत्त इन्द्रवीतस्य नराशंसपतिरस्यापि स्तुवस्त्वोमस्य
जीवाम नमो वाऽपितरो नभूष चतुश्चस्वारिः शश्व) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाहके
द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

स्फमाद्युपस्थानमन्त्रा ये ते चतुर्थे समीरिताः ।

अथ पञ्चमे भक्षमन्त्रा जप्यन्ते ।

कल्पः—“ भक्षेहीति भक्षवाह्यमाणं मतीक्ष्य ” इति । पाठस्तु—

भक्षेहि मेति । हे भक्षयोग्य सोमरस त्वं दीर्घायुत्वादिसिद्धयर्थमागच्छ ना
मविश । सुखकारित्वं देहे शतनुत्वम् । हे वसो निवासहेतोऽस्मान्वासयितुमागच्छ ।
हे पुरोवसो वासयितृणां धनादीनां मध्ये प्रथमं वासयितृत्वान्मे हवो मम चित्तस्य
प्रियोऽसि ।

अश्विनोरिति । कल्पः—“ अश्विनोस्त्वा वाहुभ्यां सध्यासमिति प्रतिशृणु ” इति

हे भक्षाश्विनोर्देवानां भिषजोर्वाहुभ्यां त्वा सध्यासं गृह्णामि ।

कल्पः—“ नृचक्षसं त्वा देव सोमस्त्वेषेक्ष्य ” इति । पाठस्तु—

नृचक्षसमिति । हे सोम नृचक्षसं नृक्षष्टे पश्यति वादशं त्वां नृचक्षाः
सुहृद् दृष्टाऽहमवस्थेयमवेक्षे ।

कल्पः—“ मन्द्रामिभूतिरिति प्रातःसवने सर्वानैन्द्राभक्षयति नराशं-
सपीतस्येति नाराशंसान्द्रवद्गणस्येति माध्यन्दिने सवने सर्वानैन्द्राभक्षयति
नराशंसपीतस्येति नाराशंसानादित्यवद्गणस्येति तृतीयसवने सर्वानैन्द्राभ-
क्षयति नराशंसपीतस्येति नाराशंसान्द्रवद्गणस्येति चतुर्थसवने सर्वानैन्द्राभ-
क्षयति नराशंसपीतस्येति यथादेवतं वा ” इति ।

अत्र नाराशंसनामिकानां चमसानां लक्षणं सूचकारेणैव दर्शितम्—“ भक्षि-
तामाप्याययन्त्याप्यायस्व समेतु त इति ते नाराशंसाः ” इति । पाठस्तु—

(भक्षमन्त्रामिधानम्)

मन्त्राऽभिभूतिरिति । मुखस्थिता वाग्देवता सोमस्य जुषाणां सोमं तेवन्
माना तृप्यतु । कीदृशी वाक् । मन्त्रा हर्षहेतुः । अभिभूतिर्विघ्नानामभि-
मविषी । यज्ञानां केतुः कारणभूता । आदरार्थं पुनरपि मन्त्रेऽस्यादिना पार्थयेत् ।
मन्त्रा हर्षहेतुः । स्वर्वाचीं सुष्ठु आभिमुख्येन वर्तमाना । अदितिरस्त्वहनीषा ।
अनाहतशीर्ष्णी । शिरःशब्देन माध्याम्यात्धारम्भो लक्ष्यते । अपतिवृद्ध-
मारम्भेत्यर्थः । वागित्यादि पूर्ववत् । चर्षणयो मनुष्याः । विधे चर्षणयः
स्वभूता यस्यासौ विश्वचर्षणिः । तथाविध हे सोमेसागच्छ । कीदृशः सोमः ।
सोमः शान्तेर्मांषयिता । मयोभूः सुखस्य भावयिता । तादृशः सज्जितमन्त्रयः ।
हे हरिषर्णं हरिद्वर्णं स्वास्ति मा मचर मथा दान्तिरूपो विनाशो न भवति
तथा मां प्रविश । किमर्थं क्रतवादिसिद्धयेत्यर्थम् । दक्ष उस्तादः । हे राजन्ना
वाग्युपव्रजेण मा विषीमिषो विशेषेण मा भीषय । हृदयपुण्डरीकेऽवस्थितं मनो
हार्दि । तच्च मनस्त्वया त्वदीयया दीप्त्या मा दधीर्हीसां मां कुरु । मनसि
हितारहिते सति वृषादयः सिध्यन्ति । कुषेन्द्रियम् । शुष्मो बलम् । आयुर्दी-
र्घायुः । वर्चः कान्तिः । हे सोम देव ते तव संवन्धि यत्पातःसवनं तस्य
संवन्धी यो मधुमान्स इतरैरुपहृतोऽनुज्ञातः, तस्योपहृतस्याहमप्युपहृतो भक्षयामि ।
कीदृशस्य ते । वसुमद्वर्णस्याष्टसंख्याका वसवो यस्मिन्गणे सोऽयं वसु-
मान् । तथाविधो गणो यस्य तव । त्वं वसुमद्वर्णस्तथाविधस्य । मवि-
विदः श्रद्धायुक्तानां यजमानानां मतिं वेत्तीति मतिवित्तस्य । कीदृ-
शस्य मातःसवनस्य । गायत्र्यच्छन्दसो बहिष्पवमानादिषु मन्त्रेषु गायत्र्यात्पूर्वं
छन्दो यस्य तद्गायत्र्यच्छन्दस्तस्य । इन्द्रपीतस्येन्द्रेण पीतः सोमो यस्मिन्सवने
चदिन्द्रपीतं तस्य । नराशंसं पीतस्य पितृपीतस्येति पदद्वयं नराशंसपसुमसमक्षणा
एव प्रयोक्तव्यं नान्यत्रेत्येकः पक्षः । सर्वत्र पाठिव्यमित्यपरः पक्षः । नरैः
शस्यन्त इति नराशंसाः पितृविशेषास्तैः पीतः सोमो यस्मिन्सवने तन्नराशंस-
पीतं तस्य । अयमेवार्थः पितृपीतस्येत्यनेन स्पष्टीकृतः । रुद्रवद्वर्णस्याऽऽदित्य-
वद्वर्णस्येत्येवापि मन्त्रौ पूर्ववद्व्याख्येयी । तत्रोभयत्र मन्त्रादिरनुवर्त्यते ।

कल्पः—“ भक्षिषानाप्याययन्त्याप्यायस्व समेतु त इति ते नाराशं-
साः ” इति । पाठस्तु—

आप्यायस्वेति । हे सोम त्वमाप्यायस्व सर्वतो वर्चस्व । ते तव

वृत्तिर्देवीर्धनविक्रयः सनेन सख्यः संगच्छताम् । त्वयि राजस्यन्तस्य संगथे
संज्ञेन निर्विघ्नमकम् ।

कल्पः—“हितं मे गात्रा हरिः इति भक्षयित्वा नमिदेवास्तमि-
सुप्रसन्न इति । पाठस्तु—

हितं मे गात्रेति । हे हरिर्देव इति चणं सोम मे गात्रा ममसुखमिति हितं
पीयमानम् । भक्षयित्वा गात्रादित्तुह्यन्मा विवर्तितः सोमपाते तद्व्यापारहितोऽस्य
मुक्तः किमु तर्ह्येति चेत्तुह्यन्मा । किं त्वं शिष्यो भूत्वा समर्पयिष्यसि चेत्तु-
ह्यन्मापरिचितं मयि विद्याप्राप्त्यनुपतिष्ठस्व । तर्पयेत्तुह्यं । किं मे मयिष्यं
ममिष्यतीत्यस्या या अपोहारणं वा निर्मच्छेत्तुह्यं ।

कल्पः—“समिषाणय उजेतारं पुरस्कृत्यामतीक्ष्णयन्त्यपाय सोममिति
महीपां वदन्तः” इति ।

अतः पूर्वकाः सर्वे मन्वाः क्रतुग्रहानुवाकात्पूर्वं दृष्टव्याः । अपम सोम-
स्वयं तु मन्वोऽवमुथाकृत्वावुरुहं राजेत्यनुवाके प्रत्यस्तो वरुणस्य पाया
इत्यस्मादुपरिहृष्टव्यः । पाठस्तु—

अपाम सोममिति । वर्षं सर्वं सोमस्याम देव पीतिनामृता देवं अमृता ।
आशंसार्थविनाय भूतार्थनिर्देशः । स्योतिरादित्यस्वरूपमदृश्यं दृष्टवन्तो देवनि-
न्वादीनामिदं उच्यन्तीति । इदं शानस्मानरातिः पत्यत्पः शत्रुः किं कृणवाकिं
करिष्यति । मत्पत्यं मनुष्यशरीरधारिणो या धूर्तिहिता सेवममृत किमु अमु-
षांमत्पोर्किं नाम करिष्यति । अथवा धूर्तिरमृत, अस्मद्विषया हिता स्वयमेव
नष्टा । सा वाहरी नोऽस्मान्वावत इति किमु वक्तव्यम् । कल्पः—

“यन्म आत्मनो मिन्दाऽभूदिति मिन्दयाऽऽहवनीयमुपतिष्ठन्ते” इति । पाठस्तु—

यन्म आत्मन इति । मे मम कृत्वित्यो यदङ्गमात्मनो मिन्दाऽभूत्स्व-
त्सन्मिन्दितं हिसिन्नमभूत्, अभिस्तदङ्गं पुनराहाराहरत् । कीदृशोऽभिर्जातवेदा
जातमुत्तुञ्जं यज्ञश्चिदं वेत्तीति जातवेदाश्च विचक्षणस्तत्पुनः सप्रावातुं विचक्षणः ।
तमेव विकल्पिते मन्वान्तरमाह—

पुनराभिरिति । यज्ञे यदङ्गं न्यूनं भवति तेन यजमानस्यैव चक्षुर्दृष्टे ।

(मक्षमन्त्राभिधानम्)

“सर्वं पराभवन्तं यजमानोऽमुं पराभवति” इति अन्त्यश्रुतिः । अन्त्यश्रुतिर्नियं-
ज्ञाङ्गन्तमाधनेन यजमानाय मक्षमेव चक्षुः पुनर्दत्तवान् । अन्त्यश्रुतिः अन्त्य-
श्रुतिश्च यज्ञं समाधाय मदीयं चक्षुः पुनर्दत्तवन्तौ । अन्तिनोऽप्युपानयनं कर्तव्यं ।
यज्ञेणोऽप्युपानयनं समाधाय चक्षुः पुनर्दत्तवन्तौ ।

कल्पः—“सर्वे हारियोजनं मक्षयन्तीहयजुषस्तं देवे सोम” इति पाठस्तु—
इहयजुषस्त इति । हे सोम देव ते तव संमन्धिरसमुपहृतरनुज्ञातोऽहं
मक्षयामि । कीदृशस्य ते, इहयजुष इहयजुषानि यागसाधनानि यज्ञेन यस्य
सोऽयमिहयजुस्तस्य । स्तुताः स्तोमाः सायावृत्तिक्षणाणि स्तोत्राणि यस्य
सोऽयं स्तुतस्तोमस्तस्य । शस्तानि शंसिताऽयुक्तानि शस्तानि यस्य
सोऽयं शस्तोक्तस्तस्य । हरिर्हरितवर्णः । सोऽस्यास्तीति हरिर्वास्तस्य । इह्येण
पीवस्तस्य । मधु माधुर्यमस्यास्तीति मधुमास्तस्य । अन्त्यश्रुतिः उपहृतस्तस्य ।

कल्पः—“आपूर्वाः स्थाऽऽमा पूरयतेत्युत्तरवेद्याः शेषाऽमुष्य” इति ।
शेषानवशिष्टान्वासासोमभागान् । पाठस्तु—

आपूर्वा इति । हे धावाः सोमशेषा यूपमापूर्वाः स्थ सर्वतः पूर्वाः
स्थिताः । अतो मां प्रजया च धनेन च सर्वतः पूरयत । यन्म आत्मन
इत्यादयो मन्वा हरिरसि हारियोजन इत्यनुवाकान्ते ब्रह्म्याः ।

कल्पः—“सर्वे स्वं स्वं यमसमनुन्यन्ते धीर्मान्निरोद्धाश्चकलानुपवृण्वन्त
एतत्ते तव ये च त्वामान्वित्येतैः पविमन्वम्” इति ।

यमसमनुन्यन्ते यमसमसीधे । पाठस्तु—

एतत्ते तवैति । हे तवस्मत्पितरेश्चपुरोडाशश्चकलानुपवृण्वन्त
त्वामनुगतास्तेषामप्येतद्वचम् । पितृमहेतिमन्वे ये च त्वामान्वित्युत्तराभ्युपवृण्वन्तः ।
प्रभितामहेति मन्त्र एतत्त इति पूर्वानुपवृण्वन्तः । हे पितरः सर्वेऽपि यूप-
मसमन्वित्युपवृण्वन्तः । यथाभागं स्वस्वभागानुसारेण मन्त्रं हृष्टा भवत ।

कल्पः—“नमो यः पितरो रसायेति नमस्काराश्चपवि” इति । पाठस्तु—

नमो कर्तव्यं । हे पितरो नुम्याकं यो रसः सादस्तस्यै नमः । एवमुत्तरम् ।
शुभ्याय कलाय । जीवाय त्विवात्मने । स्वभायै मदीयमहविदांज्ये । मन्त्रे

कोशाय । कोराय शिखारूपोमकार्याय । हे पितरो युष्मभ्यमपि नमोऽस्तु ।
ये युष्मभ्यैः सहैतस्मिन्पितृलोके स्थ ते युष्माननुवर्तन्ताम् । ये युष्मस्मिन्लोके
स्थेते युयं मामनुवर्तध्वम् । अन्यैर्बहुभिः सह ये युष्मेतस्मिन्पितृलोके स्थ
तेषामन्येषां वसिष्ठा वासयितृत्वा युयं भूयास्त । ये च मनुष्या अस्मिन्लोके
मया सह स्थितास्तेषां मनुष्याणां वासयितृत्वमो भूयासम् ।

कल्पः—“ प्रजापते न त्वदेतानि प्राजापत्यवर्चा वितिष्ठन्ते ” इति ।

विशुष्य गच्छेयुरित्यर्थः । पाठस्तु—

प्रजापते नेति । हे प्रजापते त्वदन्यः कोऽपि पुरुष उत्पन्नानि तान्येतानि
विधानि न परिभूय परिभविषुं समर्थो नाभूत् । परिभवः सृष्टेरप्युपलक्षणम् ।
सृष्टिसंहारयोः शक्त इत्यर्थः । अतस्ते तव वयं यत्कामा जुहुम-
स्वत्कलमस्माकमस्तु । वयं धनानां पतयः स्वाम । एतच्चे तत्तेत्याद्या
मन्वा वाममय तनितरित्पस्मादनुवाकादूर्ध्वं ब्रह्म्याः ।

देवकृतस्येति । “ देवकृतस्यैनसोऽवयजनमसि मनुष्यकृतस्यैनसोऽवयजन-
मसि पितृकृतस्यैनसोऽवयजनमस्यात्मकृतस्यैनसोऽवयजनमस्यन्यकृतस्यैनसोऽव-
यजनमस्येनस एनसोऽवयजनमसि स्वाहेत्याहवनीये षट्शकलान्यभ्याधाद्य ” इति ।

अत्र शकलानामभ्याधातारः सर्वेऽपि हरियोजनभक्षिणः । आत्मकृतस्ये-
त्यादिभ्यश्च वयं यास्मान्तरगतम् । हे शकल देवविषये यद्स्वामिः कृतमेनस्व-
स्यावयजनं विनाशकमसि । एवं मनुष्यपितृमन्त्रयोर्गोच्यम् ।

कल्पः—“ अपरेण चात्वालमास्तवि वा प्रत्यञ्चस्यमसिभः स्वं स्वं चमत्सर-
समवप्रेञ्च भक्षयन्त्यप्सु धौवस्य सोम देव त इति ” इति । पाठस्तु—

अप्सु धौतस्येति । हे सोम देव भक्षालनाभिषेवादेविशेषणोपेतस्य ते संबन्धी
यो भक्षणभागोऽव्यसन्निरश्चदो यच्च गोसनिर्गोऽयदस्त्वदीयस्य तस्य भक्षभागस्थ
पितृभिरपि स्वभक्षत्वेन स्वीकृतस्येतरेनृजावस्थां यमन्यैरनुशावोऽहमाघ्राणेन
भक्षयामि । देवकृतस्याप्सु धौतस्येत्येते मन्वा हरिरसीत्येतस्मादनुवाकादूर्ध्वं ब्रह्म्याः ।

अत्र विनिर्माणसंग्रहः—

भक्ष भक्ष्यं (क्षं) प्रतीक्षयाभि गृहीत्वा नृ ष वीक्षते ।

मप्येति भक्षयेन्नेवा वसुरुद्रादिभेदवः ॥

(भक्षमन्त्राभिधानम्)

आप्या भक्षितमाप्याय्य हिन्व नाभ्यभिमर्शनम् ।
अपाम कृत्वाऽवभृथं समायात्यप्रतीक्षणम् ॥
यन्मे पुनर्भजेदग्निमिष्टाद्याद्भारियोऽनम् ।
आपू वेद्यां शेषवाप एतत्ते त्रिभिराकमेत् ॥
पुरोडाशाशकाम्भूमौ नमश्चमसिनां जपः ।
पञ्चा चमसिनो यान्ति देववह्नौ समित्रयम् ॥
अप्सु निमन्ति तच्छेषं द्वाविंशतिरिहोद्दिवाः ॥

अथ भीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“भक्षेहीत्यनुवाकोऽयं सर्वो भक्षणयोग्युत ।
ग्रहणादौ यथालिङ्गं विभज्य व्यकृतिष्ठते ॥
अविधेर्ग्रहणादीनां भक्षणे निश्चितस्तु सः ।
अर्थाक्षिषेषु तेष्वेव यथालिङ्गं विभज्यते ॥

अथोतिष्ठोमे हुवस्य सोमस्य शेषभक्षणं विहितम्—“ अभिषुत्याऽऽहवनीये
हुत्वा प्रत्यश्वः परेत्य सवृत्तिं भक्षयन्ति ’ इति । तस्मिन्भक्षणे ग्रहणावेक्षणनिग-
रणसम्पन्नजन्यरूपश्वत्वारो व्यापाराः सन्ति । मन्त्राश्च भक्षेहीत्याद्यनुवाके समा-
न्वृताः । तत्र भक्षणं यथा साक्षाच्चोदितं न तथा ग्रहणावेक्षणनिगरणजन्यरूपानि
चोदितानि । न चाविहितेषु मन्त्रा विनियोगमर्हन्ति । समाख्या तु भक्षानुवाक
इत्येवंरूपा भक्षणमात्रविषया । तस्मात्कृत्वाऽस्याप्यनुवाकस्य भक्षण एव विनियोग
इति प्राप्ते ब्रूमः—अविहितान्यपि ग्रहणादीन्यर्थाक्षिप्तानि । तद्व्यतिरेकेण भक्षणा-
संभवात् । अतस्तेष्वप्यनुवाको यथालिङ्गं विभज्य विनियोज्यः । तत्र भक्षेही-
त्यारभ्याग्निस्तवा नाहुभ्यां सत्यासमित्यन्तो ग्रहणं प्रकाशयति । एहीत्वा-
हवानस्य नाहुभ्यां स्वी करवाणीत्येतस्य च दर्शनात् । नृचक्षस्तं त्वा देव सोम
सुचक्ष आवकृष्येयमित्ययं भागोऽवेक्षणं प्रकाशयति । शोभनचक्षुरहं मनुष्येषु प्र-
ख्यातं त्वामकौक्षिषीयेत्यभिधानात् । हिन्व मे गात्रा इत्यादिनां मेऽवाहनाभिमर्शि-
ना इत्यन्तः सम्पन्नजनं प्रकाशयति । गात्रधीणनेमाभेमागे नामेस्तिक्रमानिषेधेन

१ क. घ. ङ. च. अर्थाक्षिप्तं । २ स. घ. ङ. च. त्यास्यातस्य । ३ स. घ. ङ.
च. “वेक्ष इत्यं” ।

च तदवगमात् । जरणं नार्थाक्षिप्तं तेन विनाऽपि भक्षणसिद्धेरिति चेत् । न ।
जरणपर्यन्तस्यैव सार्थकभक्षणत्वात् । न च जरणे पुरुषव्यापारः । सम्प्रगुण-
वेशनादेर्भक्ष (जर)णार्थत्वात् । मन्त्राभिभूतिरित्यादिर्भक्षयामीत्यन्तो भक्षणं
प्रकाशयति । तस्माद्विज्ञेन समाख्यां चाधित्वा विभज्य विनियोगः कर्तव्यः ।

तत्रैवान्वयचिन्तितम्—

“ मन्त्रेति वसुमद्देति तृथं तर्पणभक्षयोः ।

विभक्तव्यमुताशेषं तृप्तिसंपृक्तभक्षणे ॥

लिङ्गद्विभागो नैवं नो तृप्तिर्भक्षणतोऽप्यतः ।

लिङ्गस्यासंभवे वाक्यशेषारसर्वोऽस्तु भक्षणे ॥”

मन्त्राभिभूतिरित्यादिर्जुषाणा सोमस्य तृप्यन्वित्यन्तो भागो हृद्या
अरुषिर्वाभिभक्ष्याः सोमं सेवमानाया जिह्वायास्तृप्तिं प्रकाशयति । वसुमद्व-
णस्येत्यादिर्भक्षयामीत्यन्तो भागो भक्षणप्रकाशकः । तत्र पूर्ववद्विज्ञेन विभज्य
विनियोग इति चेन्मैवम् । न स्तु तृप्तिर्भक्षणादन्त्येन व्यापारेण जायते । किं
तर्हि भक्षणानुनिष्पादिनी हि सा । तथा सधि कस्मिन्व्यापारे तृप्तिप्रकाशको
भागो विनियुज्येत । ततो लिङ्गेन विनियोगासंभवाद्भक्षणमन्त्रवाक्यस्य शेष-
स्तृप्तिप्रकाशकभागो भविष्यति । उपसृक्तं तत्रायं भागस्तृप्तिरहितभक्ष-
प्रकाशेन पुरुषोत्साहजनकत्वात् । तस्मान्मन्त्रादिः सर्वो भक्षणे विनियुज्यते ।

तत्रैवान्वयचिन्तितम्—

“ इन्द्रपीतस्येति भक्षमन्त्राशः किमिहैन्द्रके ।

केवलेऽन्यत्र चोहादा सर्वत्रोत यथाभुतम् ॥

ऐन्द्र एव समर्थत्वात्तृष्णीमिवान्यभक्षणम् ।

ऊहो वात्म्येषु कर्मकयेऽप्यस्त्यूहो भक्षभेदतः ॥

इन्द्रेण यस्मिन्सवने सोमः पीत इतीरणात् ।

सवनस्थेषु सर्वेषु मन्त्रोऽनूदेन पठ्यते ॥”

भक्षमित्ये कश्चिदंश इन्द्रपीतस्येत्येवंविधः श्रूयते । तत्रेन्द्रेण पीतस्य
सोमस्य शेषं भक्षयामीत्यर्थो भवति । तथा सत्यस्य मन्त्रस्मैन्मन्त्रदानशेषभक्षण
एव समर्थत्वान्नैवार्थं मन्त्रो विनियुज्यते, न तु मैत्रावरुणादिशेषभक्षणे । तस्माद-

(भक्षमन्त्राभिधानम्)

मन्त्रकमेव तद्भक्षणमित्येकः पूर्वपक्षः । इन्द्रपीतस्येतिपदस्यासमर्थत्वेऽपि मित्रा-
वरुणपितृस्येत्येवमुहं सति सामर्थ्यं भविष्यति । नन्वाग्नेययागस्य प्रकृति-
त्वात्तद्वत्स्यामये जुष्टमिति मन्त्रस्य विकृतौ सौर्यं चरौ सूर्याय जुष्टमित्युहः
क्रियते । इह तु कर्मैक्याजोह इति चेत् । न । कर्मभेद एव मक्षभेदेऽभ्युहितुं
चाकम्वादिति द्वितीयः पूर्वपक्षः । इन्द्रपीतस्येत्यत्र बहुव्रीहिर्दृष्टव्यः । तत्पुरुषत्वे
समासस्येति सूत्रेणान्तोदात्तत्वमसङ्गतम् । आद्युदात्तं चैतत्पदमान्नातम् । इन्द्र-
माविषादिकं तु स्वत आद्युदात्तम् । तथा सति बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति
सूत्रेण पूर्वपदप्रकृतिस्वरविधानात्समस्तं पदमप्याद्युदात्तमेवं संपद्यते । इन्त्रेण
पीतः सोमो यस्मिन्सवनम् इति विग्रहात्सवनपरत्वे सत्यैन्त्रभक्षण एवेति
नियन्तुमसमर्थत्वात्सर्वभक्षणेऽनूहनायं मन्त्रः प्रयोक्तव्यः । विशेष्यं च सर्वं
यस्मिन्वाक्य एवमास्नातम्—प्रातःसवनस्य मायं वृद्धं दत्त इन्द्रपीतस्येति । तस्मा-
दन्त्यः पक्षो राखान्तः ।

तत्रैवान्वधित्तम्—

“ऊहपक्षे यदुक्तं तच्चिन्त्यते न्यायपञ्चके ।

इन्त्रे हुतेऽथ तच्छेषे होत्रकैश्चमसस्थिते ॥

सोमोऽभ्युन्नीय देवेभ्यो हुत्वा संमह्यते तदा ।

इन्द्रो न लक्ष्यो लक्ष्यो वा न रोषेऽन्यार्थता यतः ॥

उन्नीत एव संमह्यो न पूर्वो देवान्तरैः ।

अत इन्द्रस्य सिद्धार्थं लक्ष्योऽस्मावितरैः सह ” ॥

पूर्वाधिकरणे योऽयमुहकूपो द्वितीयः पूर्वः पक्षः, तत्प्रसङ्गात्कृत्वाचिन्तारूपेण
न्यायपञ्चकेनोहविषयाश्चिन्त्यते । मैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंसिपेजादयः कात्विजो
होत्रकाः । तेषां सन्ति चमसाः । पात्रविशेषस्थिताः सोमरसाश्चमसाः । तैर्वप-
ट्कारानुवपट्कारयोर्होतव्यम् । तेषां चमसानामैन्द्रावाजोत्तुर्वपट्कारे प्रथममिन्द्रो
हुतः । अनन्तरं चमसस्थे हुतशेषे पुनः सोमान्तरमभ्युन्नीय तेन देवान्तरैश्च
होत्रको जुह्वति । तत्र मैत्रावरुणो मित्रं वयं हवामह इति मन्त्रेण मित्रावरुणौ
यजति । ब्राह्मणाच्छंसी—इन्द्र एवा वृषभं वयमिति मन्त्रेणेन्द्रं यजति । पोता

१ क. घ. क. “कृतत्वा” । २ स. च. एन्त्रे । ३ स. च. “व दे” । ४ स. “का
अनुवपट्कारे जु” ।

मरुतो यस्य हि क्षय इति मन्त्रेण मरुतो यजति । एवं हुत्वा पश्चात्सोमो
 भक्षयते । तस्मिन्मन्त्रयणणे मित्रावरुणपीतस्येति मन्त्र ऊहनीयः । तदानीमिन्द्र-
 मित्रावरुणपीतस्येत्येवं मित्रावरुणाभ्यां सह नेन्द्रे उपलक्षणीयः । कुतः । शेष-
 स्थान्यार्थत्वात् । इन्द्रशेषे पुनरभ्युचीतस्य तेन शेषेण सह मित्रावरुणाद्यर्थत्वे
 सति तस्येन्द्रसंबन्धराहित्यात्पुनरुचीतस्यैवान्यार्थत्वं न पूर्वशेषस्येति चेत् ।
 उन्नयनकाले मित्रावरुणाद्यर्थोऽयमिति संकल्पामावात् । प्रदानकाले तु पूर्वशेषेण
 सहैव मित्रावरुणादिभ्यः प्रदीयते । तस्मादिन्द्रसंबन्धराहित्याच्चेन्द्रो लक्षणीय
 इति मासे ब्रूयः—मा भूत्संकल्पः । तथाऽभ्युन्नयनं करिष्यमाणं मित्रावरुणा-
 दियार्थमेव । न तु तस्य पूर्वानुष्ठितेन्द्रयार्थत्वं संभवति । तस्मादुचीते मित्रा-
 वरुणादिसंबन्धः शेष इन्द्रसंबन्ध एवेत्युभयभक्षणे मित्रावरुणादिभिः सहेन्द्रोऽ-
 न्युपलक्षणीयः । तत्रैवान्याचिन्तितम्—

“ द्विदेवशेष आदित्यस्थाल्या आग्रयणाभिधानम् ।

स्थालीं प्रापस्ततः पात्नीवितस्य ग्रहणे सति ॥

पञ्चक्षणे द्विदेवाः किं सार्धं पात्नीवितेन ते ।

उपलक्षणा न वा पूर्वन्यायेनास्तूपलक्षणम् ॥

अन्य आग्रयणात्पात्नीवितो नैवस्य विद्यते ।

आकाङ्क्षा पूर्वदेवेषु परनीवानेव लक्षयते ॥

ऐन्द्रवायवाद्यो द्विदेवत्याः । तेषां शेष आदित्यस्थालीभागच्छति । पुनरपि
 तस्याः स्थाल्या आग्रयणस्थालीभागच्छति । तस्या आग्रयणस्थाल्याः पात्नी-
 वितो गृह्यते । तस्य पात्नीवितस्य भक्षण इन्द्रवायवादय उपलक्षणीयाः । पूर्वा-
 धिकरणे यथा मित्रावरुणादिभिः सहेन्द्र उपलक्षितस्तद्वदिति मासे ब्रूयः—
 यदुपांशुपात्रेण पात्नीवितमाग्रयणादगृह्णीतयाग्रयणप्राप्तस्यापादानत्वात्तद्विधा-
 चतो निःसृतस्य सोमसस्य तत्संबन्धे जाति सति पश्चात्पात्नीवितेवतयि भक्षण
 भवति । तथा सत्यत्यन्तमिन्द्रस्य पात्नीवितस्य पूर्वदेवेष्वकाङ्क्षा नास्ति । पुन-
 रभ्युचीतस्तु सोम ऐन्द्रशेषेण संसृष्टः । तस्य संसृष्टस्य भक्षणे मित्रावरुणादीना-

१ ख. च. “तः । इ” । २ ख. च. तस्य शेषस्ये” । ३ ख. च. “बन्धे” । ४ ख.

न. ह. च. गृह्यते । ५ ख. च. “णे मैत्रा” ।

(भक्षमन्त्राभिधानम्)

मिवेन्द्रस्यापि संबन्धो नापेतीति वैषम्यम् । तस्मात्पात्नीवतभक्षण इन्द्रवाद्यादयो नोपलक्षणीयाः । तत्रैवान्याच्चिन्तितम्—

“ सह पत्नीवता त्वष्टा तद्ग्रहे लक्ष्यते न वा ।

सह त्वष्टा पिबेत्युक्तेर्देवत्वात्सोऽपि लक्ष्यते ॥

सहस्रपात्रं त्वष्टुः स्याज पातृत्वमशब्दनात् ।

चोदनायासमानाच्च न देवोऽतो न लक्ष्यते ” ॥

तस्मिन्नेव पात्नीवतग्रहे शेषभक्षणमन्त्रेण पत्नीवता सह त्वष्टाऽन्युपलक्षणीयः । कुतः । त्वष्टुरपि तद्देवत्वात् । तच्च होममन्त्रादवगतम् । अग्रा ३३ पत्नी-
वा ३ः सज्जुर्वेन त्वष्टा सोमं पिब स्वाहेत्यस्मिन्मन्त्रे पत्नीवन्तर्हि प्लुतान्तेन
मने संबोध्य तैस्म त्वष्ट्रा देवेन सह पिबेत्यभिधानात्पातृत्वेन पत्नीवत इव
त्वष्टुस्तद्देवत्वम् । ततः पत्नीवत्त्वष्टुभीतस्येत्युपलक्षणमिति याते ब्रूमः—पातृत्वे
सहावस्थानमात्रं त्वष्टुः सज्जुरित्यनेन पदेन प्रतीयते, न तु पातृत्वमसंबोधिस्तस्य
त्वष्टुः पिबेत्यनेन सामानाधिकरण्याभावात् । न च पातृत्वमावधानेन पातृत्वम् ।
सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभीत्यत्र पुत्राणां बोद्धृत्वादशमात् । आस्ता
मन्त्रविधिबलात्त्वष्टुर्देवत्वात्त्वमिति चेन्न । पात्नीवतमाश्रयणाद्गृह्णातीत्यत्र त्वष्टु-
रपेक्षितः । तस्माद्देवता त्वष्टा नोपलक्षणीयः । तत्रैवान्याच्चिन्तितम्—

“ पत्नीवन्तस्त्रयस्त्रिंशद्देवास्तात्मादयेत्यमी ।

लक्ष्मो न वा याज्ययोक्तेर्देवत्वादुपलक्षणम् ॥

एकोऽभिर्यजमानेन मादितोऽन्ये तु वह्निना ।

अतोऽग्रेव देवत्वान्नान्येषामुपलक्षणम् ” ॥

तस्यैव पात्नीवतग्रहस्य याज्यायामग्निं संबोध्य पत्नीवन्तस्त्रयस्त्रिंशद्दे-
वान्तात्मादयेत्यभिधीयते—“ पत्नीवतस्त्रिंशतं त्रींश्च देवाननभ्यधभावह मादयस्व ”
इति । अनुष्मधमनुपदानम् । अत्र हूयमानेन सोमरसेन मादनीयत्वाच्चयस्त्रिंश-
तद्देवत्वम् । अतस्तेऽपि भक्षणे लक्षणीया इति चेन्न । यजमानेन मादनीयस्या-
ग्रेव देवतात्वात् । त्रयस्त्रिंशद्देवतास्तु वह्निना मायन्त इति न तेषामत्र देवत्वम् ।
तस्मान्नोपलक्षणम् । तत्रैवान्याच्चिन्तितम्—

१ स. घ. क. च. तदगुणे लक्षणेन च । स । २ क. घ. क. “ त्वष्टा त्व ” । ३ स. च.
“ भावात् ” । ४ स. घ. क. च. “ त्रिं पत्नी ” । ५ घ. क. “ स्या तथा या ” । ६ क. घ. क.
च. “ तां च देव ” ।

“ सोमस्यास्य इति प्रोक्ताऽनुवचदकारदेवता ।

लक्ष्या न वा देवतात्वाल्लक्ष्या त्रिंशद्विलक्षणा ॥

प्रकृतौ विद्यमानोऽग्निरनुद्देशादलक्षितः ।

उद्देशेन्द्रो लक्षितोऽतो विकृतावपि तत्तथा ॥ ”

सोमस्याग्ने वीहीत्यनुयजतीति श्रूयते । तवानुवचदकारस्य भाष्यवार्तिकोऽभिर्देवता । न च त्रयस्त्रिंशतामिव बह्वेदेवतात्वम् । मन्त्रे बह्वर्नि संशोध्य सोमपा-
स्तृतामिधानात् । तस्मादाग्निर्लक्षणीय इति चेन्न । प्रकृतावलक्षितत्वात् । ऐन्द्र-
धमत्तः प्रकृतिरितरे विकृतिरूपाः । तथा हि—ऐन्द्रः सोमो गृह्यते भीयते च ।
अनेन्द्रेष्वेव सोमः । अनेन्द्रेषु सोम एव नास्तीति सर्वे सोमधर्मा ऐन्द्रेष्वेव ।
अनेन्द्रा अधर्षकाः । धर्माकाङ्क्षायां चोदकेन सधर्षका इति विकृतित्वम् ।
गृह्यमाणस्य भीयमानस्य च सोमस्यैन्द्रत्वमिन्द्राय त्वा वसुमत इत्यादिर्महणमन्वा-
दवगम्यते । तस्य प्रकृतिभूतस्येन्द्रधमसस्य भक्षणेऽग्निरनुवचदकारदेवो नोप-
लक्षितः । कुबः । महणे तदुद्देशाभावात् । इन्द्रस्तुद्देश्यत्वादुपलक्षितः । एवं
विकृतावप्युद्देश्यदेवत्वानामेवोपलक्षणं न्याय्यम् । तस्मादग्निर्नोपलक्ष्यः ।

तत्रैवान्यन्विचिन्तितम्—

“ अमन्त्रप (म) क्षमाभित्य कृत्वाचिन्तान्तरजयम् ।

ऊहोऽस्ति नो वा सोऽस्त्यत्र विकृतौ तस्य संभवात् ॥

सोमेनेति विधेः सर्वप्रदानेषु समत्वतः ।

अधिकारेष्वनुहोऽतो नैन्द्रे निर्मन्त्रभक्षणम् ॥ ”

उक्ताभ्यः पञ्चम्यः कृत्वाचिन्ताभ्यः पूर्वस्मिन्नधिकरणे योऽयमनेन्द्रेष्वमन्त्र-
भक्षणमिति प्रथमः पूर्वः पक्षस्तमेव मनसि निधाय पुनः कृत्वाचिन्तानां त्रय-
मभिधीयते । अनेन्द्रेषूकरीत्या विकृतित्वेनोहसंभवादस्त्यूह इति चेन्न । अने-
न्द्राणां विकृतित्वासंभवात् । सोमेन यजेतेत्युत्पत्तिभूतः सोमः कर्मणोऽङ्गं न
तु प्रदानविशेषस्य कस्याचिदङ्गम् । स एव च सोमः सर्वप्रदानेष्वभ्यस्यत इति
सर्वाणि समप्रदानानि । अत ऐन्द्राणामनेन्द्राणां च प्रकृत्यविकृतिभाषासंभ-
वाच्चास्त्यनोहः । इन्द्राय त्वा वसुमत इत्यादिमन्त्रो लिङ्गादैर्न्यविषवोऽस्तु ।

१ स. ऐन्द्रस्यः सो । २ स. व. ऊ. च. “जेन त” । ३ स. च. “जये । ऊ” ।

४ क. व. ऊ. ऊहोति । ५ स. व. ऊ. च. विधिः । ६ स. च. अधिकारेऽप्यनू । ७ स.

व. ऊ. व. “अभ्यस्य” ।

(भक्षणमन्त्राभिधानम्)

नेवावता प्रकृतिविकृतिभावः सिध्यति । तस्मान्नक्षमन्त्रस्य लिङ्गनैन्द्रमात्रविष-
यत्वादेनैन्द्रमन्त्रभक्षणः । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ समन्त्रकमन्त्रं वा स्यादैन्द्राग्रादिमक्षणम् ।

ऐन्द्राग्रेऽपीन्द्रपीतत्वं संभवात्तत्समन्त्रकम् ॥

न पानमशरीरस्य युक्तं दानं तु मिश्रितम् ।

मन्त्रोऽयं तु न मिश्रोर्हस्तस्मादेतदमन्त्रकम् ॥”

यदेतदैन्द्राग्रं गृह्णातीति विहितं शेषभक्षणं तत्रैन्द्राग्रिभ्यां पीतः सोम
इन्द्रेणापि पीतो भवतीति लिङ्गेनैव विनियोगात्समन्त्रकं भक्षणमिति चेन्नै-
वम् । नवमाध्याये वक्ष्यमाणदेवताधिकरणन्यायेनाशरीरस्येन्द्रस्य पानासंभ-
वात् । अथ पीतशब्देन दानं विवक्ष्येत तदानीमिन्द्राय दत्तः सोम इति
मन्त्रार्थो भवति । न चात्र यजमान इन्द्रमुद्दिश्य द्वौ किंत्विन्द्राग्नी
उद्दिश्य । तस्माद्दानं मिश्रविषयं, मन्त्रस्तु न मिश्रविषय इत्यमन्त्रकमत्र
भक्षणम् । अत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

ऐन्द्रदानेऽपि गायत्रमात्रयुक्तेऽथवेदरैः ।

छन्दोभिरपि युक्ते स्यादाद्यो मन्त्रे तथोक्तवः ॥

द्वयोः समो बहुव्रीहिरेकच्छन्दास्तु न कश्चित् ।

नानाछन्दस्येन्द्र एव कृत्वाचिन्तेत्यर्मादिता ॥

सवनार्थेऽपीवोक्तिरित्युद्घाटनमस्ति ।

तेन सर्वप्रदानेषु मन्त्रपाठो यथास्थितः ॥”

तस्मिन्नेव भक्षणमन्त्रे गायत्रछन्दस इन्द्रपीतस्येति श्रूयते । गायत्रमेव छन्दो
मस्येति मन्त्रप्रदे समाप्ताभिधानादेकच्छन्दोयुक्त ऐन्द्रे सोमे भक्षणमन्त्र इति
चेन्नैवम् । बहुछन्दोयुक्तेऽपि बहुव्रीहिः समानावादेवकारं परित्यज्य गायत्रं
छन्दो मस्येतिविग्रहसंभवात् । एकच्छन्दस्कस्तु सोमो न कान्यस्ति ।
तस्मान्नानाछन्दस्के सोम ऐन्द्रप्रदान एव मन्त्रो गान्यत्र । तदेवं
कृत्वाचित्ताग्रयं समापिषम् । द्विविधा कृत्वाचिन्तोद्घाटना तु पानेव
सिद्धान्तिना दर्शिता ।

अथ श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णमञ्जुर्वेदी-

यतैषिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५५ ॥

(अथ तृतीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

महीनां पयोसि विश्वेषां देवानां तनूकं व्यास-
मय पृषतीनां ग्रहं पृषतीनां ग्रहोऽसि विष्णो-
र्हव्यमस्येकमिष विष्णुस्त्वाऽनु वि श्वकमे
पुतिर्दधा पुतेन वर्धतां तस्य मेघस्थं वीतस्य
द्रविणमा गम्याज्ज्योतिरसि वैश्वानरं पृथिवी
दुग्धं यावती यावापृथिवी महित्वा शर्वच्च
सप्त सिन्धवो वितस्थुः । तावन्तमिन्द्र ते (१)
ग्रहं स होजा गृह्णाम्यस्तुतम् । यत्कृष्णशक्रुनः
पृषदाज्यमवमृशेच्छुद्रा अस्य प्रमायुक्तः सूर्य-
श्चावाऽवमृशेच्चतुष्पादोऽस्य पशवः प्रमायुक्ताः
सूर्यस्क्रव्येयजमानः प्रमायुक्तः स्यान्पशवो वै
पृषदाज्यं पशवो वा एतस्य स्कन्दन्ति यस्य
पृषदाज्यं स्कन्दन्ति यत्पृषदाज्यं पुनर्गृह्णाति
पशून्नेवास्मै पुनर्गृह्णाति प्राणो वै पृषदाज्यं
प्राणो वै (२) एतस्य स्कन्दन्ति यस्य पृषदाज्यं
स्कन्दन्ति यत्पृषदाज्यं पुनर्गृह्णाति प्राणमेवास्मै
पुनर्गृह्णाति हिरण्यमवधाय गृह्णात्यमृतं वै हि-
रण्यं प्राणः पृषदाज्यममृतमेवास्मै प्राणे दधाति

(पुषदाज्याभिधानम्)

शतमानं भवति शतायुः पुरुषः शतेन्द्रिय
आयुष्येबोन्द्रिये प्रति तिष्ठत्यश्वमव द्रापयति ।
प्राजापत्यो वा अश्वः प्राजापत्यः प्राणः स्वादे-
वास्मै योनेः प्राणं निर्मिमीते वि वा एतस्य
यज्ञश्छिद्यते यस्य पुषदाज्यः स्कन्दति वैष्ण-
व्यर्चा पुनर्गृह्णाति यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञेनैव यज्ञः
सं तनोति (३) ॥

(ते पुषदाज्यं प्राणो वै योनेः प्राणं द्वाविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

अनुवाके षष्ठमे तु भक्षमन्त्रा उदीरिताः ।

अथ षष्ठे पुषदाज्यमुच्यते ।

कल्पः—“ आज्यग्रहणकाले चतुर्गुह्यां गृह्णाति चतुरूपमिति दधन्याज्यमा-
नीय महीनां पयोऽस्तीति पुषदाज्यधान्यां पञ्चगृहीतं पुषदाज्यम् ” इति । पाठस्तु—

महीनामिति । हे पुषदाज्य त्वं महीनां गवां पयोऽसि । विधेयां सर्वेषां
देवानां तमूरसि । शरीरस्थिविहेतुत्वात् । प्रपत्यो मरुतामथाः । अध्यास्मिन्दिने
पृथ्वीनां ग्रहस्थानीयं त्वामृष्यासं वर्धयामि । त्वं पृथ्वीनां महोऽसि
ग्रहस्थानीयमसि । विष्णोर्यज्ञस्य हृदयं प्रियमसि । हे इमं सर्वै-
र्देवैरिष्यमाणं विष्णुयज्ञस्त्वामेकं मुख्यं विशक्रमे विशेषेण स्वीकृतवान् । अत्र-
त्येन घृतेन दध्ना च तव भूतिर्माहात्म्यं वर्धवाम् । तस्य पादशस्येष्टस्य
देवेभ्यो हुतस्य वीतस्य देवैर्मक्षितस्य च यद्द्रविणं फलमास्ति तस्मां प्रत्यागम्या-
दागच्छतु । त्वं वैश्वानरे ज्योतिरासि विधेयां नराणां हितस्य मासकमसि ।
प्रक्षियै दुग्धमसि श्वेवर्जाया गोः क्षीरमसि । अस्य च पुषदाज्यस्य

पशुन्याजार्थत्वादग्नीषोमीयपशुमपाठके प्रथिष्यै त्वाऽन्तरिक्षाय त्वेत्येतस्मादनु-
वाकात्पूर्वमयं मन्त्रो द्रष्टव्यः ।

कल्पः—‘अग्नीध्रे मतिपस्थावा दधिघ्नैः गृह्णात्यौदुम्बकाः सुव्युपस्तीर्य
यावती द्यावाभिधी इति दधि गृहीत्वाऽभिघ्नार्थं’ इति । पाठस्तु—

यावतीति । सप्त सिन्धवः समुद्राः । ते च भागवतस्मः पञ्चमस्कन्धे स्पर्ध-
न्ते—‘मारोदधुरसोदधुरोदधुवोदधिमण्डोदधिरिदधुखोदाः सप्त जलधवः । हे
इन्द्र द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ महित्वा स्वकीयेन महिम्ना यावती यावत्यौ
यत्परिमाणे वर्तेते । किंच सप्त सिन्धवो वा यावद्वितस्थूर्यावन्ते काळं स्थिता-
स्तावन्तं ग्रहं गृह्णामि सर्वस्मिन्देहे सर्वस्मिन्काले त्वदीयं ग्रहमूर्जा तारेण तहा-
स्तुदमविनाशितं यथा भवति तथा गृह्णामि । सोऽयं मन्त्रो ग्रहपपाठक इन्द्र
मस्तु इत्यस्मादनुवाकादूर्ध्वं द्रष्टव्यः ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘पृषदाज्यं स्कन्धमभिमन्त्रायोऽभ्यवहत्य भिर्णिष्य सुव-
शतमानं हिरण्यं सुव्यवधायेदं विष्णुर्विचक्रम इत्यन्यत्पृषदाज्यं गृहीत्वाऽग्नेनाव-
क्रान्त्वाऽभ्यवने सादयेत्’ इति । तत्र पुनर्ग्रहणं विधत्ते—

यत्कृष्णाशकुंन इति । पृषद्भिर्दधिमिन्दुभिर्मिश्रमाण्यं पृषदाज्यम् । तस्य पक्षिस्पर्शो
अस्पर्शो भूमिपतनेन विनाशो च पुनर्ग्रहणं प्रायश्चित्तं तेन पशुविनाशो न भवति ।

तदेतत्पुनर्ग्रहणं पशुविनाशदोषपरिहारेण पशस्य प्राणविनाशदोषपरिहारे-
णापि प्रशंसति—

प्राणो वा इति । ग्रहणपाने हिरण्यस्य प्रक्षेपे तत्परिमाणं च क्रमेण विधत्ते—

हिरण्यमवधायेति । गृहीतस्य पृषदाज्यस्याधभुक्त्यर्थान्नं विधत्ते—

अभ्यमवेति । अभ्यस्य प्रजापत्याक्षिजन्वत्कात्प्राणस्य च स प्राणवसुक्षते-
त्वादिभूषो प्रजापतितुष्टत्वाभिधानाच्च तयोरेककार्यत्वे सति प्राणस्य स्वकीययो-
नित्त्वाद्वाभिर्माणं सिध्यति ।

पृषदाज्यस्य पुनर्ग्रहणे विष्णो त्वं नो अन्तः इति मन्त्रं विधत्ते—

विष्वा इति । विष्णो त्वं न इति मन्त्रो जुहो वाच इत्यनुवाके द्या-
वमावः । अतस्तन्मस्य भवेत्विदं विष्णुरिति वैष्णवी । सा च युञ्जते मन
इत्यत्र व्याख्याता । अत्र विनियोगसंग्रहः—

(स्तुतकृष्णामिषानम्)

अहीति पृथदाज्ये स्याद्यावतीति वक्षिमेहे ।

इदं विष्णुर्वैष्णवी स्यादिह मन्त्रास्तथो मयाः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधव्ये वेदार्थमकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयवैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६॥

(अथ तृतीयाहके द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

देवं संचितस्तेत्ते माऽऽह तत्र च सुव प्र
च यज ब्रह्मपतिर्विद्याऽऽयुष्मत्या अयो मा
गात तनुपास्तान्नः सत्या व आसक्षिषः सन्तु
सत्या आकृतय कर्त च सत्यं च वदत स्तुत
देवस्य सचितुः प्रसवे स्तुतस्य स्तुतमस्यूर्ज
महर् स्तुतं इहामा मा स्तुतस्य स्तुतं गन्धा-
च्छस्यं शस्त्रम् (१) अस्यूर्जं महर् शस्त्रं
इहामा मा शस्त्रस्य शस्त्रं गन्धादिन्द्रिषावन्तो
वनामहे पुक्षीमहि प्रजामिषम् । सा मे
सत्याऽऽशीर्देवेषु भूयाद्ब्रह्मवर्चसं माऽऽ गन्धात् ।
यज्ञो बभूव स ता बभूव स प्र जज्ञे स बभूव ।
स देवासांमधिपतिर्वभूव सो अस्मा अधि-
पतीन्करोतु वयं स्थाम पतयो स्थीणाम् ।
यज्ञो वा वै (२) यज्ञपतिं कुहे यज्ञपतिर्वा
यज्ञं कुहे स यः स्तुतशस्त्रयोर्दोहमद्विहन्वजते
तं यज्ञो कुहे स इष्ट्वा पापीयान्भवति य एनयो-

दोहं विद्वान्यजते स यज्ञं दुहे स इष्ट्वा वसीया-
 न्भवति स्तुतस्य स्तुतमस्यूर्जं मया स्तुतं दुहामा-
 मा स्तुतस्य स्तुतं गम्याच्छस्यं शस्त्रमस्यूर्जं
 मया शस्त्रं दुहामा मा शस्त्रस्य शस्त्रं गम्यादि-
 त्याहैष वै स्तुतशस्त्रयोर्दोहस्तं य एवं विद्वान्य-
 जते दुह एव यज्ञमिष्ट्वा वसीयान्भवति(३) ॥

(शस्त्रं वै शस्त्रं दुहं दापिश्शतिथ) ।

इति कण्वयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

प्रपदार्ष्यं भवेत्यष्टे मन्त्रश्च दक्षिणमंगः ।

अथ सप्तमे स्तुतशस्त्रे अभिधीयेते ।

कल्पः—मलन्स्तोष्यामः प्रशास्वरित्युच्यमाने देव सवितरेवते माहेत्वनुवृत्त्य
 रश्मिरासि क्षयाय त्वा सायं जिन्वेत्युक्त्वो स्तुवोति प्रसौवि इति । पाठस्तु—

देव सवितरिति । हे सवितर्देवायमुद्गातो स्तोष्याम इत्येतद्वाक्यं ते पुन्यं
 माह तस्त्वोच त्वं मसुवं प्रकर्षेणानुज्ञां च देहि । प्रपज च प्रकर्षेण च यागं नि-
 ष्यादय । हे उद्गातारो दुहस्पतिरेवाहं मला न तु मनुष्यमात्रः । सोऽहं वो नवी-
 नीति शेषः । आयुष्मत्या कषो मा मात । आयुःस्थानीयो निर्वाहोऽ-
 त्यामृष्यसीति आयुष्मती । तस्या कचः सकाशान्माज्जगच्छव कर्मक्षरो-
 च्चारणे सावधाना भवतेत्यर्थः । तथा तनूपास्तामो मा गच्छव । स्तोत्रस्य
 तनूः शरीरमेव कक्षतां तनू पापीति तनूषं साम । कर्मक्षराभिष्किर्हि साम्ना
 क्रियते । ततस्तस्मिन्पुनर्ममत्ता भवतेति । गीयमाने स्तोत्रे वो युष्मार्कं संव-
 न्विन्धो यजमानविषया आशिषो याः सन्वि-याः सर्वाः सत्याः सन्तु । पाथ
 भवतामाकृतयः सकल्परूपास्ता अपि सत्याः सन्तु । पुनं मनसर्वं यथार्थं

(स्तुतशस्त्राभिधानम्)

स्मरत । वाचा च सारं नदध । सवितुर्देवस्य प्रसवेऽमुष्मायां तस्यां स्तुत
स्तोत्रं पठत ।

कल्पः—“स्तुतस्य स्तुतमसीति स्तोत्रमनुमन्त्रयते शस्त्रस्य शस्त्रमसीति
शस्त्राभिधियावन्तो वनामहे इत्युभयवानुव्रजति” इति । पाठस्तु—

स्तुतस्येति । सोऽयं मन्त्रो याजमानः । उद्गातुभिर्गीयमान हे स्तोत्रं त्वं
स्तुतस्य स्तुतमसि स्तोत्रस्यापि स्तोत्रमसि । स्तोत्रज्जातावुत्तममसीत्यर्थः । तदाहं
स्तुतं स्तोत्ररूपं त्वां मत्सं मदर्थमूर्णं दुहां सारं वुहे । ततः स्तुतस्य स्तुतमुत्तमं
स्तोत्रं मां प्रत्यागम्यादागच्छतु । एवं होतृभिः शस्त्रमान हे
शस्त्रं त्वं शस्त्रस्य शस्त्रमसि शस्त्रज्जातावुत्तममसि । शेवं मूर्धवत् । पुत्रयोः
स्तुतशस्त्रयोः प्रसादादिभिर्द्रवावन्त इन्द्रियैरविकलैर्बुद्ध्याः सन्तो वनामहे
स्वाधिशिवफलं मज्जापहे । प्रजां पुत्रादिस्त्वाभिषमन्त्रं च बुद्धीमहि संपाद-
यामः । किं च देवेषु विषयभूतेषु मे मदीया यजामीत्याशीर्वाजस्ति सा तस्या
मृषात् । नक्षत्रवर्षे यज्ञानुष्ठानरूपं मां प्रत्यागम्यादागच्छतु । उत्तरोत्तरमभि-
वर्धतामित्यर्थः । इदानीमनुष्ठीयमानो यज्ञः संपूर्णो भवति । स यज्ञ आभ-
यं पुनरभ्यावृत्तो भवतु । स यज्ञः मज्जोऽस्मान्नालस्येनानुष्ठानमपि मज्जातवान् ।
अत एवास्मद्वृहे स यज्ञो वाक्ते पुनः पुनरनुष्ठानेन वर्धताम् । स यज्ञोऽस्माभि-
रिच्यमानाभां देवानामधिकं पालयिता भवतु । स यज्ञोऽस्मान्प्यधिवितीनधिकमनु-
ष्ठानस्य पालकाकरोतु । यद्यपि तस्य यज्ञपुरुषस्य प्रसादादधीनां यज्ञसाधनानां
वनात्तां प्रथमो भूमास्य ।

तदिदमनुमन्त्रणं स्तुतशस्त्रयोर्दोह इति वैदिकैः परिभाष्यते, यमिह दोहं विधत्ते—

यज्ञो वा वा इति । अत्र दोहनं नाम रिकीकरणं वा दोम्भयिष्यं तदर्थेनात् ।
तथा सत्येतिद्विचार्थे—किं यज्ञो यजमानं रिकी करोति किं वा यजमानो यज्ञ-
मिति । तत्र यतो दोहमभिधान्यः कोऽपि दोहनामकमभिपन्नमज्ञात्वा यजेत तमेवं
पुरुषं यज्ञो रिकी करोति । स चेष्टा वरिद्धो भवति । विद्वांस्यु यज्ञं दुग्ध्या
वसीयान्भवतीति । यद्यप्येतदभिपन्नं सर्वत्र संचारि तथाऽपि बहिष्यवमानस्तो-

शस्त्राऽऽस्तमस्तस्य मथमभावितात्तदर्थस्तोत्रमन्त्र कतुमहानुवाकात्पादपठ-
नीयः । शस्त्रमन्त्रस्तेन्द्रासमहानुवाकादूर्ध्वं पठनीयः । अत्र विनियोगसंग्रहः—

देव ब्रह्मा सौति गातुन्स्तुतस्य मजमानकः ।

स्तोत्रं श्लेषमन्त्र शस्त्रस्य मन्त्रयेच्छस्त्रमेतयोः ॥

इन्द्रः शेषः स गामन्तो मन्त्रा अत्र प्रथो मताः ॥

अत्र मथमन्त्र शस्त्रो भा गातु तनूपास्तान् इत्यत्राक्षराभिन्त्यन्त्यकतया
शस्त्रमभि कवः शरीरं रक्षन्तीत्युक्तम् । सोऽथमर्थो नवमाध्यायस्य द्वितीयपादे
विवक्षितः—

“सामर्थं प्रति मुख्यं स्याद्गुणो वा वास्तुपाठवः ।

मुख्यमभ्यस्तितुं पाठो गुणो गतिर्क्षरैः स्तुतेः ” ॥

रथंवरं गामतीत्यादौ यद्दानं विहितं तदेतत्सामशब्दार्थ इति प्रतिपादितं
स्मरितं च । तदेतद्दानमर्थं यदि प्रधानकर्म स्यात् । कुतः । यामप्रयोगाद्ब्रह्महि-
रक्ष्यमथकाष्ठेऽपि पठयमानत्वात् । गुणकर्म चेद्ब्रह्महिमोक्षणादिवद्यागमयोगमध्य
मत्र याममनुदीमेत । यतो यामाद्ब्रह्महिर्गानस्य विभजिदादिवत्फलं कल्पनीयम् ।
मध्यकाष्ठानं गामं तु प्रयाजादिवदुपकारकम् । तस्मान्मुख्यमेतज्ज गुणकर्मैति
भावे नूनः—न तावद्ब्रह्मः पाठः प्रधानकर्मत्वं कल्पयितुं शक्नोति । भूमि-
रधिकशुष्केहिन्मायेन प्रयोगपाटवाय गानाध्ययनोपपत्तेः । यथा भूमिरभिको
भूमौ रथमासिरूपाभ्वात् करोति यथा छात्रः शुष्केऽद्या प्रयोगपाटवं तं पा-
ठयति तद्वत् । नापि गुणकर्मत्वे प्रयोगमाभावात्प्रबालकर्मत्वमिति वाच्यम् । गानेन
तस्मैकैर्गमक्षरैः स्तुतिसंभवात् । आरभ्यैः स्तुतये प्रवृत्तेः स्तुतव इति स्तुतिविधानात् ।
तस्माद्वगक्षराणां स्वरविशिष्टत्वादक्षराभिन्त्यकिर्तितं प्रयोजनमिति । अद्वयस्याक-
ल्पनीयत्वाद्दानं संस्कारकर्म ।

द्वितीयाध्यायस्य मथमपादे चिन्तितम्—

“प्रदमं शंसतीत्यादौ गुणतोत्र प्रधानता ।

हृष्टा देवस्मृतिस्तेन गुणता स्तोत्रशस्त्रयोः ॥

स्मृत्यर्थत्वे स्तौतिशस्त्रोर्भाष्योः भौमार्थनाशनम् ।

तेनादृष्टमुपेत्यापि प्राधान्यं +स्तुतये पठम् ॥

+ न्यायमाह्यभिस्तरे तु ” श्रुतये ” इति पाठः ।

(स्तुतशस्त्राभिधानम्)

ज्योतिष्टोमे भ्रूयते—“पठगं संतति निष्केवल्यं संतदि आज्यैः स्तुवते
 पृष्ठैः स्तुवते” इति । पठगनिष्केवल्यशब्दौ शस्त्रविशेषनामर्णौ । आज्यपृष्ठ-
 शब्दौ तु स्तोत्रशक्तित्वेन विवाचिकरणे व्याख्यातौ । जमगीतमन्त्रसाध्या
 स्तुतिः शस्त्रं, प्रगीतमन्त्रसाध्या स्तुतिः स्तोत्रं, तयोः स्तुतश्चक्रयोगं कर्मत्वं
 युक्तम् । तुषविमोक्तवद्दृष्टार्थत्वलाभात् । पठ्यमानेषु मन्त्रेष्वनुस्मरणेन देवता
 संस्क्रियत इति भाषे भ्रूयः—स्तोतव्याद्यां देवतायाः स्तावकैर्गुणैः संबन्धः
 स्तोत्रिणस्ततिधात्वोर्वाच्योऽर्थः । यदि मन्त्रवाक्यानि (णि) गुणसंबन्धाभिधान-
 पराणि तदा धात्वोर्मुख्यार्थत्वाभावाच्च तिरनुगृहीता भविष्यति । यदा तु गुण-
 द्वारेणानुस्मरणीयदेवतास्वरूपप्रकाशनपराणि मन्त्रवाक्यानि (णि) स्युस्त्वदा धा-
 त्वोर्मुख्यार्थो न स्यात् । लोके हि देवदत्तश्चतुर्वेदाभिज्ञ इत्युक्तेः स्तुतिः प्रती-
 यते । तस्य वाक्यस्य गुणसंबन्धपरत्वात् । (* यच्चतुर्वेदाभिज्ञो देवदत्तस्तमाकार-
 येत्युक्तौ स्तुतिर्न प्रवृत्त्याकारणपरत्वेन वाक्यस्य गुणसंबन्धपरत्वं भावात् ।
 तथाऽपि पठ्यमानगुणविशिष्टो यः स देव इत्येष मन्त्रवाक्यानां (णां)
 देवताप्रकाशनपरत्वं तावच्चेत्स्यात्) ततश्चाऽज्यैर्देवं प्रकाशयेत्पृष्ठैर्देवं प्रका-
 शयेदित्येवं विधयर्थापर्यवसानाद्धात्वोर्मुख्यार्थो नाभ्येत । ततो धातुस्तुतिमन्त्राभितुं
 स्तोत्रशस्त्रयोः प्रधानकर्मत्वमभ्युपेतव्यम् । तत्र हटं प्रयोजनं नास्तीति चेत् ।
 तत्संपूर्वमस्तु ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे रुष्णकजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे द्वितीयपपादके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

* यमुष्मिन्तर्जितमन्त्रस्थाने सा. च. पुस्तकयोः “यदा तु देवदत्तस्वरूपपरता यच्च
 त्रुर्वेदी तस्मान्येत्पादौ तत्र न स्तुतिप्रतीतिः, तस्य चतुर्वेदसंबन्धद्वारेण देवदत्तस्वरूपोपलक्ष-
 णपरत्वेन गुणसंबन्धपरत्वामावात्” इति पाठो वर्तते ।

१ सा. च. “स्य गुणद्वारेण देवदत्तस्वरूपोपलक्षणपरत्वेन गुं” । २ स “स्तुति” ।

(तृतीयसवनमाध्यंदिनसंवनगतहोमविशेषमन्त्राभिधानम्)

(अथ तृतीयाहके द्वितीयप्रपाठके ऽहोऽनुवाकः) ।

इयेनाय पत्नये स्वाहा वदस्त्वयमभिगूताय

नमो विष्णवाय धर्मणे स्वाहा वदस्त्वयमभि-

गूताय नमः परिक्षये जनप्रथमाय स्वाहा

वदस्त्वयमभिगूताय नमः ऊर्जे होत्राणां स्वाहा

वदस्त्वयमभिगूताय नमः पथसे होत्राणां

स्वाहा वदस्त्वयमभिगूताय नमः प्रजार्पतये

मनये स्वाहा वदस्त्वयमभिगूताय नमः अत-

मृतपाः सुवर्षादस्वाहा वदस्त्वयमभिगूताय

नमस्तुप्यन्ताः होत्रा मधोर्धृतस्य यज्ञपतिमु-

पय एनसा (१) आहुः । प्रजा निर्मक्ता

अनुतप्यमाना मधुर्यो स्तोकावप तौ रराध ।

तं नस्ताभ्यां सजतु विश्वकर्मा घोरा ऊर्षयो

नमो अस्वेभ्यः । वक्ष्य एषां मनसश्च संधौ

वहस्पतये महि वदगुमन्मः । नमो विश्वकर्मणे

स उ पास्वस्मानमभ्यास्तोमपान्मन्यमानः ।

प्राणभ्यो विद्वान्त्समरे न धीर एमश्चकृन्महि

वद एषाम् । तं विश्वकर्मम् (२) प्र मुञ्चा

स्वस्तये ये भक्षयन्तो न वसून्वानुहुः । यान-

त्रयोऽन्वतप्यन्त धिणिण्या इयं तेषामवया

दुरिक्षये स्विष्टिं नस्तां कृणोतु विश्वकर्मा ।

नमः पितृभ्यो अभि ये नो अरूप्यगृहकृतो

यज्ञकामाः सुदेवा अकामा धो दक्षिणां न

नीषिम मा नस्तस्मादेनसः पापयिष्ठ । यावन्तो

(तृतीयसवनमाभ्यन्दिनसवनगतहोमविशेषमन्त्राभिधानम्)

वै संदस्यास्ते सर्वे दक्षिण्यास्तेभ्यो यो दक्षिणा
न (३) नयेद्देभ्यो वृश्च्येत मृद्वैश्वकर्माणानि
जुहोति सदस्यानिव तत्प्रीणात्यस्मे देवास्तो
वपुषे चिकित्सत यमाशिरा दंपती वाममश्रुतः ।
पुमान्पुत्रो जायते बिन्दते बस्वथ विश्वे अरपा
एधते गृहः । आशीर्दाया दंपती वाममश्रुता-
मरिष्टो राघः सचताः समोकसा । य आऽसि-
धत्संदुग्धं कुम्भ्या सहैष्टेन यामजमतिं जहातु
सः । सर्पिर्भीषी (४) पीवर्यस्य जाया
पीबानः पुत्रा अकृशास्तो अस्य । सहजानिर्यः
सुमस्वस्यमान इन्द्रायाऽऽशिरः सह कुम्भ्याऽ-
दातु । आशीर्म ऊर्जमुत सुप्रजास्त्वमिषं
इधातु द्रविणं सर्वर्चसम् । संजयन्क्षेत्राणि
सहसाऽहमिन्द्र छण्वानो अभ्याः अधरान्स-
पत्नाम् । भूतमसि भूते मां धा मुखमसि मुखं
भूयान् यावाऽपृथिवीभ्यो त्वा परि गृह्णामि
विश्वे त्वा देवा वैश्वानराः (५) प्र ऋचाव-
यन्तु दिवि देवान्दृष्टान्तरिक्षे वयांसि
पृथिव्यां पार्थिवान्भुवं प्रवेण हविषाऽव सोमं
नयामसि । यथा नः सर्वमिज्जगदयक्ष्मः सु-
मना असत् । यथा न इन्द्र इहिशः केवलीः
सर्वाः सममसः कर्तु । यथा नः सर्वा इहि-
शोऽस्माकं केवलीरसत् (६) ॥

(तृतीयसवनमाध्यंदिनसवनगतहोमविशेषमन्त्राभिधानम्)

(वर्गता विश्वकर्माद्यो दक्षिणा न सर्पिर्ग्रीवी वैधानरार्थत्वारिश्चर्यम्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाधके

द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

प्रसूतिमन्त्रार्ण भोकं सप्तमे स्तुतशस्त्रयोः ।

अथाष्टमे तृतीयसवनगता माध्यंदिनसवनगता होमविशेषमन्त्रा उच्यन्ते ।

कल्पः—“अथ यमसाञ्जुहोति श्येनाय पत्न्ये स्वाहेति वषट्कृते जुहोति
वदस्वममभिगूतां नमः स्वाहेत्यनुवषट्कृते, एवमुत्तरैः प्रचरत्येतावन्नानापूर्वेष्व
मन्त्रेष्वनुवषट्कृते जुहोत्युत्तरेणानुवषट्कृते” इति । पाठस्तु—

श्येनाय पत्न्ये इति । श्येनरूपार्थं पतनशीलाय ‘इन्द्र क्षमुभिः’ इत्यनया
याज्ययो प्रतिपाद्याय देवाय स्वाहा हुतमिदमस्तु । वट्शब्दोऽनश्वमित्यस्मिन्नर्थे कर्तते ।
स्वयमेव सोमपार्थे गन्तुमुद्यतः स्वयमभिगूतोऽवश्यं स्वयमभिगूतां नमोऽस्तु ।
विद्वन्भाय विद्वन्भायिने शत्रूणां विनाशयिने धर्षणे धारकायास्माकं पोषकयेन्द्रा-
वरुणा सुतपाकीति याज्यया प्रतिपाद्याय देवाय स्वाहुतम् । परिधये परितो धार-
यिणे जनप्रथनाय जनानां प्ररुषापनायेन्द्रश्च सोमं पिबतमिति याज्यया प्रतिपा-
द्याय स्वाहुतम् । होत्राणां होमकर्तृणामूर्ध्वं ऊर्ध्वभाषाभ्यश्रयाऽऽवे वदन्तु सप्तय
इति याज्यया प्रतिपाद्याय स्वाहुतम् । होत्राणां होमकर्तृणां पयसे क्षीरप्रदा-
यमेवं नः सुहवा इति याज्यया प्रतिपाद्याय स्वाहुतम् । प्रजापतये प्रजानां
पालकाय, मनवेऽस्माभिर्मन्त्रव्याय ‘इन्द्राविष्णु पिबतम्’ इति याज्यया
प्रतिपाद्याय स्वाहुतम् । हे क्षयपाः रक्ष्यपालक हे सुवर्षाट् स्वर्गभाषक
क्षतमस्मदीयं यज्ञं पालयेति शेषः । तस्मै तुभ्यामेवं स्तोमयईत इति याज्यया
प्रतिपाद्याय स्वाहुतम् । व एते मस्थितयाज्याहोमाः ।

कल्पः—“तुभ्यन्ता होत्रा इति सर्वान्हुत्वा अपति” इति । पाठस्तु—

(तृतीयसवनमाध्यंदिनसवनगतहोमविशेषमन्त्राभिवानम्)

तुभ्यस्त्यामिति । होवा मधोर्जुतस्येति हवमाना देवा मधुरेण घृतेन तुभ्यस्तु ।
त एवे मन्त्रास्तृतीयसवनगताः कदा चन स्तरारित्यस्मादनुवाकादूर्ध्वं ब्रह्म्याः ।

फलः—“यज्ञपतिमुषय एनसाऽऽहु रित्वाग्निधियो यश्च वैश्वकर्मणानि कृत्वा ॥
इति । तत्र मथनामूचवाह—

यज्ञपतिमुषय इति । यदा मथाः सर्वा निर्मका अन्नरहिता अनुत्पन्नाना
भवन्ति तदानीं यज्ञपतिमेनसा संयुज्जमुषयः सर्वेऽप्याहुः । यज्ञपत्यपराधादेव
बृहत्याज्ञभावे तत्पञ्चाभावे प्रजानामनुतापो जायते । कोऽयं यज्ञपतेरपराध इति
बदुष्यते—मधुर्वसन्तर्तुस्तत्तन्निधिनौ चैत्रवैशाखमासौ मघम्यौ स्तोको म्योवि-
होमानुष्ठानेन स्तोतुं योग्यौ । तादृशयोर्मासयोरनुष्ठानमकृत्वा तौ मासौ मत्सह
यज्ञपतिरपराध, अनेनापराधेन पापी यजमान इत्युषय आहुः । अतोऽयं विश्व-
कर्मा नोऽस्मान्यज्ञपतींस्त्याम्यां पासाभ्यां संसृजतु । यथा तयोर्मासयोर्म्यो-
विहोममनुविष्ठामस्तथा प्रेरयत्वित्यर्थः । अथ द्वितीयावाह—

बोरा ऋषय इति । पूर्वोक्ता ऋषयस्ते बोरा उग्रा अस्मदपराधमभिव्य
पापिमानमिति जनानामग्रे निन्दकत्वात् । अत एव्य ऋषिम्यो नमोऽस्तु नम-
स्कारेण ध्यान्ताः सन्त्योऽस्माभ्या निन्दन्तु । एषामृषीणां चक्षुषोऽस्माकं मनसश्च
संयौ संधाननिमित्तं बृहस्पतये नमोऽस्तु । ऋषयो यथाऽस्थानन्तमनुब्रूहेण कटा-
क्षेण वीक्षन्ते यथं च यथा कर्मानुष्ठामेनापराधरहिताः सन्त्यो मनसा भक्तिं कुर्व-
न्तथाऽयं बृहस्पतिरनुगृह्णातु । महि बद्धुमदिश्येतानि त्रीणि नमःछन्दस्य
विशेषणानि । नमस्कारोऽयमष्टाङ्गोपेतत्वान्महान् । तदनुग्रहपर्यन्तमुत्पादनाभावा-
त्तत् नमस्कारः सीदतीति सत् । भक्तिरसेनात्यन्तमाविभूतत्वाद्बुधम् । विश्ववि-
षयं कर्म बृहत्यादिरूपं यस्यासौ विश्वकर्मा प्रजापतिस्तस्यै नमोऽस्तु । त उ
स्तोऽपि विश्वकर्माऽस्माननुष्ठानमवर्तनेन पातु । अथ तृतीयावाह—

अनन्यथानिति । हे विश्वकर्मजनभ्यास्त्वद्व्यतिरेकेण गत्यन्तररहितानस्मा-
न्तोमवान्स्त्वमानोऽस्तोमपानप्येते सोमेषा इत्येवानुग्रहं कुर्वन्वातुमर्हसी(सी)ति
शेषः । तत्र दृष्टान्तः—प्राणस्य विद्वान्तरमरे न वीर इति । यथा लोके वीरः
पुरुषः परकीयस्य प्राणस्याऽऽपदं विद्वान्तरमरे न मुदं इव कुरुष्या स पावि
तद्वत् । अयं यजमानः प्रमादादस्मादिकारिणा तमोगुणेन वृतः सजोपासुषीणा-

मिमांसे हि ब्रह्मव्याप्त्यान्तमपराधं कृतवान् । तत्पराधिनं प्रजुष्टं तस्मादपराधात्प्रक-
र्षेण पोचय । किमर्थं स्वस्तये विनाशसाहित्याप । अथ चतुर्थीमाह-

ये भक्षयन्त इति । ये महातो भक्षयन्तो न भक्षयन्त इत्येवमस्ति अना-
भ्यानुद्धः पूजितवन्तो यज्ञभिक्षाल्लेपण धनमर्जयित्वा प्रक्षमस्त्यैव भोक्तव्यं संभुवि-
स्रवन्त इत्यर्थः । विष्णुयानिवासिनोऽभ्ययो मानसवत्पुष्पाहो लोभेक्षमं यज्ञ इति
तद्विषये चेदं कृतवन्तः । तेषां यष्टृणां मा वुरिषिर्दुष्टो प्राप्नोति यागभिक्षावस्तुल्यो-
नस्य तस्या अवमा विनाशयित्री येषमिष्टिर्वागस्तामिष्टिं तोऽस्माकं विश्वकर्मा
स्तिष्ठिं करोतु । अथ पञ्चमीमाह-

ममः पितृभ्य इति । ये नोऽस्मानभ्यस्वरूपाभिमुख्येन पश्यन्ति ते यज्ञस्य
कारयितारोऽस्माकं यज्ञं कामयमानाः सुदेवाः सुष्ठु श्रोतमानास्तादृशा हे पितरो
मयं प्रमादात्तस्यादीभिरकाया यज्ञं कर्तुमिच्छारहिताः सन्तो वो मुष्मन्स्य दक्षिणां
दक्षिणोपलक्षितं यज्ञं न नीनिम नैव नीतवन्तस्तस्मादेततोऽस्मान्मा पापयिष्टु तेन
पापेनास्मान्पापिष्ठान्मा कुरुत । तेरेतैर्मन्त्रैर्होमं विधत्ते-

यावन्तो वा इति । यज्ञसमाप्त्या द्रष्टुमागत्यावस्थिता ये भक्षणास्ते सर्वे
दक्षिणाहोस्तेषामदानेन यत्पापं तजिद्वारमाय यथोक्तानि वैश्वकर्माणामि जुहुयात् ।
अयं च होमः कस्मिन् दक्षिणानन्तरमाधीति कृत्वा तन्मन्त्रा उद्गृत्य जातवेदस्त-
मित्यस्यावसाने द्रष्टव्याः ।

कल्पः--“पुनर्भुतो विश्व उद्गीचीनदशं यतित्रं विदत्य अग्निमन्यजसात्रः पुन-
स्तात्पत्यकृतिष्ठन्तसह एत्माऽऽशिरमवनयत्यस्मे देवासो कुपुमे त्रिजिह्वस्तमिती जज्ञ-
समिः ” इति ।

आशिरशब्देन मथितं दध्ममिधीमते । आग्नीमि एत्माशिरं मथिष्वेति सूत्र-
कारेणोक्तत्वात् । तत्र पथमाया ऋचः पाठस्तु--

अस्मे देवास इति । देवासो हे देवा अस्मे अस्माकं वृष्टे आशिराय
विक्रितस्य । अस्माकं शरीरं यथा पापराहितं भवति तथा कुरुतेत्यर्थः । यत्कीरं
दोहनपात्रस्थमेवाक्षतादिप्रक्षेपेण खनी भवति तादृशं दधि रेफान्ताशीः शब्देनाभि-
धीयते । विक्रितस्य विशेषं प्राप्य देवता पत्नीयजमानावाशिरा दध्ना ये वामं
सौन्दर्यमश्नुतस्तेन कृत्वा पुमान् पुत्रो जायते वसु च विन्दते । अद्यापि च विश्व
एतत्सवनान्धनः सर्वैर्यथा ज्ञानवन्धः । एतस्य गृह एषवे । अथ द्वितीयामाह-

(तृतीयसूत्रमाध्यादिनसंवनगतहोमाविशेषमन्त्राभिधानम्)

धावापृथिवीभ्यामिति । कल्पः—“धावापृथिवीभ्यां त्वा परिपृक्षापी-
त्यञ्जलिना परिगृह्य” इति । हे भुव धावापृथिवीसदृशः पञ्चापञ्जलिपुटाभ्यां
त्वां स्वी करोमि ।

कल्पः—“विधे त्वा देवा वैश्वनराः पञ्चावयन्निवसि भुवं मप्याम्य”
इति । पाठस्तु—

विधे त्वेति । हे भुव वैश्वानरा विधेषां नराणां हितकारित्वेन संवन्धिनाः
सर्वे देवास्त्वां पञ्चावयन्तु स्वस्थानाञ्चालयन्तु । त्वं च दिवि देवान्दृढी
कुरु । अन्तरिक्षे वयसि पक्षिणो दृढी कुरु । पृथिव्यां पर्वतादीन्दृढी
कुरु । न ॥ त्वदीयेन पलनेन सर्वं जगञ्चालय ।

कल्पः—भुवं भुवेणेति पुरस्तात्पत्यङ्गुलीर्दानीं होतृचमसे भुवमवनयामि ॥
इति । पाठस्तु—

भुवं भुवेणेति । ययं भुवेण हविषेदानीमवनीयमानेन ऋक्स्थाळीयतेन सोमरसेन
पूर्वं होतृचमसे स्थितं भुवं सोममवनयामासौ अधस्तात्पयामस्तस्योपरि त्वां
तिष्ठाम इत्यर्थः । यथा येन प्रकारेण नोऽस्माकं सर्वमिजगत्सर्वमेव जगत्सर्वं
गदादिकमवश्यं रोगरहितां सुमनाः सोमनमनस्कमसज्जवेत् । यथा च नोऽस्माकं
विषः प्रजाः सर्वा अपि केवली रोगरहिताः समनसोऽनुकूलमनसश्चेन्द्रः करदि-
म्नश्च कुर्वात् । यथा च नोऽस्माकं सर्वा इन्द्रियो दिग्वास्तिन्यः सर्वा एव प्रजा
अपीनाः स्फुरिति शेषः । किंचास्माकं केवलीरसजसाधारणवेन वर्तेरन् । यथै-
वत्सर्वं त्रिष्यति तथा होतृचमसेऽवनयामीति पूर्वधानवयः । त एते मन्त्रा नृहस्वदि-
गुप्तस्य हरिरसीत्यनघोरनुवाकयोर्बध्ने गृह्याः । अत्र विनियोगसंग्रहः—

रथेना तृतीयसूत्रे सप्तभिधमसाह्वतिः ।

वषट्कृते मन्महोमो वडित्यनुवषट्कृते ॥

तुम्भन्तां सर्वेषमसान्द्रुता जगति मध्यमे ।

सवने वैश्वकर्माख्यहोमा मन्त्रैस्तु पञ्चभिः ॥

वज्र-बोरा-अनन्या-ये भक्षयन्तो-नमः पिभिः ।

पुतभूत्याशिरं त्वस्ये क्षिपेन्मन्त्रचतुष्टयात् ॥

भुतं भुवमवेक्षेत प्रतिप्रस्थातुकर्म तत् ।

धावाऽञ्जली गृहीत्वा विधे होतृचमसे मयेत् ॥

(प्रतिगरानन्तरभाविमन्त्राभिधानम्)

ध्रुवमेकी करोत्वन्न मन्वानोऽसन्नितीरितः ।

अष्टमे त्वनुवाकेऽस्मिन्नष्टाविंशतिरीरिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहितामाष्ये तृतीयकाण्डे द्वितीयपाठके-

दशोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अयं तृतीयाष्टके द्वितीयपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

यद्वै होताऽध्वर्युर्मभ्याह्वयते वज्रमेनममि
प्र वर्तयत्युक्त्या इत्याह प्रातःसवनं प्रतिगीर्षं
अण्येताम्यक्षराणि त्रिपदा गायत्री गायत्रं
प्रातःसवनं गायत्रियैव प्रातःसवने वज्रमन्त-
र्वत्त उक्त्यं वाचीत्याह माध्यंदिनं सवनं प्रति-
गीर्षं चत्वार्येतान्यक्षराणि चतुष्पदा त्रिष्टुप्त्रै-
ष्टुभं माध्यंदिनं सवनं त्रिष्टुभैव माध्यंदिने
सवने वज्रमन्तर्वत्ते (१) उक्त्यं वाचीन्द्राये-
त्याह तृतीयसवनं प्रतिगीर्षं सतेताम्यक्षराणि
सप्तपदा शकरी शाकरो वज्रो वज्रैणैव तृतीय-
सवने वज्रमन्तर्वत्ते ब्रह्मवादिनो वदन्ति स स्वा
अध्वर्युः स्याद्यो यथासवनं प्रतिगरे छन्दाश्चि
संपादयेत्तेजः प्रातःसवन आत्मन्धक्षितेन्द्रियं
माध्यंदिने सवने पञ्चस्तृतीयसवन इत्युक्त्या
इत्याह प्रातःसवनं प्रतिगीर्षं अण्येताम्यक्ष-
राणि (२) त्रिपदा गायत्री गायत्रं प्रातः-
सवनं प्रातःसवन एव प्रतिगरे छन्दाश्चि सं

(प्रतिपदमिदं प्रमाणं विदुः प्रविष्टाः सर्वे)

पादपत्ययो तेषां के मायत्री तेषां प्रतिस्वने
तेषां एव प्रतिस्वने आत्मन्धत्त उच्यते वाची-
त्याह माध्यदिने सर्वने प्रतिगीये चत्वारि-
ताम्यक्षराणि चतुष्पदा त्रिष्टुप्त्रिष्टुप् माध्यदि-
ने सर्वने माध्यदिने एव सर्वने प्रतिगरे उ-
च्यते सिसं पादपत्ययो इन्द्रियं वै त्रिष्टुप्-
त्रिष्टुप् माध्यदिने सर्वने (३) इन्द्रियमेव
माध्यदिने सर्वने आत्मन्धत्त उच्यते वाचीत्या-
द्याह तृतीयसर्वने प्रतिगीये सप्तताम्यक्षराणि
सप्तपदा शकरी शकरी पशवी जायते तृतीयस-
र्वने तृतीयसर्वने एव प्रतिगरे उच्यते सिसं पादप-
त्ययो पशवी वै जगती पशवस्तृतीयसर्वने पश-
वेव तृतीयसर्वने आत्मन्धत्ते यद्वि होताऽध्वर्यु-
मभ्याहृतं आद्वमस्मिन्दधाति तद्यज्ञ (४)
अपहनीत पुराऽस्य संवत्सराद्वमह आ वैवीर-
ज्योत्सा मोद हवोति प्रत्याहृतं तेनैव तद्वि
हते यथा वा आयतां प्रतीक्षत एवमध्वर्युः प्रति-
गरे प्रतीक्षते यदभिप्रतिगृणीयाद्यथाऽऽयतया
समुच्छते तादृगेव तद्यद्विचास्तुयेत यथा
धर्मद्वयो द्वियते तादृगेव तद्यथाहृत्वा अति-
आहृत्वा जतिव एवेत्युजाय (५) अतः
प्रमाणं उच्यते सिसं प्रतिगरेऽध्वर्युजाय य एव

(प्रतिगरानन्तरमाविमन्त्राभिधानम्)

विद्वान्प्रतिगुणात्यन्नाद एव संवत्साऽस्य प्रजायी
 बाजी जायत इयं वै होताऽसावध्वर्युर्यदासीनः
 शःसत्यस्या एव तद्धोता नेत्यास्त इव हिम-
 मथो इमामेव तेन यजमानो दुहे यत्तिष्ठन्प्र-
 तिगुणात्यमुष्या एव तदध्वर्युर्नैति (६) तिष्ठ-
 तीव सावथो अमूमेव तेन यजमानो दुहे
 यदासीनः शःसति तस्मादितःप्रदानं देवा उप
 जीवन्ति यत्तिष्ठन्प्रतिगुणानि तस्मादमुतःप्रदानं
 मनुष्या उप जीवन्ति यत्प्राक्यासीमः शःसति
 प्रत्यङ्गतिष्ठन्प्रतिगुणाति तस्मात्प्राचीनः रेतो
 धीयते प्रतीचीः प्रजा जायन्ते यद्वै होताऽध्व-
 र्युर्मभ्याह्वयते वर्जमेनमभि प्र वर्तयति पराङ्मा
 वर्तते वर्जमेव तज्जि करोति (७) ॥

(सर्वमे वर्जमन्तर्धत्ते षीण्येतान्वक्षराणीन्द्रियं माध्वर्दिनः सर्वमे नोद्वा-
 तुणामध्वर्युर्नैति वर्तयत्यष्टौ च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाहके
 द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

उक्ताः प्रस्थितवाग्याख्यहोमाद्या अहमेऽस्मिन्नाः ।

अथ नवमे प्रतिगरानन्तरमाविमन्त्रा वक्तव्याः । संसितुर्गन्धर्व धीर्तादृनै
 प्रतिगरस्तस्य प्रतिगरस्वानन्तरमाविषु मन्त्रेषु पथममुत्पाद्य विनियुक्ते—

(प्रतिगिरान्तरभाषिमन्त्राभिधानम्)

यद्देहोतेति । यदाशसनकाले होतुःश्वयुषाभिमुख्येनाऽऽह्वयति । आह्वान-
मन्त्रस्तु शोसावापिति । तस्याप्यर्थः—हेऽश्वर्यो शस्त्रं पठानि यदीयशस्यपठ-
काले प्रतिगिराय त्वं सायधानो भवेति पदेन यदश्वर्यं प्रति होतुराह्वानं तदेतद्व-
ज्रमहारमर्थं होता करोति । तस्माद्धोतुममुक्तवज्रमहारं समाधातुं प्रातःसवनेप्रति-
गिरादूष्मक्यशा इति मन्त्रेण होतारं स्तुवीति । उक्तं शस्त्रं शंसतीत्युक्त्यशाः
सम्यक्शंसितवानसीति मन्त्रार्थः । प्रतिगिरप्रकारस्त्वापस्तम्बेन दर्शितः—“अश्वर्युः
सदोबिले पाङ्कमुख उपविश्येद्वा वज्रहारति शस्त्रं प्रतिगिरिष्यञ्जपत्यश्वर्यो शोसावो-
मिति होतुरभिज्ञाय मन्त्रक्षिणमावर्तमानः शोसावोदैवेति प्रत्याह्वयते शंसावोद्
इवेति वा ” इति । प्रतिगिरं पार्श्वं धारयमाणः सौबिले प्रत्यङ्मुखादिष्ठसंबोधन-
माश्रित्य होतारं प्रत्याह्वयते । हे होतः शोसा सर्वथैव मोक्ष एवात्माकं त्वदी-
येन प्रतिगरेणोति मन्त्रार्थः । कश्चि सप्ताशायमवमेव प्रतिगिरः प्रणवादिः पठयते ।
अस्तिवति प्रणवस्थार्थः । कृत्स्नशससप्तासावङ्गिणकारवाचिना प्रणवेनैव प्रति-
गिरः । मत्पुत्तरकथनेन प्रतिगिरशब्देनोच्यते । प्रातःसवने यानि शस्त्राणि तेषां
सर्वेषां प्रतिगिरमुक्त्वा तद्वत्सने अक्षरमुक्त्यशा इति मन्त्रं पठेत् । अत्राक्षर-
गत्वित्वेन त्रिपदा गायत्री स्मार्यते । तथा च गायत्र्या तद्युक्तं प्रातःसवनं
स्मर्यते । प्रातःसवने स्मृतया गावत्र्यैव होतुममुक्तं वज्रमन्त्रार्हिवं करोति । अथ
मन्त्रान्तरमुत्पाद्य विधत्ते—

उक्तं वाचीति । पूर्ववद्व्याख्येयम् । उक्तं शस्त्रं तदीयायां वाचि
सम्यक्प्रवृत्तमिति मन्त्रार्थः । पुनरपि मन्त्रान्तरमुत्पाद्य विधत्ते—

उक्तं वाचीति । वज्रो वै शक्तीत्युक्तत्वाद्वज्रस्य शक्तिरत्वम् । अनेन
सप्ताक्षरेण शक्तेरेण वज्रेण होतुममुक्तं वज्रमन्त्रार्हिवं करोति ।

अथ विहितं मन्त्रत्रयं प्रकारान्तरेण प्रशंसितुमुपोद्धातमाह—

ब्रह्मवादिन इति । यः पुरुषः सवनानुरूपेण च्छन्दांसि कर्तुं जानाति प्रातः-
सवने गायत्री माध्यदिने सवने त्रिष्टुप्पृथीयसवने अगतीत्येवविधानि च्छन्दांसि ।
ज्ञानि च प्रतिगरेऽभिहिते सति पश्चात्सपादनीयानि । एतत्सपादने यः समर्थः
त एव मुख्योऽश्वर्युः स्थात् । किंच, प्रातःसवने समाप्ते सति स्वात्मानि
वस्तेजी धारयेन्माध्यदिने समाप्ते सतीन्द्रियं धारयेत्तृतीयसवने समाप्ते सति
पश्चात्तत्सपादनीय एव मुख्योऽश्वर्युरित्येवं ब्रह्मवादिनः परस्परमाहुः ।

(अतिगरान्तरभाविमन्त्राभिधानम्)

सुषु मन्त्रमन्त्रेण सवनोचितच्छन्दःसंपत्तिं तेजोधारणं च दर्शयति—

उक्त्यस्या इति । आतःसवनगतानां स्तोत्रश्रवणां गायत्रीछन्दस्त्वात्मा-
प्रसवनस्य ब्रह्मिष्ववमानगता उपास्मै गायतेत्याद्या आज्यस्तोत्रगता अग्न आ-
माहीत्याद्याश्च गायत्रीछन्दस्काः । तथा शक्नेष्वपि दृष्टव्यम् । गायत्र्युपदेशेन
ब्राह्मण्यसंपूर्णतां गायत्यास्तेजोत्पत्त्यम् ।

द्वितीयमन्त्रेणोचितच्छन्दःसंपत्तिमिन्द्रियधारणं च दर्शयति—

उक्त्यं वाचीति । माध्यंदिनपवमाने य तु ब्रूवेति सूक्तस्य त्रिष्टुप्छन्दस्त्वा-
त्तत्तत्सवनं त्रिष्टुभं मजापतेरुरसो बाहुभ्यां चेन्द्रेण सहोत्पत्त्यादिभ्यस्तुष्टस्येति-
वस्य त्रिष्टुप्त्वम् ।

तृतीयसवनोचितच्छन्दःसंपत्तिं पशुपाप्विं च सप्ताक्षरमन्त्रेण दर्शयति—

उक्त्यं वाचीति । शक्वरीजगत्योः पशुप्रतिहेतुत्वं सवनगतस्तोत्रश्रवणी-
जगतीछन्दस्त्वात्तत्सवनं जागतम् । अतः शक्वरीद्वारां सवनोचितच्छ-
न्दःसंपत्तिस्तृतीयसवनस्य पशुभातिहेतुतया पशुत्वम् । अथ मर्याद्वत्त्वं विधत्ते—

ब्रूहोतीति । आ समन्ताद्ब्रूते पीडयते येन रोगविशेषेण च रोगविशेष-
आप्यः प्रदा होताऽध्वर्युं संबोध्य शोसायोमिति त्रिष्टुभमभिमुख्येनाऽऽहूयग्रे तदा-
नीमस्मिन्नाध्वर्यो रोगविशेषं स्थापयति । सावज्ञानत्वहेतोश्चित्तकेशस्योपब्रूवत्वात् ।
ब्रूहोतीत्यपने यद्यध्वर्युर्नापहनीत न निराकुर्वात्तदानीमस्याध्वर्योर्गृहे संवत्सरात्पुनरेव
मजा आवेवीरन्तर्वरोगादिभिः पीडयेरन् । तदस्तत्परिहाराय शोस्ता मोद
इवेति मन्त्रेणाध्वर्युः प्रत्याह्वानं कुर्यात् । तेनैव प्रत्याह्वानेन तुदग्नाह्वानं कर्त्तुं
रोगजातमपहवे विज्ञाशयति । मन्त्ररूपस्याऽऽभिमुख्येनाऽऽह्वानस्य प्रत्युत्तररूप-
माह्वानं परिहारः । मन्त्रस्मायमर्थः—हे होतस्त्वं शोस्ता सर्वथा यन्मैव मोद
इवास्ताकं हर्ष इव हर्ष एवेति । इदानीमध्वर्योरपमत्तत्वं विधत्ते—

यथी वा इति । यथा लोके धृञ्छन्तं वादिर्न प्रत्यभिमुख्येन विप्रयां वाचं
वक्तुं प्रतिवादी सावज्ञानः प्रतीक्षते । यथा वा राजायात्यादिकं भवि सेवको
मुत्तम आभिमुख्येन नियतां वाचं वक्तुमप्रयत्नः प्रतीक्षते, एवमज्ञातध्वर्युः प्रविगरं
प्रत्युत्तरं वक्तुं सर्वदा सावधानः प्रतीक्षते ।

प्रविगरकाष्ठमतिक्रम्य वा वस्त्रात्काष्ठोत्प्रागेव वा प्रतिगरे वाचं दर्शयति—

(प्रतिगरानन्तरमादिमन्त्राभिधानम्)

यदभिप्रतीति । अर्धर्षसमाधिः प्रतिगरस्य कालस्तस्याभितो यदि प्रतिगृणी-
यात्तदा यथा प्राप्तीति वा काले प्रत्युत्तरमाभाषमाण आद्यतमा याचा समुच्छत
आभिमुख्येन वा वाग्वक्तव्या तथा नियतया याचा हीनो भवतीत्यर्थः । तदे-
तदकाले प्रतिगरोच्चारणं तादृग्भवति । प्रतिगरविस्मरणे चार्धं दर्शयति—

यद्वर्ध्वादिति । अर्धर्षसमाधेरनन्तरं यदि प्रतिगरो लुप्यते । तत्र दृष्टान्तो
यथा लोके चोरव्याघादिभयाकुले महारण्ये शीघ्रं वावद्व्यः सार्यगतेभ्यः पुरुषेभ्यः
सकाशात्कश्चिद्व्याधितमशक्तो हीनो गच्छन्तश्चोरादिभिरुपद्रुतो भवति । तदे-
तद्वर्ध्वप्रतिगरोपनं तादृगेव । तस्मात्सावधानः प्रतिगरकालं प्रतीक्षेत ।

उद्गातुहोतृसाम्येनाभ्यर्च्योः प्रतिगरं प्रशंसति—

प्रवाहुषा इति । ऋत्विजामुद्गातृहोत्रध्वर्युणामुद्गीथा उत्कृष्टगानविशेषाः
प्रवाहुषे समाना एव । समानत्वं कथमिति तदुच्यते—उद्गातृणां सामगानामुद्गी-
थानामेव गानविशेषः प्रसिद्धः । प्रस्तावमन्त्रादुपरितना भक्तिरुद्गीथः । स च
प्रवाहपुरःसारं गीयते । एवमुक्त्यर्थसिर्वा होतृणां संबन्धी प्रवाह उद्गीथः ।
अभ्यर्चूणां तु प्रतिगर उद्गीथः । तथा च सूच्यते—“ ओमिति सामानि गायन्ति ।
ओऽशोमिति शस्त्राणि शस्त्रसन्ति । ओमित्यध्वर्युः प्रतिगरं प्रतिगृणाति ॥
इति । ओं ओऽसा मोद इवेति जुवन्तामवदुस्सारयति । प्रतिगरेवेदनं प्रशंसति—

य एवं विद्वानिति । होतुः शंसनकाल उपवेशनमभ्यर्च्योश्च प्रतिगरकाल
उत्थानं क्रमेण विधत्ते—

इयं वै होतेति । होतुर्भूमिस्वरूपत्वादयमासीनः शंसतेनोपवेशनेनास्या
एव भूमेर्होता नापगच्छति । भूमिश्चाऽऽसीनेव दृश्यते । किञ्च, तथा सति यज्ञ-
मानो भूमिं वृधे । तत्रत्यं सारं गृह्णातीत्यर्थः । अभ्यर्चाः स्वर्गरूपत्वावस्थित
एवायं प्रतिगृणीयात् । तथा सति अयमध्वर्युर्मुष्णा दिवो नापगच्छति । द्यौश्च
सिद्धतीव दृश्यते । उपरिवर्तमानत्वात् । किञ्चाध्वर्योरुत्थितत्वेन यज्ञमानो दिवं
दृग्धे । तत्रत्यं सारं गृह्णाति । प्रकाशन्तरेणोपवेशनोत्थाने प्रशंसति—

यदासीन इति । यस्मादासीनो होता शंसति तस्माद्देवा इतःप्रदानमुप-
जीवन्ति । अस्मिंल्लोके यत्प्रदीयते हविस्तदुपजीवन्तीत्यर्थः । यस्मादध्वर्युस्ति-
ष्ठन्प्रतिगृणाति तस्मान्मनुष्या अमुतःप्रदानमुपजीवन्ति । अमुष्य लो(व्याल्लो)
काहेवैः प्रेरितं वर्षमुपजीवन्तीत्यर्थः । होतुः प्राहुमुत्सवमभ्यर्चोः प्रत्यङ्मुत्सवं
च विधत्ते—

(प्रतिनिर्माहमन्त्राभिधानम्)

वत्प्राक्कासीन इति । यस्माद्धोता प्राक्नुस्वस्तस्मात्प्राचीनं पत्नीक्षेत्राभिमुखं
रेतः स्थाप्यते । यस्माद्ध्वयुः प्रत्यङ्मुस्तस्मात्पजाः क्षेत्रविमुक्ता उत्पद्यन्ते ।

होतुरभ्याह्वानात्पूर्वमिहा देवहूरिति मन्त्रं जपतः प्राक्नुस्वस्तस्मात्प्राचीरभ्या-
ह्वानादूर्ध्वं प्रत्यङ्मुस्तत्वाप परावृत्तिं विधत्ते—

यद्दे होतेति । यद्यपि शोसावोमिति होतुरभ्याह्वानं सकृदेव तथाऽपि
त्रिनिर्धाम्निधातुं द्वितीयानुवादस्तस्मिन्नेव काले प्राक्नुस्वस्तस्य परावृत्तिं विधातुं
तृतीयानुवादः । अत एवाऽऽपस्तम्बेनोक्तम्—“ मदक्षिणमावर्तमानः शोसा
मोर्ध्वेवि मत्प्राक्कमेवे ” इति । अत्र विनियोगसमग्रः—

मत्प्राक्कमेवे शोसावो सवनेषु निपूञ्चेत् ।

उक्त्यादिमन्त्रांसीनत्र मन्त्राभ्युत्थार इतिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवव्याख्ये वेदार्थप्रकाशे कृष्णमनुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ तृतीयाहके द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

उपयामगृहीतोऽसि वाक्षसदसि वाक्पाभ्यां
त्वा क्रतुपाभ्यामस्य यज्ञस्य भुवस्याध्यक्षाभ्यां
गृह्णाम्युपयामगृहीतोऽस्यतसदसि वाक्षपाभ्यां
त्वा क्रतुपाभ्यामस्य यज्ञस्य भुवस्याध्यक्षाभ्यां
गृह्णाम्युपयामगृहीतोऽसि अतसदसि ओम-
पाभ्यां त्वा क्रतुपाभ्यामस्य यज्ञस्य भुवस्या-
ध्यक्षाभ्यां गृह्णामि देवेभ्यस्त्वा विश्वेदेवेभ्य-
स्त्वा विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो विष्णवुरुक्मैर्न ते
सोमस्तः रक्षस्व (१) तं ते इश्वशा माऽर्च-
स्यन्मयि वसुः पुरोवसुर्वक्रिषा वार्षं मे वाहि-
मयि वसुर्विदहंसश्चक्षुष्पाश्चक्षुर्मे पाहि

(प्रतिनिर्मासमन्त्राभिधानम्)

अग्निं नमः संयदंशुः शोचपाः शोचं मे पाहि
 भूतसि श्रेष्ठो रक्षसीत्यां प्राशमः प्राशं मे पाहि
 भूतसि श्रेष्ठो रक्षसीनामपानपा अपानं मे पाहि
 यो न इन्द्रबायु मित्रावरुणावाश्विनावधिदासति
 आतुष्य उत्पिपति शुभस्पती इदमहं तमभरे
 प्रादयामि यथेन्द्राहमुत्तमश्रेयसांति (२) ।

(अथ आतुष्यस्तयोदयः च) ।

इति छण्डोग्यवेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके

द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

उक्तः प्रतिगरः साङ्गः समन्त्रो नमो स्फुटम् ।

अथ दशमे प्रतिनिर्मासमन्त्रा उच्यन्ते ।

कलः—“ इदमममृहीतोऽसि वाक्षसदसीति प्रतिनिर्मासं गृहीत्वा न साद-
 धति ” इति । पाठस्तु—उपयामेति ।

हे प्रतिनिर्मास त्वमुपवायेन पार्थिवमायेण गृहीतोऽसि । वाक्षो वागिन्द्रिनं
 सनावास्थितोऽसि । “ वाग्वा एवा अदेन्वायवः ” इति श्रुतेः । तादृशं त्वां
 वाचः पालकाश्चान् अयोर्महत्स्य पालकाश्चान् अरुमस्यसन्निनाशिनोऽस्य यशस्याभ्य-
 क्षाभ्यां स्वामिस्त्वपिन्दनासुराणां मुहामि तदर्थं गृह्णामीत्यर्थः ।

कलः—“ मुहामां मदिनिर्मासमां मुहमादित्प्रोपस्थानावनयनमदाना-
 म्भुत्तरोत्तरैर्वैभैः ” इति ।

अस्यायमर्थः—प्रतिनिर्मासनामका मे ग्रहा रेवुवायवमैत्रावरुणाश्विनसं-
 न्धिनस्तेषां अरुणादिक्रियाऽऽम्नानक्रेणोत्तरोत्तरैर्वैभैर्देहन्त्येति ।

तवेन्द्रवायवमितिनिर्मासस्तथ गृह्णन्त्य उक्तः । अथानुरणप्रतिनिर्मासस्तथ
 ग्रहणमन्त्रः—

(प्रतिनिधौ सन्नामिधानम्)

उपसामेति । अतः सत्यं यज्ञो वा तत्र सीदतीति श्रुतत्वात् ।

आधिनप्रतिनिधौ सन्नामः—

उपसामेति । अतः ओजोन्मिदं तत्र सीदतीति श्रुतत्वात् “ यजुर्वेदावरुणः सोममाधिनम् ” इति श्रुत्यन्तरात् ।

देवेभ्यस्त्वेति । कल्पः—“ देवेभ्यस्त्वेत्यादित्यपात्रेण प्रतिपस्थाताऽऽदित्य-
स्थात्वा संपातमवनीय ” इति ।

हे ऐन्द्रवायवप्रतिनिधौ देवार्थं त्यागवनवामीति शेषः । एवं विश्वे-
देभ्यस्त्वा विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इति मन्त्राभ्यामुत्तरयोः संपातावनयनं कुर्यात् ।
गणमाधाम्येन विश्वेदेवेभ्य इति समासनिर्देशः । प्रत्येकमाधाम्येन विश्वेभ्य इति
व्यासनिर्देशः ।

विष्णोर्विति । कल्पः—“ विष्णुवुरुक्रमेण ते सीपस्तः रक्षस्वित्यादित्यपात्रेण
प्रतिपस्थाताऽऽदित्यस्थातीमनिधौ विधावि = इति ।

तं ते दुश्मंतां पाऽव त्वदित्येष आम्नातो मेभ्यशेषः ।

हे उरुकम विष्णो रक्षणार्थमेव सीपस्तवापीनः । अस्मिन् रक्षस्व । ते ते
त्वदीये सीपं दुश्मंताः पापदृष्टिः पुरुषो माऽवस्त्वय्यम्ना प्राकीर्तु ।

कल्पः—“ महपञ्चमीरादाय सीपः हीतारम्यविमुक्त्य मयि वसुः पुरोवसुरिति
ग्रहः होत्रे प्रयच्छति ” इति । पाठस्तु—

मयि वसुरिति । वसुर्वनरूपः सीपो मयि वर्तते । स कीदृशः । पुरोवसुः
पुरस्कृतेवरतमस्तवनः । पश्चात् पुरस्थात्पात्रादीनां वासुधित्वा । यथाविषस्त्वे
वाक्या वाचः पालकः । अतो मम वाचं प्राहि ।

यथाऽनेन मन्त्रेणैन्द्रवायवमहो होत्रे तत्र एवंमुत्तराभ्यां मन्त्राभ्यां वैवायव्याना-
धिनमहो देवो । ययोः पाठस्तु—

मयि वसुरिति । विद्वत्सुलब्धस्तमस्तवनः । सैविद्वत्सुः धातिसमस्तवनः ।

मूरसि श्रेष्ठ इति । कल्पः—“ हुते पाऽदित्यमुपविष्टो मूरसि भेदो
रशीनां प्राणपाः प्राणं मे प्राहीति ” इति ।

हे हस्तस्थ सीम त्वं मूरसि सुखीनां शोभायिताऽसि । अतो रशीनां सुखं

मकाशकानां वस्तुनां मध्ये त्वं श्रेष्ठोऽसि । त्वमेव पाणस्प फलकस्तस्यान्वे पाणं
पशहि पातय ।

ब्रह्माऽमेन मन्वेगैन्द्रवायमग्रहहोमादूर्ध्वमादित्योपस्थानं तथैवोत्तरेण मन्वेज
मैत्रावरुणमग्रहहोमादूर्ध्वमादित्यमुपविष्टते । पाठस्तु—

धूरसि श्रेष्ठ इति । हे मैत्रावरुण मग्रह त्वं धूरसि दुःस्वानां हित्तिषाऽसि ।
शेषं पूर्ववत् । आश्विनमग्रहहोमादूर्ध्वमादी तुपस्थानमन्वः शास्त्रान्तरे द्रष्टव्यः ।

कल्पः—“यदि मन्वेत यजमानः पूर्वो माऽधिकान्त्यो भ्रातृव्य इति माग्धो-
मादङ्गुष्ठेनाङ्गुलिमवगृह्णीयाद्यो न इन्द्रवायू अभिदासतीति ” इति । पाठस्तु—

यो न इन्द्रेति । हे इन्द्रवायू यो भ्रातृव्यो नोऽस्मानभिदासति हिगस्ति,
उत्पिषेऽस्मानुत्तुङ्गव्य सोमं पिषति हे शुभस्पदी शुभस्य कर्षणः पातयि-
षारो तं भ्रातृव्यमग्रमवरं पादयाम्यपकृत्य पीतयामि । इदमिति शब्देन तर्जण्याऽ-
ङ्गुल्वाङ्गुष्ठेनावग्रहव्यभिनीय पदश्यते । हे इन्द्र यथाऽहं भ्रातृव्यादुत्तमः
संभेतयानीहलोकपरलोकज्ञानवान्भूपासं तथा त्वमनुग्रहाणेति शेषः । मित्रावरु-
णाविति द्वितीयमन्वेऽधिर्णाविति तृतीयमन्त्रे च शेषं सर्वमनुपश्य म्पारुयेमम् ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

उपोषि प्रतिनिर्माष्टा ग्रहीतव्यास्त्रिभिः क्रमात् ।

देवेभ्यो निनवेच्छेषांस्त्रिभिरादित्यपात्रके ॥

विष्णो तत्पात्रमाच्छाद्य द्विदेवत्यमग्रनपि ।

होत्रे दद्यात्त्रिभिः सूर्यमुपविष्टेन भूर्देयात् ॥

यो नस्त्रिभिस्तर्जनीं वामङ्गुष्ठेनोपपीडयेत् ।

इन्द्रमिवाधिभिभिन्ना मन्त्राः पञ्चदद्यात् त्वे ॥

त एवे मन्त्राः क्रतुमहानुवाकात्पूर्वं द्रष्टव्याः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

पतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे द्वितीयमपादके

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(त्रैधातवीद्योष्टिर्विषयमन्त्राभिधानम्)

(अथ तृतीयाष्टके द्वितीयप्रपाठः एकादशोऽनुवाकः) ।

प्र सो अमे तवोतिभिः सुवीराभिस्तरति
 वाजकर्मभिः । यस्य त्वं सस्यमाविथ । प्र
 होत्रे पुन्यं वचोऽमये भरता बृहत् । विपां
 ज्योतींषि विभ्रते न वेधसे । अमे त्री ते
 वाजिना त्री यधस्या तिस्रस्ते जिह्वा ऋतजात
 पूर्वीः । तिस्र उं ते तनुवो देववांतास्ताभिर्नः
 पाहि गिरो अग्रयुच्छन् । स वा कर्मणा
 समिषा (१) हिनोमीन्द्राविष्णु अपसस्पारे
 अस्य । जुषेथां यज्ञं द्रविणं च धत्तमरिष्टैर्नः
 पथिभिः पारयन्ता । उभा जिग्यथर्न परा
 जयेथे न परा जिग्ये कतरश्चनेनोः । इन्द्रश्च
 विष्णो यदपस्पृधेथां त्रेधा सहस्रं वि तदैरये-
 थाम् । त्रीण्यायुषि तथ जातधेदस्तिस्त्र आज-
 नीरुपसंस्ते अमे । ताभिर्दवानामवो याक्षि
 विद्वानथ (२) भव यजमानस्य शं योः ।
 अमिस्त्रीणि त्रिधातुन्या क्षेति विदथा कविः ।
 स त्रींश्चेकादशा इह । यक्षच्च पिप्रयच्च
 नो विप्रो दूतः परिरुतः । नमन्तामन्यके संमे ।
 इन्द्राविष्णु इरुहिताः शम्बरस्य नव पुरो
 नवतिं च अयिष्ठम् । शतं वरिचिनः सहस्रं च
 साकं हयो अग्रस्यसुरस्य वीरान् । उत माता
 महिषमन्ववेनदमी त्वा जहति पुत्र देवाः ।

अथात्रवीद्वज्रमिन्द्रो हनिष्यन्त्ससे विष्णो

वितरं वि क्रवस्व (३) ॥

(इषाऽथ त्वा क्रवोदश च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाहके

द्वितीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

यो वै पर्वमानानां श्रीणि परिभूः स्वयः स्वस्तिर्मक्षेहि महीनां
पयोऽसि देवं सवितरेतत्ते इ्येनाय यद्वै होतोपयामगृहीतोऽसि वाक्ष-
सवसि प्र सो अग्न एकादश ॥ ११ ॥

यो वै स्वयः स्वस्तिः स्वाधायै नमः प्र भुञ्च तिस्रतीव

यद्वैत्वारिःशत् ॥ ४३ ॥

हरिः ॐ ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाहके

द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

प्रातिनिर्मास्यमन्त्रास्तु दशमे परिकीर्तिताः ।

अथैकादशे त्रिधातवीयेष्टिविषया मन्त्रा उच्यन्ते ।

कल्पः—“ प्र सो अग्न इत्युष्णिहककुम्भौ धाम्ये दधात्यग्ने त्वी ते वाजिना
मी पभस्येति विदत्त्वा परित्वाति सं वां क्रमैजोमा विभ्यथुरिति याज्यानु-
वाक्ये उत्तरे संयाज्ये ” इति । धाम्ययोः प्रथमामाह—

प्र सो अग्न इति । हेऽग्ने यस्य यजमानस्य त्वं सरूपम्राविथ सस्विनास्तेहं
पाशितकृन्नासि स यजमानस्तवोविभिः पालनैः प्रकर्षेण तरति संसारकेशमविवर्तते ।
कीदृशीभिरुविभिः । सुवीरसभिः शोभनपुत्राद्यपरमहेतुभिः । वाजकर्मभिः, अन्न-
निमित्तानि कर्माण्युद्योगा योऽसौमतीनां वा वाजकर्मोपस्थाभिः । द्वितीयां धाम्या-
माह—

(तैत्तिरीयवेदविषयसम्प्रदायमिधानम्)

प्र होष इति । हे कृत्विषो युगमभये वत्तः स्तुतिरूपं वाच्यं प्रकीर्ण-
श्रुत पोषमत्त । कीदृशं वचः । पूर्वं पूर्वैर्नृपिभिः पठितं नृहोषो विषा विष्टो-
पममत्तं पालकम् । कीदृशं वाच्यम् । हेने होषविष्टादकाय । तेषां होषविष्टादकाय
विधाने । अग्नेर्दृष्टान्तः—ज्योतींषि विष्टे नेति । यथा रात्रिरुपमि ज्योतींषि
चात्रिये सुधीय स्तुतिं कुर्वन्ति तद्वदित्यर्थः । अथ परिधानीयामाह—

अग्ने जी त इति । हेऽग्ने ते तव जी वाजिना वचः पुरोहाया मवस्थीति
तस्मात्सिद्धौ विहितस्तत्त्वविषयानि यद्वा सोमेषाधिसानाधमरूपाणि त्रीणि । यन्मा
जी वधस्था सहस्थानानि त्रीणि परस्परमुक्ताणि लोकप्रसङ्गापवादवकीमताम्-
पत्यदाक्षिणाधिरूपाणि वा । हेऽतएव *कृताज्ज्ञानात्मनः समुत्पन्नं हे तव पूर्वं
पूर्वसिद्धा निह्नास्वित्तः सात्त्विकराजसवामसरूपा इहमात्मनिष्ठपरिहाराभिन्नादे-
स्य इ अपि च देववाता देवैर्वाताः प्राप्तस्ते तव तनुस्तुतिस्तत्त्वमिस्तनुमिराभि-
विद्युदादित्यरूपमिर्नोऽस्मान्वाहि । किं कुर्वन्तु मिरो अपयुच्छन्मदीयाः स्तुती-
रमादयजन्माभिः कृतं ममादं परिहरन्तित्यर्थः । अथ पुरोनुवाक्या—

अं अं कर्मेमेति । हे इन्द्राविष्णू वा युवाममेव कर्मणा संदिनोमि तस्म-
क्याणियामि । इषा हविलंसजेनाद्येन च संदिनोमि । किंनिमित्तमिति वदुःपदे-
अस्यापसः पारेऽनुष्ठीयमानस्य कर्मणः पारनिमित्तमवित्तेन परित्प्राप्त्यर्थम् ।
किञ्च, अस्पृहीयमिदं यज्ञं जुषेथमस्मभ्यं च इविणं संपादयतः ।
किं कुर्वन्ते । अरिष्टैः पृथिभिः पारयन्ता मिनाशरहितैरनुष्ठानपदौरेस्मान्क-
र्माः प्रारं प्रापन्न्ये । अथ याज्यामाह—

उक्ता जिनयधुरिति । हे विष्णो, इन्द्रश्च त्वं चोमो निग्यधुर्यं प्राप्तवन्तौ
न पराजयथे कदापि पराजयं न प्राप्नुथः । इनोरतथोरुभयोर्मध्ये कतरश्चा-
न्यतरोऽपि न पराजिग्वे पराजयं न प्राप्तवान् । यद्यदा युवायुमावपस्यथेयां
स्पर्धां कुर्यातां त्वं यज्ञदा सहसं दक्षिणास्त्रेण दातव्यं गौसहस्रं विषा
विमज्जैर्येथां तीतवन्तौ । अथ च विभागः तपसकाण्डे स्पष्टमान्वावः ।

अथ स्विष्टकृतः पुरोनुवाक्यात्वां संपाज्यामाह—

स्त्रीमयायुःफीति । हे जातवेदस्तवाऽऽयुषि आयुर्वेदिकारणानि हवींषि
सोमहाताम्यपुरोडाशरूपेण त्रीणि । हेऽग्ने ते तवोपस वचःकालतदर्थ आजा-

* कृतासत्यात्परमात्मन इति स. पुस्तकस्थपाठान्तरम् ।

(त्रैधातव्येतिविधियमन्त्राभिधानम्)

नीराविभोक्त्वा व्याडास्तिष्ठ आहवनीयादिषु त्रिषु स्थानेषु त्रिविधास्ताभिर्ज्वा-
लाभिर्देवानामवो रक्षकं हविर्विद्वान्यक्षि यज । अथानन्तरं यजमानाय वो भव
पुत्रपदो भव । योर्भव दुःखाविषयोजको भव । अथ स्विष्टकृतो याज्यास्ता
संयाज्यामाह—

अग्निस्त्रीणीति । कविर्विद्वानयमाग्निर्विद्वथेषु यज्ञेषु त्रीणि हवींष्पाशेति सर्वतः
प्राप्नोति । “भवः पुरोडाशा भवन्ति ” इत्युक्तत्वाद्यविधां त्रिस्थम् । कीदृशानि
त्रीणि हवींषि । त्रिधातूनि “उत्तरउत्तरो जायान्मवति” इत्युक्तत्वाभिपकाराणि ।
सोऽग्निरिहास्मिन्कर्मण्येकादशभिर्देवैरुपेतास्त्रीन्पाशांस्तर्पयत्विति शेषः । “ये
देवा दिव्येकादश स्थ ” इत्यनुवाके गणपयं विस्पष्टयाम्नातम् ।

अथ तत्रैव विकल्पितरूपां संयाज्यामाह—

यक्षच्चेति । अग्निर्देवानां दूत आसीदित्युक्तत्वादूतस्त्वोऽयमाग्निर्वक्षश्च देवा-
न्यक्षतु च । द्वास्तृणजात्यभिमानित्वाद्विप्ररूपोऽयमाग्निर्लोऽस्मान्निप्रयच्च शीणयतु
ष । कीदृशोऽग्निः । परिष्कृतो दूतत्वविह्वैरलंकृतः । अन्यशब्दः शत्रुवाची ।
कर्मत्ययः कुतिसतार्थे । समशब्दः सर्वशब्दपर्यायः । अन्यके समेऽस्मद्योऽन्ये
कुतिसताः शत्रवः सर्वेऽपि नभन्तां नभन्तु ।

अथ यधानहविषो विकल्पितां पुरोनुवाक्यामाह—

इन्द्राविष्णु इति । हे इन्द्राविष्णु शम्भरनामकस्यासुरस्य संबन्धिन्यः
पुरो नगरीः अधिष्ठं ध्रुवां नाशितवन्तौ । कियवीनगरीः । नव नवति च । एको-
नशतसंख्याका इत्यर्थः । कीदृशीः । इन्द्र हिता दृढाः । किंच, असुरस्य संब-
न्धिनो वार्ष्णेनो दीप्तिमतः सतं सहस्रं च वीरान्प्रधानभूतानमात्प्यादीनमति पक्ष-
राहित्यं यथा भवति तथा साकं हयः ।

अथ तत्रैव विकल्पितां याज्यामाह—

उत मातेति । उत मातेन्दस्य देवस्य माया महिषं महान्तमिन्द्रमश्वदेन-
दनुकमेण ज्ञापितवतीत्यर्थः । कथं ज्ञापितवतीति तदुच्यते—हे पुत्रेन्द त्वमि-
शन्नून्हत्वा तूष्णीं स्थिते सति सर्वेऽप्यमी देवास्थां जहति परित्यजन्तीति ।
अथ मातृबोधनादूर्ध्वमिन्द्रो वृत्रं हनिष्यन्वक्षोद्युको विष्णुं प्रत्येतदजवीत्—हे
सखे विष्णो वितरं विक्रयस्व विशिष्टतरं पराक्रमं कुल शीघ्रं वृषं जहीति । तथा-
विबो हे इन्द्राविष्णु अस्पदमहिं संपादयतामिति तात्पर्यार्थः ।

(अतिमाहात्म्यमन्त्राभिधानम्)

अथ विनियोगसंग्रहः—

य सो वैषातवीयेष्टौ द्वे धाम्ये अत्र इत्यसौ ।
तवैव परिधापीया सनुदाक्या समित्यसौ ॥
उभेपि याज्या त्रीणीति संयाज्यास्तिष्ठ ईरिताः ।
इन्द्रानुवाक्योक्त याज्या दश मेन्वा इहोदिताः ॥

इति श्रीमत्साधनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठक
एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुनर्धीश्वतुरो देवादिद्यातीर्थमद्देशरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमद्देशरापरान्तारस्य श्रीमद्वाजापिराजपरमेश्वरस्य
जीवीरनुक्रमहाराजस्थाऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विर-
चिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
तृतीयकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

अग्ने तेजस्विन्तेजस्वी त्वं देवेषु भूयास्ते-
जस्वन्तं मामायुष्मन्तं वर्चस्वन्तं मनुष्येषु कुरु
दीक्षायै च त्वा तर्पसश्च तेजसे जुहोमि तेजो
विदसि तेजो मा मा हसीम्याऽहं तेजो हा-
सिषं मा मां तेजो हासीदिन्द्रोऽस्मिन्नोजस्वी
त्वं देवेषु भूया ओजस्वन्तं मामायुष्मन्तं वर्च-
स्वन्तं मनुष्येषु कुरु ब्रह्मणश्च त्वा सञ्जस्य च

(अतिमाह्वयसमन्त्राभिधानम्)

(१) ओजसे जुहोम्यो जोविदस्यो जो मा मा
 हासीन्माऽहमो जो हासिषं मा मामो जो हासी-
 त्सूर्य आजस्विन्माजस्वी त्वं देवेषु सूया आज-
 स्वन्तं मामागुष्मन्तं वर्चस्वन्तं ममुष्येषु कुरु वा-
 योश्च त्वाऽपां च आजसे जुहोमि सुवर्चिदसि सु-
 वर्मा मा हासीन्माऽह* सुवर्हासिषं मा मा*
 सुवर्हासिन्मरिषि मेधां मरिषि प्रजां मय्याभिस्तेजो
 दधातु मरिषि मेधां मरिषि प्रजां मयीन्द्र इन्द्रि-
 दधातु मरिषि मेधां मरिषि प्रजां मरिषि सूर्यो
 आजो दधातु (२) ॥

(क्षत्रस्य च यपि त्रयोविंशतिष्व) ।

अत्रि तन्त्रमन्त्राणां त्रयोविंशतिष्विति संहितायां तृतीयपाठके
 तृतीयपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

यस्य निःश्वस्तिं वेक यो वेदेभ्योऽश्विदं जगत् ।

निर्मेये तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

प्रविनिर्गोक्षपर्यन्तः क्षमसर्वज्ञहादयः ।

प्रपाठके द्वितीये तु मन्त्रमुक्ताः प्रपञ्चितः ॥

अथावशिष्टा मन्त्राद्यास्तृतीयेऽस्मिन्पाठके ।

उच्यन्ते वैकुण्ठाध्याये समन्त्रा विषयः कर्मात् ॥

कल्पः—“सहैवाध्वर्युणाऽऽर्च्यं प्रतिपत्स्याताऽऽदत्त ऐन्द्रं मेधा सौर्यमुजोवाऽमे
 तेजस्विन्मित्राक्षोयं प्राप्तिपरमावा हुत्वा जेजोविदसीत्पुनर्मन्त्रम्ये” इति ।

तत्र होममन्त्राऽस्तु—

अग्ने तेजस्विन्निति । तेजः कान्तिर्वर्त्तो बलम् । दीक्षायास्त्वपसश्च संवन्धि
 मत्तेजस्तस्माभार्य हे आग्नेयातिग्रास त्वां जुहोमि । अनेन होमेन दीक्षानिम-
 नास्त्वपश्च निर्विघ्नेन सिद्धान्तिवत्त्वमभिप्रायः । अनुमन्त्रणमन्त्रपाठस्तु—

(अतिग्राह्यतमस्त्राभिधानम्)

तेजोविदसीति । हेऽमे त्वं तेजोभिज्ञोऽस्य तस्त्वत्प्रादत्तेजो मां नस्तिपुनः ।
अहर्षि तेजो न वस्तिपुनः । तस्मात्सर्वथा तेजो मां न वस्तिपुनः ।

कल्पः—“ इन्द्रोऽजस्विन्नित्यैर्न्द्रेणा हुत्वोऽजोविदसीत्यनुमन्वयते ” इति ।

पाठस्तु—

इन्द्रोऽजस्विन्निति । बलहेतुरष्टमो धातुरोजः । हे देवप्रतिप्राप्त आसन्न-
जातेः आभिषयात्तत्र संबन्धि यदोजो बलकारणं तदर्थं त्वां जुहोमि ।

कल्पः—“ सूर्यं आजस्विन्निति सौर्यमुजेता हुत्वा सूर्यविदसीत्यनुमन्वयते ” इति ।

पाठस्तु—

सूर्यं आजस्विन्निति । शरीरकान्तेर्बहिर्भूता रश्मिरूपा दीतिर्ग्राह्यः । हे सौवी-
रविमास वायोरणां च संबन्धि यद्आजस्तदर्थं त्वां जुहोमि । हे सूर्य त्वं
सुवर्णविदसि स्वर्णमार्गाभिज्ञोऽसि ।

कल्पः—“ तान्हुत्वा सदसि प्रत्यङ्मुखा भक्षयन्ति यमि नेवाभिर्येतैः स्वं स्वं
यथातिष्ठन् ” इति । पाठस्तु—“ मयि मेधामिति ।

मन्त्रतः धेयोर्धारणसामर्थ्यं मेधा । अत्र विनिवोगसंभङ्गः—

अमेऽतिग्राह्यमामेयं हुत्वा तेज उपस्थितिः ।

तद्यैः सौर्यविभोर्मेधेनयति श्रीजवोदिताः ॥

अथ भीमांसा ।

कृष्णायजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता—

“ नातिदेशोऽतिदेशो वा बह्व्यतिप्राप्तयोर्भेदः ।

विकृतौ पुनरुक्तत्वादेवोऽङ्गान्तरव्यवृत्तेः ॥

प्रकृतोर्विकृतीनां च साम्याय स्यात्पुनर्वचः ।

साम्ये च गुणकामानां प्रवृत्तिः प्रकृताविव ” ॥ इति ।

अनारभ्य श्रूयते—“ य एवं विद्वानग्निं चिनुते ” इति । “ उपस्तम्भनं वा
पृथग्यज्ञस्य यदतिप्राज्ञः ” इति । अतिप्राज्ञसंज्ञका महा यज्ञस्योपष्टम्भकत्वा-
दनुष्ठेया इत्यर्थः । अत्र चीयमानस्यः प्रेतिप्राज्ञाणां च विकृतिव्यतिदेशो
नास्ति । कुतः । पुनरुक्तिवैधर्म्यप्रसङ्गात् । विकृतौ सारं पुनरुक्तम्—“ अथा-

(अतिग्राह्यगतमन्वाभिधानम्)

होऽग्निमहिष्टोमेनानुबजन्ति समुत्थयेन तपतिरात्रेण तं विरात्रेण तं विरात्रेण ”
 इत्यादि । अयमर्थः—इष्टकचित्तमग्निमनु तस्मिंश्चितेऽग्रावमहिष्टोमाद्यनुष्ठानमिवि ।
 तथाऽग्निष्टोमः प्रकृतिः । उक्त्यादयो विकृतयः । यदि विकृतिषु चोदकाभित-
 मग्निमतिदिशेत्तदानीमुक्त्यादिषु चोदकादेव तत्प्राप्तेः पुनर्विधानमनर्थकं स्यात् ।
 अविद्यासाध्य विकृतिषु पुनर्विधीयन्ते—“पृथगे गृह्णीयात्” इति । तस्मात्पु-
 नर्विधानार्थवत्त्वात् विकृतादग्न्यातिग्राह्यातिदेशो नास्तीति प्राप्ते श्रुतः—
 ऐन्द्रवायवादिग्रहादिनामङ्गान्तराणामुक्त्यादिविकृतिषु यथाऽतिदेशोऽभ्युपगत-
 स्तथाऽग्निचयनस्याविद्यासायां चातिदेशः स्यात् । नल्लक्षणः सकृत्प-
 नुत्तश्चोदकः कानिचिदङ्गान्म्यतिदिशेत्तराण्युपेक्षत इति युक्तम् । अति-
 देशमाह्वानानपि पुनर्विधानं प्रकृतिविकृतिस्मात्प्रार्थम् । यथा प्रकृतोऽति-
 ग्राह्याणां प्रत्यक्षविधिवत्त्वात् विकृतिष्वपीति तत्साम्यम् । न च साम्ये
 प्रयोजनाभावः । गुणकामप्रवृत्तेस्तत्प्रयोजनत्वात् । “श्येनचितं चिन्वति
 स्वर्गकामः” इत्यादिना श्येनाकारादिगुणकलभूतस्वर्गादिकामाः श्रुताः ।
 ते चोपदिष्टमाश्रयपेक्षन्ते । तस्मादथातोऽग्निमिति वाक्येन प्रकृतावाग्नि-
 ष्टोमे कामुचिदुक्त्यादिविकृतिषु चाग्निचयनलक्षण आश्रय उपदिश्यते ।
 अन्वातु तु भाजपेवादिविकृतिषूपदिष्टस्याऽऽश्रयस्थाभावादतिदिष्टस्य चाना-
 श्रयत्वाद्गुणकामानां नास्ति प्रवृत्तिः । तस्मात्पुनर्विधानवैयर्थ्याभावाद्-
 स्त्वातिदेशः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

वैशिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके

मथनोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(स्तोत्रोपाकरणप्रतिगराङ्गमन्त्राभिधानम्)

(अथ तृतीयाष्टके तृतीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

वायुर्हिकर्ताऽग्निः प्रस्तोता प्रजापतिः साम
 बृहस्पतिरुद्राता विश्वे देवा उपमातारो मरुतः
 प्रतिहृत्तार इन्द्रो निधनं ते देवाः प्राणभूतः
 प्राणं मयि दधत्वेतद्वै सर्वमभ्वर्युर्कृपाकुर्वन्नुद्रा-
 तृभ्य उपाकरोति ते देवाः प्राणभूतः प्राणं
 मयि दधत्त्वित्याहेतदेव सर्वमात्मन्धत्त इडा
 देवदूर्मानुर्यज्ञनीबृहस्पतिरुक्थामदानि शशिसि-
 षद्विश्वे देवाः (१) सूक्तवाचः पृथिवि मातर्मा
 मा हिंसीमधुं मनिष्ये मधुं जनिष्ये मधुं
 वक्ष्यामि मधुं वदिष्यामि मधुमतीं देवेभ्यो
 वार्चमुद्यासः शुश्रूषेण्यां मनुष्येभ्यस्तं मां
 देवा अवंतु शोभायै पितरोऽनु मदन्तु (२) ॥

(शशिसिषद्विश्वे देवा अष्टाविंशविधः) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
 तृतीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

अतिग्रन्थगत मन्त्रा प्रथमे समुदीरिताः ।

अथ द्वितीये स्तोत्रोपाकरणप्रतिगराङ्गमन्त्रा उच्यन्ते ।

कल्पः—“ अथाभ्वर्युः स्तोत्रमुपाकरोति वायुर्हिकर्तते प्रस्तोत्रे बहिर्मुष्टिं
 प्रयच्छति सर्वेषु पवमानेष्वेवमुपाकरणे = इति । पाठस्तु—

वायुर्हिकर्तते । मातृव्यस्य साम्नः पञ्च भागा हिंकारः प्रस्ताव उद्गीयः
 प्रतिहारो निधनं चेति । एतद् हिंकारनिधनरूपावाद्यन्तौ भागौ सर्वेः पठनीयौ ।

(स्तोत्रोपाकरणप्रतिगराङ्गमन्त्राभिधानम्)

प्रीतिं प्रस्तावभाषं प्रस्तोता गायति । तृतीयमुद्गीथभागमुद्गीता गायति । चतुर्थं प्रविष्टरभाषं प्रतिहतां गायति । एतेषु गायत्सु सर्वेऽध्वर्युस्त्रिजोऽध्वर्युष्यविरिका ओमित्युपगायन्ति । यजमानस्तु हो, इत्युपगायति । त एते सर्वे वाय्वादिदेवतारूपेण मन्त्रेण प्रतिपाद्यन्ते । सर्वदेवताजनकस्य प्रजापतेः सगतिरूपत्वेन छत्सतामरूपत्वं, वाय्वादीनां प्रजापत्येकदेशत्वेन सामैकदेशहिकारादिकर्तृत्वम् । ■ एते वाय्वादय इन्द्रान्ता देवाः प्राणपोषकास्तत्मात्मानं मयि स्थापयन्तु । समेतं मन्त्रं विनियुक्ते—

एतद्दे सर्वमिति । यदाऽध्वर्युर्मुद्रातुभ्य उपाकरोति स्तोत्रपाठानुज्ञां प्रयच्छति तदानीमेतदेव वाय्वादिरुपहिकर्तृत्वादिकं सर्वमुपाकरोत्यभ्यनुजानाति । यस्मादावुरित्यादिध्वजेण बर्हिर्भुष्टिपदानरूपमुपाकरणं कुर्यादिति तात्पर्यार्थः । अस्मिन्मध्ये ते देवा इति भागमध्वर्युर्ज्ञेयात् । तेनैवदेव वाय्वादिरूपं हिकर्तृत्वादिकं सर्ववात्मनि स्थापितवान्भवति ।

कस्यः—“ अध्वर्युः सद्योबिले प्राङ्मुख उपविश्येहा देवहूरिति शक्तं प्रविगतिष्यञ्जायति ” इति । पाठस्तु—

इहा देवहूरिति । मेयमिहा देवगोरूपा सेयमत्र देवहूर्देवानाञ्जमित्री । यस्तु यतुः सोऽय यज्ञनीर्यज्ञमवर्षकः । यश्च बृहस्पतिः सोऽयमुक्त्योपदानि शंतिपच्छंसति । उच्यतेः शस्त्रेर्जायमानो मदो हर्षो येषु मन्त्रवाक्येषु तानि वाक्याभ्युक्त्याभ्युदायि । ये विधे देवास्तेऽत्र सूक्तवाचः सूक्तानां वक्त्ररः । हे मातृरूपे प्रायिवि यथोकानामिहादिदेवानामनुग्रहादपराधरहितं मां त्वं मा हिंसीः । त्वदनुग्रहादहं मधु मनिष्ये मधुवत्प्रियमेव कार्यं मनसा चिन्तयिष्यामि । तथा मधु अनिष्ये मधुवत्प्रियं कर्मफलमुरपादयिष्यामि । तथा मधु वक्ष्यामि मधुवत्प्रियस्य हविषो देवान्प्रति वहनं करिष्यामि । तथा मधु वदिष्यामि मधुवत्प्रियं प्रविगररूपं वाक्यमुच्चारयिष्यामि । तथा प्रविगरे ओथामोद इवेति, एतादृशादूर्ध्वं शस्त्राग्ने वाक्मुक्त्यशा इत्यादिरूपामुद्यासं सवनवये कथयामि । कीदृशीं वाक्म् । देवेभ्यो मधुमतीं देवानां मधुवत्प्रियां मनुष्येभ्यः शुश्रूषेण्यां मनुष्यैर्होत्रादिभिः भोतुमिष्यमाणाम् । तं तादृशीं वाचं जुवाणं मां शोभायै धार्मिकप्रसादानावत्प्रशोभायै देवा अवन्तु पूर्वोक्ता इहादयः सर्वेऽपि पालयन्तु । विवरध्वानुमदस्तु समीपनिर्धे वागित्युपलालयन्तु । अत्र विनियोगसंग्रहः—

(अदाम्याहुमहापेक्षितमन्त्राभिधानम्)

वामुः स्तोत्रमुपाकुर्माच्छर्त्तं पविगारिभवा ।

अपितद्वय इहामन्त्रो द्वौ मन्त्राविह कीर्तितौ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकांशे छण्णवज्जुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके
द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अथ तृतीयाष्टके तृतीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ।

वसंवस्त्वा प्र बृहन्तु गायत्रेण छन्दसाऽग्नेः
प्रियं पाथ उपेहि रुद्रास्त्वा प्र बृहन्तु त्रैष्टुमेन
छन्दसेन्द्रस्य प्रियं पाथ उपेह्यादित्यास्त्वा
प्र बृहन्तु आग्नेतेन छन्दसा विश्वेषां देवा-
णां प्रियं पाथ उपेहि भान्वासु ते हुक्
हुक्मा धूनोमि भन्दनासु कोतनासु नूतनासु
रेशीषु मेरीषु वाशीषु विश्वभस्सु माध्वीषु ककु-
हासु शकरीषु (१) हुक्कासु ते हुक् हुक्मा
धूनोमि हुक्कं ते हुक्केण गृह्णाभ्यस्तो रूपेण सूर्य-
स्य रश्मिभिः । आऽस्मिन्नग्रा अचुष्यवुर्विशो
धारा असश्वत । ककुह* रूपं वृषभस्य रोचते
बृहत्सोमः सोमस्य पुरोगाः हुक्कः हुक्कस्य
पुरोगाः । यज्ञे सोमादाभ्यं नाम जागृवि तस्मै
ते सोम सोमाय स्वाहोशिक्त्वं देव सोम
गायत्रेण छन्दसाऽग्नेः (२) प्रियं पाथो
अपीहि वशी त्वं देव सोम त्रैष्टुमेन छन्दसे-
न्द्रस्य प्रियं पाथो अपीह्यस्मत्तस्त्वा त्वं देव

(अद्याभ्यां कुग्रहापेक्षितमन्त्राभिधानम्)

सोम आगतेन छन्दसा विश्वेषां देवानां मिथं
पाथो अपीक्षा नः प्राण एतु परावत आऽन्त-
रिक्षाद्विस्परि । आयुः पृथिव्या अध्यमुतमांसि
प्राणाय त्वा । इन्द्राग्नी मे वर्चः कृणुतां वर्चः
सोमो बृहस्पतिः । वर्चो मे विश्वे देवा वर्चो
मे धत्तमश्विना । दधन्वे वा यदीमनु वोचद्भ-
क्षाणि वेरु तत् । परि विश्वानि काव्या नेमि-
श्वकर्मिषामवत् (३) ।

(शर्करावपेक्षितहसतिः पञ्चविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
तृतीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

उपाकृतिः प्रतिगरजपश्चोकौ द्वितीयके ।

अथ तृतीयानुवाके द्वावदाभ्यां शुग्रहौ मत्पेक्षिता मन्त्रा उच्यन्ते ।

कल्पः—“ उपनयस्य राज्ञस्त्रीनः शून्यवहति वसवस्त्वा म बृहन्तु गाय-
त्रेण छन्दस्तेत्येतैः प्रतिमन्त्रम् = इति । पाठस्तु—

वसवस्त्वेति । हे सोमांशो वसुनामका देवास्त्वा बृहन्तु वाससा च्छन्दा-
स्तोमसतासमूहात्मकर्षेण पृथक्कुर्वन्तु । केन साधनेन । गायत्रेण च्छन्दसा ।
तवाऽऽकर्षणे छन्दः साधनम् । तथाविधस्त्वमग्नेः मिथं पाथोऽजमाधमुपेहि ।
इत्थं द्वितीयतृतीयमन्त्रौ योज्यौ ।

कल्पः—“ तैरेन चतुराधूनीति पञ्चकत्वः सप्तकत्वो वा मान्दास्तु त इत्ये-
वान्यति विमज्ज ” इति । पाठस्तु—

मान्दास्तु त इति । अत्र होतृवमसे वसतीवरीनामिकाभ्यांऽद्भ्यः सकाशा-
त्क्रियदम्बुदकं निषिध्य तैः पूर्वोक्तैस्त्रिभिः सोमांशुभिरेन होतृवमसं मान्दास्वि-
त्यादिमन्त्रैराधूनीति त्रयसंस्थमुदकं प्रकल्पयेदित्यर्थः । मान्दास्वित्यादीनि सप्त-

(आश्विन्यां शुभ्राणां पक्षितमन्त्राभिधानम्)

मन्त्रानि द्वादश पदाब्ध्यां गोप्यानि नामानि । तेषु कं शुक्रमा धूनोमीधेतावान्दा-
दशस्वपि पदेभ्यनुवच्यते । अनुषङ्गान्धोतनयैवाऽऽदावन्ते च द्विः पाठः । मन्दमतय
आपो मान्दाः । हे शुक्र दीप्यमान सोम ते तव सवन्वि शुक्रं दीप्यमानं सारं
मान्दास्वप्स्वाधूनोमि सर्वतः कम्पमामि । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । मन्दनाकु-
मद्रासु कल्याणकारिणीषु, कोतनासु ज्ञानकारिणीषु, भूतनास्वमिनवासु, रेशीषु-
शमिगमनेन भुवो हिंसिकासु, मेधीषु सधमानासु, वाशीषु शब्दवतीषु विश्वभुक्तु-
विश्वस्य धारिकासु, माध्वीषु मधुररसवतीषु, ककुहासु ककुत्तदशीषु प्रधानमू-
तासु, शकरीषु शक्तिमतीषु, शुक्रासु दीप्यमानासु । एतेतान्द्वादश मन्त्रानसु
पक्षेण सह पतिविभज्य चतुष्पञ्चकृत्यः सप्तकृत्यो वा द्वादशमन्त्रैराधावने
कुर्यात् ।

कल्पः—“ अंशुमदाभ्यं वा प्रथमं गृह्णाति शुक्रं ते शुक्लेण गृह्णा-
मीति ध्वनः पयसो निग्राभ्याणां वा ” इति । पाठस्तु—

शुक्रं त इति । हे दधिद्वय ते शुक्रं तव सारं शुक्लेण सोमादिरूपेण
सारेण सह गृह्णामि । केन साधनेमेति तदुच्यते—ये सूर्यस्य रश्मयोऽङ्गो
रूपं रत्नारणेन तेन रूपेण ।

कल्पः—“ आऽस्मिन्नुग्रा अचुच्यवुरित्यादाय ” इति । पाठस्तु—

आऽस्मिन्नुग्रा इति । अस्मिन्पात्र उग्रा वारालीमाः सोमरसधारा आनु-
च्यवुरागस्य पतिवाः । किं पतितास्ता धारा अस्तथव पति संगताः ।

कल्पः—“ ककुह* रूपमिति हरति ” इति । पाठस्तु—

ककुह* रूपमिति । वृषभस्य वर्षधितुरिन्द्रस्य ककुहं ककुद्वत्प्रधान-
भूतं रूपं वृष्टिलक्षणं स्वरूपं रोचते सोमने । वन(च) इहत्पोढम् । अयं
सोमो वल्लीरूपो राणरूपस्य सोमस्य देवस्य पुरोगाः प्रथमगामी शुक्रो
दीप्यमानो रतः शुक्रस्य दीप्यमानस्येन्द्रस्य पुरोगाः ।

कल्पः—“ यत्ते सोमादाभ्यं नाम आगृवीति जुहोति ” इति । पाठस्तु—

यत्ते सोमेति । हे सोम ते यन्नामादाभ्यं केनाभ्यतिरस्करणीयं आगृवि-
सदा आगरणशीलं हे सोम तस्मै सोमाय सोमनाम्ने ते स्वदीपाय स्वाहा
हुवमिदमस्तु । कल्पः—

“ आधवनानंशुम्पज्ञातान्निधायोशित्वं देव सोम गायत्रेण छन्दस्तेत्येतैः ”

यदिमन्त्रमनुसदमपेक्षैकं महामिषदेव्यपि सुख्येति ॥ इति । पाठस्तु—

उशिक्तवमिति । हे सोम देव त्वमुशिक्रमनीयस्तथाविधमथमांशुरूपस्त्व-
मग्नेः पिब पाथोऽज्जमाव यथा प्रतिपद्यसे तथा मायजेण छन्दसा सोमसमूहास्तु-
षकृकृत इदानीमपीहि पुनरपि सोमसमूहं गच्छ । एवं द्वितीयतृतीयांशुविषम-
शीरुत्तरमन्त्रयोर्गोपनीयम् । सर्वेषां माभिनां वशोऽस्यास्तीति वशी द्वितीयो-
ऽशुरस्मास्तु सस्त्रिवत्पीविमन्त्रादस्मत्सस्ता तृतीयोऽशुः ।

कल्पः—“ अंशु गृह्णन्नेकग्रहायाऽऽश्वं राजानमुपरे न्युष्य स्रद्धमिषुत्स-
वामदेव्यं मनसा गायमानोऽनवानं गृह्णाति यदि व्येयानेदा नः प्राण एषु
प्राणव इति यतमानं हिरण्यमभिव्येनेयतामच्युर्यंजमानश्च ॥ इति । पाठस्तु—

आ नः प्राण इति । परावतो दूरदेशात्प्राणो नोऽस्मान्मत्प्रेतु आगच्छतु ।
अन्तरिक्षादन्यागच्छतु । दिवस्पति स्वर्गस्योपरि स्थितोऽप्यागच्छतु । हे हिरण्य
पृथिव्या अभ्युपरि त्वमायुरमृतमसि आयुर्हेतुरमृतत्वहेतुश्चासि । तादृशं त्वा
प्राणायाम प्राणास्थिव्य एवं क्षिपामीति शेषः ।

कल्पः—“ इन्द्राग्नी इत्युदकमुपस्पृश्य ॥ इति । पाठस्तु—

इन्द्राग्नी इति । यावेताविन्द्राग्नी तौ मे वचः कृणुतां वत्तं कुरुताम् ।
यथा सोमो बृहस्पतिश्चोमौ वचः कृणुताम् । विश्वे देवाश्च मे वचः
कुरुन्तु । हेऽश्विनौ मे वचो वत्तं संपादयतम् ।

कल्पः—“ दधन्वे वा यदीमित्यभिरुक्कया प्राजापत्यया प्राण्यापान्यान-
वानं जुहोति ॥ इति । पाठस्तु—

दधन्वे वा इति । वेर्वेतव्यस्य गन्तव्यस्य यज्ञस्य सैवन्धीमि जज्ञाणि
परिवृटानि दीक्षादीन्यङ्गनन्मनुकोचदनुक्रमेण वेदो वाक्कि । यदीमित्येतादृशं यदस्ति
तद्दु दधन्वे तदध्वहं मनसि धारयामि । वेदोक्तं किमपि न विस्मरामीत्यर्थः ।
काव्या काव्यसदृशानि विस्पष्टमनमिहितानि विश्वानि सर्वाण्यङ्गानि पर्यम-
वत् । अयं यज्ञः परितो व्याधवान् । व्याप्तौ दृष्टान्तः—नेमिश्चक्रमिवेति ।
यथा रथस्य यत्तं छत्तं परितो नेमिर्व्याप्नोति तद्वत् । अत्र देवता-
विशेषस्य कस्यचिदपि विस्पष्टमप्रतीतत्वादियमभिरुक्ता प्राजापत्या । ततः
प्राजापत्ये जुहोमीति वात्स्यायनः । अत्र विनियोगसंग्रहः—

(अदाभ्यांशुमहार्धमन्त्रब्राह्मणाभिधानम्)

वसविभिर्घृहीतव्या नद्ध सोमांशवत्सवः ।

मान्दा द्वादश मन्वास्तैश्चमसस्था अपोऽशुभिः ॥

आधूनोत्यथ शुक्रं तेऽदाभ्यपात्रे दधिग्रहः ।

आऽस्मिन्नदाभ्यमादत्ते ककुहं सोऽपनीयते ॥

यत्ते जुहोत्युशिक्रपोकानंशूनभिषवन्नये ।

त्रिभिः संसृजये ह्य नः स्वर्णोपरि समुच्छ्वसेत् ।

इन्द्रा स्पृष्ट्वोदकं होषो दधन्वे पश्चाद्विशतिः ॥

इति श्रीमत्सामणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे रुष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे तृतीयमपाठके

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ तृतीयाष्टके तृतीयपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

एतद्वा अपां नामधेयं गुह्यं यदाधावा मा-
दासु ते शुक्र शुक्रभा धूनोमीत्याहापामेव
नामधेयेन गुह्येन दिवो वृद्धिमवं रुन्धे शुक्रं
ते शुक्लेण मृक्कामीत्याहेतद्वा अहो रूपं यद्रात्रिः
सूर्यस्य रश्मयो वृष्ट्या ईशतेऽह्न एव रूपेण
सूर्यस्य रश्मिर्दिवो वृष्टिं व्यावयत्याऽस्मि-
न्मुग्धाः (१) अचुच्यवृरित्याह यथायजुरेवैत-
त्ककुहः रूपं धृषमस्य रोचते बृहदित्या-
हेतद्वा अस्य ककुहः रूपं यद्वृष्टीं रूपेणैव
वृद्धिमवं रुन्धे यत्ते सोमादाभ्यं नाम जागृवी-
त्याहेष ह वै हविषा हविर्यजति योऽदाभ्यं
गृहीत्वा सोमाय जुहोति परा वा एतस्योऽऽयुः
प्राण एति (२) योऽहो मृक्कात्या नः प्राण

(अदाम्यांशुग्रहार्थमन्त्रबाह्याभिधानम्)

एतु परावत इत्याहाऽऽयुरेव प्राणमात्मन्धत्तेऽ-
मृतमसि प्राणाय त्वेति हिरण्यममि व्यनित्य-
मृतं वै हिरण्यमायुः प्राणोऽमृतेनैवाऽऽयुरात्म-
न्धत्ते शतमानं भवति शतायुः पुरुषः शते-
न्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये प्रति तिष्ठत्यप उप
स्पृशति मेपजं वा आपो मेपजमेव कुरुते (३)॥

(उमा एस्यापस्त्रीणि च) ।

इति छिन्नायजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

अदाम्यांशुग्रहार्थास्तु मन्त्राः पोक्तास्तृतीयके ।

अथ चतुर्थे तेषां नाक्षणमुच्यते ।

तत्र मान्दास्वित्यादिमन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति—

एतद्वा अपामिति । एतदेव मान्दा इत्यादिपद्मात्मनां गोप्यं नामधेयं, लोके
प्रतिज्ञायभावद्वैदिकमन्त्र एव प्रतीयमानतया गोप्यत्वम् । आधुयन्ते सर्वतः
कम्पयन्त आपो धैर्मान्दाग्निमन्त्रैस्ते मन्त्रा आधावाः न एव आधावा इति यदेतदेव
गुह्यं नामेति पूर्वशान्भवः । तस्मादबभिमामिदेवतानां प्रीत्यै मान्दादिमन्त्रान्यठेत् ।
ततो गुह्येन नामधेयेन देवताः परितोष्य दिवः सकाशाद्बुद्धिं संपादयति ।

ग्रहणमन्त्रो त्वहो रूपेण सूर्यस्य रश्मिभिरित्यनुमंशं व्याचष्टे—

ह्युक्तं त इति । राशिरिति यदेतदेवाहो रूपमहर्निरूप्यते येन तदह्नो रूपं
निरूपकमित्यर्थः । एतावदहर्नातोऽधिकमित्यह्न इत्यथा राश्या निरूप्यते । तेयं
राशिः सूर्यस्य रश्मयश्च गृष्टिस्वामिभूताः । न खलु राशिरूपं सूर्यरश्मियुक्तं च
कालं मुक्त्वा वृष्टेरन्यः कालोऽस्ति । तस्मादेतं मन्त्रभागं पठन्तस्ते निरूपकेण
राशिलक्षणेन कालेन सूर्यस्य रश्मिभिर्युक्तेन च कालेन दिवः सकाशाद्बुद्धिं
भूमीं पातयति । पादादानमन्त्रस्य स्पष्टार्थतां दर्शयति—

(अवाभ्यांशुग्रहार्थमन्त्रास्त्राणिभिधानम्)

आऽस्मिञ्शुग्रा इति । हरणमन्त्रे प्रधानरूपवाचिभ्यां ककुहं रूपमिव
पदाभ्यां वृष्टिर्विवक्षितेति दर्शयति—

ककुहमिति । होममन्त्रे सोमायेति देवतामुद्दिश्य दधिव्यहवने स्थाप्य
दर्शयति—

यत्ते सोमेति । यो यजमानोऽदाम्बनामकं दधियहं गृहीत्वा सोमाम देवाय
अहोति एव एव यजमानो हविषा दध्ना हविःस्वरूपं देवमुद्दिश्य यजतीत्युक्तम् ।
हिरण्यस्योपरि आसमन्त्रे प्राणशब्देनाऽऽयुर्विवक्षितमित्येवं दर्शयति—

परा वा इति । यो यजमानोऽश्वनामकं सोमरसं पात्रे मृत्पात्रेवस्थाऽऽयुः
प्राणः परैति मच्छत्यतो मन्त्रेणाऽऽयुष्मदे प्राणमात्मन्येव स्थापयति ।

हिरण्यस्योपरि आसविशेषं विधत्ते—

अमृतमसीति । स्वासवायोर्बहिः परित्यागः प्राणनमन्तराकर्षणमपाननं
माध्यस्थेन धारणं ध्यानम् । “ अथ यः प्राणापानयोः संधिः स ध्यानः ”
इति श्रुत्यन्तरात् । हिरण्यस्योपरि ध्यानेन स्वात्मन्याधुर्धारयति ।

हिरण्यस्याऽऽयुष्परिमाणं विधत्ते—

शतमानमिति । इन्द्राग्नी इति मन्त्रेण यदु(उ)दकस्पर्शस्तमिव विधत्ते—

अप उपस्पृशतीति । आपो वै शान्ता इत्यन्वयः श्रुतत्वादर्शा भेदजन्यम् ।
एतेऽदाम्बांशुग्रहमन्त्रा आददे यावेत्यनुवाक्यात्पूर्वं दष्टव्याः ।

अत्र गीर्वासा ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

यददाम्बं गृहीत्विति गृह्णातेऽशुमिति द्रवम् ।

तथागो वा गुणो यागः स्वाददाम्बांशुनामवः ॥

ग्रहयोरेव नाम स्वादानन्दवर्द्धिर्विशेषोः ।

गुणोऽतस्तस्य वाक्येन ज्योतिष्टोममिषामिता ॥

अनारभ्य श्रूयते—अदाम्बं गृहीत्वा सोमाय यजतेऽशुं गृह्णातीति च ।
तथादाम्बशब्दस्य ज्योतिरादिवत्पूर्वनामत्वात्तन्नामकं यागे यजत इत्या-
ख्यातेन विधीयते । अशुमित्यत्र यजतेरश्वपेपेपि नामविशेषमसादेवापूर्ववा-
गविधिः । न चात्र द्रव्यदेवतायोरभावः, ग्रहणलिङ्गेन ज्योतिष्टोममिषामित्वाव-

यतो तदीयविध्यन्तर्निदेशेन तस्मिन्नेति प्राप्ते ज्ञेयः—भवत्त्वदाम्यास्तुशब्द-
योर्न्यस्तम् । ते च नामनी ग्रहयोरेव स्यातां न तु वागयोगुह्येति शब्दस्या-
न्तरमेव पाठात् । वज्रतीस्तु व्यवहितस्वादयोऽपि यजिरंशुवाक्ये नास्ति ।
तस्माद्ग्रहयोरत्र विधिः । ग्रहणं च ज्योतिष्टोममन्त्रस्य सोमस्य संस्काररूपो
गुण इन्द्रवायवसदिग्रहणसमानरूपत्वात् । मध्यम्यमन्त्रो ज्योतिष्टोमस्तथाऽपि
तत्संमन्धिग्रहणद्वारा वाक्याज्ज्योतिष्टोममाप्तिम् । अत एव सोमार्थमज्ञानं
गृहीत्येति निर्दिश्यते । अथवा तैत्तिरीयाणां षष्ठकाण्डस्य षष्ठमपाठके प्रकर-
णिकं विधिवोजकं वाक्यं ब्रह्मव्यम् । तस्माज्ज्योतिष्टोमो गुणादिविधिः ।

तृतीयाध्यायस्य षष्ठे वादे चिन्तितम्—

ग्रहधर्मा अनारभ्योक्तार्थदाभ्यवये नाहे ।

विद्यन्ते वा प्रकरणादुक्तो वाक्यादिहाप्तिमः ॥

अनारभ्य इति महौ श्रुतावैश्वं गृहणातीति । अदाम्यं गृहीत्येति च । ययोः
सादनसंस्कारादयो ग्रहधर्मा न विद्यन्तेऽनारभ्याभीतेष्वेन्द्रवायवादिष्वेव प्रक-
रणेन व्यवस्थापितत्वादिति चेन्नैवम् । ग्रहाः साद्यन्त इत्यादिवाक्येन ग्रहधर्म-
स्त्वावयवे तयोरपि ग्रहयोरनिवार्यत्वात् । न चेन्द्रवायवादयः प्रकरणीनो
ज्योतिष्टोमो हि प्रकरणी । तस्मात्सन्ति तयोर्धर्माः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

वैचिर्यसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे तृतीयमपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे तृतीयमपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

वायुरसि धाणो नाम सवितुराधिपत्येऽथानं
मे दाश्वश्वरसि ओत्रं नाम धातुराधिपत्ये आ-
शुमे वा रूपमसि वर्णो नाम बृहस्पतेराधिपत्ये
प्रजां मे दा ऋतमसि सत्यं नामेन्द्रस्याऽऽधिपत्ये
क्षत्रं मे वा भुतमसि भव्यं नाम पितृणामाधि-

(विकृतिरूपप्राप्यशक्तोत्पत्तिमहामिथानम्)

पत्येऽपामोषधीनां गर्भं धा ऋतस्य त्वा व्यो-
मन ऋतस्य (१) त्वा विभूमन ऋतस्य त्वा
विधर्मण ऋतस्य त्वा सत्यायतस्य त्वा व्यो-
तिषे प्रजापतिर्विशजमपश्यत्तत्रा भूतं च भर्षी
चासृजत ताम्राविभ्यास्तिरोऽवधात्ता जमदग्नि-
स्तर्पसाऽपश्यत्तत्रा वै स पृथ्वीन्कामानसृजत
तत्पृथ्वीनां पृथ्वित्वं यत्पृथ्व्यो गृह्यन्ते पृथ्वीनेव
तैः कामान्वर्जमानोऽव रुन्धे वायुरासि प्राणः
(२) नामेत्याह प्राणापानादेवाव रुन्धे चक्षु-
रसि ओत्रं नामेत्याहाऽऽयुरेवाव रुन्धे रूपमसि
वर्णा नामेत्याह प्रजामेवाव रुन्धे ऋतमसि
सत्यं नामेत्याह क्षत्रमेवाव रुन्धे भूतमसि भर्षं
भामेत्याह पशवो वा अपामोषधीनां गर्भः
पशवः (३) त्वं रुन्ध एतावद्दे पुरुषं परि-
तस्तदेवाव रुन्ध ऋतस्य त्वा व्योमन इत्या-
हर्षं वा ऋतस्य व्योमेनामेवाभि जयत्युतस्य
त्वा विभूमन इत्याहान्तरिक्षं वा ऋतस्य विभू-
मान्तरिक्षमेवाभि जयत्युतस्य त्वा विधर्मण
इत्याह द्यौर्वा ऋतस्य विधर्म दिवमेवाभि
जयत्युतस्य (४) त्वा सत्यावेगाह दिशो
वा ऋतस्य सत्यं दिश एवाभि जयत्युतस्य
त्वा व्योतिष इत्याह सुवर्गो वै लोक ऋतस्य
व्योतिः सुवर्गमेव लोकमभि जयत्येतावन्तो

(विकृतिरूपद्वादशाहस्यप्राप्तिर्वाभिधानम्)

ये दशलोकास्तानेवाभि जयति दश सं पद्यन्ते
दशाक्षरा विराडक्षं विराड्विराज्येवाजाये प्रति
तिष्ठति (५) ।

(ज्योतिर्ऋतस्य प्राणः पशुनेव विधमं दिवमेवाभि जयत्युतस्य
वद्वत्सारिस्थञ्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

चतुर्थेऽक्षोरदाम्यस्य मन्त्रध्यारूपानपीरितम् ।

अथ पञ्चमेऽभिष्टोमशेषं परित्यज्य विकृतिरूपस्य द्वादशाहस्य शेषाः पुंशि-
ब्रह्मा उत्पन्ने ।

कल्पः—“ प्राकृतं यजुर्मानमनुद्रुत्य वायुरसि प्राणो नामेति दशभिः पुंशि-
ब्रह्मणां मन्त्रैर्दश भानानि मिमीते ” इति ।

इन्द्राय त्वा वृषभ इत्यादीनि प्राकृतानि यजुषि सोमोन्मानकरणानि । तदे-
तद्यजुर्जातमुच्चार्य वायुरसीत्यादिभिर्मन्त्रैः सोमस्योन्मानं कुर्यात् । पाठस्तु—

वायुरसि प्राण इति । हे सोम त्वं यजमानेन पीतः सञ्जरीरमध्ये धारणा-
दिना वायोराप्यायनकारित्वाद्वायुरसि सामान्याकारेण वायुर्भूत्वा विशेषाकारेण
प्राणो नामासि । बहिर्निर्गमनशीलस्त्वमुच्छ्वासरूपोऽसि । तादृशस्त्वं सवितुः
मेरकस्य परमेश्वरस्याऽऽधिपत्ये स्थित्वा मे महामाधानमन्त्रः प्रवेशवन्तं वायुविशेषं
दा देहि । तथा चक्षुः श्रोत्रघोराप्यायनकारित्वात्तदुभयरूपोऽसि । अतो धातु-
दैहेन्द्रियादिसहस्राधिपत्ये स्थित्वा महामायुर्देहि । दक्षा शरीरावयवसौष्ठवलक्षणस्य
रूपस्य कान्तिलक्षणस्य वर्णस्य च हेतुत्वात्तदुभयरूपोऽसि । अतस्तदुभय-
कारिणो बृहस्पतेराधिपत्ये स्थित्वा मर्त्यं पुत्रपौत्रादिरूपां प्रजां देहि । तथा
मनसा चिन्तयमानस्य [ऋतस्य] वाचोच्चार्यमाणस्य सत्यस्य च हेतुत्वात्तदुभय-
रूपोऽसि । अतस्तदुभयपालकस्येन्द्रस्याऽऽधिपत्ये स्थित्वा मर्त्यं बलं देहि । तथा
शरीरमध्ये यज्ञतं पूर्वं सिद्धं धातुवैषम्यं यच्च मग्नमितः परं भविष्यत्तदु-
भयसमाधानहेतुत्वात्तदुभयरूपोऽसि । अतस्तदुभयसमाधातुणां पितृणामाधि-

(विकृतिरूपदादशाहोषपृश्निग्रहाभिधानम्)

परमे स्थास्वाऽपामोषधीनां च संबन्धी यो गर्भः पशुत्वास्तं वाः संपादय ।
हे सोम ऋतस्य ज्योतिषे सत्यस्य विशेषेण रक्षणाय त्वां मिमे । ऋतस्य सत्यस्य
विभ्रमने विशेषेण बाहुल्याय त्वां मिमे । तथर्वस्य विधर्मणे सत्यस्य विशेषेण
धारणाय त्वां मिमे । तथर्वस्य सत्याय सत्यस्य सत्माय प्रमादक्षयानृत-
राहित्याय त्वां मिमे । तथर्वस्य ज्योतिषे सत्यस्य प्रकाशाय त्वां मिमे ।

तैरेतैर्दशभिर्मन्त्रैः सोमोन्मानरूपा ये पृश्निग्रहास्तान्विधातुं प्रसीति—

प्रजापतिरिति । प्रजापतिः पूर्वं विचार्य सुष्टेः साधनभूतां विराजमपश्यत् ।

वायुरसीत्यादिमन्त्रसमाहिर्दशसंख्यापेतत्वाद्दशाक्षरयुक्कण्डः साम्येन विराहितमुपपद्यते ।
तथा च विराजा भूतं भविष्यच्च जगदसृजत । कस्तं जगत्सृष्ट्वा तत्र किंचि-
द्भूतं किंचिद्भविष्यदिति विभागमकरोदित्यर्थः । ततस्तां विराजमुपिन्धो
न प्रकाशितवान् । तदा जगदग्निरुत्पन्नः कृत्वा प्रजापत्यनुग्रहेण तां विरा-
जमपश्यत् । तथा विराजा ॥ जगदग्निः पृश्निग्रहेण स्वस्वरूपां कामान्भोगानसृजत ।
अस्माद्वायुरसीत्यादिभिर्दशभिर्मन्त्रैः पृश्निग्रहाभिधेयान्धेनुरूपान्भोगानसृजत
तस्मात्काष्णात्पृश्निग्रहान्कानां वायुरसीत्यादीनां पृश्निग्रहान् संपन्नम् । पृश्नयः
कामधेयवः सुष्टाः यैर्मन्त्रैस्ते मन्त्राः पृश्नय इति निर्बुद्धं शक्यत्वात् । अथ विषये—

यत्पृश्नय इति । ग्रहणं नाम न पात्रेषु सोमरसस्य धारणं कर्तुं नक्षत्रस्य
सोमस्योन्मानम् । पृश्निग्रहाभिधेयैर्वायुरसीत्यादिभिर्मन्त्रैर्ग्रहीतव्याः सोमभागाः
पृश्नयस्ते च गृह्यन्ते । ग्रहीतव्या इत्यर्थः । तैरुन्मानलक्षणेर्ग्रहैर्ग्रहणं काम-
धेनुसदृशान्भोगान्प्राप्नोति । तत्र पथममन्त्रेण माणापानघोषणलक्षणं कामं
दर्शयति—वायुरसीति ।

द्वितीयमन्त्रेण चक्षुःश्रोत्रस्यैर्वाहोरायुषः पार्थिं दर्शयति—वायुरसीति ।

तृतीयमन्त्रेण वायवसौलवकान्तिभ्यामुपेतायाः मणयाः संपार्थिं दर्शयति—

रूपमसीति । चतुर्थमन्त्रेण मानसवाचिकसत्त्वसाधनस्य संपार्थिं दर्शयति—

ऋतमसीति । पञ्चममन्त्रेण भूतमधिष्यदस्वास्थ्यपरिहास्तेतूनां पशूनां

पार्थिं दर्शयति—

भूतमसीति । अपामोषधीनां गर्भं वा इति तस्मिन्मन्त्रे समाज्जातं

तत्र तृणोदकपरिणामरूपत्वात्तद्वत् एव तादृशो गर्भ इह विवक्षितः ।

(गद्यमन्त्रगतपरःसंज्ञकतिमाह्वयितोवादिधानम्)

पञ्चममन्त्रफलमुपसंहरति—

एतावद्वा इति । प्राणापानस्वास्थ्यप्रभृति पशुप्राणिभ्यः च माधकलमु-
 क्येतावदेव पुरुषं परितो वर्तते । पुरुषस्य सर्वतोऽपेक्षितं कलमित्यर्थः ।

उत्तरस्मिन्मन्त्रपञ्चके व्योमन इत्यादिभिः पञ्चभिश्चतुर्थ्यन्तपदैर्लोकत्रयस्य
 दिशा स्वर्गस्य च विस्तृतिरित्यादिजयः कलमित्येतद्वर्णयति—

कृतस्य स्वेति । कृतशब्दः सत्यवाची ।

कामुप्रापके पूर्वमन्त्रपञ्चके लोकजयहेतावुत्तरमन्त्रपञ्चके चारस्थिता संख्या
 प्रकीर्तयति—इह समिति । अत्र विनियोगसंग्रहः—

शार्दूलं द्वादशाहे प्रभिग्रहणमन्त्रकाः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते भाष्यमीमे वेदार्थमकारे कृष्णमजुर्वेदी-

भूतेश्वरिण्यसंहिताभाष्ये तृतीयप्रकरणे तृतीयप्रपाठके

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अत्र तृतीयाहके तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

देवा ये यद्यज्ञेन नावारुन्धत तत्परैरसा-
 रुन्धत तत्पराणां परत्वं यत्तर्हि गृह्यन्ते यदेव
 यज्ञेन नावर्कन्धे तस्यावर्कः यं प्रथमं गृह्या-
 तीममेव तेन लोकमभिजिह्वीयं द्वितीयमन्त-
 रिक्षं तेन यं तृतीयममुमे तेन लोकमभि
 जयति यदेते गृह्यन्ते एषां लोकानामभिजिह्वी-
 (१) उत्तरेष्वहःस्वमुतोऽर्धाश्चो गृह्यन्तेऽभि-
 जित्यैवेमाह्लोकास्तुनरिभ्यः लोकं प्रत्यवरोहन्ति
 यत्पूर्वेष्वहःस्वितः पराश्चो गृह्यन्ते तस्मादितः
 पराश्च इमे लोका यदुत्तरेष्वहःस्वमुतोऽर्धाश्चो
 गृह्यन्ते तस्मादमुतोऽर्धाश्च इमे लोकास्तस्मादया-

(गच्छमयनगतपरस्तंज्ञकातिशयाविशेषाभिधानम्)

तयाम्नो लोकाभ्यनुष्ठा उप जीवन्ति ब्रह्मपा-
दिनो वदन्ति कस्मात्तयाद्ब्रह्म ओषधयः सं
भवन्तोषधयः (२) मनुष्याणामर्जं प्रजापतिं
प्रजा अनु प्र जायन्ते इति परानाम्बेति ब्रह्मा-
यद्गृह्णामितीति तस्मा-
द्ब्रह्म ओषधयः सं भवन्ति यद्गृह्णामितीति
धीभ्यस्त्वा प्रजा (गृह्णामीति तस्मादोषधयो
मनुष्याणामर्जं यद्गृह्णामितीति प्रजाभ्यस्त्वा प्रजाप-
तये गृह्णामीति तस्मात्प्रजापतिं प्रजा अनु प्र
जायन्ते (३) ।

(अभिर्जित्या ओषधयोऽष्टाचत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

पृश्निमहाकृष्या उन्मानविशेषाः पञ्चमे भुताः ।

अथ षष्ठे गवामयनगताः परस्तंज्ञका अतिशयाविशेषा उच्यन्ते ।

कल्पः—“ त्रिषु परस्तामसु त्रिनितिशालान्गृह्णात्युपयामगृहीतोऽस्यद्ब्रह्मस्त्वौ-
षधीभ्यो जुष्टं गृह्णामीति प्रथमेऽहनि गृह्णात्योषधीभ्यस्त्वा ब्रह्मह्य इति
द्वितीये प्रजाभ्यस्त्वा प्रजापतय इति तृतीये एतानेषाऽऽनुत्तानवर्कितानसु
तानूष्यानापृत्ताश्च विषुवति ॥ इति ।

अस्ति गवामयनं नाम संवत्तरसर्जं, तस्य पूर्वमासवद्वत्पुत्तरमासवद्वत्
येति द्वौ मासौ, तयोर्मध्ये विषुवत्संज्ञकमेकं प्रधानमहर्मासः । तस्य चाहः
पूर्वमासौ नि परस्तामनामकानि ऋण्यहानि भवन्ति । तानि पूर्वस्थ मासव-
द्वत्स्थान्तिहानि । तथा विषुवतोऽहः उत्तरमासीन्यमस्तराण्यवर्कितमासनामानि
ऋण्यहानि भवन्ति । तान्युत्तरस्थ मासवद्वत्स्थाऽऽदिभूतानि । एतासि परः-

(गवामथयगतपरःसंज्ञकःतिमाहविशेषाभिधानम्)

साधनामकेषु विष्वहःसु क्रमेणोक्तैस्त्रिभिर्न्यैस्त्रयोऽतिमात्राख्याः सोपरस्ता ग्रही-
तव्याः । अर्धांस्तापनामकेषु विष्वहःसु तेषामेव मन्त्राणां विपरीतक्रमेण त्रयोऽ-
तिमात्रा ग्रहीतव्याः । त्रिषुवच्चापके तु मुख्यदिने समाम्नातक्रमेण विपरीतक्रमेण
चेत्येवं षडतिमात्रा ग्रहीतव्याः । तन्निवानविमात्रास्त्रिधातुं प्रस्तौति—

देवा वै यदिति । पुरा यज्ञमनुतिष्ठन्वो देवा विश्वास्थमानातिमात्ररहितेन
केवलेन यज्ञेन यत्फलं न प्राप्तवन्तस्तत्फलं पराख्यैर्ग्रहेरानुबन् - । पारमन्य-
भीष्टतमार्थं गमयन्तीति पराः । विधत्ते—

यत्पर इति । समुदायाकारेण पशस्य विशेषाकारेण पशंसति—

यं प्रथममिति । विषुवतोऽङ्क उपरितनेष्वहःसु विपरीतक्रमं विधत्ते—

उत्तरेष्वहःस्थिति । अनुतोऽन्तर्धाऽर्धाञ्चो व्युत्क्रमस्थितान्मुहूर्णमात् । तथा
सति पूर्वानुष्ठैरनुलोमंगतैर्ग्रहेः पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकानभिहित्यैव पुनर्द्युलो-
काद्भुलोकं पत्यारुढवान्भवति ॥ अथाऽऽम्नातक्रमं विपरीतक्रमं च मिलित्वा
पुनः पशंसति—

यत्पूर्वेष्वहःस्थिति । विषुवतोऽङ्कः पूर्वेष्वहःसु इतः प्रथमादतिमा-
त्रादारम्य क्रमेणैव पराञ्चो गृह्यन्ते । परमुत्तममश्नन्तीति पराञ्चः । प्रथमं
गृहीत्वा ततः परं द्वितीयोऽतिमात्रः । द्वितीयं गृहीत्वा ततः परं तृतीयोऽति-
मात्रः । एते पराञ्चः । यस्मादेवं गृह्यन्ते तस्मादितो भुलोकादारम्य त्रयो
लोकाः पराञ्च उत्तरोत्तरगतयो भवन्ति । विषुवत उत्तरेष्वहःस्वमुत्तृतीय-
ग्रहावावन्मार्धाञ्चोऽधस्तना गृह्यन्ते । प्रथमेऽहनि तृतीयो ग्रहो द्वितीयेऽहनि
द्वितीयो ग्रहस्तृतीयेऽहनि प्रथमो ग्रहः । त एतेऽर्धाञ्चः । यस्मादेवं तस्मादमुतो
द्युलोकादधस्तनोऽन्तरिक्षलोकस्तस्मादधस्तनो भुलोकः । त एतेऽर्धाञ्चो
लोका यस्मात्पराञ्चोऽर्धाञ्चश्च परस्परविलक्षणा अत एवापुनरावृत्तत्वादगतसाराः ।
तस्मान्मनुष्या अगतसाराल्लोकानुपजिवन्ति । यानि स्थानान्युपभुक्तत्वेन गतसाराणि
क्षिपन्ति तानि नालेक्षन्ते, किंत्वभुक्तपूर्वाणि नूतनानि स्थानान्यपेक्षन्ते ।

प्रथममन्त्रमयं विधातुं प्रस्तौति—

ब्रह्मयज्ञिन इति । लोके यज्ञयः सकाशादोषधय उत्पद्यन्त इति यत्तत्क-
र्मात्सकानुकुतः कारणात् । तथा मनुष्याणामोषधयोऽभिमिति यत्तदपि कुतः
कारणात् । तथा यजतिमनु मजाः मजामन्त इति वदेतदपि कुतः

(सोमाद्धस्वेनाऽऽवाचयेत्यादिमन्त्रविधिः)

कारणादित्येवं ब्रह्मवादिभिः पृष्ठः कश्चिद्विद्विमान्परानन्वित्युत्तरं ब्रूयात् । परतोऽतिग्राह्यग्रहणमन्त्रा उत्कृष्टत्वात्परशब्दामिवेधाः । तदनुसारेण यथोक्तमेतन्नयं संपद्यते । तत्र प्रथमं मन्त्रं विवक्षते—

यद्गृह्णातीति । हे प्रथमातिग्राह्य त्वामदभ्यः सकाशाद्गृह्णामि । किमर्थम् । ओषधीभ्य ओषधयुत्तरमर्थम् । अनेन मन्त्रेण मर्थम् गृह्णीषात् । यस्मादेवं गृह्णाति तस्मादभ्यः सकाशादोषधयः सम्बन्धवन्ति । द्वितीयमन्त्रं विवक्षते—

यद्गृह्णातीति । हे द्वितीयातिग्राह्य त्वामोषधीभ्यः सकाशाद्गृह्णामि । किमर्थम् । प्रजाभ्यः प्रजाजीवनार्थम् । अनेन द्वितीयातिग्राह्यं गृह्णीषात् । यस्मादेवं गृह्णाति तस्मादोषधयो मनुष्याणामन्नं भवन्ति ।

अथ तृतीयं मन्त्रं विवक्षते—

यद्गृह्णातीति । हे तृतीयातिग्राह्य त्वं प्रजार्थं प्रजापत्यर्थं च गृह्णामि । प्रजाः सर्वा अपि प्रजापतिमाश्रित्य यथा प्रजापतिरश्रित्यनेनाभिप्रायेण गृह्णामीत्यर्थः । अत्र विनियोगसंग्रहः—

“परामिधा अतिग्राह्यास्ते गवामयने त्रयः ।

तेष्वदभ्य ओषधीभ्यश्च प्रजाभ्यश्चेति मन्त्रकाः ॥ इति ।

इति श्रीमत्सामणाचार्यविरचिते माधुकीये वेदार्थमकाशे ऋष्ययजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके

षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ तृतीयाष्टके तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

प्रजापतिर्देवतुर्दानमृजत तदनु यज्ञोऽमृतं यत्तं छन्दार्थं ते विष्णोऽप्यकाम-
न्सोऽमुराननु यज्ञोऽप्यकामयज्ञं छन्दार्थं ते
देवा अमन्यन्तामी वा इदमभूवन्त्यदुधश्च स्म

(सोमाकृतेनाऽऽब्रवीत्येवादिमन्त्रविधिः)

इति ते प्रजापतिमुपाधावन्सोऽब्रवीत्प्रजाप-
 तिञ्छन्दसां वीर्यमादाय तः प्र दास्यामीति
 स छन्दसां वीर्यम् (१) आदाय तदेभ्यः
 प्रायच्छत्तदनु छन्दाश्स्थपाकामन्त्रान्छन्दाश्च
 यज्ञस्ततो देवा अभवन्पराऽसुरा य एवं छन्दसां
 वीर्यं वेदाऽऽब्रवीत्तु औपड्यज ये यजा-
 महे वषट्कारो भवत्यात्मना पराऽस्य आतृव्यो
 भवति ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मै कर्मध्वर्युरा
 भावयतीति छन्दसां वीर्यायेति ब्रूयादेतद्वै (२)
 छन्दसां वीर्यमा आब्रवीत्तु औपड्यज ये
 यजामहे वषट्कारो य एवं वेद सर्वथैरेव
 छन्दोभिरर्चन्ति शक्तिं चाश्नन्ति यदिन्द्रो बृद्धम-
 हंभमेभ्यं तदयत्तिपावपदमेभ्यं तदय कस्मा-
 दिन्द्रो यज्ञ आ सःस्थितोरित्याहुरिन्द्रस्य वा
 एषा यज्ञियां तनूर्ययज्ञस्तामेव तर्ह्यजन्ति य
 एवं वेदोपनं यज्ञो नमति (३) ॥

(छन्दसां वीर्यं वा एव तदुच्यते) ।

इति छान्दोग्यब्रह्मसंहितायामुत्तरीयसंहितायां तृतीयाहके
 तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(सोमाङ्गत्वेनाऽऽश्रावयेत्यादिमन्त्रविधिः)

(अथ तृतीयकाण्डे तृतीयमपादके तृतीयोऽनुवाकः) ।

पठे मोक्षं अतिमात्मा गवामवनिक्काञ्चयः ।

अथ तप्तमे सोमाङ्गत्वेनाऽऽश्रावयेत्यादयो मन्त्रा विधीयन्ते—

प्रजापतिरिति । कदाचित्प्रजापतिर्वैबानसुरांश्च पुराऽजुजत तृषधान् । ताननु-
 र्त्तन यज्ञोऽप्यनुजयत । यज्ञमनु ऋन्दाति च तत्तर्ज । तदानीं ते देवा परस्परैक-
 मरथाभावाविष्वञ्चो नानागतयो भूत्वा व्यक्रामन्विधिं देशं गताः । अथ स
 यज्ञोऽनुराननुसृत्य देवेभ्योऽश्रावाम् । तं च यज्ञमनुसृत्य ऋन्दास्वपि देवेभ्योऽ-
 श्रावाम् । तदानीं ते देवाः परस्परैकमर्थं ऋन्दां विचारितवन्तो धर्मं यदेवार्थं
 प्राप्य स्थिताः स्मस्तदिदं सर्वं प्राप्यासुरा देवान्दीभन्ति । अथ अविनि विचारं
 ते देवास्तथाविधं परिभवमश्रुवानाः प्रजापतिमुवाच । अथ देवैरुपलक्षितः
 प्रजापतिस्तानुपलक्षयमवासीत् । ऋन्दां धिक्काञ्चयानां मध्ये वीर्यं सारवादाय
 बुध्यम्यं तत्पदास्तमीत्युक्त्वा तथैव ऊतवान् । अथ तृतीयमनु सर्वाणि ऋन्दा-
 स्मसुरेभ्योऽपक्रम्य देवान्प्राप्नुवन् । तानि ऋन्दांस्वनुसृत्य यज्ञोऽप्यसुरेभ्योऽपक्रम्य
 देवान्प्राप्नोत् । ततो देवा विअमिनोऽमयन्सुरास्तु पराभूताः । अथ
 मन्त्राविधन्ते—

य एवं ऋन्दास्मापिति । यो वीर्यं वेद स स्वयमेव विजयी भवति ।
 तस्य भ्रातृजः पराभवति । तस्माद्वीर्यं धित्वा प्रमुञ्चति । आश्रावयेत्यादि-
 मन्त्रपञ्चकं तदीयम् । एतेषां मन्त्राणामर्था यो वै तप्तदशमित्यस्मिन्ननुवाके
 [सं० का० १ प्र० ६ अ० ११] प्रपञ्चिताः । इहयङ्गत्वेन तत्र विधिः ।
 अत्र तु सोमाङ्गत्वेन । सोमस्येष्टिविकारत्वाभावेन चोदकात्ते मन्त्रा अश्राव्याः ।

इदानीं तानेतान्मन्त्रान्प्रशंसति—

ब्रह्मवादिन इति । कस्मै ः कस्मै कामाव प्रपञ्चनाभाभ्यर्चुराश्रावणं
 करोतीति ब्रह्मवादिभिः पृष्ठो जुद्धिमानुत्तरं ब्रूवात् । प्रजापतिनोऽब्रुवन्वीर्याणां
 ऋन्दां पुनर्वीर्यमाप्तितामायाध्वर्युराश्रावयतीत्युत्तरम् । स एकोत्तरवादी वीर्यं
 दर्शयितुमाश्रावयेत्वादिकमनुवदति । इदानीं वीर्यवदनं प्रशंसति—

य एवं वेदेति । अस्मिन्यज्ञे लोकव्यवहारे वा वीर्यवेदी यत्किंचिदेवादिर्कं
 पूजयति तत्सर्वं तवीर्येण ऋन्दाभिः पूजितवान्भवति ।

अथैतैरन्नेभ्यः पञ्च प्रशंसति—

यदिन्द्रो ब्रह्ममिति । इन्द्रो ब्रह्मं हतवानिति यत्तदेतद्ब्रह्मरूपमभेद्यमवशि-
ष्यम् । किंचायदिन्द्रो यतीचमावपत्तालाबुकेभ्यः जायन्त्यदिति यत्तदपि पापक-
रवादयश्चियम् । अथैव सति कस्यात्कारणाद् पञ्च आ संस्थातोः सप्ताप्तिय-
न्तान्त्रः संपन्न इति ब्रह्मवादिन आहुः । तत्र बुद्धिमानेवमुत्तरं ब्रूते—इन्द्रस्य हि
दे तन्नावपाशिया-यक्षिया च । राज्यं कुर्वती क्षत्रादीन्निहसन्ती तनूरयक्षिया ।
सा च राजसी । यज्ञ इति यदेवेन्द्रस्यैव यक्षिया यज्ञाह्नी तनूः । सा च सात्त्विकी
बद्धमत इति । यज्ञे हविषा पूजनीयो यज्ञाङ्गदेवतात्वरूपः सात्त्विकविग्रह इत्यर्थः ।
तत्तत्स्मिन्त्यज्ञे तापेव सात्त्विकी यज्ञाह्नी तनूं यजमानाः प्रयजन्ति । यज्ञरूपतनुवेदनं
प्रशंसति—य एवमिति । अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ आभाषयेत्यादयोऽत्र पञ्च भन्ता उदीरिताः ।

आभाषणादि सोमार्थमत्र प्राक्तनमिष्टिगम् ” ॥ इति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवव्याख्ये वेदार्थमकाशे रुष्णमजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ तृतीयाष्टके तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ।)

आयुर्दा अमे हविषो जुषाणो घृतप्रतीको
घृतयोनिरेधि । घृतं पीत्वा मधु चारु मर्च्यं
पितेव पुत्रमभि रक्षतादिमम् । आ वृश्च्यते वा
एतद्यजमानोऽग्निभ्यां यदेनयोः कृतकृत्याथा-
वभ्रामभ्यमवैत्यायुर्दा अमे हविषो जुषाण
इत्यवभ्यमवैत्यजहुयादाहुत्यैवैनौ शमयति
नाऽऽर्तिमार्त्तंति यजमानो यत्कुसीदम् (१)

अप्रतीकं मयि येन यमस्य नलिना चरामि ।

इहैव सञ्जिस्वदये तदेतत्तदमे अनुणो भवामि ।

(अवधुयाद्गृहोमासाभिधानम्)

विश्वलोप विश्वदास्यस्य त्वाऽऽमज्जुहोष्वर्ध-

देकोऽहुतादेकः समसनदेकः । ते नः छण्वन्तु

मेवजर् सदः सहो वरेण्यम् । अयं नो वमसी

पुरः सस्फानो अभि रक्षतु । गृहाणामसमर्धे

बहवो नो गृहा असन् । स त्वं नः (२) नम-

सस्फत ऊर्जे नो धेहि भद्रया । पुनर्नो सृष्टमा

कृधि पुनर्नो रधिमा कृधि । देव सस्फान

सहस्रपोषस्येशिषे स नो रास्वाज्यानि * राय-

स्पोष * सुवीर्य * संवत्सरीणा * स्वस्तिम् ।

अभिर्वाव यम इयं यमी कुसीर्द वा एतयमस्य

यजमान आ दत्ते यदोषधीभिर्वेदि * स्तुणाति

यदनुपौष्य प्रसायाद्भीविब्रजमेनम् (३) अमु-

ष्मिँल्लोके नेनीयेरन्यत्कुसीर्दमप्रतीत्तं यमीत्सु-

पौषतीहैव सभ्यमं कुसीर्दं निरवदायानुजः

मुवर्गे लोकमेति यदि मिश्रमिव चरेदजलिना

सक्तं प्रदास्ये जुहुयादेव वा अभिर्वैश्वानरो

यत्प्रदास्यः स एवैन * स्वदयत्यह्नीं विधान्यमि

काटकायामपूपं चतुःशरावं पक्त्वा प्रातरेतेन

कक्षमुपैषियदि (४) दहति पुण्यसर्गं भवति

यदि न दहति पापसममेतेन ह स्म वा ऊष्यः

पुरा विद्वानेन दीर्घसत्रमुप यन्ति यो वा उप-

ब्रह्मरमुपभोतारमनुख्यातारं विद्वान्भजते

सममुष्मिँल्लोक इष्टाप्सुते विजा उप-

(अवभृथाङ्गहोमावाभिधानम्)

ब्रह्मा वायुर्ब्रह्मोताऽऽदित्योऽनुस्यूता तान् एव
 विद्वान्यजेते सममुष्मिहोक् इडापूर्तेन गच्छतेऽयं
 नो नमसा पुरः (५) इत्याहामिषे नमसा
 पुरोऽभिमेव तदाहैतन्मे गोपायेति स त्वं नो
 नमसस्पत इत्याह वायुर्ब्रह्म नमसस्पतिर्वायुमेव
 तदाहैतन्मे गोपायेति देवं सःस्फानेत्याहामि
 वा आदित्यो देवः सःस्फान आदित्यमेव
 तदाहैतन्मे गोपायेति (६) ।

(कुतीदं त्वं न एनमोषेद्यदि पुर आदित्यमेव तदाहैतन्मे गोपायेति) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
 तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

सोमाङ्गनाश्रावणादीनां पञ्चाणां सप्तमे विधिः ॥

अथाऽष्टमेऽवभृथाङ्गहोमाद्यो वक्तव्याः ।

कल्पः—“ आयुर्दा अग्ने हविषो जुषाण हव्यं बभूवभ्यन्माहेवनीये हुत्वा ”

इति । षाठस्तु—

आयुर्दा अग्न इति । हेऽग्ने त्वमायुर्दा पृथि यजमानस्यऽऽमुष्यदे भव ।
 कीदृशस्त्वम् । हविषो जुषाणो हविः तेजमानो वृत्तमतीको वृत्तोऽयम्
 आभारमयाजादीनां वृत्तेन ह्वयमानत्वात् । वृत्तयोभिरवसानेऽप्यनूयाजादौ
 वृत्तमेव योनिष्कालोत्पत्तिकारणं यस्यासौ वृत्तयोनिः । तादृशस्त्वं मधु
 स्वादुतमं चारु घोषितत्वेन निर्मलं गन्धं वृत्तं पीत्वा पिता पुत्रमिवैव
 यजमानमभितो रक्ष । अनेन मन्त्रेण होमं विधत्ते—

आ वृन्मयते वा इति । एनयोराहवनीयगार्हपत्ययोर्हविः पक्वं कृत्वाऽ-
 भावभूयहविषो वारुणपुरोडाशस्य पक्वस्य होममकृत्वाऽन्यथ जलसमीपेऽ-
 वभृथकर्तव्यं गच्छतीति यदेनेनावरात्रेण यजमान आहवनीयगार्हपत्याभ्याम-

(अवभृथाङ्गहोमाधिमिधानम्)

मिथ्यां विच्छिन्नो भवति । अतोऽवभृथं जिगमिषुरायुर्दा अन्न इति मन्त्रेणाऽऽ-
वभृथाङ्गवर्णीये जुहुयात् । एतथैवाऽऽहुत्यैनावाहवर्णीयगार्हपत्यौ शान्तौ करोति ।
तयोः शान्तयोः सतोर्व्यजमान आति न प्राप्नोति । कल्पः—“ आहवनी-
यादुत्सुकमादाय वेदिमुपैषति यत्कुसीदममतीतामिति ” इति ।

अवभृथोदवनीयान्बन्धास्वेभ्यः कर्मभ्य ऊर्ध्वमथ वेदिदाहः । मन्त्रपाठस्तु—

यत्कुसीदामिति । यत्कुसीदमृणममतीतमनर्पितं मयि वर्तते, येन यमस्य
बलिमोत्तमर्णस्य बलिः प्रत्यर्पणीयमृणं येनाहमृणेन युक्त इदानीं वर्ते तदेतदृण-
मिहैव सचस्मिन्नेव जन्मनि यज्ञदेशे वर्तमानो निरवदये निःशेषेणापाकरोमि ।
तत्तेनैव कारणेन हेऽग्रे यमरूपादुत्तमर्णादहमनृणो भवामि ।

कल्पः—“ यदि मिथमिव चरेदञ्जलिना सकृन्मवाग्ये जुहुयाद्विभलोप
विश्वदावस्य त्वेति ” इति ।

अदिन्यक्षे यदङ्गं तंकीर्णमिदं यजमानोऽनुतिष्ठेत्तस्य साकर्मस्य परिहाराय
वेदिदाहः दावाभौ सकृन्ञ्जलिना जुहुयात् । मन्त्रपाठस्तु—

विश्वलोप इति । हे विश्वलोप सर्वस्य पापस्य विनाशक हे तमत्त्वञ्जले
विश्वदावस्य कृत्स्नपापदहनाय प्रवृत्तस्य दावाभिरासचास्ये त्वां जुहोमि । अनेन
होमेन तंतुष्टा अग्नयस्त्रयस्तेष्वेकोऽग्रे होमेनाऽऽगतमर्चीत्यम्भात् । अहुवं होम-
रहितमर्चीत्यहुतात्तादश एकः । समसनं समस्तमप्यतीति समसनात्तादश एकः ।
ते ययोऽभ्यमयोऽस्माकं भेषजं कृण्वन्तु । कुषः परिहारं कुर्वन्तु । तथा सहो
मिनातस्थानं कुर्वन्तु । सहो बलं कुर्वन्तु । वरेण्यं वरणीयं धनादिकं
भेष्टं कुर्वन्तु ।

कल्पः—“ अथ नो नमसा पुर इत्येवैवंधानासणमुपस्थाप ” इति ।

मध्यममन्त्रपाठस्तु—

अथ नो नमसेति । अवधमिधः पुरे वर्तमानो नमसा संस्क्रानस्तेजसा
वर्धमानो नोऽस्मानभिरक्षतु । किमर्थं गृहाणामसमर्थै समर्थैः सम्प्राप्तिनाशस्तद्वाहि-
त्यार्थम् । ततोऽग्निरक्षणात्तोऽस्माकं बहवो गृहा असन्तन्तु । द्वितीयमन्त्रपाठस्तु—

स त्वं नो नमस इति । नमस्तस्य आकाशस्य पालक हे वायो स त्वं
नोऽस्मभ्यं यज्ञयाऽनुब्रूहत्पया वाचोर्जं वेदि अन्नादिरसं ययच्छ । किंचास्माकं
नष्टमन्नादिरसं पुनराकृषि आनीय देहि । पुनरप्यस्मभ्यं रयिमपेक्षितं धनमानीय
देहि । तृतीयमन्त्रपाठस्तु—

(अवभृथाह्नाहोमाद्यभिधानम्)

देवेति । हे संस्काराः सत्यमभिवृद्धिदुकाऽऽदित्य देव त्वं सत्सपेक्षस्य
सहस्रसंख्याकवनपथाद्भिपुष्टेरीशिषे मधुर्ववसि । स त्वं नोऽस्मभ्यं राख्य देहि ।
किं किमिति तदुच्यते—अज्यानिमक्षीणत्वं दारिद्र्याभावं रामस्योषं धनपुष्टिं
सुवीर्यं शोभनापत्यं संपासरीणां तत्तत्संवत्सरसंबद्धां स्वरितमनिष्टनाशरूपां
संपदं च । अथ वेदिदाहं विधातुं प्रस्तौति—

अग्निमिधेति । यमस्य वज्रिणा वराभीत्यस्मिन्मन्त्रेऽग्निमीधमानो यमोऽग्निरेव ।
तस्य होमाधारत्वेन नियतत्वात् । इयं वेदिरूपा भूमिर्धमी । यजमानो वेदिमध्वज्जा
मुमेर्निर्गत्य यममग्निं कुर्यात्तदाग्नीं यमस्य भृत्या गच्छे रज्ज्वा बद्धमेनं यजमानं स्वर्ग-
लोकं भृशं नयेयुः । इदानीं दाहं विधत्ते—

अह्नोऽह्नादिति । उपौषति दहेदित्यर्थः । इहैवास्मिन्नेव अग्निनि-सकृददेश
एवावस्थितः सन्यमं प्रति विद्यमानं कुसीदमूर्णं निःशेषमनेन दाहेनापकृत्यामन्त-
स्मृपरीक्षितः स्वर्गं प्राप्नोतीति । विश्वलोपेदिमन्त्रेण होमं विधत्ते—

यादि मिश्रमिधेति । यद्यङ्गजातं संकीर्णमेव यजमानोऽनुविष्टेत्तस्य साक-
र्ष्यं परिहाराय वेदिदाहके दावाप्तौ सक्तूनञ्जलिना जुहुयात् । एव एवाग्नि-
मानरः सर्वपुरुषसंमद्धः सर्वपुरुषापेक्षितव्यवहाराय पर्याप्तत्वात् । स एवाग्निः
सक्तुहेमेन तुष्टो मिश्रचारिणमेनं यजमानं स्वदपति स्वादू करोति । मिश्रणदोषर-
हितं करोतीत्यर्थः । अथ वेदिदाहप्रसङ्गेन नृविश्वमन्त्रदपि किंचिदाहस्यं कर्मा-
न्तरं विधत्ते—

अह्नाः विधान्यामिति । एकाष्टका नाम पात्रलक्ष्णाऽह्नी । सा चाह्नी
विधानी प्रतिपदादितिथीनां प्रवर्तयित्री । संवत्सरनामकस्य पुरुषस्य पत्नीत्वात् ।
अत एवान्यत्र श्रूयते—“एषा वै संवत्सरस्य पत्नी मदेकाष्टका ॥” इति ।
अथवा गवामयने संवत्सरसत्वे गान्धहान्यनुष्ठेयानि कर्मणि तेषामियं प्रवर्तयित्री ।
तद्वत्संस्कारत्वात् । अत एवान्यत्र श्रूयते—“संवत्सराय दीक्षिष्यमग्न्या एका-

ष्टकायां दीक्षेत्” इति । द्विप्रस्थः घरावः । तथैविव घरावचतुष्टयपरिमित-
प्रस्थपरिमितमपूपमेकाष्टकायां पक्त्वा तेनात्पन्तमुष्णेन्रपूपेन परेद्युः प्रातरस्थये
कस्तं वेहेत् । अपूपस्योपर्युमुत्कं मक्षिष्य दस्योपरि जीर्णानुणं मक्षिषेत् । तदेत-
न्मन्त्रं कर्तव्यं कर्तव्यम् । तथा कृते सति मध्यममुष्णाग्निः कस्तं कस्तं वेदति
तुदानीं यस्तं वेदतिरेयं दं दहनं कृतं तत्कर्म नृविश्वमन्त्रं भवति । सप्तप्रस्थपरि-
मित्यर्थः । अदाहे तु पापसमं तत्कार्यं विनश्यति ।

(वृषालम्भास्यकर्मभिधानम्)

कषादहनेन यदेतदभिवाजिज्ञानं तदेतद्रवामयनादिमौडकर्मरम्भे परीक्षणीयवि-
त्येतद्दर्शयति—

एतेन हेति । एतेन कषादाहरूपेण निर्विघ्नसंपूर्तिज्ञानेन निश्चित्य दीर्घं
संवत्सरतत्रादिकं मौडं कर्म पूर्वं महर्षयः मारम्भन्ते ।

अथायं नो नभसेत्याद्युपस्थानमन्वयं व्याख्यातुं प्रसूयति—

यो वा उपद्रव्यारमिति । इदं श्रौतं कर्म पूर्वं स्मार्तं कर्म । तदुभयकलेन
स्वर्गलोके संगच्छते । कोऽसौ योऽन्यादीनामुपद्रव्यादिरूपतां ज्ञात्वा यजवे तस्ये-
वमिष्टापूर्वफलसंगतिः । अथ मन्त्रान्वयाचष्टे—

अयं नो नभसेति । पुरोदेशे नमस्ता ज्वालया युक्तोऽग्निर्हृदयतेऽशोऽग्निर्नमता
पुर इति शब्दाभ्यां विवक्ष्यते । तादृशमग्निमेव प्रत्युपस्थात्वा मदीयमेतत्कर्मफलं
गोपायेति प्रार्थितवान्भवति । नमसि संचारेण तत्पालकृषादाद्युरेव नमस्तस्यतिः ।
राशिभिः सर्वत्राभिवर्धमानत्वादादित्य एव देवः संस्फानः । अवाऽऽयुर्दा इति
मन्त्र उरुर हि राजित्यस्मादधुवाकात्पूर्वं द्रष्टव्यः । यत्कुसीदमिरयाविमन्त्रास्तु
तस्मादूर्ध्वं द्रष्टव्याः । अथ विनियोगसंग्रहः—

आयुस्त्ववभृथमेन्तोर्होम आहवनीयके ।

यत्कु वेदिं वहेत्तत्र विश्वं सक्त्वाहुतिर्भवेत् ॥

अयं त्रिमिरुपस्थानं पणमन्त्रा अष्टमे स्थिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके—

ब्रह्मोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ तृतीयाहके तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

एतं युवानं परि वो वक्षामि तेन कीदृन्सी-
श्वरत प्रियेर्ण । मा नः ज्ञात अनुषा सुभागा
रायस्पोषेण समिषा मदेम । नमो महिन्न उत
चक्षुषे ते मरुता पितस्तवहं गृणामि । अमुं
मम्यस्व सुयजा यजाम जुष्टं देवानां भिदमस्तु

(शुक्लम्भारुयकर्मभिधानम्)

हस्यम् । देवानामेष उपनह्य आसीदपां गर्भं
 ओषधीषु न्यक्तः । सोमस्य दुग्धमवृणक्ति
 पूषा (१) बृहन्नद्विरभवत्तदेषाम् । पिता
 वत्सानां पतिरक्षियानामथो पिता महतां
 नगराणाम् । वत्सो अरायुं प्रतिवृक्पयिषं
 आमिक्षा मस्यु वृतमस्य रेतः । त्वां गावोऽ-
 वृणत राभ्याय त्वां हवन्त यदृतः स्वर्काः ।
 वृष्मन्मधस्य ककुभिः क्षिधियाणस्ततो न उग्रो
 वि यंजत वसूनि । गृध्रेण वा एव पशूनां
 यजते यस्यैतानि न क्रियन्त एव ह त्वे समु-
 द्रेण यजते यस्यैतानि क्रियन्ते (२) ।
 (एषा क्रियन्त एषोऽष्टौ च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयैरिषिर्वसंहितायां तृतीयाष्टके
 तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अष्टमे वेदिदाहोऽयं माधाम्येन प्रपञ्चितः ।

अथ नवमे शुक्लम्भारुयं किंचित्कर्माभिधीयते ।

कल्पः—“ वृषमे गोषु जीर्णे यूनः कर्णभाजोपतिशङ्कस्त्वस्तञ्जस्तुरीपमित्ये-
 वाभ्यामप्येन गोष्वपि सृजत्येवं युवानमिति ” इति ।

विशङ्कस्त्वस्तञ्जस्तुरीपमित्येवौ माधम्यौ । एवं युवानमित्यन्वयः । तत्पाठस्तु-
 एतं युवानमिति । हे गावो यो वृष्मन्मधमेवं युवानं वृषमवहं परिददामि ।
 तेन पियेण सह कीदृन्तीभरव । नोऽस्मान्मा शात । यतो यूयं अनुवा सुमाना
 जन्मनैव सुहृं भागवत्यस्तवोऽस्माकं शापो भवतीभिर्न कार्यः । किं वरुणं

(ब्रह्मसंहितासंस्कृतसंस्कृतसंहिता)

इत्यथानित्यनुमदः कार्यः । युष्माकं प्रसादात्तु यन्मनुष्याभ्यो न सन्मन्त्र-
मन्त्रा भवति तथा वृद्धाः संभवेम ॥ कल्पः—“ अथ जीर्णमालम्बे प्राणा-
वत्येवम् त्वाहं वा नमो महिम्न इति उपाकरणेऽनुवर्तयेत् तृतीयया वर्षा जुहोति
चतुर्थया इतिः पञ्चम्या सौविष्टकवम् ” इति ।

एवं ब्रह्मसंहितासंस्कृतसंस्कृतसंहिता । तृतीययादिभ्यश्चतुः । तृतीययादिभ्यश्चतुः—
नमो महिम्न इति । हे मरुतां पितृदेवानां जनक प्रजापते तृतीयया
तृतीययादिभ्यश्चतुः । अतोपि च चतुर्थे इतिभ्यश्चतुः । सर्वगोचरज्ञानाय
तृतीयया नमः । तन्मन्त्रेण विमलितवर्णं युष्माभिस्तुभ्यं नमः । तच्च मनु-
त्तमनुमन्त्रस्व । सुपणा घोमनेन यज्ञोपाघनेन धूमनेन वयं वयम् । इदं वृष-
भरूपं इत्थं देवानां जुष्टं प्रियमस्तु । वषाहोममन्त्रपाठस्तु—

देवानामेष इति । एव वृषभो देवानामुपनाहो मन्त्रमहेतुरासीत् । इत्या-
वलीवेदां इवास्मिन्वृषभे देवाः पितृविशयेन सक्ता इत्यर्थः । तच्च वृषभो
हुतः तन्मेवेष्टवर्णं संबन्धी गर्भो भूत्वा पुनरोपधीषु न्यक्तो वृष्टिर्येषांभोभुक्तः
पतितः । सोऽयं जलरूपो गर्भः कथं संपन्न इति तदुच्यते—पूषा सोमस्व
वृषभमवृणीताऽऽदित्यः सलिलात्मनश्चन्द्रस्य वृष्टं रश्मिभिर्गृहीतवान् । तच्च
वृषभरूपं जलमेष्टां रश्मीनां संबन्धी बृहस्पौढोऽग्निः पतितसदृशो मेष्टोभवत् ।
देवानां प्रिय एव वृषभ आत्कृतित्वेण बहो हुत आदित्यं पश्य रश्मिरूपेण
चन्द्रसंबन्धि जलं भूमीं वर्तमानं गृहीत्वा मेष्टरूपवामजलम्ब मेष्टोदरे जलरूपी
गर्भो भूत्वा वृष्टिर्येषांभोपधीष्वचः पतित इत्यर्थः । अनेनाग्नौ प्रास्ताऽऽदित्यः
तन्मगित्वादिभ्यश्चतुः संगृहीतो भवति । इदमाद्यङ्गहोममन्त्रपाठस्तु—

पिता वत्सानामिति । ये गवां वत्सास्तेषामयं वृषभः पिताग्निदेवानां
गवां पविने केवलाभिदानीवनानां जलानां पिताग्नेऽपि च महतां गर्भराष्टां
पिता । गम्भीरध्वनिर्गृह्णा बहवो वृषभा गर्भरास्ते च शरीरवृद्ध्या बहान्तः ।
पूर्वं ब्रह्माद्यपदानां महान्तो वृषभाः संवत्सास्तेषामप्ययं पिता । किञ्च मया-
मुदरे गर्भरूपो यो वत्सो यच्च जराभुरूपं गर्भमिदं यच्च पतिपुत्रोहन्-
पावस्थं दुग्धं यच्च पयिष्व कथंस्थममृतसमानं क्षीरं वा चाकमिक्षा रन्धनेन

(पशुप्रायश्चित्तविशेषमिषानम्)

निष्पन्ना यश्च मस्तु नवनीतं यदपि पक्वं घृतं तत्तर्पणस्य वृषभस्य रोष
एतदीयसारमूतरत्नपरिणामरूपम् । एवं महाभागो वृषभो देवांस्तर्पयन्तित्यभि-
प्रायः । सौविष्टकृतमन्त्रपाठस्तु—

स्वां गावोऽवृणतेति । हे वृषभ गावः तवांस्त्वां राक्षसायावृणतास्माकमर्थं
राजा भवस्त्विति वृषभस्य । स्वर्काः तुह्यवर्चनीया मरुतो देवास्त्वां हवन्त्य
त्वामेव हविःस्वरूपमाहुदयन्ति । क्षत्रस्य क्षत्रियजातेः ककुभि ककुत्तमाने
प्रधानभूते वर्धमन्त्रशरीरे शिश्रियाण आश्रित्य बलरूपेणावस्थितः क्षत्रियजातो
प्रधानभूते राजविग्रहे त्वमेव बलरूपेणावस्थितोऽस्ति । यथा वृषभस्य
सर्वेषु पशुषु बलाधिक्यमेव राजविग्रहस्य सर्वविधामकत्वं दृश्यते इति राज-
विग्रहेभ्यं वृषभः स्थित इत्युपचर्यते । ततो राजतद्वशास्त्वमुग्रो भूत्वा नोऽस्मदर्थं
शाम्नां वसूनि तेभ्यो विभज । एवं युवानमित्यादिभिर्मन्त्रैः साम्यानि यानि
कर्माणि तानि विभजे—

अपुद्गेन वा इति । यस्य यजमानस्येताभ्यङ्गानि क्रियन्त एव यजमानः
सर्वाङ्गसमूहेन पशुना यागं करोति । अत्र विनियोगसंग्रहः—

गोमुखे जीर्णवृषभस्थाऽऽलम्भं यदि वाञ्छति ।

तदा युवानं वृषभं तमेतमिति योजयेत् ॥

नमो जीर्णशुपाकुर्यादिवानां तदुपाहुतिः ।

पिताङ्गहोमस्त्वां गावः स्विष्टकृत्यञ्च वार्षिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ तृतीयाष्टके तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

सूर्यो देवो दिविषद्भ्यो धाता क्षत्राय वायुः

प्रजाभ्यः । बृहस्पतिंस्त्वा प्रजापतये न्योति-

ष्मती जुहोतु । यस्यास्ते हरितो गर्भोऽथो

योनिर्हरिण्ययी । अक्लान्यहर्हता यस्यै तां देवः

(पशुप्रायश्चित्तविशेषाभिधानम्)

सर्वजीगमम् । आ वर्तन वर्तय निर्वर्तन
वर्तयेन् नर्वबुद । भूम्याश्चतस्रः प्रदिशस्ताभिरा
वर्तया पुनः । वि ते भिनशि तक्करीं वि योनिं
वि गवीन्यौ । वि (१) मातरं च पुत्रं च वि गर्भं
च अरायुं च । वहिस्ते अस्तु बालिति । उरु-
द्रुसो विश्वरूप इन्दुः पदमानो धीर आनर्ज
गर्भम् । एकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्पदी
पञ्चपदी षट्पदी सप्तपद्यापदी भुवनाऽनु
प्रथता स्वाहा । मही द्यौः पृथिवी च न
इमे यज्ञं मिमिक्षताम् । पिपृता नो मरी-
ममिः (२) ॥

(गवीन्यौ वि चतुश्चत्वारिंशश्च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

नवमे श्रीर्णवृषभाष्टम उक्तेऽनुवाकके ।

अथ दशमे पशुप्रायश्चित्तविशेष उच्यते ।

कथम्—“ मघद्यापदीत्यनुब्रूयेव धाता रातिः सूर्यो देव इत्याहुती
भूता ” इति । मघतिरात्रादिषु पशुविकृतिभूतायां छाग्यां सैशवायामि-
मघद्यापदी गर्भिणीति भुज्येत तदा दे आहुती जुष्टमात् । पाठस्तु—

सूर्यो देव इति । सूर्यो देवो दिविषदामभिपृच्छयर्थं धाता देवः कञ्जव
वदभिपृच्छयर्थं वायुः मजाभिपृच्छयर्थं गृहस्पतिः मजापतिप्राप्तयर्थं भोविपृच्छयर्थं
तां पुरोषु ।

कथम्—“ अथैनामभिपन्वयवे यस्यास्त इति ” इति । पाठस्तु—

(पशुप्रायश्चित्तविशेषाभिधानम्)

यस्यास्त इति । यस्यास्ते हरितो हतसारो हरितवर्णो वा गर्भः,
योमिर्हरण्ययी हतसारा हरितवर्णो वा, यस्यै यस्या अङ्गान्यहकृताऽपि हिता
(कुटिलाणि) धामिनां देवैः संगतां करोमि । कल्पः—“ आ वर्तन वर्तयेति
प्रवर्तितं गर्भमावृत्य = इति । पाठस्तु—

आ वर्तनेति । वर्तनं गर्भस्य प्रवर्तक हे देव गर्भमावर्तय । हे निर्मलं
गर्भस्य निर्मलकक्षेयं गर्भं निवर्तय निर्गतं कुरु । हे इन्द्रेण नर्तुदं गर्भस्य
राश्यामिदमिदं नामकपूर्वाभित (?) भूम्या यावदस्यः प्रकृष्टा विशस्तामिः पुन-
गर्भमावर्तय वयस्यासं कुर्वित्यर्थः । कल्पः—“ वि ते भिनन्तीति गर्भमाच्छिनत्ति”
इति । पाठस्तु—वि ते भिनन्तीति ।

हे देवो ते एव वक्त्रो विभिन्ना विच्छिन्ना योमिं च विभिन्ना । गवीण्यो
पुश्यास्थानीयो योम्यन्तर्गतगतिविशेषनिमित्तभूतौ प्रवर्तकौ भावरं पुनं गर्भं धरायु
च विभिन्ना विश्लेषयामि । कल्पः—“ बहिस्ते अस्तु बालित्यन्तरा
सुविद्यन्ती गर्भं निरस्य ” इति । पाठस्तु—

बहिस्त इति । हे (वे) बालालहेतुप्राणवृत्तिरूप आत्मा बहिः सर्व-
व्याप्यस्तिवति विभिन्नधीति पूर्वं हेतुः । कल्पः—“ उरुज्वस्तो विश्वरूप
इन्दुरिति गर्भरसाय पात्रपुषोहति ” इति । पाठस्तु—

उरुज्वस्त इति । उरुज्वस्तो बहुसारावयवो विश्वरूपो नानास्व इन्दुः
शुक्रः प्रमानः शुक्लरूपो धीरः स्थिरः । इदंशो यः प्रजापद्युक्तपोऽवयवसंघात
आनञ्ज गच्छतु गर्भं जननान्तरमित्यर्थः । कल्पः—“ एकपदी द्विपदीति पुर-
स्तात्स्थितकृतो जुहोति ” इति । आप्यमित्यर्थः । पाठस्तु—

एकपदीति । एषा वशैकपद्यादिरूपा भुवनानि भुवजाताम्यनुक्रमेणैव प्रथ-
मा । कल्पः—“ गर्भं पुरोडाशं चोत्तरेण गार्हपत्यस्य शामिषस्य ॥ शीवे
मस्मभ्युपोष्य मही धौरिति शीतेन भस्मनाऽभिसृज्य (मु)स ” इति । पाठस्तु—

मही धौरिति । मही धौः पृथिवी चेर्मे नो यज्ञं विमिक्षतामासिज्वातां
नोऽस्मांश्च भरीमाभिमेरणमकरैः पिश्रुतां पालयताम् । अत्र विमिक्षो गतग्रहः—

सूर्यो वृत्वाऽऽज्यं गर्भिण्या यस्या इत्यनुमन्त्रणम् ।

आवर्तं गर्भमावृत्य वि ते गर्भं छिन्नाति हि ॥

(याज्ञापुरोनुवाक्याभिधानम्)

बाहिरर्गं निरस्योर्वोरन्तरा वी(रोर्वि)वि माजनम् ।

एकहोमो मही भस्माच्छादनं गर्भडाशयोः ॥

अनुवाके तु दशमे मन्त्रा अष्टावुदीरिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकाशे छण्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहितामाष्ये तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके

दशमोऽनुवाकः ॥१०॥

(अथ तृतीयाष्टके तृतीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

इदं वांमास्ये हविः प्रियमिन्द्राबृहस्पती ।

उक्यं मदश्च शस्यते । अयं वां परिं विच्यते

सोमं इन्द्राबृहस्पती । चारुमदाय पीबये ।

अस्मे इन्द्राबृहस्पती रयिं धत्तं शतग्विनंश्च ।

अश्वावन्तं सहस्रिणम् । बृहस्पतिर्निः परिं

पातु पश्वाहुतोत्तरस्मादधरादघायोः । इन्द्रः

पुरस्तादुत मध्यतो नः सखा सखिभ्यो वरिधः

छणोतु । वि ते विष्वग्वात्तज्जतासो अग्ने मा-

मांसः (१) शूचे शूचयश्चरन्ति । तुविअक्षा-

सो दिव्या भवन्वा वनां वनन्ति धृषता रु-

जन्तः । त्वामग्ने मानुषीरीडते विशो होत्राविदं

विविचि रत्नधातमम् । गुहा सन्तं सुभग

विश्वदंशतं तुविष्मणसं सुयजं घृतभियम् ।

घाता ददातु नो रयिमीशानो जगतस्पतिः ।

स नः पूर्णेन वाचनत् । घाता प्रजायां उत

राय ईशे धातेदं विश्वं भुवनं जगान् । घाता

पुत्रं यजमानाय दातां (२) तस्मां उ हव्यं
 घृतवद्विधेम । धाता ददातु नो रयिं प्राचीं
 जीवातुमक्षिताम् । वयं देवस्य धीमहि सुम-
 तिः सत्यराधसः । धाता ददातु दाक्षणे वसूनि
 प्रजाकामाय मीढुषं दुरोणे । तस्मै देवा अमृ-
 ताः सं व्ययन्तां विश्वे देवासो आवितिः स-
 जोषाः । अतुं नोऽद्यानुमतिर्यज्ञं देवेषु मन्यताम् ।
 अग्निश्च हव्यवारुणो भवतां दाक्षणे मयः ।
 अन्विदनुमते त्वम् (३) मन्यासै शं च नः
 कृधि । कृत्वे दक्षाय नो हिनु प्र ण आयूःपि
 तारिषः । अनु मन्यतामनुमन्यमाना प्रजाव-
 स्तः रयिमक्षीयमाणम् । तस्यै वयः हेडसि
 माऽपि भूम सा नो देवी सुहवा शर्म यच्छतु ।
 यस्यामिदं प्रदिशि याद्विरोचतेऽनुमतिं प्रति
 भूषन्त्यायवः । यस्या उपस्य उर्वन्तरिक्षः सा
 नो देवी सुहवा शर्म यच्छतु (४) राकाम-
 हः सुहवाः सुष्टुती हुवे शृणोतु नः सुभगा
 बोधतु रमना । सीव्यत्वपः सुच्याऽच्छिद्यमा-
 नया ददातु वीरः ज्ञातदायमुक्थ्यम् । धास्ते
 राके सुमतयः सुपेक्षासो याभिर्ददासि दाक्षणे
 वसूनि । तामिन्नो अथ सुमना उषामहि
 सहस्रपोषः सुभगे रराणा । सिनीवालि या
 सुपाणिः । कुहमहः सुभगां विद्यनापसमस्मि-
 न्यहो सुहवां जोहवीमि । सा नो ददातु अ-

(मन्त्र्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

वर्षं पितॄणां तस्यास्ते देवि हविषा विधेम ।

कुहूँदेवानाममृतस्य पत्नी हव्या नो अस्य

हविषाश्चिकेतु । सं दाशुषे किरतु भूरि वामः

रायस्पोषे चिकितुषे दधातु (५) ॥

(वामासो दाता त्वमन्तरिक्षः सा नो देवी सुहवा कर्म यच्छतु

श्रवणं चतुर्विंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके

तृतीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

अग्ने तेजस्विन्वायुर्वसव एतद्वा अपां नामधेयं वायुरसि देवा वै
यद्यज्ञेन प्रजापतिर्देवासुरानां शुदा एतं युवानः सूर्या देव इदं वामे-
कादश ॥ ११ ॥

अग्ने तेजस्विन्वायुरसि छन्दसां वीर्यं मातरं च षट्त्रिंशत् ॥ १२ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके

तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

दशमे पाशुकं गर्भमायाश्चिसमुदीरितम् ।

अथैकादशे याज्याः [पुरोनुवाक्या] स्तनैन्द्रावाहंस्त्वपुशोनुवाक्या—इदं वामास्य
इति ये कामयेत राजं यवनपोन्वो जायेतेति शरी । पाठस्तु—

इदं वामास्य इति । हे इन्द्रावृहस्पती इदं हविर्वामास्ये प्रियमस्तु हूयते
वा । उक्तं शस्त्रं मदो हर्षहेतुः प्रतिगरश्च अस्थेन युवामे (वा प) शीत्यर्थः । तत्रैव
याज्याः—

अयं वां परीति । अयं हवीस्त्वः शोभो वां परिनिच्यते युवाम्यामर्थे
परित्यज्यते । हे इन्द्रावृहस्पती चारुरयं वां युवयोः पीतये मत्ताय च परिनिच्यते ।

तत्रैव विकल्पिता पुरोनुवाक्या—

अस्मे इति । हे इन्द्राबृहस्पती भुवामस्मभ्यं शतभिन्नमश्नावन्तं सहस्रिभं च रयिं धत्तम् । तत्रैव याज्या—

बृहस्पतिर्न इति । बृहस्पतिर्नोऽस्मान्वाश्वादुतापि चोचरस्मादधराश्चाधामोर्हिसकास्तावु । इन्द्रश्च पुरस्तादुव मध्यतो नः पातु । तस्मा तस्मिभ्योऽस्मभ्यं तस्मा बृहस्पतिरिन्द्रश्च वरिवः सुखं कृणोतु । यस्याऽऽहिताग्नेरन्यैराग्निभिरग्नयः सन्त्युच्यन्ते इत्यत्र विविचीष्टौ पुरोनुवाक्या—

वि ते विष्वगिति । हेऽग्ने शुचे ते शुचयो दीप्तयो विष्वक्तर्गतो विचरन्ति । किदंशो वातज्ज्वातो वायुना मेरिवा भामासोऽन्याग्निमिश्रणेन क्रोचनशीलास्तुविमृशतो नङ्गनां शोभका दिव्या घृष्टोक्तथानार्हा नवग्वा नुवनगतयो नित्याभिनवा इत्यर्थः । ध्रुवता रुजन्तो धर्षणेन बलात्कारेण वैगुण्यमङ्गं कुर्वन्तः । तथापिवा दीप्तिविशेषा वनाऽस्मदीयानि वननीयानि हवींषि वनन्ति सैमजन्ताम् । तत्रैव याज्यामाह—

त्वामग्ने मातृपरिरिति । हे सुमग सौभाग्ययुक्ताग्ने मानुषीर्विशो मनुष्यरूपाः प्रजास्त्वापीडते स्तुवन्ति । कीदंशं त्वां होत्राविदं होमविशेषाभिज्ञं विविर्भिभित्तानामग्नीनां विवेचकं रत्नध्वजम् रत्नमण्यादीनां धनानामतिशयेन संपादकं गुहा गोष्पेषु पन्थेषु स्थानेषु वा स्तुतं वर्तमानं विश्वस्य प्रदर्शयितारं तुविष्यत्सं सुप्रबृक्षमनस्कं सुमजं सुष्ठु यष्टुं शक्यं धृत्वमयं शुक्लैस्त्रिभुम् ।

अथ दैविकारूपानां हविषां याज्यानुवाक्या उच्यन्ते । तानि हवींषि देविका निर्वपेत्प्रजाकाम इत्यादौ विहितानि । तेषां स्वरूपं तत्रैवाऽऽम्नातम्—
“धात्रे पुरोडाशं द्वादशकपाळं निर्वपत्यनुमत्यै चरुं राकाये चरुं तिनीवारये चरुं कुक्षे चरुम्” इति ।

तत्र मध्ये हविषि पुरोनुवाक्यामाह—

धाता ददास्विति । धाता विश्वस्य वाराधिता अगस्त्यतिर्गताः पालक ईशानः परमेश्वरो नोऽस्मभ्यं रयिं धनं ददातु । स परमेश्वरो नोऽस्मान्पूर्जेन समुद्भिन्नं प्रजेन वापवत्तमजतां संयोजयत्वित्यर्थः । तत्रैव याज्यामाह—

धाता प्रजाया इति । अयं धाता प्रजायाः पुत्रादेरीश ईहे स्वापी

(याज्यापुरोनुवाक्यामिषानम्)

भवति । उतापि च राय ईधे धनस्यापि स्वामी भवति । धाता सर्वमिदं भुवनं माणिजातं अजानोत्सादितवान् । स च धाता यजमानाय पुत्रं दास्यति । तस्मा च तथाविधायैव देवाय हव्यमिदं घृतवद्भिधेन घृतमुर्कं करवाय ।

अथ तत्रैव विकल्पितामन्यां पुरोनुवाक्यामाह—

धाता ददातु न इति । ■ च धाता जीवातुमक्षितां जीवनाय पर्या-
धामक्षीणां मार्षीं प्रकर्षेणास्मास्वनुकूलां रयिं नोऽस्मभ्यं ददातु । सत्यराचसः
सत्येन यज्ञेनाऽऽराचका वयं देवस्य सुभितमनुग्रहयुक्तं चित्तं धीमहि ध्यायेन
मार्थेयाम् इत्यर्थः । अथ तत्रैव विकल्पितामन्यां याज्यामाह—

धाता ददास्विति । स धाता दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय वसूनि ददातु ।
कीदृशाय । यणाकामाय दुरोणे स्वगृहे मीतुषे देवानामाज्येन सेधितवते । अमृता
मरणरहिता विधे देवास्तः सर्वे देवाः सजीवाः समानमीतिरदिमिर्देवाश्च तस्मै
तथाविधयजमानार्थं संन्ययन्तां तद्गृहे संवृत्यायविष्टन्ताम् ।

अथ द्वितीयहविषः पुरोनुवाक्यामाह—

अनु नोऽद्योति । अथास्मिन्त्रियमनुमतिश्चान्द्रामिधेया देवता नोऽस्माकमिधं
यज्ञं देवेभ्यनुमन्यतां देवानामग्रे प्रशंसास्वित्यर्थः । हव्यवाहनोऽग्निश्च दाशुषे
हविर्दत्तवते यजमानाय मयो भवतां सुखं प्रावयतु । तत्रैव याज्यामाह—

अन्विदनुमत इति । हेऽनुमते त्वमन्विदन्नेव मम्यासि सर्वधेदमनुमन्यस्वत्यर्थः ।
किं नोऽस्मभ्यं शं कृषिं सुखं कुरु । किं नोऽस्माकं दत्ताय कृते
दक्षकृतौ समृद्धयामे हिनु मीतियुक्ता भव । किं नोऽस्माकमार्थं विर-
काद्यजिनाभि पतारिषः प्रकर्षेण संपादय ।

अथ तत्रैव विकल्पितामन्यां पुरोनुवाक्यामाह—

अनु मन्यतामिति । अनुमन्यमाना तेषामनुमतिर्देवी प्रजावन्तं पुत्रादि-
युक्तमक्षीममाणं क्षयरहितम् । एवंभूतं रयिं धनं (न) पोषमनुमन्यताम् ।
वयं तस्यै तस्या अनुमतेर्देव्या हेदासि क्रोधे स्थिता मा भूय । अपि-
शब्दादौदासीन्येऽपि मा भूय, किं त्वनुग्रह एव मयास्म । सा च देवी
सुहृदा सुहृदाह्वातुं शक्या सती नोऽस्मभ्यं अयं पञ्चयु सुखं ददातु ।
अथ तत्रैव विकल्पितामन्यां याज्यामाह—

(याज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

यस्यामिदमिति । यज्जगद्दिरोचते विविधं भासते तदिदं जगत्समाप्तमुप-
 सिदेव्यां वर्तते । कीदृशां पदिशि पकर्षेण दिशत्याज्ञापयतीति प्रदिक्तस्याम् ।
 अनुमत्याज्ञाधीनमशेषं जगदित्यर्थः । तामिमामनुमतिं पति आयवो गन्तारो
 यजमाना भूषन्ति हविर्मिरलं कुर्वन्ति । किंच यस्या उपस्थः शरीरैकदेश-
 स्तत्स्थानीयमुर्वन्तरिक्षं महादिदमाकाशं विश्वव्यापित्वेन तस्या अवस्थितत्वात् ।
 सा न इत्यादि पूर्ववत् । अथ तृतीयस्य हविषः पुरोनुवाक्यामाह—

राकामहमिति । सुहवां सुखेनाऽऽह्वातुं शक्यां राकां देवीमहं सुखी
 शोभनया स्तुत्या हुव आह्वयामि । सुभगा सौभाग्ययुक्ता सा देवी नोऽस्माक-
 माह्वानं शृणोतु । श्रुत्वा च बुध्यतामस्मदभिषेकमात्मनैव । किंचाच्छिद्यमान-
 थाऽविच्छिद्यया सूचीसहस्राऽनुग्रहमुदयाऽयः कर्म सीध्यतु निर्विघ्नं करोतु ।
 निर्दोषं करोत्वित्यर्थः । एषः शतदायं बहुधनमुपकथ्यं स्तोत्रशस्त्रादिसहितं शीरं
 पुत्रं ददातु । तत्रैव याज्यामाह—

यास्ते राक इति । हे राके तव याः सुमतयः सुपेशसः शोभनक्रिया-
 युक्ताः सन्ति । किंच याभिः सुमतिभिर्दोशेषं यजमानाय वसूनि ददासि, अथा-
 (या) स्मिन्मन्त्रे सौमनस्ययुक्ता सती ताभिः सुमतिभिरनुग्रहस्वपामिर्नोऽस्मानुपा-
 गक्षनुगृहाण । सुभग इति देव्याः संबोधनम् । किं कुर्वती देवी । सहस्रपोषं
 रराणा सहस्रसंख्यायुक्तां पुष्टिं ददती ।

अथ चतुर्थे हविषि याज्यापुरोनुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति—

सिनीवालीति । सिनीवाल्लि पृथुष्टुक इति पुरोनुवाक्या । या सुपाणिः
 स्वहृत्पुरिरिति याज्या । एतच्चोभयपार्श्विना रयिमश्रवदित्यनुवाके व्याख्यातम् ।

अथ पञ्चमस्य हविषः पुरोनुवाक्यामाह—

कुहूमहमिति । कुहूशब्दामिधेयां देवतामहमस्मिन्मन्त्रे जोहवीमि भृशमा-
 ह्वयामि । कीदृशीं, सुभगां सौभाग्ययुक्तां विद्वानापसं विदितकर्माणं सुहवां
 सुखेनाऽऽह्वातुं शक्याम् । सा कुहूदेवी नः पितृणामस्पदीयानां पूर्वेषां अक्षुण्णं
 ओर्तुं योग्यं यशो ददातु । हे देवि तस्यास्ते तथाविधयास्त्व हविषा विधेम
 परिचर्यां करवाम । तत्रैव याज्यामाह—

(राज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

कुहूदेवानामिति । इयं कुहूदेवी - मोऽस्पृशीयस्यास्य हविषश्चिकेवु तारं
जानातु । कीदृशी कुहूदेवानां संबन्धि यदमृतं दशपूर्णमासादिहवीरूपं
तस्य पत्नी पालयित्री । हव्याऽऽह्वानमृच्छाह्वा । वाष्टशी देवी दाशुषे
यजमानाय भूरि भूमिष्ठं धामं पत्नीयं पारलौकिकं फलं संकिरतु तस्यग्ददातु ।
किंच चिकितुषे त्वदीयमहिमानं ज्ञातवते यजमानाय सप्तस्रोतं दद्यातु घन-
पुष्टिं संपादयतु । अत्र विनियोगसंग्रहः—

भवेदिदं वामिरथेन्द्रावार्हस्पत्ये चतुष्टयम् ।

वि ते विविचिपद्यामे धानेत्येतच्चतुष्टयम् ॥

देविकास्वाद्यपामे स्यादन्वित्यनुमते चरौ ।

चतुष्टयं स्वाद्राकां तु राकादेवाश्चरौ तथा ।

सिन्नी मा तु सिनौवाल्पाः कुहं कुह्वाश्च विंशतिः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकाशे छण्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे तृतीयपत्राठक

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

वेदार्थस्य मकाशेन तपो हार्दं विचारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो वेमाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्भाषाधिराजपरमेश्वरस्य

श्रीवीरनुक्रमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विर-

चिते वेदार्थमकाशे छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

तृतीयकाण्डे तृतीयः पत्राठकः ॥ ३ ॥

(दशागर्भानिमित्तपूर्वोक्तमन्त्रव्याख्याभिधानम्)

(अथ तृतीयाष्टके चतुर्थः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

वि वा एतस्य यज्ञं ऋध्यते यस्य हविरिति
 रिच्यते सूर्यो देवो दिविपदस्य इत्याह बृहस्प-
 तिनो चैवास्य प्रजापतिमा च यज्ञस्य व्यंष्ट-
 मपि वपाति रक्षांसि वा एतत्पशून् संचन्ते
 यदेकदेवस्य आलब्धो भूयान्मवति यस्यास्ते
 हरितो गर्भं इत्याह देवत्रैवैर्नां गमयति रक्षांता-
 मर्षहत्या आ वर्तम वर्तयेत्याह (१) ब्रह्म-
 जैवेनमा वर्तयति वि ते भिनाग्निं तकरीमि-
 त्याह यथायजुरेवैतदुरुद्रप्सो विश्वरूप इन्दुरि-
 त्याह प्रजा वै पशव इन्दुः प्रजयेवैनं पशुभिः
 समर्थयति दिवं वै यज्ञस्य व्यंष्टं गच्छति पृ-
 थिवीमतिरिक्तं तद्यज्ञं शमयेदार्तिमाछेयजमानो
 मही योः पृथिवी च न इति (२) आह
 यावापृथिवीभ्यामेव यज्ञस्य व्यंष्टं चातिरिक्तं
 च शमयति नाऽऽर्तिमाछेति यजमानो, भस्म-
 नाऽग्निं समर्हति स्वगाहत्या अयो अमयोर्वा
 ग्नां गर्भोऽनयोरेवैर्न दधाति यदवद्येदति तद्वे-
 चवेद्यन्नावद्येत्यशोरैर्लिब्धस्य नाव द्येत्पुरस्ता-
 द्वाभ्या अन्यदवद्येदुपरिष्ठादन्यत्पुरस्ताद्वै नाभ्यै
 (३) प्राण उपरिष्ठादपानो यावनिव पशुस्त-
 स्यात् यति विष्णवे क्षिपिबिधाय जुहोति यद्वै

(वशागर्भनिमिशपूर्वोक्तमन्त्रव्याख्याभिधानम्)

यज्ञस्थानि रिरिच्यते यः पशोर्भूमा या पुष्टिस्त-
द्विष्णुः शिपिविष्टोऽतिरिक्त एवातिरिक्तं दधा-
त्यतिरिक्तस्य शान्तिर्या अष्टाप्रहृदिरण्यं दाक्षिणाऽ-
द्यापदी शेषाऽऽत्मा नवमः पशोराप्सया अन्तर-
कोश उष्णीषेणाऽऽर्द्धितं भवत्येषमिव हि
पशुरुत्सवमिव चमैव मांसमिवास्थीव यावा-
नेव पशुस्तमाप्त्वाऽर्धं कन्दे यस्यैषा यज्ञे प्राय-
श्चित्तिः क्रियत इष्ट्वा वसति यान्मवति (४) ॥

(वर्धयेत्याह न इति वै नाम्नः उत्तमिवैकविंशतिष्व) ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके

चतुर्थप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

यस्य निःश्रितं वेदा यो वेदेभ्योऽस्तिष्ठ जगत् ।
निर्भमे वमहं वन्दे विद्यावर्धिमहेभरम् ॥
प्रपाठके तृतीयोऽपि सोमशेषः क्रियानपि ।
उक्तः कर्मान्तरं किञ्चिदपि तत्रोपवर्णितम् ॥
प्रपाठके चतुर्थे तु किञ्चिन्नैमित्तिकं तथा ।
वधिविद्विहोमाश्च वाच्याः काम्याश्च केषम ॥

तत्राऽऽद्येनानुवाकेन वशागर्भस्य दर्शननिमित्ताः पूर्वोक्ता मन्त्रा व्याख्यायन्ति ।

तत्र प्रथममन्त्रगतयोर्वृहस्पतिप्रजापतिशब्दयोस्तात्पर्यं दर्शयति-

(यज्ञागर्भोभिन्नपूर्वोक्तमन्त्रव्याख्याभिधानम्)

वि वा एतस्त्र्येति । यस्य यजमानस्य हविरतिरिच्यतेऽधिकं भवति । यज्ञायाः शरीरमेकं हविरेन संकल्पितं तत्र गर्भे सति वषाद्यादिक्यं हविरतिरेक इत्युच्यते । ईदृशाभिरिकृत एतस्य यजमानस्य यज्ञो व्युद्भव एव विगुण एव भवति । तत्र सूर्यो देव इति मन्त्रेण होत्रे सत्ये तन्मन्त्रोक्त्याम्नां नृहस्पतिप्रजापतिभ्यां यज्ञस्य व्युद्भवमपि वषादि वैमुष्यं समादधाति ।

अनुमन्त्रणमन्त्रे द्वैः समजीगममित्युक्त्यांशस्य तात्पर्यं दर्शयति—

रक्षाऽसिन्वा इति । एकदेवस्य आलम्ब एतां देवतामुद्दिश्योपाकृतः पशुगर्भधारणेन भूषान्भवतीति यदेवेन वैकल्पेन रक्षांसि समवधत्ति तत्परिहाराय यस्यास्त इत्यभिप्रेत्यनेन कृतेन तां देवैः समजीगममित्युक्तत्वाद्देवेष्वेवैनां वशां प्रापितवान्भवति । ततो रक्षांस्त्यपहन्मन्त्रे । लौकिकस्य गर्भपर्यावर्तनस्य व्यावृत्त्ये मन्त्रेणैव तात्पर्यमवर्धनमित्येतद्वर्शयति—

आ वर्तनेति । उत्पच्छेदनमन्त्रस्य स्पष्टार्थतां दर्शयति—

वि ते भिनर्धति । रक्षधारणार्थप्राप्तोपोहनमन्त्रगतस्येन्दुशब्दस्य तात्पर्यं दर्शयति—

उरुद्रप्सो विश्वरूप इति । इदि परमैश्वर्यं इत्यस्माद्धातोर्लृत्पञ्च इन्दुशब्दः । प्रजानां पशूनां चैश्वर्यरूपत्वादिन्दुत्वम् । अत इन्दुशब्दप्रयोगेण प्रजादिभिरेन रत्तं समुद्धं करोति । तस्याभिसमूहनमन्त्रे द्युशब्दस्य पृथिवीशब्दस्य च तात्पर्यं दर्शयति—

दिवं वै यज्ञस्येति । यज्ञस्य संबन्धिं यदङ्गं व्युद्धं न्यूनं तद्विवमेव गच्छति । यदतिरिक्तं तत्पृथिवीं गच्छति । तथा सवि तद्यद्युभयं न शमयेत्तदा यजमान आर्तिं प्राप्नुयात् । अतो मन्त्रे द्यौः पृथिवीतिप्रयोगाच्चाभ्यां तदुभयं शमयित्वा यजमान आर्तिं न प्राप्नोति । अथ विधत्ते—

भस्मनाऽभि समिति । कथं नाम द्यावापृथिवीभ्यां गर्भोऽयमात्मसात्किमेवेति विचार्य एस्य स्वगाकृत्यै कीर्त्तनेन भस्मना गर्भमाच्छादयेत् । किंचैव गर्भोऽनयोर्द्यावापृथिव्योरेव समुत्पन्नः अतोऽनेन मन्त्रेण भस्माच्छादने सत्यनयोर्द्यावापृथिव्योरेनं गर्भं स्थापयतीति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ पशोर्देवताम्यवद्यन्गर्भस्य पुरस्तान्नाभ्या अन्धद्वयदायै देवतेष्ववदवात्मपरिष्ठादन्यत्सौविष्टकृतेषु इति । तदेतद्विधत्ते—

(वशागर्भादर्शनमित्त्पूर्वोक्तमन्त्रस्य स्थानम्)

यदवद्येवतीति । यदि गर्भस्य हृदयाद्यङ्गमश्नेत्तदा पशुहृदयाद्यपेक्षया हृत्स्वितिरिकं भवेत् । यदि वक्षोपरिहाराय नावद्येत्तदानीमात्मन्वस्य पशोरवदानं न कृतं स्यात् । अत उभयदोषपरिहाराय नाम्नाः पुरस्तात्किंचिदङ्गमवद्येदुपरिष्ठाञ्चान्पत्किंचिदवद्येत् । एवं सति यावानेय पशुस्तत्सर्वमवर्त्तं भवति । तत्कथमिति तदुच्यते—रिस्थां हि नाम्नाः पुरस्तात्प्राणो मुखे तेचरति । अपान उपरिष्ठात्पुच्छदेशे संचरति । अत उभयावदानेन सर्ववदानसिद्धिः ।

कल्पः—“ गर्भस्य दक्षिणं पूर्वपादं प्रच्छिद्य त्रिष्णुं त्रिपिविधं यजति ” इति ।

तदेतद्विधत्ते—

विष्णव इति । पशो वै विष्णोः पशवः शिपिरिति अत्यन्तरात्पशुस्वाभी कश्चिद्यज्ञदेयः शिपिविदो विष्णुस्तत्ते पुद्गलाः । यज्ञस्य संजन्धि पदङ्गमुपा-
कृतादतिरिकं भवति यश्च पशोरूना बहुलं हविषाभिव्यहेदुर्या च पशोः शरीरे पुष्टिराभिव्यहेतुस्तत्तत् शिपिविष्टस्य विष्णोरधीनम् । अतो विष्णुमुद्दिश्य वक्षोमे सन्धितिरिकहेतावेवातिरिकं स्थापितं भवति । श्चातिरेकदोषस्य शान्त्यै भवति । त्रयां दक्षिणां विधत्ते—

अष्टाप्रहृदिरण्यमिति । अष्टाभिर्भिदुभिर्त्वाष्टिदमष्टाप्रहृतादृशं हिरण्यं दद्याद्यस्माद्वैवं वशा संगर्भा साऽष्टाभिः पादैर्भुक्ता । अतस्मा पशोर्वैहो यस्माद-
तिरिको नवमस्तस्मादष्टाभिर्भिदुभिर्भुक्तं हिरण्यमष्टाभिः पादैर्भुक्तेन पशुना च सहशं भवतीति पशुप्राप्त्यै संयज्यते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ अष्टाप्रहृदिरण्यमुष्णीदेनाऽऽदेष्टव्य कोशेऽवधाय द्वितीयेऽवधाय तृतीयेऽवधायति ” इति । तदेतद्विधत्ते—

अन्तरकोश इति । वक्षोकोशधारण्य योऽत्यन्तमन्तरसूत्रियः कोशस्तस्मिन्-
न्कोशे तद्विरण्यमुष्णीदेण सर्वता वेदनीयम् । यदैव तद्विरण्यं चतुर्भिर्वैष्टितं तथैव गर्भरूपः पशुरपि चतुर्भिर्वैष्टितो भवति । तत्कथमिति तदुच्यते—उत्वं बहिर्वैष्टनं तस्याभ्यन्तरे चर्त्तं तस्याभ्यन्तरे मांसं तास्तस्याभ्यन्तरेऽस्थि अस्थनोऽ-
भ्यन्तरे पशोर्जिह्वः । एवं हिरण्यं च पशुतादृशे सति तद्वानेन यावान्संपूर्णः पशुस्तं प्राप्य स्वाधीनं करोति । इदानीमेतस्मात्कर्त्तव्यं विधत्ते—

(भूयादिकामस्य यज्ञोत्सृज्यमानार्थमन्त्राणामभिधानम्)

यस्यैवेति । यस्य यजमानस्य यज्ञे यथागर्भपरारं निमित्तीकृत्यः यज्ञोक्त-
श्रीमत्सा प्रायश्चित्तिः कियते त यजमानः प्रायश्चित्तेन यज्ञेन यज्ञेन
यत्तुमन्त्रो भवति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छन्दोगसूत्रे-

दीयतेतिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे चतुर्थपपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ तृतीयाष्टके चतुर्थपपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

आ वा॒यो मू॒ष हु॒चि॒पा उ॒प नः स॒हस्रं ते
नि॒युतो॑ वि॒श्ववार॑ । उ॒पो ते अ॒न्धो म॒र्यम॑यामि
यस्य॑ दे॒व द॒धिषे॑ पू॒र्वपे॑यस । आ॒कूत्यै॑ त्वा
का॒मांश्च॑ त्वा स॒मृधे॑ त्वा कि॒कि॒दा ते॒ मनः॑
प्र॒जाप॑तये स्वाहा॑ कि॒कि॒दा ते॒ प्रा॒णं वा॒यवे॑
स्वाहा॑ कि॒कि॒दा ते॒ चक्षुः॑ सू॒र्याय॑ स्वाहा॑
कि॒कि॒दा ते॒ श्रोत्रं॑ दा॒वापृ॒थिवी॑भ्या॒ स्वाहा॑
कि॒कि॒दा ते॒ वाच॑ सर॒स्वत्यै॑ स्वाहा॑ (१) ।
त्वं त॒ुरीया॑ वा॒शिनी॑ व॒शाऽसि॑ स॒कृद्य॑स्वा मन-
सा॒ गर्भं॑ आ॒शय॑त । व॒शा त्वं वा॒शिनी॑ गच्छ
दे॒वान्स॒त्याः स॒न्तु य॒ज्ञमा॑नस्य॑ का॒माः ।
अ॒जाऽसि॑ र॒यिष्ठा॑ पृ॒थिव्या॑ सी॒दोष्वा॑ऽतरि॒क्ष-
भु॒प॑ ति॒ष्ठस्व॑ दि॒दि ते॒ बृ॒हद्भाः॑ । त॒न्तु त॒न्वन्-
ज॒स्तो भा॑नुमन्वि॒हि ज्योति॑ष्मतः॒ पयो॑ रक्ष
धि॒या उ॒तान् । अ॒नु॒सृ॒णुं व॑यत॒ जोगु॑र्वाम॒पो

(भूत्यादिकामस्य वशालम्भार्थमन्त्राणां निवेदनम्)

मनुर्भव जनया दैव्यं जनेभ्य । मनसो हवि-
रीसि प्रजापतेर्वर्णो मात्राणां ते गात्रभाजौ
भूयास्म (२) ॥

(सरस्वत्यै स्वाहा मनुजयोश्च व) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाधके
चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

वशागर्भानिमित्तोऽयं होमोऽस्मिन्पथमे भूतः ।

अथ द्वितीयानुवाके भूत्यादिकामस्य वशालम्भार्थं पञ्चा वक्तव्याः ।

कल्पः—“ वायव्यापात्रमेत भूतिकाप हव्यकाः नि देवतानि वायव्यामुपाक-
रीत्मा वायो भूय शुचिषा इति ” इति । पाठस्तु—

आ वायो भूषेति । हे वायो त्वमागत्य पशुं भूषालंकुरु । हे शुचिषाः
शुच्यहविःपालक त्वं नोऽस्मानुपगच्छ । हे विश्ववार विश्वव्यापक ते सहस्र-
विपुतः सन्ति । निष्पृच्छन्नेन वयुवाहनमूता अथा उच्यन्ते । श्रे वसान्वः
कृष्णरूपमन्त्रं मयं हव्यंकरं तस्मादुक्तं समीपे त्वामयामि प्राप्नोमि । तत्रो देव
यस्य पशोः संबन्धि हविः पूर्वपेषं सोमसदृशमिति मनो दक्षिणे मनो भुववानिति
वादयेत् हविषा त्वामयामीत्यन्वयः । कल्पः—“ आकृत्यै त्वा कामाय त्वेति
पशुमी किमपाणे जुहोति ” इति । पाठस्तु—

आकृत्यै त्वेति । हे पशो, आकृत्यै मदीयसंकल्पसिद्ध्यर्थं त्वां प्राप्त
कामां कामापात्रीष्टपालनार्थं त्वां प्राप्य तथा समुद्रे समुद्रिसिद्ध्यर्थं त्वां प्राप्य
किञ्चिदाकारपूर्वकं ते मनः प्रीणयित्वेदमाज्यद्वयं प्रजापतये स्वाहा इत्यतस्तु ।
किञ्चिदेत्यनुकरणशब्दः । मनुष्या हि पशूनामाभिमुखवार्थं मुखमध्ये स्वाजि-
ह्वामूर्ध्वमाकुञ्च्य कविद्वयनिविष्टं कुर्वन्ति । सोऽयं ध्वनिः किञ्चिदाशब्दे-
नानुविप्रेते । आकृत्या हव्यादिकमुपरितममध्येऽनुदध्न सर्वं पूर्ववत्स्वरूपेयम् ।

(भूत्यादिकामस्य यज्ञं छन्दनार्थमन्त्राणामभिधानम्)

कल्पः—“ त्वं तुरीयेत्युरीचीं नीयमानमनुमन्त्रयते ” इति । पाठस्तु—

त्वं तुरीयेति । हे पशो त्वं तुरीयोपरितनमन्त्रे लोकत्रयस्य वक्ष्यमाणत्वात्-
इषेक्षया चतुर्थी वशिनी । वश इन्द्रियनियमः । वृषभसंयोगापेक्षया अमा-
धात् । वशोऽस्मा अस्तीति वशिनी । वशाऽसि वन्द्या भवासे । तदेतद्वशि-
नीत्वं वशात्वं प्रतिपादयति । यद्यस्मात्कारणात्पुरुषामिच्छापयुक्तेन मनसा सल्लदेव
गर्भस्त्वामाश्रयत्वामागत्य त्वदुदरे जयते कृतवान्, तस्माद्द्वितीयतृतीयादि-
पुरुषसंयोगेच्छारहितत्वात्वं वशिनी । अतएवाभररहित्यादृशा । तादृशी त्वं
हवीरूपेण देवान्गच्छ । तेन च गर्भेन यजमानस्य कामाः सत्याः सन्तु ।

कल्पः—“ अजाऽसि रश्मिष्ठेति निहन्ममानाम् ” इति ।

अनुमन्त्रयत इत्यनुवर्तते । पाठस्तु—

अजाऽसि रश्मिष्ठेति । हे पशो त्वयजाऽसि जातितल्लभगी भवसि ।
रश्मिष्ठाः भूने स्थिता हविःस्वरूपत्वेन देवानां धनभूताऽसि । तादृशी त्वमादौ
पृथिव्यां सीदोषविश । तत्र ऊर्ध्वोन्मीता सत्यन्तरिक्षमुपतिष्ठस्व प्राप्नुहि ।
विवि ते बृहन्दाः पौठं तेजः । एवं त्रिषु लोकेषु तिष्ठ । कल्पः—“ तन्तुं
तन्वाञ्जिति वर्षां जुहोति ” इति । पाठस्तु—

तन्तुं तन्वाञ्जिति । हे पशो रजसो रजआत्मकस्य हविषस्तन्तुं तन्वाञ्जि-
स्त्वारं कुर्वन्भानुमण्डिह आदित्यमनुगच्छ । किंच विषा कृतान्यज्ञया
संपादिताऽभ्योतिष्ठतः प्रकाशयतः पथोऽस्पर्दीयस्वर्गमार्गान्निक्ष । कल्पः—

“ अनुत्त्वणं वधत जोगुषाभय इति हविः ” इति जुहोतीत्यनुवर्तते । पाठस्तु—

अनुत्त्वणमिति । हे हवादीनि पथङ्गानि जोगुषां निर्विघ्नेन समा-
प्त्यर्थं त्वयजमानामस्माकमपः कर्मास्त्वयमन्तरिक्षं वयव कुरुत । हे
पशो मनुर्भव मनुर्विवात्पादको भव । ततो देव्यं जनं जनय । अयं च
यजमानो जन्मान्तरे यथा देवजनो भवति तथोत्पादय ।

कल्पः—“ मनसो हविरसीति हविःशेषान्नाश्नन्ति ” इति । पाठस्तु—

मनसो हविरिति । हे पशो त्वं मनसो मन्त्रव्यस्य देवस्य हविरसि
मन्त्राप्रतेर्षणः । स्वरूपमसि । तन्मोत्पादितत्वात् । तादृजस्य तव गात्राणामङ्गानां
प्राशनादयं गात्रमाजः पुष्टाङ्गं भूयास्य । अथ विनियोगसमूहः—

(काव्यपञ्चालम्भनविधिः)

आ वायो इत्युपाकयांदाकृष्ये पञ्चभिर्हुतिः ।

त्वं मरुच्छन्तीं मन्वित्वा इत्युपाकयापेति च ॥

सन्तु वषादुतिस्तद्वदुत्सवेति हावहुतिः ।

मनःशेषान्मक्षयन्ति मन्त्रा एकादशेरिताः ॥

इति श्रीमत्तामणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थपकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे चतुर्थपराठके

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ तृतीयपराठके चतुर्थपराठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

इमे वै सहाऽऽस्तां ते वायुर्व्यवात्ते गर्भ-
 मदधातां तश् सोमः प्राज्जनयदग्निरग्रसत स एतं
 प्रजापतिरामेयमष्टाकं पालमपश्यत्तं निरवपत्ते-
 नैवैनामधेरधि निरकीणात्तस्माद्वर्ण्यन्यदेवत्या-
 मालभमान आमेयमष्टाकं पालं पुरस्ताज्जिर्वे-
 दमेरेवैनामधि निष्कीयाऽऽलभत यत् (१)
 वायुर्व्यवात्तस्माद्वायव्यां यदिमे गर्भमदधातां
 तस्माद्वावापृथिव्यां यत्सोमः प्राज्जनयदग्निर-
 ग्रसत तस्मादग्नीषोमीया यदनयोर्वियत्योर्वा-
 गवदत्तस्मात्सारस्वती यत्प्रजापतिरधेरधि नि-
 रकीणात्तस्मात्प्राजापत्या सा वा एषा सर्वदे-
 वत्या यदजा वशा त्रयिव्यामा लभेत भूति-
 कामो वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन
 (२) मागधयेनोप धावति स एवैनं भूतिं
 गमयति यावापृथिव्यामा लभेत कृषमाणाः
 प्रतिष्ठाकामो दिव एवास्मै पर्जन्यो वर्षति

व्यस्यामोषं ह्यो होहन्ति सप्तर्षिकमस्य सस्यं
 भवत्यभीषोमीयमा लभेत यः कामधेयान्त-
 नामन्नादः स्थामित्यग्निनैवाग्नमव रुन्धे सोम-
 नाग्नयमज्वानेवाग्नदो भवति सारस्वतीमा
 लभेत यः (१) ईश्वरो वाचो वदितोः सन्वा-
 चं न वदेद्वाग्वै सरस्वती सरस्वतीमेव स्वेन
 भागधेयेनोष धावति सैवास्मिन्वाचं दधाति
 प्राजापत्यामा लभेत यः कामधेयान्तभिजित-
 मभि जयेमिति प्राजापतिः सर्वा देवता देव-
 ताभिरवान्भिजितमभि जयति वायव्योपा-
 करोति वायोरेवेनामवरुण्याऽऽ लभेत आकृ-
 त्ये स्वा कामाय स्वा (४) इत्याह यथाय-
 जुरेवेतत्किंकिटाकारं जुहोति किंकिटाकारेण वै
 ग्राम्याः पशवो रमन्ते ग्राऽऽरण्याः पतन्ति य-
 त्किंकिटाकारं जुहोति ग्राम्याणां पशूनां दृत्यै
 पर्यगौ क्रियमाणे जुहोति जीवन्तोमेवेनां सु-
 र्गं लोकं गमयति त्वं तुरीया वशिनि वशाऽ-
 सितग्राहा देवत्रैवेनां गमयति सत्याः संतु यज्ञ-
 मन्त्रमन्त्राणामावाप्याहैष वै कामः (५) यज्ञ-
 मन्त्रस्य यदनार्त उह्यं गच्छति तस्मादेवमा-
 ह ज्ञाऽसि रयिष्ठेऽहैवेवेनां लोकेषु प्रति
 क्षययति दिवि ते बृहजा इत्याह सुवर्गं एवा-
 ह्मि लोके व्योर्विभाति त्वन्तु वाक्वन्त्यो

(कामाग्नीध्रमन्त्रविधिः)

मानुमन्विहीत्यहोमानेवासमै लोकाः ख्योतिष्यं

तः करोत्यनुत्थणं वयत जोगुवायव इति

(६) आह यदेव यज्ञ उत्थणं क्रियते तस्यै-

वेषा शान्तिर्मानुर्भव जनया देव्यं जनमित्यह

मन्त्रयो वै प्रजास्ताः स्वाऽऽयाः कुर्वते मन्त्रो-

हविरसीत्याह स्वगाहृत्ये गात्राणां ते गात्रमा-

जो भूयास्मेत्याहऽऽशिषमेवैतामा ह्यास्ते तस्यै-

वा एतस्या एकमेवाद्वयजमं यदालम्बास्या-

मञ्जः (७) भवति यदालम्बायामञ्जः स्या-

द्वप्सु वा प्रवेशयेत्सर्षी वा प्राङ्नीयाद्यद्वप्सु

प्रवेशयेद्यज्ञवेशतं कुर्यात्सर्वमेव प्राङ्नीयामि-

न्द्रियमेवाऽऽत्मन्वेसे सा वा एषा अयाणामे-

वायं रुद्धा संवत्सरसदः सहस्रयाजिनो गृहमे-

धिनस्त एवैतया यजेरन्तेषामेवेषाऽऽवा (८) ॥

(यस्त्वेन सारस्वतीमा उभेत यः कामाय त्वा कामोज्ज

इत्यथो द्विर्वत्वारिः शब्द) ।

इति छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाहके

चतुर्यप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [तृतीयकाण्डे—

(काम्यपञ्चालम्नविधिः)

(अथ तृतीयकाण्डे चतुर्थपत्राठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

मन्वाः काम्यपञ्चाल द्वितीये समुदीरिताः ।

अथ तृतीये तद्विधिरुच्यते । तत्राऽऽह तं पञ्चमालम्नानस्य पूर्वं कर्तव्यमष्टा-
कपालं पुरोडाशं विधातुं मस्तौषि—

इमे वै सहोति । इमे द्यावापृथिव्यौ पुरा सहाऽऽस्तामविष्णुके अभूवाम् ।
ते च सहस्थिते जमे वायुर्व्यवाविष्णुके अकरोत् । ते च गुनर्वायुना संपरिष्णुके
सत्यो वशास्तं गर्भं धारितवत्यो । तं च गर्भं सोम उत्कर्षादजययत् । जप्तादितं
वभेदमग्निमृतितवान् । तवः प्रजापरिमेरुत्कोचस्त्वयं पुरोडाशं निरुध्य तस्मा-
दग्नेरतां वशां निष्क्रीतवान् । इदानीं विधत्ते—

तस्मादधीति । तस्मादग्नेः सकाशात्प्रजापतिना वशां निष्क्रीता तस्मादृशान-
या यद्यन्यभेरन्या देवता स्यादपि तदालम्भात्पूर्वप्राप्तेयं पुरोडाशं कुर्यात् । तेन
पुरोडाशेनाग्नेः सकाशाद्वशां निष्क्रीय तदालम्भे प्रवृत्तो भवति ।

कासावन्यदेवेत्येत्याकाङ्क्षायां तद्योग्यान्देवताविशेषान्दर्शयति—

यद्वायुर्व्यवाविष्णुके । कारकत्वस्य पूर्वं दर्शितत्वात्तत्र देवतात्वं युक्तम् । संसृष्टे
द्यावापृथिव्यौ सहा विष्णुभेदे तदा वेणुश्च विभागध्वनिः समुत्पन्नस्तादृशं
वाचो वदन्म् । तस्मादुपकारित्वात्तत्स्वरथं देवता । तदेवं वायुद्यावापृथिव्यग्नी-
षोमस्वरस्वदीप्रजापतिनाम देवतात्वात्तत्रैवमजा वन्द्या सर्वदेवत्वोपुच्यते । तत्रै-
वार्थसिद्धये देवताविशेषं विधत्ते—

धामव्यामेति । कृषीवलस्य सस्यसमुद्दिष्टतां प्रतिष्ठां कामयमानस्य देवतां
विधत्ते—

द्यावापृथिव्यामेति । विविधं रोहन्पुत्राद्यन्ते । ततोऽस्य यजमानस्य सस्यं
समुद्दिशीलं भवति ।

अजसमुद्दि तज्जोगसामर्थ्यं च कामयमानस्य देवतां विधत्ते—

अग्नीषोमीयामेति । अजस्रयजमक्षणसामर्थ्यम् ।

राजादिसमारजनयोग्यां वाचं कामयमानस्य देवतां विधत्ते—

सारस्वतमेति । देशास्त्रास्त्रातत्वाद्वाचं वदितुं सपर्यः तच्चपि शमाक-
म्पादिप्रतिबन्धेन नो न यदेतस्यायं विधिः ।

(काम्यपश्वालम्भनविधिः)

यत्कलमुपायान्तरेण न संपादितं तत्संपादनकामस्य देवतां विधत्ते—

प्राजापत्यामेति । आ वायो भूषेत्येतामृचं विनियुङ्क्ते—

चरन्त्ययेति । एतां वशाभवरुच्यं संपाद्य । होममन्त्राणां स्पष्टार्थतां दर्शयति—

आकृत्यै त्वेति । जिह्वाद्याकुञ्चननिष्पाद्याः पशुभिषा ये ध्वनिविशेषास्तत्पूर्वकं होमं विधत्ते—

किंकिटाकारमिति । आकृत्या इति मन्त्रमुच्चार्य जिह्वाग्रेण ध्वनिविशेषं कृत्वा पश्चाज्जुहुयात् । तेन ध्वनिना गोमहिषादयो ग्राम्याः पशवः क्रीडन्ते । आरण्यास्तु मृगाः प्रकर्षेण पलायन्ते । अतोऽयं ध्वनिर्ग्राम्यपशुधृत्यै भवति ।

अस्याऽऽज्यहोमस्य कालं विधत्ते—

पर्यङ्गाविति । उत्सुकेन पशोः प्रदक्षिणावृत्तिः पर्यङ्गिकरणं तद्यदाऽमुडीयते तदैवायं होमस्तथा सति जीवनयुक्तमेतां स्वर्गं प्रापयति । मन्त्रेषु मनआदीनां प्रजापत्यादिषु हुतत्वाभिधापात् ।

वीजमानपञ्चमन्त्रमन्त्रे देवान्गच्छेत्यस्याभिधायं दर्शयति—

सत्याः सन्तिवति । अयं यज्ञोऽनातो विघ्नरहित उद्वचमुचमामुचं समार्चि गच्छतीति यदेष एव यजमानस्य मुख्यः कामस्तत्समाप्त्या फलस्यावश्यंभावात् । तस्मादध्ययुः कामाः सत्याः सन्तिवत्येवं ब्रूते ।

हन्वमानानुमन्त्रमन्त्रे पृथिव्यां सीदित्यादेस्तात्पर्यं दर्शयति—

अजाऽसि रयिष्ठेति । चरमस्य मन्त्रभागस्य तात्पर्यं दर्शयति—

दिवि ते बृहादिति । अस्मै यजमानार्थं स्वर्गेऽपकाशमुत्पादयति । वषाहोममन्त्रे पथ इति लोका विवक्षिता इति दर्शयति ।

तन्तुं तन्वाञ्जिति । हविर्होममन्त्रस्य तात्पर्यं दर्शयति—

अनुत्स्वणमिति । विधिमतिकम्बानुष्ठितमङ्गमुत्स्वणम् । अनुत्स्वणशब्दोच्चारणेन तस्य शान्तिर्भवति । तस्य मन्त्रस्योत्तरभागे मनुष्यशब्दप्रयोगस्य तात्पर्यमाह—

मभुर्भवेति । स्वायम्भुवस्य मनोः प्रजापतिरूपत्वात्प्रजापतिसृष्ट्या दैव्य-अजादयः सर्वाः प्रजा भामव्यो भवन्ति । अतोऽनेन मन्त्रभागेन (ण) ताः

(काम्यपञ्चाङ्गमनविधिः)

सर्वा आयाः भोग्याः कुरुते । इविःशेषप्रशानमन्त्र (त्रे) [इविःशेष]-
स्योदरगतं (त्वं) कर्तुं मन्त्रशब्दप्रयोग इति दर्शयति—

मनसो हविरसीति । तस्मिन्मन्त्र उत्तरभागस्याऽऽशीःपरत्वं दर्शयति—

मात्राणामिति । एतस्या वशाया आलम्भे वर्जनीयं दिनं दर्शयति—

तस्यै वा इति । अस्या वशायासमस्तम्भस्यार्थं तस्यां मन्त्रे नेष्टारणेन
बहुवर्तिनं भवति तदेवैकं दिनमेतस्या वशाया देवयागानर्हम् । तस्यास्यै नो
न भवितुमीति निश्चयो मनसि जायते तदानीमेवैतामात्रमेत ।

कथं कथेऽपि प्रमादादपदशब्दे सति नैमित्तिकं प्रयोगविशेषमाह—

यज्ञास्तन्मन्त्राभ्यामिति । तत्र अलप्रवेशः पूर्वः पक्षः । तर्पणः पश्चात्
राद्यान्तः । तदुभयं स्पष्टी करोति—

यज्ञस्तन्मन्त्रप्रवेशयेदिति । यज्ञवेशतं यज्ञविद्यातम् । यज्ञमात्रं तन्मन्त्रप्रवेशने-
नियमात्मनि आस्यति । एतदेवाभिप्रेत्य सूत्रकारेणोक्तम्—सर्वा वा यज्ञाणां
एवान्वहं प्राप्तिमादिति । एतस्यां वशायां मुख्यविधिकारिणो दर्शयति—

सा वा एवेति । तैव वशा न्यायतमेवाधिकारिणामधीता । कस्य
क्षेत्रेति तदुभये—यवामयमदिरूपं संवत्सरसमं योऽनुतिष्ठति सोऽयं संव-
त्सरसत्त्वम् । सहस्रसंख्याकदाक्षिणामुक्तेन यज्ञेन यो यजते सोऽयं सहस्र-
माजी तस्य । संवत्सरसर्वाचीनेष्वपि तत्रेण यो गृह्यति त्वेन इति कीर्तितं भवति
सोऽयं गृहमेधी तस्य । स एव ययोऽधिकारिणः एतस्या वशाया यज्ञे-
रस्तेषामेवैव वशा युक्ता ॥

इति श्रीमत्साम्यणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदे—

तृतीयकाण्डे चतुर्थमपाठके

पुनर्वाकः ॥ ३ ॥

(अथ तृतीयाहके चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः)

चित्तं च चित्तिश्चाऽऽकृतं चाऽऽकृतिश्च वि-
ज्ञातं च विज्ञानं च मनश्च शक्तीश्च दर्शश्च
पूर्णमासश्च बृहच्च रथं तरं च प्रजापतिर्जया-
निन्द्राश्च वृष्णे प्रार्थच्छुभ्यः पूतनाज्येषु तस्मै
विशः समनमन्त सर्वा स उग्रः स हि हव्यो
वभूव देवासुराः संयन्ता आसन्तस इन्द्रः प्रजा-
पतिमुपाधावसस्मा एताञ्जयान् प्रार्थच्छतान्-
जुहोततो वै देवा असुरानजयन् यदजयन्तज्ज-
यानां जयस्व * स्पर्धमानेनैते होतव्या जयस्येव
तां पूतनाम् (१) ॥

(उप पञ्चविंशतिश्च) ।

इति कृष्णायजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाहके
चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ तृतीयपाठके चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

अथा वक्ष्ये वा तु काश्चा यद्विधिः स्यात्तृतीयके ।

अथ यदुक्तं सूत्रकारेण—“जयान्म्यातान्नासूभूत इति वासुण्य्याख्याया
आस्मिन्नास्मिन्म्यातानेभ्यनुषजति = इति । तत्र चतुर्थानुवाके जया
उच्यन्ते । तत्राऽऽहौ जयतस्तस्मात्सयोदश मन्वान्यवति—

चित्तं च चित्तिश्चेति । सामान्याकारेण निर्विकल्पकज्ञानेन प्रतीतं
वस्तु चित्तम् । वक्ष्यमाणपेशया तदुच्यवार्थश्च शब्दः । इदं चित्तं ययि ममा-
स्तिवति शेषः । एवमुत्तरत्र योज्यम् । चित्तिर्निर्विकल्पकज्ञानम् । आकृतं
संकल्पितं वस्तु । आकृतिः संकल्पः । विज्ञातं विशेषाकारेण निश्चितं

(अभ्यासानमन्त्राभिवानम्)

वस्तु । विज्ञानं तन्निश्चयः । मनो ज्ञानसाधनमन्तःकरणम् । शङ्करीध्वक्षुरादि-
 बाह्येन्द्रियशक्तयः । दर्शपूर्णमासौ यागविशेषौ । बृहदथंतेरे सामनी ।
 पूतनाम्बुषु सङ्घर्षाणामिगमनेभूमः प्रजापतिवृष्णे वर्षायिव इन्द्राय जयाञ्जयहे-
 लुन्मन्त्रानेतान्प्रायच्छत् । तस्मा इन्द्राय विशः प्रजाः सर्वाः समनमस्त-
 सन्पमानता विधेया अभवन् । स चेन्द्रः स्वासु प्रजासूयः शिक्षकोऽभवत् ।
 हि यस्मात्स इन्द्रो हव्यो होमयोग्यो बभूव तत्तस्मिन्निन्दे प्रजापतेरनुमहो
 युक्तः । अथैतैर्पन्त्रैर्होमं विधातुं प्रसीति-—

देवासुराः संयन्ता इति । जयन्त्येभिरिति जयाः । अथ विधत्ते-
 स्पर्धमानेनेति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णधनुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ तृतीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

अग्निर्भूतानामधिपतिः स माऽवात्विन्द्रो
 ज्येष्ठानां यमः पृथिव्या वायुरन्तरिक्षस्य सूर्यो
 दिवश्चन्द्रमा नक्षत्राणां बृहस्पतिर्ब्रह्मणो मित्रः
 सत्यानां वरुणोऽपाः समुद्रः स्रोत्यानामन्नः
 साध्राज्यानामधिपति तन्माऽवतु सोम ओष-
 धीनाः सविता प्रसवानाः रुद्रः पशूनां त्वष्टा
 रूपाणां विष्णुः पर्वतानां भरतो गुणानामधि-
 पतयस्ते माऽवन्तु पितरः पितामहाः परेऽवरे
 ततास्ततामहा इह माऽवत । अस्मिन्ब्रह्म-

(अभ्यातानमन्वतमिषानम्)

स्मिन्क्षेत्रेऽस्यामाशिष्यस्यां पुरोधायांस्मिन्क्षेत्रे
मैक्षस्यां देवहृत्याम् (१) ॥

(अवरे सुप्तदेश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाहके
चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

जयारुष्यमन्वतयोमाश्चतुर्थे समुदीरिताः ।

अथ पञ्चमेऽभ्याताना उच्यन्ते । तन्मन्त्रपाठस्तु—

अग्निर्भूतनामिति । अयमग्निर्भूतानां प्राणिनामधिपतिः स्वामी । स
तादृशो मामवतु । अधिपतिः स माऽज्वत्स्वित्पत्न्यद्वचतुष्टयं वक्ष्यमाणेषु वक्ष्यन्तेषु
वाक्यशेषस्वेनानुवर्तते । ज्येष्ठानां वृद्धतमानां लोकपालानामिन्द्रोऽधिपतिः । यम-
शाब्देनाग्निविशेष उच्यते । अग्निर्वीर यम इति श्रुत्यन्तरात् । अग्निबाणसूत्र्य-
चन्द्रबृहस्पतयः पृथिव्यन्तरिक्षद्युनक्षत्रब्राह्मणजातीनामधिपतयः प्रसिद्धाः । विष्णुः
सत्यवचनानामधिपतिः । वरुणः कृपादिगतामां स्थिराणां [मया]मधिपतिः । समुद्रः
स्रोत्यानां नदीमवाहगतानामपामधिपतिः । अश्वं साम्राज्यानां तार्वमौभराज-
भोग्यानां इन्द्राणां स्वामी । अनुवर्त्यमानस्य छिक्कन्त्यस्यं द्योतयितुमधिपति
तन्माऽज्वत्स्वित्पत्न्याम्नातम् । सोमसवितुरुद्रत्वष्टार ओषधमनुज्ञाष *शुरूपायामधि-
पतयः प्रसिद्धाः । विष्णुः पर्वतानां गोवर्धनादीनामधिपतिः । परुषो गणाना-
मादित्यवस्वादिगण्यदेवतानां स्वामिनः । अत्रानुवच्यमानस्य वचनव्यत्ययं द्योतयि-
तुमधिपतयस्ते माऽज्वत्स्वित्पत्न्याम्नातम् । पितर इत्यादीनि यजुर्मेवाणां पदानि ।
पितृपितामहशब्दौ जीवद्विषयो । ततवतामहशब्दो मृतविषयो । तापिण्डवा तु
पुरुषास्तप्यमादिनिवर्तते । ततः सप्तमादूर्वा ये विमलुटास्ते परे । ततोऽर्वाणिनाः
सैनिकृष्टा अवरे । हे पित्रादयो यूयमिहैव तेषु तेषु विषयेषु मामवतु रक्षत ।
कुप कुभेति तदुच्यते—अस्मिन्क्षेत्रेऽस्यामाशिष्या-

* सर्वपुस्तकेषु पशुस्वरूपाणामिति वर्तते तत्प्रामादिकम् ।

(अभ्युपनिषत्साम्प्रदायः)

काशमीये मन्त्रसाम्प्रदायिकेऽस्मिन्कालेऽस्मां पुरोधासां पुरस्कृत्यास्तेऽस्मिन्माध्वान्येऽ-
स्मिन्कर्माणि क्रियमाणेऽस्मिन्नुद्यानादिशेषेऽस्मां देवहृत्या देवान्प्रति वदेत्तदस्मी-
यमाह्वानं तस्मिन्नाह्वाने । एतेषु सर्वेषु विषयेषु मां रक्षत । पितर इत्यादिके
परममन्त्रे समाम्नातपरिमन्त्रसंज्ञित्यादिकं पूर्वेषु सप्तदशमन्त्रेष्वनुषङ्गनीयम् ।
यथा सत्यस्मिन्मानसप्रतिषिः स माऽदत्तस्मिन्मन्त्रसंज्ञित्यो व्येष्टानमभिप्रातिः स
माऽदत्तस्मिन्मन्त्रं, इत्येवं सर्वत्र पाठः संप्रचये ॥

इति धीमत्तापणाचार्यविरचिते माध्वीये मेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयै-
चिरीयसंहितामन्त्रे तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ तृतीयाह्निके अतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

देवा वै ऋचोऽकुर्वन्त तदहंरा अकुर्वन्त ते
देवा एतान्भ्यातानान्भ्यन्तान्भ्यातन्वत् य-
देवानां कर्माऽऽसीदार्थ्यन्त तद्यदहंराणां न
तदार्थ्यन्त येन कर्मणोर्त्सेत्तत्र होतव्या ऋचो-
त्येव तेन कर्मणा यद्विश्वे देवाः समसंरन्तस्मा-
दभ्याताना वैश्वदेवा यत्प्रजापतिर्जयाभ्याय-
च्छुलस्मान्जयाः प्राजापत्याः (१) यद्वाह-
मुद्गी रसृष्टाऽवृत्त तद्वाहमुता रसृष्टत्वं ते
देवा अभ्युत्तानैरसृष्टाभ्यातन्वत् जयैरसृष्टा-
सृष्टी रसृष्टाऽवृत्त यद्देवा अभ्यातानैरसृष्टा-
भ्यातन्वत् तदभ्यातानानाभ्यातानत्वं य-
जयैरजयन्तजयायां जयत्वं यद्वाहमुद्गी राह-
याऽवृत्त तद्वाहमुता रसृष्टत्वं तयो देवा
अभ्युत्तपराऽमृता यो आर्तव्यवान्स्थायत्स एता-

(अभ्यासकनहोमतनिधानम्)

अर्जुनयादभ्यातानैरेव आतुं व्यानभ्यातनुते जयै-
र्जयाति राष्ट्रभुञ्जीं सष्टमा दत्ते भवत्यस्तमना
पराऽस्य आतुं व्यो भवति ॥ २) ॥

(याजापत्याः सोऽष्टादश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदेष्वेति शिबं संज्ञितं यथा तृतीयपाठके
चतुर्थपाठके पठेत्तन्मन्त्रः ॥ ६ ॥

अभ्यासानभिधा मन्वाः पञ्चमे समदीरिणीः ।

अथ यथे तद्धोमविधिरभिधीयते । तत्र होमं विधातुं प्रस्तौति--

केनचिद्वै-यदिति । अस्मात्तानास्मान्वाचमन्त्रसमुच्चिदेवसुहृदः सन्नाशि-
 ल्येनाऽऽनीय देवा अजुहवुस्तेन देवानां कर्म समुद्धमसीत् । तदीनामा-
 नादसुराणां कर्म न समुद्धम् । अथ विभक्ते-

येन कर्मणेति । ईर्ष्यादिभिश्चेत् । कर्मोत्थेन तन्मूर्तिं पाप्मोत्थेन ।

अथ आतृग्यवतः समुच्चितानामभ्यासानजयराष्ट्रभृतां होमं विधत्ते—

यद्विश्वे देवा इति । यस्मात्सर्वेऽपि देवाः पूर्वोक्तप्रकारेणाभ्यातानमन्त्रा-
न्तममरसंस्पादितवन्तस्तस्मादेते वैभदेवा इत्युच्यन्ते । यस्मात्प्रजापतिर्जया-
निष्प्राय प्रायश्चुद्धस्मात्ते माजापत्या इत्युच्यन्ते । यस्मादुपरितनानुवाकाभाते
राष्ट्रमुत्तंश्रकैर्मन्त्रैरुत्तंश्रभिः राष्ट्रं देवाः स्वीकृतवन्तस्तस्मात्ते राष्ट्रभूव उच्यन्ते ।
देवास्तु मथमन्त्रयामैरुत्तंश्रान्वशीकृत्य जघैर्विबहैर्धर्माकृत्वा राष्ट्रमुद्भिस्तदीयं
निवासास्थानमपवत्तवन्तः । अभ्यातवन्त एभिरित्यभ्यातानत्वम् । जयन्त्येभिरिति
जयत्वम् । राष्ट्रं जियते स्वीक्रियत एभिरिति राष्ट्रभूत्वम् । समुच्चितैरेवेभिर्हो-
मैर्देवा विजयिनोऽभ्यवन् । अतुरास्व परामुखाः । जय विषते—

यो भ्रातृव्यवानिति । अम्यातद्विदेशीकारः । जयेऽयदीयेभयनाश-
नम् । राज्ञादत्ते तदीयभूमेरपहारः । तत्रिविशकलतिष्ठयर्थी विविचान्मुञ्चित्य
प्रहयात् ।

अथ मीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

येनेर्त्तैर्कर्मणा तत्र जयहोमोऽस्त्रिजयता ।

वैदिकेष्वेव वा सर्वशेषोऽसंकोचकत्वतः ॥

होम आहवनीये स्मारकध्यादिषु न सोऽस्ति हि ।

तेनानारभ्यपाठेऽपि वैदिकेष्वेव ते जयाः ॥

अनारभ्य श्रूयते—“येन कर्मणोर्त्तैस्तत्र जयाञ्जुहुयात्तद्वद्राहभूतो जुहोत्य-
भ्यावानाञ्जुहोति” इति । इर्त्तैर्द्विजिभिच्छेत् । चित्तं च स्वाहेत्यादयो जयाः ।
ऋताषादित्यादयो राष्ट्रभूतः । अग्निर्मृतानामित्यादयोऽभ्यावानाः । तत्र वैदिक-
कर्मणीव लौकिककृष्यादिकर्मण्युद्धेरिष्यमाणत्वात्संकोचे कारणमावाञ्जया-
दिहोमः सर्वशेष इति चेन्नैवम् । यदाहवनीये ऋजुहति तेन सोऽभ्यामीष्टः
मीष्ट इति वाक्येन होममुद्दिश्याऽहवनीयविधानात्कृष्यादौ तदभावाद्द्वैदिके-
ष्वेव जयादिहोमः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे रुष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ तृतीयपाठके चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

ऋताषाद्वृतधामाऽग्निर्गन्धर्वस्तस्यौषधयोऽ-
प्सरस ऊर्जो नाम स इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु ता
इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा ताम्यः
स्वाहा संहितो विश्वसामा सूर्यो गन्धर्व-
स्तस्य मरिचयोऽप्सरस आयुवः सुषुम्नः सूर्य-
रश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्वस्तस्य नक्षत्राण्यप्सरसो

[पृष्ठा ० ४ अनु ० ७] कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

(राष्ट्रभन्मन्त्राभिधानम्)

वेकुरयो भुज्यः सुपर्णो यज्ञो गन्धर्वस्तस्य
दक्षिणा अप्सरसः स्तवाः प्रजापतिर्विश्वकर्मा
मनः (१) गन्धर्वस्तस्यैकसामान्यंप्सरसो
वहनय इषिरो विश्वस्यचा वातो गन्धर्वस्त-
स्याऽऽपोऽप्सरसो मुदा भुवनस्य पते यस्य
त उपरि गृहा इह च । स नो रास्वान्यानि
रायस्पोष सुवीर्यं संबत्सरीणा स्वस्तिम् ।
परमेष्ठ्याधिपतिर्मृत्युर्गन्धर्वस्तस्य विश्वमप्स-
रसो भुवः सुक्षितिः सुभूतिमद्रुत्सुर्वर्वाण्यर्ज्यो
गन्धर्वस्तस्य विद्युतोऽप्सरसो रुचो वरेहेतिर-
भुवयः (२) मृत्युर्गन्धर्वस्तस्य प्रजा अप्स-
रसो भीरुवश्चारुः रुपणकाशी कामो गन्धर्व-
स्तस्याऽऽधयोऽप्सरसः शोचयन्तीनाम स इदं
ब्रह्म क्षत्रं पातु ता इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै
स्वाहा ताभ्यः स्वाहा स नो भुवनस्य
यस्य त उपरि गृहा इह च । उरु ब्रह्मणेऽस्मै
क्षत्राय महि शर्म यच्छ (३) ।

(यनोऽभुवयः पदवत्त्वारिशब्द) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाह्निके
चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

अभ्याताना जयै राष्ट्रभुम्भिः पठे तु वर्णिताः ।

अथ सप्तमे राष्ट्रभुम्भन्त्रा उच्यन्ते । तेषां विनियोगविशेषमभिकाण्डे सूच-
कारो दर्शयति—“ पङ्क्तिः पञ्चाधैर्द्वादश राष्ट्रभुतो जुहोत्युत्पाषाडवधामेति
पञ्चाधमनुवृत्त्य तस्मै स्वाहेति मथमाहुर्ति जुहोति ताम्भ्यः स्वाहेत्युत्तरामेवमितरा-
न्यञ्च पञ्चाधान्विमज्जति भुवनस्य पत इति पञ्चाधानां सप्तम्याहुतीनां त्रयो-
दशमेतेन व्याख्यातं भुवनस्य पत इति रथमुखे पञ्चाऽऽहुतीर्जुहोति दश वा ॥
इति । अत्राऽऽद्येषु षट्पञ्चाधेषु मथनं पञ्चाधमाह—

ऋताषाडिति । ऋतेन सत्येन सह सर्वमनृतमभिमनतीत्युत्पाषाड् । ऋतश-
ब्दवार्त्तं धाम स्थानं यस्मात्सावृतधामा । तादृशोऽग्निनामकः कश्चिद्वन्धवस्तस्यो-
पधिदेवता अप्सरसः प्रियभार्याः । ऊर्ज इति तासां नामधेयम् । ऊर्जयन्ति बल-
वन्तं प्राणवन्तं वा कुर्वन्तीत्यूर्जः । स गन्धर्व इदं ब्रह्म बृहत्क्षत्रं फलसमर्थमिदं
कर्म इमिवा पातु रक्षतु फलपथवसन्नं करोतु । ताश्चाप्सरस इदं ब्रह्म क्षत्रं च
पातु पंथा रक्षन्तु । तस्मै गन्धर्वाय स्वाहा हुतमस्तु । ताम्भ्योऽप्सरस्य इदं
स्वोहा हुतमस्तु । अथ द्वितीयपञ्चाधमाह—

संहितो विश्वसाधेति । संधीयते सर्वमनुसंधीयतेऽनेनेति संहितः । वि-
श्वानि सामान्यवसितान्यास्मिन्निति विश्वसामा । तादृशः सूर्यनामकः कश्चिद्वन्धव-
स्तस्य परीचिदेवताः प्रिया भार्या आयुव इति तासां नामधेयम् । आयवन्ति
धीवमागच्छन्तीत्यायुवः । नाम स इदं ब्रह्मेत्यादिकं सर्वज्ञानुपपञ्जनीयम् । अथ
तृतीयपञ्चाधमाह—

सुषुम्नः सूर्यरश्मिरिति । शोभनं सुम्नं सुखमस्मेति सुषुम्नः । सूर्यस्यैव
रश्मिर्वस्थासौ सूर्यरश्मिः । चन्द्रमोनामकः कश्चिद्वन्धवस्तस्य नक्षत्रसङ्गणानि
शरीराणि भार्यास्ताश्च नेकुरिनामिकाः । चित्तविकारहेतुत्वादेकुरय इत्युच्यन्ते ।
अथ चतुर्थपञ्चाधमाह—

भुज्युः सुपर्ण इति । भुमक्तिं पालयति विश्वमिति भुज्युः । पक्षिवदाका-
शैवशगामित्वात्सुपर्णस्तादृशो यज्ञनामकः कश्चिद्वन्धवस्तस्य च दक्षिणारूपा

(राष्ट्रमुन्मन्त्राभिधानम्)

देवता भार्यास्ताश्च स्तुयन्त इति व्युत्पत्त्या स्तवा इत्युच्यन्ते । अथ पञ्चमं पर्यायमाह—

प्रजापतिरिति । प्रजानां पालकः प्रजापतिः । विश्वं कर्म करणीयं यस्यासौ विश्वकर्मा । तादृशो मनोनामकः कश्चिद्वन्धर्वस्तस्य च ऋक्तामदेवता भार्यास्ताश्च सौन्दर्यं बहन्तीति वक्ष्य इत्युच्यन्ते । अथ षष्ठं पर्यायमाह—

इषिरो विश्वव्यचा इति । इष्यमाणवस्तुसंपत्त्यादिषिरः । विश्वं विश्वे-
वेणाश्नति गच्छतीति विश्वव्यचाः । तादृशो वातनामकः कश्चिद्वन्धर्वस्तस्याभ्ये-
वता भार्यास्ताश्च हर्षयुक्तास्त्वमुदा इत्युच्यन्ते । अथ पर्यायेषु सप्तमं त्रयोदशा-
हृत्यर्थं मन्त्रमाह—

भुवनस्य पत इति । भुवनस्य सर्वलोकस्य पते हे पालक यस्य तपोपर्यन्त-
रिक्षद्युलोकयोरिह च पृथिव्यां गृहाः सन्ति स त्वं मोऽस्मभ्यमप्यार्तिं रास्य वयो-
हाम्यभावं देहि । तथा रापस्थोषं धनवर्धं सुवीर्यं शोमनपुत्रं सैवत्सरीणां स्वस्ति
सैवत्सरज्जिवनपरिमितां समृद्धिं च देहि । अथोत्सरीस्मिन्पर्यायपञ्चके प्रथमं पर्या-
यमाह—

परमेष्ठ्याधिपतिरिति । परमे सर्वोत्तमस्थाने तिष्ठतीति परमेष्ठी । अधिकत्वेन
फलपाताऽधिपतिः । तादृशो मृत्युनामकः कश्चिद्वन्धर्वस्तस्य विश्वामिमानिन्यो देवता
भार्यास्ताश्च भवन्ति सर्वदा वर्तन्ते इति भुव इत्युच्यन्ते । अथ द्वितीयं पर्यायमाह—

सुक्षितिः सुभूतिरिति । शोभना क्षितिर्भूमिर्मर्यादासौ सुक्षितिः । तमीचीन-
निवासस्थान इत्यर्थः । शोभना भूतिरैश्वर्यं यस्यासौ सुभूतिः । भद्रं कल्याणं
यजमानाय करोतीति भद्रच्छब्दः । सुवः स्वाधीनः स्वर्गलोकोऽस्यास्तीति सुवर्गान् ।
तादृशः पर्जन्यनामकः कश्चिद्वन्धर्वस्तस्य च विद्युदेवता भार्यास्ताश्च दीप्यमान-
त्वाद्भुव इत्युच्यन्ते । अथ तृतीयं पर्यायमाह—

दूरेहेतिरिति । दूरेऽप्यवस्थितस्य महारसाभनं हेतिर्मर्यादासौ दूरेहेतिः ।
नामभयणमात्रेण सुखनिवर्तकत्वादमृदयस्तादृशो मृत्युनामकः कश्चिद्वन्धर्वस्तस्य
प्रजाभिमानिदेवता भार्यास्ताश्च विभ्रति मृत्योरिति भीरुव इत्युच्यन्ते । अथ
चतुर्थं पर्यायमाह—

चाकः कृष्णकाशीति । रमणीयचरणोपेतत्वाद्गमणीयशरीरत्वाद्वा चाकः ।
कृष्णेष्विन्द्रियार्थेषु प्रकाशयति मनो दीपयतीति कृष्णकाशी । तादृशः काम-

(राष्ट्रमुन्मत्तानां काम्यप्रयोगाभिधानम्)

नामकः ऋषिर्द्वयवत्सस्य विषयाभिष्टानिमित्तचित्तके साधमानिदेवता भार्यास्तु-
 आपोक्षितविषयप्राप्त्यभावेन जनाञ्जशोकयुक्ताकुर्वन्तीति शोचयन्तीरित्युच्यते ।
 अतः स इदं जलेत्यदेस्तु सर्वत्रानुपपन्नोत्पत्तयः पुनः पाठः ।

अथात्र पञ्चमं पर्यायस्वरूपं द्वाविंशद्विंशतितावनं मन्त्रमाह—

स नो भुवनस्येति । भुवनस्य सर्वलोकस्य हे पते गालक यस्य तवोप-
 रितगर्भोऽयमे प्रथिष्यां च गृहाः सन्ति स त्वं नोऽस्मभ्यमुक्तं विपुलं धर्मं तुल्यं
 वक्ष्य । तथैवास्मै ब्रह्मणे ब्राह्मणजातियुक्ताय क्षत्राय समर्थाय च पृथि सर्वं
 यन्म महर्तुस्तं देहि । अत्र विनियोगसंग्रहः—

अथ त्रयोदश जयाधित्वं चेत्यादयः श्रुताः ।

अग्निरभ्यस्तानमन्वा अष्टादश यथाश्रुताः ॥

अथा राष्ट्रभूतस्तद्द्विंशतिविहरीरिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

पैचिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ तृतीयपाठके चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

राष्ट्रैक्यमाय होतव्या राष्ट्रं वै राष्ट्रभूतौ
 राष्ट्रैषैवास्मै राष्ट्रमव रुन्धे राष्ट्रमेव भवत्या-
 स्मने होतव्या राष्ट्रं वै राष्ट्रभूतौ राष्ट्रं प्रजा
 राष्ट्रं पशवौ राष्ट्रं यच्छेद्यो भवति राष्ट्रैष
 राष्ट्रमव रुन्धे वसिष्ठः समानानां भवति ग्राम-
 कामाग्र होतव्या राष्ट्रं वै राष्ट्रभूतौ राष्ट्रं
 संजाता राष्ट्रैषैवास्मै राष्ट्रं संजातानव रुन्धे
 ग्रामी (१) एव भवत्याधिदेवजे जुहोत्याधिदे-
 वत पशवस्मै संजातमव रुन्धे त एतमव रुन्धे

(राष्ट्रमुन्मन्त्राणां काम्यप्रयोगाभिवानम्)

उप तिष्ठन्ते रथमुस्त ओजस्कामस्य होतव्या
 ओजो वै राष्ट्रभूत ओजो रथ ओजसेवास्मा
 ओजोऽव रुन्ध ओजस्यैव भवति यो राष्ट्रा-
 दपभूतः स्यात्तस्मै होतव्या यावन्तोऽस्य रथाः
 स्युस्तान्ब्रूयाद्गृध्वमिति राष्ट्रमेवास्मै युनक्ति
 (२) आहुतयो वा एतस्याकलंता यस्य
 राष्ट्रं न कल्पते स्वरथस्य दक्षिणे चक्रं प्रयुक्तं
 नाडीमभि जुहुयादाहुतीरेवास्य कल्पयति ता
 अस्य कल्पमाना राष्ट्रमनु कल्पते संख्यामे
 संयत्ते होतव्या राष्ट्रं वै राष्ट्रभूतो राष्ट्रे सलु
 वा एते व्यायच्छन्ते ये संख्याम संयन्ति
 यस्य पूर्वस्य जुहति स एव भवति जयति
 त संख्यामं मान्धुक इध्मः (३) भवत्यङ्गारा
 एव प्रतिवेष्टमाना अमिग्राणामस्य सेनां प्रति
 वेष्टयन्ति य उन्माद्येत्तस्मै होतव्या गन्धर्वा-
 प्सरसो वा एतमुन्मादयन्ति य जीम्हास्येते
 सलु वै गन्धर्वाप्सरसो यद्राष्ट्रभूतस्तस्मै
 स्वाहा ताम्यः स्वाहेति जुहोति तेनैवैनाच्छ-
 मयति नैयग्रोध औहुश्चर आश्वत्यः श्वस
 धृतीध्मो भवत्येते वै गन्धर्वाप्सरसो गृहाः स्व
 एवैनां (४) आयतने शमयत्यभिचरता
 प्रतिलोम होतव्याः प्राणानेवास्य प्रतीचः
 प्रति यौति तं ततो येन केन च स्तणुते
 स्वकृत हरिणे जुहोति प्रदरे वेतहा अस्य

निर्व्रतिगृहीतं निर्व्रतिगृहीत एवैनं निर्व्रत्या
 ग्राहयति यद्वाचः कुरं तेन वर्षदकरोति वाच
 एवैनं कुरेण प्र वृश्चति ताजगार्तिमार्त्ति यस्य
 कामयेताञ्जायम् (५) आ ददीयेति तस्य
 समायामुत्तानो निपद्य भुवनस्य पत इति
 तृणानि स गृह्णीयात्प्रजापतिर्वै भुवनस्य पतिः
 प्रजापतिर्नैवास्याञ्जायमा दत्त इदमहममुष्याऽऽ-
 मुष्यायणस्याञ्जायम् हराभीत्याहाञ्जायमेवास्या
 हरति षडभिर्हरति षड्वा ऋतवः प्रजापतिर्नै-
 वास्याञ्जायमादायर्तवोऽस्मा अनु प्र यच्छन्ति
 (६) यो ज्येष्ठबन्धुरपभूतः स्यात्तस्य स्थलं ऽव-
 साप्य ब्रह्मैव चतुःशरावं पक्त्वा तस्मै
 होतव्या वर्षम् वै राष्ट्रभूतो वर्षम् स्थलं वर्षम्-
 णैवैनं वर्षम् समानानां गमयति चतुःशरावो
 भवति दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठति क्षीरं भवति रुच्य-
 मेवास्मिन्वधात्युद्धरति ज्ञातत्वाय सर्पिष्वाश्व-
 वति मेध्यत्वाय चत्वारं आर्षेयाः प्राश्नन्ति दिशा-
 मेव ज्योतिषि जुहोति (७) ।

(मायी युनक्तीधनः स्व एवैनानि जायं यच्छन्त्येकान्यपञ्चाशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके

चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(राष्ट्रमन्मन्त्राणां काम्यप्रयोगात्मिवानम्)

(अथ तृतीयकाण्डे चतुर्थमपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

अनुवाके सप्तमेशस्मिञ्चका राष्ट्रमनोऽखिलाः ।

अथाष्टमे तेषां काम्याः प्रयोगा लब्धन्ते । तत्रैकं प्रयोगं विधत्ते—

राष्ट्रकामायेति । य एते पूर्वानुवाकोक्ता राष्ट्रमत्संज्ञका मन्त्रास्तेषां राष्ट्र-
प्राप्तिहेतुत्वाद्वाष्ट्रमित्यपचर्यते । अतस्तन्मन्त्रहोमलक्षणेन राष्ट्रेणैव यजमानार्थ-
मध्वर्युर्भूमिविशेषरूपं राष्ट्रं संपादयति । स च यजमानो राष्ट्रं प्राप्नोत्येव ।
अतो राष्ट्रप्राप्तिकाभयजमानार्थमेते मन्त्रा होतव्याः ।

अथ प्रजापत्यादिनाऽऽत्मोत्कर्षार्थं तैरेव यज्ञैर्होमं विधत्ते—

आत्मने होतव्या इति । मन्त्राणां पूर्ववत्साधनत्वाद्वाष्ट्रत्वम् । सत्यपि
भूमिविशेषरूपे राष्ट्रे प्रजापत्युभैश्चानामभावे सति भोगासंभवादभूमिवज्जोगदे-
तुत्वेन प्रजादीनामपि राष्ट्रत्वम् । अतो राष्ट्रत्वमन्त्रेण राष्ट्रेण प्रजादिरूपात्मो-
त्कर्षरूपं राष्ट्रमवरुन्धे । तथा सति समानानामन्येषांस्वयमेवाविशयेन निवास-
हेतुर्भवति । अथ ग्रामप्राप्तये होमं विधत्ते—

ग्रामकामायेति । स्वेन सहोत्पन्ना ज्ञातय एकग्रामनिवासिनश्च सजाता-
स्तेषु तर्षेषु सप्त राष्ट्रं संपूर्णं भवतीति तेषां राष्ट्रत्वमतो मन्त्ररूपेण राष्ट्रेण
सजातरूपं राष्ट्रमवरुन्धे ग्रामस्वाप्ती भवत्येव । तस्य होमस्य देशविशेषं विधत्ते—

अधिदेशन इति । अधिदीव्यन्ति द्युतेन कीदृमत्यस्मिन्स्थान इत्यधिदेशनं
वन होमे सति तस्मिन्नेव स्थाने ये सजाताः समागतास्तान्सर्वानधीनान्करोति ।
ते चाधीनाः सन्त्य एव सेवन्ते । अथ बललाभाय होमं विधत्ते—

रथमुस इति । रथस्य यदीवाग्रं तद्ग्रेरुपरि धारयित्वा तत्र जुहुयात् ।
राष्ट्रमन्मन्त्राणां रथस्य च क्रतुहेतुत्वाद्गोणस्त्वम् । अतस्तदुभयरूपेणौजसैव यज-
मानस्य बलमधीनं करोति । ततो बलवान्भवत्येव ।

अथ राष्ट्राद्भ्रष्टस्य तत्प्राप्तये होमं विधत्ते—

यो राष्ट्रादिति । अस्य राष्ट्रभ्रष्टस्य सतोऽपि यावन्तो रथाः सन्ति वान्त-
र्वाञ्चरेषोऽजयध्वानिति यैषं ब्रूयात् । अनेन यैवेण होमेन चास्मै भद्राय राष्ट्रं
संपादयति ।

यदा लब्धमपि राष्ट्रमिच्छसाधनसमर्थं न भवति तदा प्रयोगविशेषं विधत्ते—

आहुतयो वा इति । न कल्पते भोगे क्षमं यस्य न भवति, एतस्य पूर्वा

(राष्ट्रमुन्मन्वाणां काम्यप्रयोगाभिधानम्)

आहुतयः स्वकार्यक्षमा न भवन्ति तदानीमपि स्वकीयरथस्य महक्षिणं चक्रे
तदग्रेरुपरि धारयित्वा तस्य चक्रस्य रन्ध्राभिमुखत्वेन जुहुयात् । तदानीमस्या-
ऽऽहुतीः कल्पयत्येव स्वकार्यक्षमा एव करोति । ताश्च क्षमाः सत्यो राष्ट्रं भोगे
क्षमं कुर्वन्ति । अतस्ता आहुतीरनु राष्ट्रं क्षमे भवतीत्युच्यते ।

अथ मुखे प्रवृत्ते जयार्थिनो होमं विधत्ते—

संक्रयामे संयत्त इति । ये मुखं प्राप्नुवन्ति एते राष्ट्रे निमित्तभूते तसि
कष्टं कुर्वन्ति । तेषां च कलहं कुर्वतां मध्ये प्रथमं होमे प्रवृत्तस्य यस्यैता
राष्ट्रभूतो जुहुवन्ति स एव समर्थो भवति न त्वन्यः । समर्थत्वाच्च तं सङ्ग्रामं
विधत्ते । औत्ताग्निं प्रज्वलयितुं काष्ठविशेषं विधत्ते—

मान्धुक इध्म इति । मधुकवृक्षस्य संवन्धी काष्ठविशेषो मान्धुकः ।
तेन मत्पमिधं पृथगभिमुखसमाधाय जुहुयात् । तत्र मधुककाष्ठजन्धा येऽङ्गारास्त
एवास्त्य यजमानस्य विरोधिपुरुषाणां सेनां प्रत्येकं वेष्टयन्ति । परकीये कटके-
अग्निबाध जायते । पुरुषाणां वा शरीरेषु ज्वरादिसंवापो जायत इत्यर्थः ।

अथोष्मादपरिहाय होमं विधत्ते—

य उन्माद्येदिति । यः पुरुष उन्मत्तो भवत्येतं गन्धर्वाप्तरस एवोन्मत्तं
कुर्वन्ति । राष्ट्रमुन्मन्वाश्च गन्धर्वाप्तरसस्तदेवत्यत्वाद्गन्धर्वानुद्विष्ट तस्मै स्वाहेति
अप्तरस उद्दिश्य ताभ्यः स्वाहेति जुहुयात् । तेन होमेनोभयविधाभ्युष्माद-
भित्तुञ्जान्तान्करोति ।

अथापि पूर्ववदग्निं प्रज्वलयितुं काष्ठविशेषान्विकल्पितान्दर्शयति—

नैयग्रोध औदुम्बर इति । एते न्यग्रोधादयः । नैयग्रो लोकातीर्णं
दर्शयति । अभिचारार्थं तथैतज्जोमं विधत्ते—

आमिचरतेति । पतिलोमपन्थादिकमेण । अस्माभिचरितस्य प्राणापमतीचः
प्राणापामादीनिचरितस्थानैः पतियौति पतिकूलत्वेन योजयति । तवस्वमनाया-
सेनैव हिनस्वि । देशं विधत्ते—

स्वकृत हरिण इति । ऊपररूपायां सुविररूपायां वा भूमावभिचरितदेव-
तायाः स्वस्थाने तमेनं शत्रुं निर्मत्स्या तया देवतया ग्राहयति । वायः कुरेण
वषट्कारेणैव मकर्षेण वृश्चति छिनत्ति । ततो हस्तिर्यातो भवति ।

क्षेत्रीन्चायस्याणादनशक्तेभ्य हरणकामस्य कर्मविशेषं विधत्ते—

(देविकास्यपञ्चाविंशतिर्द्विकर्षणपूर्वकवृत्तविकासप्रयोगाभिधानम्)

यस्य कामयेतेति । सभायामुत्तानशरीरो निपवितः संस्तृणामि भुवनस्य
पत इति संगृहीयात् * । तत्र पन्वसंरूपां विधत्ते—

पद्मभिर्हरतीति । पद्मभिः स नो भुवनस्य पत इत्यन्तैः ।

परकृतमयवतस्तत्परिहाराय कर्मान्तरं विधत्ते—

यो ज्येष्ठबन्धुरिति । ज्येष्ठबन्धुः सन्धोऽपभूतः स्वयं ततो निकृष्टस्वत्पराभूत
इति यावत् । तं स्थलं उच्चमदेशेऽवसाद्योपवेश्य तस्मै तत्फलसिद्धये होतव्या
राष्ट्रभूतः स्थलं च वर्ष्मं शरीरमुभयविधेन वर्ष्मणैव मजमानं स्वसमानानां पुरु-
षाणां शरीरस्थानीयं करोति । असौ शरीरवत्प्रधानभूत इतरे हस्तादिवदुपसर्ज-
नभूता यथा भवन्ति तथा करोतीत्यर्थः । शरावसंरूपां पशंसति—

चतुःशराव इति । विशां चतुष्टयात्तत्संरूपया तत्र प्रतिष्ठा युक्ता ।

पाकतावनदग्धं विधत्ते—

क्षीरे भवतीति । कृषं स्वादुत्वम् ।

पच्यमानस्यौदनस्यापकत्वपरिहारार्थं दध्यौद्धरणं विधत्ते—

उद्धरतीति । शूतवायु पकत्वाय । पकस्य घृताप्लुतत्वं विधत्ते—

सर्पिष्वान्भवतीति । हवशेषस्य ऋक्समानैरेवान्धैः प्राशनं विधत्ते—

चत्वार आर्षेया इति । चतुर्दिकसंमन्त्रिवह्निस्थानीयाश्चत्वारो ब्राह्मणा
भक्तस्तैः प्राशितमग्नयेव हवं भवति ॥

इति श्रीमत्सामण्यार्थविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठकेऽ-

हमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

देविका निर्वपेत्प्रजाकामश्छन्दाश्सि वै
देविकाश्छन्दाश्सीव सलु वै प्रजाश्छन्दाभिरे-
वात्सै प्रजाः प्र जनयति प्रथमं धातारं करोति

*अत्र किञ्चित्पुष्टिसिद्धिः प्रतिभाति । व्याख्यानस्यापूर्णत्वात् । स. च. पुस्तकातिरिक्त-
पुस्तकेषु शुद्धिचिह्नमपि वर्तते ।

(देविकास्थपञ्चविंशतिस्तुत्कर्षकरणपूर्वकबहुविधकाम्यप्रयोगाभिधानम्)

मिथुनी एव तेन करोत्यन्वेवास्मा अनुमतिर्म-
 न्यते राते राका प्र सिनीवाली जनयति प्रजा-
 स्येव प्रजातासु कुड्वा भार्य दधात्येता एव
 निर्वपेत्पङ्ककामश्छन्दाश्सि वै देविकाश्छन्दाश्-
 सि (१) इव खलु वै पञ्चदशन्द्वाभिरेवास्मै
 पञ्चम जनयति प्रथमं धातारं करोति प्रैव तेन
 बापयत्यन्वेवास्मा अनुमतिर्मन्यते राते राका
 प्र सिनीवाली जनयति पञ्चमेव प्रजाताकुड्वा
 प्रति बापयत्येता एव निर्वपेद्ग्रामकामश्छन्दाश्-
 सि वै देविकाश्छन्दाश्सीव खलु वै ग्रामश्छ-
 न्द्वाभिरेवास्मै ग्रामम् (२) अथ रुन्धे मध्य-
 तो धातारं करोति मध्यत एवैनं ग्रामस्थ दधा-
 त्येता एव निर्वपेज्ज्योगामयाशी छन्दाश्सि वै
 देविकाश्छन्दाश्सि खलु वा एतमाभि मन्थ्यो
 यस्य ज्योगामयति छन्द्वाभिरेवैनमगदं करोति
 मध्यतो धातारं करोति मध्यतो वा एतस्या-
 कलुषं यस्य ज्योगामयति मध्यत एवास्य तेन
 कल्पयत्येता एव निः (३) वपेयं यज्ञो नोप-
 नयेच्छन्दाश्सि वै देविकाश्छन्दाश्सि खलु वा
 एतं नोप नमन्ति यं यज्ञो नोपनमन्ति प्रथमं
 धातारं करोति मुखत एवास्मै छन्दाश्सि दधा-
 त्येनं यज्ञो नमत्येता एव निर्वपेदीजानश्छ-
 न्दाश्सि वै देविका यातयामानीव खलु वा

(देविकास्त्वपश्चद्विधविकृतकर्मकरणपूर्वकत्रहुविधकाम्यप्रयोगाभिधानम्)

एतस्य छन्दास्सि य ईजान उत्तमं धातारं
 करोति (४) उपसिद्धिदेवास्मै छन्दास्स्यंया-
 तयाभान्धव रुन्ध उपेनमुत्तरो यज्ञो नमस्येता
 एव निर्वपेथ मेधा नोपनमेच्छन्दास्सि वै
 देविकास्त्वन्दास्सि सलु वा एतं नोप नमस्ति
 वं मेधा नोपनमति प्रथमं धातारं करोति
 मुस्त एवास्मै छन्दास्सि दधातुपेथं मेधा
 नमस्येता एव निर्वपेत् (५) रुक्माश्छन्दास्-
 सि वै देविकास्त्वन्दास्सीव सलु वै रुक्छन्दो-
 भिरेवास्मिन् रुक्वं दधाति क्षीरे भवन्ति रुक्मे-
 वास्मिन् दधति मध्यतो धातारं करोति मध्यत
 एवैनं रुक्वो दधाति गायत्री वा अनुमतिस्त्रि-
 हुत्राका जगती सिनीवास्त्र्यनुष्टुप्कुह्याता वष-
 ट्कारः पूर्वपक्षो राकाऽपरपक्षः कुहूरमावास्या
 सिनीवाली पौर्णमास्यनुमतिश्चन्द्रमा धाताऽष्टौ
 (६) वसवोऽष्टाक्षरा गायत्र्येकादश रुद्रा एका-
 दशाक्षरा त्रिष्टुप्द्वादशाऽऽदित्या द्वादशाक्षरा
 जगती प्रजापतिरनुष्टुप्धाता वषट्कार एतद्वै
 देविकाः सर्वाणि च छन्दास्सि सधाश्च देवता
 वषट्कारस्ता यत्सह सर्वा निर्वपेदीश्वरा एनं
 प्रदहो द्वे प्रथमे निरुप्य धातुस्तृतीयं निर्वपेत्तथो
 एषोत्तरे निर्वपेत्तथैनं न प्र दहनयथो यस्मै
 कामाश्च निरुप्यन्ते तमेवाऽऽभिरुपाऽऽप्नोति
 (७) ।

(देविका रूपपञ्चविधवित्कर्षकरणपूर्वकमहुविधकाम्यप्रयोगोभाषितान्)

(पञ्चकामिच्छन्दांसि वै देविकाश्छन्दांसि ग्रामं कल्पयत्येता एव निरु-

तमं धातारं क्रमेति मेधा नमत्येता एव निर्वपेदसौ दहन्ति नर्य च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतौचिरियसंहितायां तृतीयाष्टके

चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अष्टमे राष्ट्रमृद्धोपास्वत्तरकांमाय वर्णिताः ।

अथ नवमे देविकारूपाणां राजसूयप्रकरणोत्पन्नानां धावे पुरोडाशमित्यादीनां पञ्चदशविधामुत्कर्षं कृत्वा बहुविधकाम्यप्रयोगो निरूप्यते ।

एवैकं प्रयोगं विधत्ते—

देविका निर्वपेदिति । दीव्यन्त्यपेक्षितं फलविशेषं प्रकाशयन्तीति धानादयः पञ्चेष्टयो देविकाः । अनुमत्यादयः स्त्रीरूपत्वाद्देव्यस्तादीयत्वादेता देविकाः गायत्री वा अनुमतिरीत्यादिच्छन्दोत्पत्तमनुमत्यादीनामुच्यते । एदद्वारा देविका अपि छन्दांस्येव । यथा छन्दांसि फलहेतुत्वात्सुखकराणि एवं प्रजा अपि सुखहेतुत्वाच्छब्दःसमानाः । अस्ती देविकारूपेच्छन्दोभिरेव यजमानार्थं प्रजा उत्पादयति ।

धानादीनां पञ्चानां प्रजोत्पत्तौ दृश्यगुणयोगं प्रशंसति—

प्रथमं धातारमिति । पञ्चानां देवानां मध्ये धातारं प्रथमं करोतीति यत्तेन यजमाने स्वपत्न्या सह मिथुनी करोत्येव । अनुमतिरस्मै यजमानाय तन्मिथुनीकरणमनुमन्स एव । राका प्रजां ददाति । सिनीवाली गर्भस्यां प्रजापुत्पादयति । उत्पन्नासु प्रजासु कुह्वरेवताद्वारेण वाचं दधाति । संभावणाभ्यासं करोतीत्यर्थः । अथ फलान्तराय विधत्ते—

एता एव निर्वपेदिति । प्रथमेन धात्रा गृधादिभ्य बन्धिव्यापः संपद्यते । प्रजातानां पशूनां तृणोदकादिपोषणेन प्रतिष्ठापने कुह्वा कियते । तेषां पूर्ववत् ।

फलान्तराय विधत्ते—

एता एव निर्वपेदिति । अनुमतिराकाम्यामूर्ध्वं सिनीवालीकुहूम्यामवस्था-

(देविकारूपपञ्चाविंशविकृतर्ककरणपूर्वकचतुर्विंशम्यप्रयोगाभिधानम्)

अथ यत्र वातारं स्थापयेत् । तेनैवं यजमानं अग्नये अथ यजमानं स्थापयति । फलान्तराय विधत्ते—

एता एव निर्वपेदिति । यस्य पुरुषस्य ज्योतिरस्यमयति व्यामिवाभां भवत्येनं पुरुषं छन्दास्यभिपन्यन्तेऽभिक्रुष्यन्ति । अतो देविष्मन्निर्वाणोऽस्य छन्दो-
मिरेवेनं सेवदितं कसेति । अत्रापि पूर्ववद्वातारं मध्यमः कुर्यात् । यस्य
दीर्घिष्मन्निस्त्वस्योदरमध्यं यत्किंचिदवस्तुमस्तमर्थं भवति । अत्रसेनं आसुर्य-
स्थापनेनास्य रोगिण उदरमध्यं एव कल्पयति सामर्थ्यं जनयति—

अथ ज्योतिष्टोमादिपञ्चप्राप्तये विधत्ते—

एता एव निर्वपेदिति । यं पुरुषं केनापि विघ्नेन यज्ञो न यास्येति, एनं
(वं) पुरुषं यज्ञसाधनानि छन्दास्येव मथयं न याप्नुवन्ति । तत्र यातुः यजमानं
स्थापने सत्यनुकूलत्वेन मथयन्ते एव यजमानार्थं छन्दांसि भूतानि धवन्ति ।
छन्दःस्वनुकूलेषु सत्सु यज्ञ एनं याप्नोति । मासयज्ञस्योत्तरपञ्चासिद्धयर्थं विधत्ते—

एता एव निर्वपेदिति । यः पुरुषं इंजानः पूर्वमिच्छान्भवति, एतस्य
छन्दांसि पूर्वयज्ञे व्यापुतत्वाद्भूतसाराणीव भवन्ति । यज्ञ चरमस्थाने यातुः
करणेनोपरिष्ठात्करिष्यमाणयज्ञे छन्दांस्यगतसाराणि संपादयति । तत्र यज्ञरो
यज्ञ एनमुपनमति पुनरपि पतिष्ठां गच्छतीत्यर्थः । अथ मेधाप्राप्तये विधत्ते—

एता एव निर्वपेदिति । ग्रन्थधारणशक्तिर्मेधा । एतद्वाक्यं यज्ञपाणि-
वाक्यवद्व्याख्येयम् । अथ कान्तिप्राप्तये विधत्ते—

एता एव निर्वपेदिति । कान्तेः पियत्वेन छन्दःसाध्यम् । अत्र चत्वारो
चतुर्णां पाकसाधनं क्षीरं घातुर्मध्यतः कण्ठेन कान्तेर्मध्यत एव यजमानं
स्थापयति । गायत्र्यादिछन्दोरूपेणानुमत्यादिदेवताः प्रकीर्तयति—

गायत्री वा इति । गायत्र्यादिछन्दांसि यथाऽभीष्टं साधयन्त्येवमनुमत्या-
दीनामभीष्टसाधनत्वाद्वायव्यादिरूपत्वम् । अनेनैव व्याप्तेन पूर्वपक्षादिरूपत्वं
दर्शयति—

पूर्वपक्षो राकेति । पूर्णं राका निशाकर इत्युक्तत्वात्पूर्णचन्द्रमण्डलोपेता
राका । सा च शुक्लपक्षास्वरूपा । नष्टेन्दुपक्षा कुहरित्युक्तत्वात्पञ्चकसाक्षेणेनापि
हीना कुहः । सा च छण्णमक्षस्वरूपा । सा छन्दुः सिनीवालीत्युक्तत्वाच्चतुर्द-
शीमिश्रिता छण्णा पञ्चदशी सिनीवाली । सा चात्राभावात्स्थारूपत्वेन विद-
हिता । कर्महीने साऽनुमतिरित्युक्तत्वाच्चतुर्दशीमिश्रा शुक्लपञ्चदशयनुमतिः ।

(प्रयाणं करिष्यतोऽग्निहोत्रिणोऽग्निमत्सोपणाभिधानम्)

अथ षोडशासीतिथिरूपत्वेन विवक्षिता । उक्तयोः पक्षयोस्त्रिभ्योश्च
निष्पादको यत्नद्वयमाः सोऽथ घातुरूपेण विवक्षितः ।

इत्थं पूर्वपक्षादिरूपेण प्रशस्य पुनर्वस्वादिरूपेण प्रशंसयि—

अथैवमस्य इति । या अनुमत्यादयो गायत्र्यादिभावभाषादिवास्तासां
संख्याताम्बाहृत्वादिरूपत्वम् । या कुहूरनुष्टुप्त्वेन निरूपिता ता मजापविरूपा ।
‘अनुष्टुभो वा इमानि भूतानि जायन्ते’ इति शास्त्रान्तरे मजापविबदनुष्टुभः
सर्वोत्पादकत्वभवात् । वषट्कारकमनुरूपत्वेन घातुस्त्वद्रूपत्वम् । प्रशंसां
नियमयति—

एतद्वै देविका इति । यत्प्रशंसार्थं गायत्री वा अनुमावेरित्वादिनिरूप्य-
नेतद्वै देविकानां सर्वच्छन्दोरूपत्वं सर्वदेविकारूपत्वं वषट्काररूपत्वं च ।

अथ पञ्चानामेतेषां त्रैषां निर्वापं विधत्ते—

ता यत्सह सर्वा इति । वा देविकाः पञ्चापि सह निरुपाः सत्य एनै
यजमानं पदश्रुमीश्वराः । तस्मादनुमत्या राकायाश्च चरुद्वयं निरुप्य एवस्तुवी-
शत्वेन वातुः पुरोडाशं निषेपेत् । तव ऊर्ध्वं सिनीवाल्याः कुह्याश्च [च] रुद्वयं
निषेपेत् । तथा सत्येनं यजमानं देविका न प्रदहन्ति । अथ यस्मै कामाय
निरुप्यन्ते तं काममाग्नेर्देवताभिः प्राप्नोत्येव ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवपि वेदार्थप्रकाशे छण्ड्ययजुर्वे-

दीपवैजिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ तृतीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

वास्तोष्पते प्रति जानीसस्मान्स्वावेशो
अनमीवो भवा नः । यत्त्वेमहे प्रति तन्नो
जुषस्व शं न एषि द्विपदे शं चतुष्पदे । वास्तो-
ष्पते शग्मथा सस्सदा ते सक्षमिहि रण्वया
मातुमत्या । आवः क्षेम उत योगे वरं नो यूयं

(प्रयागं करिष्यतोऽग्निहोत्रिणोऽग्निसमारोपणमिधानम्)

पात स्वस्तिभिः सदा नः । यत्सायं प्रातरग्निहोत्रं
जुहोत्याहुतीष्टका एव ता उप धत्ते (१)
यजमानोऽहोरात्राणि वा एतस्येष्टका य आहि-
ताभिर्यत्सायं प्रातर्जुहोत्यहोरात्राण्येवाऽऽप्तेष्ट-
काः कृत्वोप धत्ते दशं समानत्रं जुहोति दश-
क्षरा विराड्विराजमेवाऽऽप्तेष्टकां कृत्वोप
धत्तेऽथो विराज्येव यज्ञमाप्नोति चित्यभित्यो-
ऽस्य भवति तस्माद्यत्र दशोपित्वा प्रयाति
तथैवास्त्ववास्त्वेष तद्यत्तोऽर्वाचीनम् (२)
रुद्रः स्रुव वै वास्तोष्पतिर्यदहुत्वा वास्तोष्पतीयं
प्रयायाद्रुद्र एनं भुत्वाऽग्निरनुत्थार्य हन्याद्वा-
स्तोष्पतीयं जुहोति भागवेयेनैवेन* शमयति
नाऽऽर्तिमाह्वीति यजमानो यद्युक्ते जुहुयाद्यथा
प्रयाति वास्तावाहुतिं जुहोति तादृगेव तद्यद्युक्ते
जुहुयाद्यथा क्षेम आहुतिं जुहोति तादृगेव
तदहुतस्य वास्तोष्पतीयं* स्यात् (३) दक्षिणो
युक्तो भवति सव्योऽयुक्तोऽथ वास्तोष्पतीयं
जुहोत्युभयमेवाकुरपरिवर्गमेवेन* शमयति
यदेकया जुहुयाद्विहोमं कुर्यात्परोनुवाक्याम-
नूष्य याज्यया जुहोति सदेवेत्याय यद्धुत आ-
दध्यादुरुद्रं गुहानन्वारोहयेद्यद्वक्षाणान्यसंभ्र-

१५६ श्रीमत्पञ्चमहाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [तृतीयकाण्डे—

(मयाणं करिष्यतोऽग्निहोत्रिणोऽग्निस्मारोपणाभिधानम्)

क्षाप्य प्रयायायथा यज्ञवेशसं वाऽऽदहनं वा
तादृगेव तदयं ते योनिर्कृत्विय इत्यरण्योः
समारोहयति (४) एष वा अग्नेर्योनिः स्व
एवेनं योनौ समारोहयत्यथो सत्त्वाहुयदरण्योः
समारोहो नश्येदुदस्याग्निः सीदित्युनराधेयः
स्यादिति या तै अग्ने यज्ञियां तनूस्तयेत्या
रोहेत्यात्मन्त्समारोहयते यजमानो वा अग्ने-
र्योनिः स्वायामिवैनं योन्यां समारोहयते (५) ॥

(धनेऽर्शवीनं स्यात्समारोहयति पञ्चत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयज्ञवेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

मग्ने देविकारूपानि हवींष्युकानि विस्तरात् ।

अथ दशमे मयाणं करिष्यतोऽग्निहोत्रिणोऽग्निस्मारोपणमभिधीयते ।

कल्पः—“ सगृहः मयास्थवास्तोष्पवयि जुहोति वास्तोष्पत इत्यग्नुरग्न्यो-
सरवा गार्हपत्ये जुहोति ” इति । प्रथममन्त्रपाठस्तु—

वास्तोष्पते प्रकीर्ति । अग्निहोत्रिणो गृहपत्याग्निरेज गृहस्थातीयः । तेन
सह यदा मयास्यति तदानीं पत्नीसद्वितोऽग्निं गृहीत्वा मवास्थञ्जसरेण मध्येण
होतुमिमां पुरोनुवाक्यामनुज्वात् । तस्य मन्त्रस्यायमर्थः—वास्तोराग्निहोत्रिण-
वास्तथानस्य गृहस्य हे पते पातक गार्हपत्यास्मान्प्रविजानीहि ग्रामान्तरे यिया-
सूयतिदुष्पत्स्व । वकोऽस्माकं स्वावेशः सुस्तेनऽज्जेतयिता यासविश्व भव । अन-
नीषो रोमानिवाक्यं भव । अकर्मिगुजिष्य स्वां कर्मविहे मन्त्रानुमः पार्थिवामह

(प्रयाणं करिष्यतोऽग्निहोत्रिणोऽग्निस्मरारोपणाभिधानम्)

इत्यर्थः । नोऽस्मदर्थं तत्कार्यं जुषस्व प्रीतिपूर्वकं सेवस्व । ततोऽस्माकं द्विपदे मनुष्याय चतुष्पदे पशवे च शमेधि सुखे हेतुर्भव । द्विपदे शं भव चतुष्पदे च शं भवेति वाक्यमदोय शमित्यस्य द्विःपाठः । द्वितीयमन्त्रपाठस्तु—

वास्तोष्पते श्ममयेति । हे वास्तोष्पते संसदा त्वदीयया शमया सक्षीमहि वयं संसका भूयास्म । कीदृश्या संसदा, शम्भया सर्वार्थसाधनशक्त्या । रणवया रमणीयया । गातुमत्था गातुर्गतिरवगतिस्तद्युक्तया सर्वज्ञयेत्यर्थः । त्वं नोऽस्माकं योगे योगनिमित्तं वरमावः सम्प्रमक्ष । उतापि च क्षेमे क्षेमनिमित्तं सम्प्रमक्ष । अलब्धस्यापेक्षितस्य लामो योगः । लब्धस्य सर्वार्थस्य परिपालनं क्षेमः । भूयामिति पूजार्थं बहुवचनम् । ते यूयं नोऽस्थान्स्वस्तिभिर्नानाविधभेयोभिः पाव रक्षत । अथैनं होमं विधातुं प्रस्तौति—

यस्त्वार्यं प्रातारिति । अग्निहोत्री कालद्वयेनाग्निहोत्रं जुहोतीति यत्ताः सर्वा आहुतिरूपा इष्टका एव यजमान उपपद्यते । यद्यप्यथ मुन्मथा इष्टका न सन्ति तथापि यः पुरुष आहिताग्निर्भवति एतस्याहोरात्राण्येवेष्टकाः संपद्यन्ते । अतो यदि सायंमातरिभ्यमेव जुहोति तदानीमनुष्ठानेनाहोरात्राण्येव प्राप्तकालरूपा इष्टकाः कृत्योपधानं कृतवान्भवति । पुनः प्रकारान्तरेण प्रस्तौति—

दश समानमेति । समानत्रैकत्र दश दिनानि स्थित्वा यदाऽग्निहोत्रं जुहोति तदा दशसंख्यासामान्याद्विराट्संपद्यतेऽग्निहोत्री विराजमेव प्राप्य तां विराजमेवेष्टकां कृत्योपधानं कृतवान्भवति । अपि च विराजि लब्धायाग्निष्टोमयज्ञं प्राप्नोति । अत एव सप्तमकाण्डेऽग्निष्टोमप्रस्तावे विराजमभिसंपद्यत इति वक्ष्यते । तदेवमस्याग्निहोत्रिणश्चित्थश्चित्थो भवति । विविधाश्चित्थाग्रयः संपद्यन्ते । सायंप्रातर्होमाहुतिरूपाभिरिष्टकामिभित्त एकोऽग्निः । अहोरात्रकालरूपाभिरिष्टकामिभित्तो द्वितीयोऽग्निः । विराटरूपेष्टकया चितस्तु तृतीयोऽग्निः । एवमयं विविधाचित्थाग्निः संपातिः । इदानीं विधत्ते—

तस्माद्यजेति । यस्मादेकत्र दशाहोरात्रहोत्रेण विराट्संपातिस्तस्माद्यज दश दिनान्युपित्वा यस्मादग्निहोत्री ययाति स देशो यज्ञभूमिस्ततोऽर्वाचीनं कालं यज वसति सेवमयज्ञभूमिरेव । अतो दशरात्रैकत्रोपित्वा यत्पश्चात्प्रमाणं तद्धोमानि-मित्तम् । तस्मिन्होत्रे रुद्रशब्दाभिधेयो गार्हपत्याग्निर्देवता । तस्य वास्तोष्पतित्वात् ।

(प्रयाणं करिष्यन्तोऽग्निहोविणोऽग्निस्मरारोपणाभिधानम्)

एवं सति यदि वास्तोष्पतीयहोममकृत्वा प्रयाणं कुर्यात्ततो गार्हपत्योऽग्निः कूरो भूत्वा यजमानममृत्वाय हन्धात् । अतस्तत्परिहाराय प्रयाणकाले वास्तोष्पतीयं जुहुयात् । तेन होमभारं दत्त्वा तमग्निं शान्तं करोति । ततो यजमानो न वि-
यते । प्रयाणार्थस्य एकदश दक्षिणबलीवर्दयो जनादूर्ध्वं सध्यबलीवर्दयो जना-
त्प्रागेव होमावसर इत्येतद्विधत्ते—

यद्युक्ते जुहुयादिति । यदि बलीवर्दद्वये युक्ते सति पश्चाज्जुहुयात्तदा ता-
वतैव वास्तुर्गज्ञदेशः प्रयातो भवति । तस्मिन्प्रयाते सति अग्न्यज्ञदेशे लौकिके
मथा होमस्तथैतत्स्यात् । तर्ह्ययुक्ते बलीवर्दद्वये जुहोत्विति चेत् । तदप्यसंगतम् ।
यथा क्षेमे सति प्रयाणप्रसङ्गमन्तरेण जुहोति तथैतत्स्यात् । उभयथाऽप्यहुत-
मस्य वास्तोष्पतीयं भवेत् । प्रयास्यता हि वास्तोष्पतीयं होतव्यम् । उभययोगे
हि प्रयाणस्य निष्पन्नत्वान्नायं प्रयास्यन्भवति । तयोर्गमयोरप्ययोगे प्रयाणप्रस-
ङ्गस्याभावाच्चैव प्रयास्यन्भवति । दक्षिणबलीवर्द एकस्मिन्नेव युक्ते तु प्रयाणस्य
प्रसक्तत्वादनतीतत्वाच्चायं प्रयास्यन्भवति । अतस्तदा वास्तोष्पतीयं जुहुयात् ।
तथा सत्युभयमेव कृतवान्भवति । प्रयाणस्य प्रसक्तत्वमेकमनिष्पन्नत्वं द्वितीयमि-
त्युभयम् । एवं कूरमग्निं तथाविधेन होमेनापारिर्गमेव शमयति शमनीयस्यांशस्य
कस्यचिदपि वर्जनमकृत्वा सर्वात्मना शान्तमेतं कृतवान्भवति ।

वास्तोष्पते प्रतिजानीहि वास्तोष्पते शमयेत्येत्यस्य मन्त्रद्वयस्य होमाङ्गतां
विधत्ते—

यद्येकयेति । आश्रावयेत्यादिवौषाडित्यन्तो मन्त्रसंघो याज्यापुरोनुवाक्ययोः
सहाये(यो) वर्तते । याज्यापुरोनुवाक्ये तु प्रधानभूते । तत्पूर्वको होमो देवार्मा
मियस्तदाहितस्तु दर्विहोमः । अग्नये स्वाहेत्येवं मन्त्रमुच्चार्याऽऽश्रावणादिभिर्विना
केनलप्या दध्या हूयमानत्वात्तादृशो देवानामत्यन्तं मियो न भवति । एवं सत्यत्र
यद्येकयैव दध्या जुहुयात्तदानीमाश्रावणादिमन्त्राणामककाशमात्रेण दर्विहोमः
स्यात् । अतो दर्विहोमत्वं ना भूदित्याभिप्रेत्य वास्तोष्पते प्रतिजानीहीत्येतां पुरो-
वाक्यामनूच्य वास्तोष्पते शमयेत्यनया याज्यया जुहुयात् । तथा सति देवाना-
मत्यन्तमियत्वादे(रसदे)वत्वं भवति ।

अथ क्रमेण एकटे प्राणदस्थापनमरण्योरग्निस्मरारोहणं च विधत्ते—

यद्युक्तं आदध्यादिति । यद्यग्निहोमं कृते सति पश्चाज्जुह्यानि एकटे

(प्रमाणं करिष्यतोऽग्निहोत्रिणोऽग्निसमारोपणमिधानम्)

स्थापयेत्तदानीं गृहोपकरणानि भाण्डादीन्यनु स्रजनामकमग्निमपि शकटे स्थापयेत् । ततः शकटं दक्षेत । नहि होमादूर्ध्वमाग्निः पूर्वदेशे तिष्ठति, पूर्वं तु होमार्थं तिष्ठत्येव । तस्मादहुतेऽग्निहोत्रे तज्ज्योमाश्चमेव भाण्डानि शकटे स्थापयेदिति विधिरुन्नीयते । ज्वलितानि काष्ठान्यङ्गनरूपाण्यवज्ञाजशब्दाभिधेयानि । यदि तान्यसंप्रक्षाप्याग्निराहित्यं यथा न भवति तथा शान्ताभ्यकृत्वा प्रमाणं कुर्यात्तदा केनचिद्यज्ञविधौ कृतो यथा वा गृहदहनं कृतं तादृशमेव तदङ्गनराणां यजमानं स्थातु । अतस्तत्परिहारार्थमयं ते योनिरिति मन्त्रेण तमग्निमरण्याः समारोहयेत् । एवोऽरण्याः सौधो वहेः कारणं वाभ्यामुत्पन्नत्वात् । ततस्तमग्निं स्वकीये योनौ समाकृष्टं करोति । मन्त्रस्तूपप्रयन्तो अभ्यरमित्यनुवाके समाम्नावस्तासन्नैव व्याख्यातः ।

अग्निस्मारोहणं प्राक्षिकदोषं स्वत्वाद्दुष्येह्य स्वात्मानि समारोहणं विधत्ते— अथो खल्वहुरिति । अथ केचित्स्वत्वाद्दुररण्याः समाकृष्टो यद्यरभिदाहापहारादिना नश्येत्तदा यजमानस्य पूर्वमादितोऽग्निरुत्सीदेदतोऽग्निः पुनराधातव्यः स्यादिति, तस्य दोषस्य परिहाराय यजमानो या ते अग्न इति मन्त्रेण स्वात्मन्यग्निं समारोहयेत् । यथैवारण्योरन्युत्पादकत्वमेवं यजमानोऽपि शास्त्रीयाद्येत्पादकत्वाद्योनिर्भवति । तस्माद्यजमाने समारोहितोऽग्निः स्वकीयायामेव योन्वा समारोहितो भवति । अयं तु मन्त्रो ब्राह्मणग्रन्थे द्वितीयकाण्डे पञ्चमपठके समाम्नास्यमानत्वाच्चनैव व्याख्यास्यते । अत्र विनियोगसंग्रहः—

अग्निहोत्री तु सगृहः प्रयास्यञ्जुहुयाद्द्वयम् ।

वास्तोः पुरोनुवाक्यैका याव्या चान्येति तद्द्वयम् ॥

अथ भीमांसा ।

अष्टमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

दर्विहोमो गुणो नाम वा गुणो दर्विहोमवत् ।

गुणासंभवतो लोकवेदयोर्नाम दद्वयेत् ॥

इदमाम्नायते—“यदेकया जुहुयाद्दर्विहोमं कुर्यात्” इति । तत्र इहोमो दर्विहोम इति तृतीयासमासे सति दध्ना जुहोतीत्यादाविव होमानुवादेन गुणविधित्वसंभवाद्वाच्यारुथो गुणो विधायित इति चेन्मैवम् । न तावन्नोक्तित्वे स्थास्त्रीपाकाश्चकादिहोमे दर्विगुणो विधातुं वाक्यो लौकिकशिष्टाचारादेव तत्र

(प्रयाणं करिष्यन्तीऽग्निहोत्रिणोऽग्निसमारोपणमिधानम्)

साधनपातेः । नापि वेदसिद्धेऽग्निहोत्रनारिष्ठादिहोमे विहितजुह्वादिबाधपसङ्गनात् ।
तस्माद्विहोम इति कर्मनामधेयम् । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

लौकिकस्थोत सर्वस्य नाभाऽऽद्योऽम्बष्ठवाक्यतः ।

निमित्तसाम्बाह्वेदेऽपि तदुक्तेः सर्वनाम तत् ॥

“ अम्बष्ठोर्ना दार्विहोमिको आक्षणाः ” इति^१ श्रु(स्मृ)वाचम्बष्ठस्यामिके
स्मात्तहोमे तत्प्रयोगालौकिकस्यैव होमस्य तन्नामेति चेन्नैवम् । दृष्ट्या होम इति
प्रवृत्तिनिमित्तस्य लौकिकवैदिकयोः समानत्वाद्विहोमं कुर्यादिति श्रुत्युक्तेर्वैदिक-
होमनामलिङ्गत्वात्सर्वस्य होमस्यैवत्वम् । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

तद्यजेरपि नाम स्थाज्जुहोतेरेव वाऽग्निमः ।

अविशेषेण मुख्यत्वाज्जुहोतेर्लक्षणाऽप्यथा ॥

तन्नाम जुहोतिचोदनानां यजतिचोदनानां च भवितुमर्हति । कुतः । अवि-
शेषश्रवणादिति चेन्नैवम् । जुहोतिचोदनासु होमशब्दस्य मुख्यत्वात् । यजति-
चोदनानां तन्नामत्वे लक्षणा स्यात् । तस्माज्जुहोतिचोदनानामेव ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

द्विविहोमे सोमधर्मा अपूर्वत्वमुताग्रिमः ।

अप्युक्तेर्यज्यभावाच्च स्वाहोक्त्यादेरपूर्वता ॥

जघाम्याताननारिष्ठादिषु दर्विहोमेपूर्वत्तिवाक्ये देवताया अभवणादव्य-
किलिङ्गेन सोमधर्माः कर्तव्या इति चेन्नैवम् । सोमे श्रुतस्य यजतिलिङ्गस्था-
भावात् । किञ्च ‘ पृथिव्यै स्वाहाऽन्तरिक्षाय स्वाहा ’ इति दर्विहोमेषु स्वाहा-
कार आम्नातः । स च सोमविध्यन्ताविदेशे विरुध्येत । तेन स्वाहाकारविरो-
धिनो वषट्कारस्य प्राप्यमाणत्वात् । किंचोदाहृतैर्मन्त्रगतचतुर्थ्यन्यैः पदैर्देवता-
समर्पणाच्चास्त्यव्यक्तत्वम् । तस्माद्विहोमानामपूर्वकर्मत्वाच्चास्ति तत्र कस्यापि
विध्यन्तस्याविदेशः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे लृण्ययजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे चतुर्थपराठके

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

१ क. घ. छ. ‘ छानामदार्विहोमिकी । च. ‘ छानामदर्विहोमिकी । २ ल. ‘ ति प्रोताम्ब ।
३ क. छ. घ. ‘ कनामहोमिकी ।

(काम्ययाज्यादुरोमुवाक्याभिधानम्)

(अथ तृतीयाष्टके चतुर्थप्रपाठक एकादशीऽनुवाकः) ।

त्वमग्ने बृहद्वयो दधासि देव दाक्षुषे ।
 क्विगृहपतिर्भुवा । हव्यबाह्वगिरजरः पिता नो
 विभुर्विभावा सुदशीको अस्मे । सुगार्हपत्याः
 समिषो दिदीह्यस्मद्विप्रकसं मिमीहि श्रवाशंसि
 त्वं च सोम नो वशो जीवातुं न मरामहे ।
 प्रियस्तोत्रो वनस्पतिः । अह्ना देवानां पदवीः
 कवीनामपिर्विप्राणां महिषो मुमाणासु । इयेनो
 मुमाणाः स्वधितिवनानाः सोमः (१)
 पवित्रमत्येति रेभन् । आ विश्वदेवः सत्यतिः
 सुक्तेरद्या वृणीमहे । सत्यसंवः सवितारम् ।
 आ सत्येन रजसा वर्तमानो निषेक्षयन्नमृतं
 मर्त्यं च । हिरण्ययेन सविता रथेनाऽऽ देवो
 याति भुवना विपश्चन् । यथा नो अदितिः
 करपथ्ये नृभ्यो यथा गवे । यथा तोकाय
 रुद्रियम् । मा नस्तोके तनये मा च आयुषि
 मा नो गोषु मा (२) नो अश्वेषु रीरिपिः ।
 वीरान्मा नो रुद्र भामितो वषीर्हविष्मन्वो
 नमसा विधेम ते । उदप्रतो न वयो रक्षमाणा
 वावदतो अघ्नियस्येव घोषाः । गिरिभ्रजो
 नोर्मयो मदन्तो बृहस्पतिर्मथ्यका अनावन् ।
 हस्तैरिव सस्तिभिर्वावदद्भिरङ्गमन्मयानि नहन्ता
 व्यस्पन् । बृहस्पतिरभिकर्त्तिकदद्वा उत प्रास्तो-

वृ००० विद्वा० अंगायत् । एन्द्र सानसि० रयिम्
 (३) सजित्वान० सदासहम् । वर्षिष्ठमृतये
 भर । प्र संसाहिषे पुरुहूत शत्रुज्येष्ठस्ते शुष्म
 इह रातिरस्तु । इन्द्राऽऽ भर दक्षिणेना वसूनि
 पतिः सिन्धूनामासि रवतीनाम् । त्व० सुतस्य
 पीतये सद्यो वृद्धो अजायथाः । इन्द्र ज्यैष्ठ्या-
 य सुकृतो । भुवस्त्वमिन्द्र ब्रह्मणा महाम्भुवो
 विश्वेषु सर्वनेषु यज्ञियः । भुवो नृ०श्च्यौत्नो
 विश्वस्मिन्मरे ज्येष्ठश्च मन्त्रः (४) विश्वच-
 रणे । मित्रस्य वर्षणीधृतः अर्वा देवस्य सान-
 सिम् । सत्यं चित्रश्रवस्तमम् । मित्रो जना-
 न्यातयति प्रजानन्मित्रो दधार पृथिवीमुत
 धास । मित्रः कृष्टीरनिमिषाऽमि षटे सत्याय
 हव्यं घृतवद्विधेम । प्र स मित्र मतो अस्तु
 प्रयस्वाभ्यस्त आदित्य शिक्षति व्रतेन । न
 हन्यते न जीयते त्वोतो नैनम०हो अश्रोत्य-
 स्तितो न दुरात् । यत् (५) चिद्धि ते विशो
 यथा प्र देव वरुण व्रतम् । मिनीमासि यवि-
 यवि । यत्किं चेद वरुण दैव्ये जनैऽमित्रोहं
 मनुष्याश्चरामसि । अचिन्ती यत्तव धर्मा युयो-
 पिम मा नस्तस्मादेवसो देव रीरिषः । कित-
 वासो यद्रिरिपुनं दीवि यद्वा वा सत्यमुत
 यन्न विद्म । सर्वा ता वि ष्वं शिधिरेव देवाथा
 ते स्याम वरुण प्रियांसः (६)-॥

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

(सोमो गोषु मा रयि मन्त्रो यच्छिथिरा तद्वचः) ।

इति छण्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाह्नके

चतुर्थप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

यि वा आ चा यो इमे वै चित्तमग्निभूतानां देवा वा प्रोतापाद्वा-

ष्ट्रकामाय देविका वास्तोष्पते त्वमग्ने बृहदय एकादश ॥ ११ ॥

यि वा इत्याह यथायजुरेवैतन्मृत्युर्गन्धर्वोऽव हस्ते

त्वमग्ने बृहदयः षट्चत्वारिंशत् ॥ ४६ ॥

हरिः ॐ ।

इति छण्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाह्नके

चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

वास्तोष्पतियुतो होमो दशमे परिकीर्तितः ।

अथैकादशे याज्या [पुरोनुवाक्या] स्तत्र देवसुशमेतानि हवींषि मयन्तीति
मानि विहितानि तेष्वग्नये गृहपत्ये पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपति छण्यर्णा-
बीद्भिणामित्यस्य पुरोनुवाक्यामाह—

त्वमग्ने बृहदिति । हेऽग्ने देव त्वं दाशुषे हविर्दत्तवते मजमानाय बृहदयो
दधासि महदर्चं दर्षिमायुषां पयच्छसि । कीदृशस्त्वम् । कविर्विद्वान् । गृह-
पतिर्गृहस्य पालयिता । युवा नित्यतरुणः । तत्रैव याज्यामाह—

हव्यवाह्रिभिरिति । अयमग्निर्हव्यं बहवीति हव्यमाह । अजरो अरारंक्ष्यः ।
माऽस्माकं पितोत्पादकः पालयिता वा । विभुर्व्यापी । विभावा विशेषेण माम-
शीलः । सुहृशीकः सुखदर्शनः । ईदृशो योऽग्निः स त्वमग्ने अस्माकमिमे-
भ्योऽग्निं सविदीहि सम्यक्पयच्छ । कथंभूता इयः । सुगार्हपत्याः शोभनगृहपति-
त्वहेतुभूताः । किं च । अस्माभिरयमस्माभिमुत्प्रेयनाऽऽगतः सज्ज्वांसि भोऽग्नेभ्योऽग्नि-
भ्योऽग्निं सविदीहि सम्यक्पयच्छ ।

अथ सोमाय वनस्पतये श्यामाकं चरुमित्यस्य पुरोनुवाक्यामाह—

त्वं च सोमेति । हे सोम त्वं च त्वमपि नोऽस्माञ्जीवातु वयो जीवयितुं कामयमानोऽसि । अतो न मरामहे त्वत्प्रसादान्न त्रियामहे । कीदृशस्त्वम् । प्रियस्तोषः सोमो वा ओषधनाश्च राजेत्यादिस्तुतिप्रियः । वनस्पदिवर्णनां पालकः । तत्रैव याज्यामाह—

ब्रह्मा देवानामिति । देवानां मध्ये ब्रह्मा श्रेष्ठः । पदं वेत्पवगच्छतीति पदवीः । कवीणां विदुषां मध्ये पदवीः । पदवाक्यप्रधानाभिज्ञः श्रेष्ठः । विप्राणां मध्ये ऋषिरनुष्ठानसामर्थ्येनावीन्द्रियवस्तुदृष्टा श्रेष्ठः । गृहाणां चतुष्पदानां मध्ये शक्त्याधिक्यान्महिषः श्रेष्ठः । तत्रैव गृहाणां पक्षिणां मध्ये शक्त्याधिक्याच्छ्येनः श्रेष्ठः । वनानां मध्ये स्वाधितिः श्रेष्ठः । इवधितिशब्देन करवालादिवृद्धस्वरूपो मास्त्वान्वृक्ष उच्यते । यथा ब्रह्मादयः स्वजातिषु श्रेष्ठा एव सोमोऽपि पवित्रं शुद्धिहेतुं कुशादिकमत्येत्यतिकामति । कीदृशः सोमः । रेभञ्जशब्दमाकस्तूयमान इत्यर्थः ।

अथ सवित्रे सत्यप्रसवाय पुरोवाचं द्वादशकपालमाशूनां वीहीषामित्यस्य पुरोनुवाक्यामाह—

आ विश्वदेवमिति । अद्यात्मिकर्षणि सवितारं सूक्तैः शोभनवाक्यैरावृणामहे कलसाधनाय मार्थयामहे । कीदृशं सवितारम् । विश्वदेवं विश्वे सर्वे देवा यस्य वशे वर्तन्ते सोऽयं विश्वदेवस्तम् । सप्तर्षिं सन्मार्गवर्धिनां पालकम् । सत्यप्रवममोधानुष्ठम् । तत्रैव याज्यामाह—

आ सत्येनेति । सविताऽऽदित्यो हिरण्यधेन रथेनाऽऽसीति सुवर्णनिर्मितं रथमारुह्य प्रतिदिनं पूर्वस्यां दिश्यागच्छति । किं कुर्वन्, सत्येन रथसाऽऽवर्तमानः । अमोवेन रज्ज्कात्मकेन मण्डलेनोदयास्तमययोर्ग्राम्यन्ममृतं मरुतं च भित्तिशयन्देवशरीरं मनुष्यशरीरं स्वस्वकाले प्रकाशेन वचसोके व्यवहारकमेतं कुर्वन्मुवना विपश्यन्सर्वलोकानवलोकयन् ।

अथ ऋषाय पशुपतये गान्धीधुकं चरुमित्येतस्य पुरोनुवाक्यामाह—

यथा नो अदितिरिति । अदितिरत्तच्छमीनो रुद्रो यथा पथे पशुभ्यो भूभ्यो गोभ्यश्च यथा लोकायापरयोश्च यथा रुद्रियं त्वमविनादितं रक्षाणां

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्यभिधानम्)

यथा करस्यन्वादिभ्यः पुत्राद्यपत्याय च येन प्रकारेण रक्षणं करोति तथा तव-
नेन हविषाऽध्यायाम इति शेषः । तत्रैव याज्यामाह—

मा नस्तोक इति । हे रुद्र त्वं भाषितः क्रुद्धः सन्नोऽस्माकं तोके पुत्रादौ
तनये तदीयपुत्रेऽस्मत्पौत्रे मा रीरिषो हिंसां मा कृथाः । तथा नोऽस्माकमायुषि
मा रीरिषः । तथा नोऽस्माकं गोषु मा रीरिषः । तथा नोऽस्माकमश्वेषु मा
रीरिषः । तथा नोऽस्माकं वीरान्मृत्योन्मा वधीः । ययं हविष्यन्तो हविर्षुकाऽ
सन्वस्ते तुभ्यं नमसा विधेम नमस्कारेण परिचर्यां करवाम ।

अथ बृहस्पतये वाचस्पतये नैवारं चरुमित्यस्य पुरोनुवाक्यामाह—

उदमुतो नोति । एवं बृहस्पतिमभिलक्ष्याकां अर्चयन्नेतयोऽस्मदीया वाग्नि-
शेषा अनोवन्ततवन्तः । कीदृशा वाग्निशेषाः । उदमुतो न अयो रक्षमाणा
उदकं मृष्टावपन्ति भूमौ प्रवर्तयन्तीत्युदमुतो मेवास्ते यथाऽश्वोदकनिष्पादनद्वारेण
मदीये वयं आयुष्यं पालयन्ति तद्वन्मदीयाः स्तुतिरूपा वाग्निशेषाश्चापमुत्पु-
परिहारेणऽऽयुष्यस्य रक्षकाः । तथाऽभिवस्य घोषा इव वावदतः । अभ्राणां
समुद्योऽभ्रियं तस्य घोषा गर्जनशब्दा यथोच्चव्वनय एवमस्मदीया वाग्निशेषा
भुशं वदन्तो भवन्ति । तथा गिरिभ्रजो नोर्मयो भवन्तः । यथा नदीतिरस्थ-
गिरिस्पर्शिन ऊर्मयो नदीपूरणमकाशेन हर्षं जनयन्त्येवमस्मदीयवाग्निशेषा
बृहस्पतिमहिममकाशेन हर्षयन्तो भवन्ति । तत्रैव याज्यामाह—

हस्तैरिवेति । अयं बृहस्पतिरग्निकनिकददमितोऽस्मदीयहविःस्वीकारपरि-
घोषद्योतकमुच्चव्वनिमकरोत् । उत गाः मास्तौत् । अपि च परितोषद्योतकानि
वाक्यान्पुञ्चारितवान् । विद्वानुद्गमायञ्चास्मदीमपरिचर्यामामेजान्परितुष्ट उत्क-
र्षेण गानमप्पकरोत् । किं कुर्वन् । अश्मन्पयानि नहना व्यस्यन्, पात्राणमथद्वार-
पिधानसदृशानि फलप्रतिबन्धकानि दुरिषान्यपाकुर्वन् । यथा हंसैश्चतुर्थीश्रम-
पाप्तिभिरभिष्टुतः परमेश्वरः पुरुषार्थप्रतिबन्धकमपाकरोत्येवं त्रावद्भिरविशमेन
स्तुवद्भिः सस्त्रिभिर्कैविभिः परितोषितो बृहस्पतिः प्रतिबन्धमपाकरोतीत्यपेक्षितं
शेषमभ्याहृत्य व्याख्येयम् ।

अथेन्द्राय ज्येष्ठाय पुरोडाशमेकादशकपालं महावीहीणामित्यस्य पुरोनु-
वाक्यामाह—

एन्द्र सानमिमिति । हे इन्द्र रथि धनमृतये रक्षार्थमाभराऽऽनय । की-
दृशो धनम् । सानसि सनसो दानस्य संबन्धेन बहुभ्यो दातुं पर्याप्त-
मित्यर्थः । सजित्वानं जित्वभिर्जयशीलैः पुत्रादिभिरुपेतम् । सदासहं सर्वदा
विरोधिना सोद्वारं ताचेत्स्कारक्षममित्यर्थः । वर्षिष्ठमतिशयेन प्रवृद्धम् । तत्रैव
याज्यामाह—

प्र ससाहिष इति । हे पुरुहूत पुरुष बहुषु यज्ञेष्वाहूयमान शत्रुन्प्रकर्षेण
ससाहिषे सर्वदा सहसे तिरस्करोषीत्यर्थः । ते शुष्णो ज्येष्ठस्त्व बलं प्रश-
स्त्वम् । इहास्मिन्कर्मणि रातिरस्तु फलदानमस्तु । हे इन्द्र दाक्षिणेन हस्तेन वसूनि
घनान्याभर + समानय । सिन्धूनां समुद्रसमानानां रेवतीनां प्रजानां पतिरसि ।

अयं तत्रैव विकल्पितामन्यां पुरोनुवाक्यामाह—

स्व* सुतस्येति । हे सुक्रतो शोभनकर्मन्विन्द त्वं सुतस्याभिपुतस्य पतिव्ये
पाणाय सद्यस्वदानीमेव वृद्धोऽजायथाः प्रवृद्धो जातोऽसि । एतच्च सर्वेषां
देवानां मध्ये तव ज्यैष्ठ्याय संपद्यते । तत्रैव विकल्पितामन्यां याज्यामाह—

भुवस्त्वमिति । हे इन्द्र त्वं ब्रह्मणा महान्भुवः स्तुतिरूपेण वेदवाक्येना-
भिपुद्धो भवसि । विभेषु सवनेषु त्रिष्वपि प्रत्यःसवनानिषु पशियो भुवो
पशुयोग्यो भवसि । नृपतिकूलाज्जश्रूच्यौतनो भुवः प्रच्यावयन्विनाशयन्वर्षसे ।
हे विश्वचर्षणे विभे सर्वे चर्षणयो मनुष्या यस्यासौ विश्वचर्षणिः । सर्वमनुष्यत्वा-
मीत्यर्थः । तादृशस्त्वं विश्वस्मिन्मरे सर्वस्मिन्योगे मन्त्रो मननीयो ज्येष्ठः प्रशस्त्व
मिति । अथ मित्राय सत्यायाऽऽम्बानां चरुमित्यस्य पुरोनुवाक्यामाह—

मित्रस्येति । चर्षणीघृतो मनुष्याणां धारयितुर्मित्रस्य देवस्य भवः भोक्तुं
योग्यं यशो महदस्तीति शेषः । सानसि फलदानशीलम् । सत्यं सत्यवादिनम् ।
चित्रं भवः कीर्तिर्यस्यासौ चित्रश्रया अतिशयेन तादृशम् । यजामह इति शेषः ।
तत्रैव याज्यामाह—

मित्रो जनानिति । अयं मित्रो देवो जनान्सर्वान्धातयति स्वस्वव्या-
पारेषु प्रयत्नयुक्तान्करोति । प्रजानिस्त्वज्जधिकारं विद्वान् । किंच मित्रः पृथिवीं
दाधार भूववान् । उवापि च द्यां दाधार । किंच मित्रः कृष्टीमनुष्याननिमिषा देवा-

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्यमिधानम्)

आमिषहे सर्वतः पश्यति । सत्प्रायामोषकलाय तस्मै मिवासा हव्यं वरुणस्यै
घृतवद्वृत्युक्तं विधेम कुर्मः ।

तत्रैव विकल्पितामन्यां याज्यामाह—

प्र स मित्रेति । यो यजमानस्तव संवन्धिना वदेन कर्मणा शिक्षति अनु-
ष्ठातुं शक्नो भवितुमिच्छति हे मित्र स सर्वः स मनुष्यो यजमानः प्रवस्यामर्क्य-
फलयुक्तः प्रकर्षेणास्तु । त्वोतस्त्वया रक्षितः स यजमानो न इत्येते रोगादिना
न पीडयते । न जीयते वैरिमिर्नाभिभूयते । अपि च त्वया रक्षितमेव यजमान-
मेहः पाप्माऽन्तितः सपीपे नाश्रमेति न व्याप्नोति । दूराद्दूरेऽपि न प्राप्नोति ।

अथ वरुणाय धर्मपतये यवमयं वरुणित्यस्य पुरोनुवाक्यामाह—

यच्छिद्धि त इति । हे वरुण देव ते त्वदीयं यच्छिद्धयं यत्किञ्चिदपि
कर्म यद्विद्यादि दिने दिने प्रकर्षेण मिनीमसि तर्कयामहे । तत्र इष्टान्तः—विशो
यथा सर्वाः प्रजाः स्वस्वव्यापारं यथा तर्कयन्ति तद्वत् । हि यस्मात्त्वदीयमेव कर्म
सर्वदा तर्कयामस्तस्यात्त्वां परिचरेमेति शेषः । तत्रैव याज्यामाह—

यत्किञ्चेदमिति । हे वरुण मनुष्या वयं दैव्ये देवलोकावर्तिनि जने
यत्किञ्चेदमभिद्रोहं स्वल्पमाधिकं वा द्रोहमचिन्त्यज्ञानेन चरामसि कुर्मः । किञ्च
यदपि तव धर्मा त्वदीयं कर्म युगोपिम विनाशयामो हे देव तस्मादेनसो
द्रोहात्कर्मनाशाच्च नोऽस्थान्मा रीरिषो हिंसां मा कथाः ।

तत्रैव विकल्पितामन्यां याज्यामाह—

कितवास इति । कितवासो धूर्तसमामाः स्वार्थसाधनपरा क्रात्विजो
वत्कर्मज्ञं रिरिषुर्नाशितवन्तो न दीवि न तु देवने सम्यगव्यवहृतौ प्रवर्तन्ते ।
आज्यका यत्प्रापं सत्यमवश्यं कृतं ज्ञात्वैव कृतमित्यर्थः । वशाब्दः पादपूरणे
पापवाचको वा निर्णयितव्यः यत् सत्यमित्यन्वयः । उतापि च यश्च विद्म यराप-
मज्ञानेन कृतमित्यर्थः । सर्वा ता, क्रात्विर्भिर्विनाशितमङ्गं ज्ञात्वा कृतमज्ञानेन
कृतं चेति यानि सन्ति तानि सर्वाणि शिथिरेव शिथिलानीव विष्म्य विनाशये-
त्यर्थः । अध्यानन्तरं हे वरुण ते एव प्रियासः स्याम प्रिया भवेम ।

१ ल. व. क. च. 'याम हे । २ ल. प्रावर्तन्त । ३ क. व. क. च. 'को निर्' । ४ ल. 'पातः ।

५ क. व. क. 'प्य । अ' ।

नव विनियोगसंग्रहः-

राजसूये देवसुवाविष्टौ याज्या इमाः क्रमात् ।

त्वमग्ने बृहदाग्नेये त्वं च सोमेति सौम्यके ॥

आ विश्वदेवं सावित्रे यथा न इति रौद्रके ।

बार्हस्पत्ये अदेत्येवैन्द्रेऽन्त्येन्द्रे चतुष्टयम् ॥

मित्रस्येति त्रयं सैत्रे वारुणे यदिति त्रयम् ।

एकादशेऽनुवाकेऽस्मिन्मवा उक्ता हि विंशतिः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठक

एकादशेऽनुवाकः ॥ ११ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तयो हार्धं निवारयन् ।

पुण्यान्पुरो देवादिद्यातीर्थमहेधरः ॥

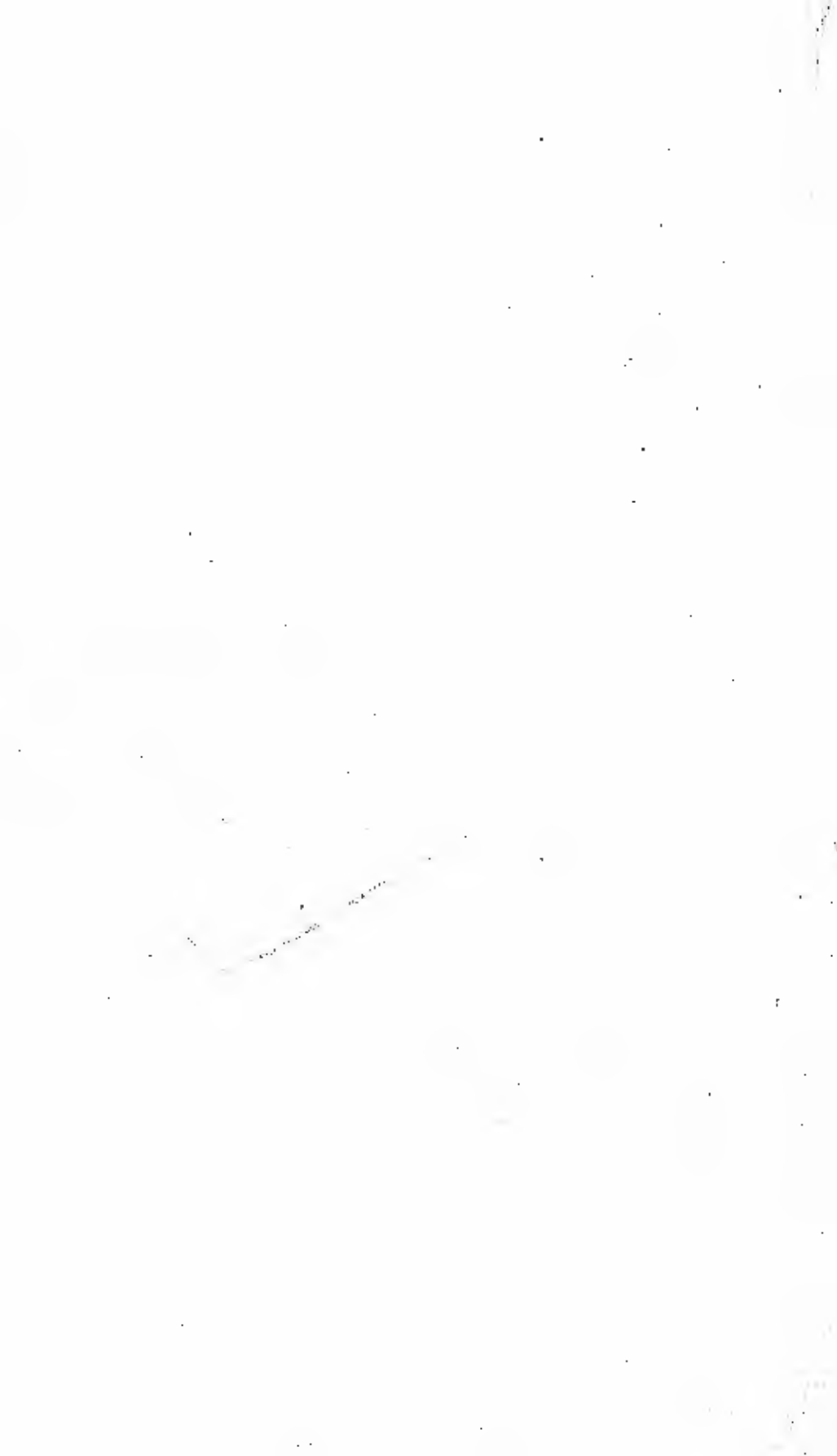
श्रीमद्वाजापिराजपरमेश्वरस्य श्रीमद्वाजापिराजपरमेश्वरस्य

जीरिवृक्षपहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विर-

चिते वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

तृतीयकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४ ॥

Central Archaeological Library,
NEW DELHI.

1897

Call No. sa2V22
Tai/aga

Author— Taittiriya Samhita
Agashe, K. amended.

Title— Krsnayajurvediya-
Taittiriya-Samhita.

Part. V.

Borrower No.	Date of Issue	Date of Return

A book that is shut is but a block.

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI

Please help us to keep the book
clean and moving.